

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

PRISPEVKI

ZA

NOVEJŠO

ZGODOVINO

Contributions to the Contemporary History
Contributions a l'histoire contemporaine
Beiträge zur Zeitgeschichte

UDC
94(497.4)"18/19"
UDK
ISSN 0353-0329

Uredniški odbor:

dr. Zdenko Čepič (odgovorni urednik), dr. Damijan Guštin (glavni urednik),
dr. Aleksej Kalc, dr. Boris Mlakar, dr. Avgustin Malle, dr. Dušan Nečak,
dr. Janko Prunk, dr. Franc Rozman, dr. Mario Strecha, dr. Mojca Šorn

Redakcija zaključena 10. 11. 2009

Za znanstveno vsebino tekstov in točnost podatkov odgovarjajo avtorji.

Lektor: Tine Logar

Naslovnica: Janez Suhadolc, dipl. ing. arh.

Prevodi: Borut Praper - angleščina

Bibliografska obdelava: Igor Zemljič

Izdaja:

Inštitut za novejšo zgodovino
SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, Republika Slovenija
tel. (386) 01 200 31 20, fax (386) 01 200 31 60
e-mail (odgovorni urednik) zdenko.cepik@inz.si

Številka vpisa v razvid medijev:
720

Založil:

Inštitut za novejšo zgodovino s sofinanciranjem Javna agencija za raziskovalno
dejavnost Republike Slovenije

Računalniški prelom:
MEDIT d.o.o., Notranje Gorice

Tisk:
Grafika - M s.p.

Cena: 15,00 EUR

Zamenjave (Exchange, Austausch):

Inštitut za novejšo zgodovino
SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, Republika Slovenija

Prispevki za novejšo zgodovino so indeksirani v bazi Historical Abstract

Kazalo

RAZPRAVE - ARTICLES

- Željko Oset, Recepcija evolucijske teorije in enciklike Quanta Cura 7
The Reception of the Theory of Evolution and the Encyclical Quanta Cura
 UDK 001.575.8(497.4)"1864/1918"
- Marko Zajc, Velika Slovenija v panslavistični verigi (Slovinci in Južni Slovani v konceptih Bresnitzer von Sydačoffa) 21
The Greater Slovenia Within the Pan-Slavist Connection (Slovenians and South Slavs in the Concepts of Bresnitz von Sydačoff)
 UDK 327.39(439.5)"1880/1918"
- Mitja Sunčič, "Celotno posojilo Mestne hranilnice ljubljanske je šlo v žepe akcionarjev in po drugih napačnih potih". Mestna hranilnica ljubljanska in propad industrijske delniške družbe Karel Pollak 33
"The Whole Loan of the Ljubljana City Savings Bank Pocketed by Shareholders and lost in other Wrongful Ways." Ljubljana City Savings Bank and the Decline of Karel Pollak Industrial Joint-stock Company
 UDK 336.77:338.3(497.4)"1925/1933"
- Marta Rendla, Potrošnja v času Velike gospodarske krize v luči takratnega slovenskega časopisja 53
Consumption in the Time of the Great Depression in Light of Slovene Contemporary Press
 UDK 330.567.22 "1929/1934"
- Boris Mlakar, Partijsko oziroma partizansko nasilje v osrednji Sloveniji 1941-1942 v očeh domačih nasprotnikov 69
Party and Partisan Violence in the Central Slovenia 1941-1942 in the Eyes of Slovenian Opponents
 UDK 94(497.4):316.485.26"1941/1942"
- Tadeja Tominšek Čehulič, Partizansko sodstvo v Sloveniji med drugo svetovno vojno: kaznovalna politika in vprašanje smrtnih kazni 83
Judiciary of the Partisan Movement in Slovenia during World War II: Punishment Policy and the Question of Death Sentence
 UDK 344.32:343.25(497.4)"1941/1945"
- Tomaž Teropšič, Mnenja zavezniških oficirjev o bojni usposobljenosti partizanske vojske 95
Allied Officers on the Battle Readiness of the Partisan Army
 UDK 355.55(497.4)"1942/1945"

Bojan Himmelreich, Organizacija preskrbe na osvobojenih ozemljih Slovenije in priprave na povojno obdobje (1944-1945)	109
<i>Supply Organisation at the Slovenian Liberated Territories and Preparations for the Post-War Period</i>	
UDK 330.522.7(497.4)"1944/1945"	
Dunja Dobaja, Zdravstveno in socialno varstvo v Sloveniji v letih 1945-1953, s poudarkom na razvoju zakonodaje	125
<i>Health and Social Care in Slovenia from 1945 to 1953 with the Emphasis on the Development of Legislation</i>	
UDK 364-787.9(497.4)"1945/1953"	
Sabina Žagar Žnidaršič, Kosovo in Slovenija - primerjalna analiza demografskega prehoda	149
<i>Kosovo and Slovenia - Comparative Analysis of Demographical Transition</i>	
UDK 314.116(083.41)((497.4:497.115)"19"	
Blaž Babič, Predvolilni gospodarski program koalicije Demos	169
<i>Pre-Election Economic Programme of the Demos Coalition</i>	
UDK 329.1:330.34(497.4)"1990"	
Aleksander Lorenčič, Pretvorba družbene lastnine v privatno - osrednji problem slovenske gospodarske tranzicije	189
<i>Transformation of Public Property into Private Property - Focal Problem of Slovenian Economic Transition</i>	
UDK 33.025.28(497.4)"199"	

ZAPISI - NOTES

Dejan Vončina, Partizanski fotoreporter Vinko Bavec (1899-1969)	207
<i>The Partisan Photojournalist Vinko Bavec (1899-1969)</i>	
UDK 77.044:929Bavec V.	

HISTORIČNA DOKUMENTACIJA - HISTORICAL DOCUMENTATION

Slovenci pravoslavci v Beogradu med drugo svetovno vojno. Poročilo o njihovi dejavnostih od 1. julija 1942 do 30. junija 1943 (Dušica Bojić)	223
--	-----

OCENE IN POROČILA - REPORTS AND REVIEWS

Janez Polajnar, "Pfuj! To je gerdo!". K zgodovini morale na Slovenskem v dobi meščanstva (Željko Oset)	235
Martin Moll, Kein Burgfrieden. Der deutsch-slowenische Nationalitätenkonflikt in der Steiermark 1900-1918 (Filip Čuček)	239
Franjo Malgaj, Vojni spomini: 1914-1919 (Željko Oset)	243

Saša Mišić, Albanija: prijatelj i protivnik (Jugoslovenska politika prema Albaniji 1924-1927) (Jurij Hadalin)	245
Vera Kržišnik-Bukić, Slovenci v Bosni in Hercegovini (Vida Deželak Barič)	249
Matthew Cobb, The Resistance: the French Fight Against the Nazis (Eva Mally)	254
Rosvita Pesek, Skupščinski koraki k samostojni državi (Blaž Babič)	257
Ana Skerlovnik Štancar, Stezice, k' so včasih bile (Željko Oset, Mojca Šorn)	262

Uredniška navodila avtorjem

1. *Prispevki za novejšo zgodovino* so znanstvena revija, izdaja jo Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, Kongresni trg 1. Revija objavlja izključno članke s področja novejšje zgodovine.
2. V reviji so objavljeni prispevki v slovenskem jeziku, povzetki (summary) pa v angleškem ali nemškem ali italijanskem ali francoskem, izvleček (abstract) pa v angleškem.
3. Prispevek oddan uredništvu lahko obsega do 24 enostransko tipkanih strani s po 30 vrsticami na stran (43.200 znakov). Prispevek mora biti oddan na disketi (z navedbo urejevalnika) in v odtisu. Avtor mora navesti sledeče podatke: ime in priimek, akademski naslov, delovno mesto, ustanovo zaposlitve, njen naslov in morebitni naslov elektronske pošte (e-mail).
4. Oddani prispevek mora imeti tudi **izvleček** in **povzetek** (praviloma do 3000 znakov - 45 vrstic). **Izvleček** (do 250 besed) mora biti razumljiv sam po sebi brez branja celotnega besedila članka; pri pisanju se uporabljajo celi stavki; izogibati se je treba slabše znanim kraticam in okrajšavam. Izvleček mora vsebovati avtorjev primarni namen oziroma doseg članka, razlog zakaj je bil napisan ter opis tehnike raziskovalnega pristopa (osnovna metodološka načela). K izvlečku mora avtor dodati **ključne besede**, ki odražajo vsebino prispevka in so primerne za indeksiranje. Oddani prispevek mora imeti navedbo ustrezne klasifikacije - kategorije uveljavljene v sistemu COBISS (izvirni znanstveni članek, pregledni znanstveni članek, poljudni članek, ...).
5. Besedilo prispevka mora biti pregledno in razumljivo strukturirano, tako da je mogoče razbrati metodo dela, rezultate in sklepe. Na koncu mora biti navedena **uporabljena literatura in arhivski fond**.
6. **Opombe** morajo biti pisane enotno. So vsebinske (avtorjev komentar) in bibliografske (navedba vira, uporabljene - citirane literature). Bibliografska opomba mora ob prvi navedni vsebovati celoten naslov oz. nahajališče: ime in priimek avtorja: naslov dela (ko gre za objavo v reviji ali zborniku naslov le-tega), kraj in leto izida, strani (primer: monografija: Jurij Perovšek: Liberalizem in vprašanje slovenstva : nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918-1929. Ljubljana: Modrijan, str. ...; revija/zbornik : Ervin Dolenc: Slovensko zgodovino o času med obema vojnoma in kulturna zgodovina. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 38, 1998, št. 1-2, str. 43-57.), nato pa se uporablja smiselna okrajšava (navajati: dalje ...). Pri navajanju arhivskih virov je treba navesti najprej arhiv (ob prvi navedbi celotno ime, v primeru da ga uporabljamo večkrat navesti okrajšavo v oklepaju), ime fonda ali zbirke (signaturo, če jo ima), številko fascikla (škafle) in arhivske enote; mogoče ja navesti tudi naslov navajanega dokumenta.
7. Prispevki so recenzirani; **recenzije** so anonimne. Na osnovi pozitivnega mnenja recenzentov je prispevek uvrščen v objavo.
8. Za znanstveno vsebino prispevka in točnost podatkov odgovarja avtor.
9. Uredništvo prejete prispevke lektorira, avtor **lekturo** pregleda in jo avtorizira. Uredništvo posreduje avtorju prvo **korekturo** prispevka, ki jo mora vrniti uredništvu v roku treh dni. širjenje obsega besedila ob korekturah ni dovoljeno. Pri korekturah je treba uporabljati korekturna znamenja navedena v Slovenski pravopis (1962), Slovenski pravopis 1. Pravila (1990). Drugo korekturo opravi uredništvo.
10. Dodatna pojasnila lahko avtorji dobijo na uredništvu (zdenko.cepica@inz.si).

1.01
Prejeto 15. 9. 2009

UDK 001:575.8(497.4)"1864/1918"

Željko Oset*

Recepcija evolucijske teorije in enciklike Quanta Cura

IZVLEČEK

V razpravi avtor predstavlja poglede na evolucijsko teorijo in papeško encikliko *Quanta Cura* v dobi gradnje temeljev slovenske kulturne in politične stavbe. Oba dogodka sta pomembni prelomnici, prva v razvoju interdisciplinarne raziskave izvora in razvoja živih vrst, druga pa pri vplivu Cerkve na kulturo oziroma znanost. Omenjena enciklika pomeni namreč začetek novotomistične filozofije. Pri tem je treba poudariti, da Darwinova teorija ni ključno vplivala na oblikovanje papeške okrožnice.

Ključne besede: Charles Darwin, darvinizem, *Quanta cura*, recepcija darvinizma na Slovenskem, Jožef Stefan, Ferdo Kočevar, Janko Pajk

ABSTRACT

THE RECEPTION OF THE THEORY OF EVOLUTION AND THE ENCYCLICAL QUANTA CURA

In the following discussion the author presents the views of the Theory of Evolution and the Pope's encyclical *Quanta Cura* in the period when the Slovenian cultural and political structure was being established. Both of these events represent an important turning point - the former for the development of inter-disciplinary research of the origin and development of species, and the latter for the influence of the Church on culture or science. Namely, the aforementioned encyclical represents the beginning of the Neothomist philosophy. Here we should emphasise that Darwin's theory had not significantly influenced the formulation of the Pope's encyclical.

Key words: Charles Darwin, *Quanta Cura*, reception of Darwinism in Slovenia, Jožef Stefan, Ferdo Kočevar, Janko Pajk

* Univ. dipl. zgodovinar, mladi raziskovalec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1; SI-1000 Ljubljana; e-naslov: zolkoo@inz.si

Letos mineva 200 let od rojstva Charlesa Darwina, 150 let od objave njegove knjige *Origin of Species*, 55 let od njenega prevoda v slovenščino¹ in 145 let od objave papeške enciklike papeža Pija IX. *Quanta Cura*. Obletnice kot take so umetne ločnice, s katerimi izpostavljamo pomembnejše dogodke, ki so zaznamovali preteklost. Prelomnice torej ponujajo priložnost za razmislek in ovrednotenje, saj imajo zaradi svojega pomena funkcijo simbolov dobe modernizacije oziroma zavračanja le-te ter hkrati ponujajo nove rešitve podmen za oblikovanje družbenega razvoja.

Darwin in evolucija sta kulturna simbola znanstvene revolucije ter predstavljata utrditev znanstvene argumentacije kot znanstvenega etosa brez dogem. Pri tem je zanimivo, da je Darwin kot neprofesionalni naravoslovec sprožil znanstveno razpravo o nastanku živih vrst, s čimer so bili položeni temelji biologiji in ekologiji.² S tem znanstveni pristop, pri katerem se spoznanja in dognanja dopolnjujejo in spreminjajo, postane sodobna vera, ki stopa v interakcijo, lahko rečemo tudi v endemično stanje konfliktnosti z na videz nespremenljivo vero, katere temelj predstavljajo dogme. Ob tem velja opozoriti, da se niso ohranjale samo verske dogme, ampak je bil pristop tradiranja značilen tudi v visokošolskem sistemu. Do preloma na univerzah je prišlo z visokošolsko reformo na začetku 19. stoletja.³

Za razumevanje pojava spoznanj in njihove recepcije je pomembno poznavanje družbene klime, saj ima vse antropološki značaj. Hkrati velja opozoriti na intelektualno prtljago, ki je ključna za razumevanje "hitrih sprememb".⁴ Zato novosti, sploh takšne, ki spreminjajo temelje zaznave sveta, trčijo na zadržanost in nasprotovanje. Darwinova hipoteza je v tem pogledu izpostavljena, saj je postavila prelomno teorijo o nastanku človeka. Do tedaj je kljub raznim pomislekom veljala biblijska zgodba.⁵ Darwinova teorija ni bila naravnana protiversko, saj ni (povsem) izključila možnosti obstoja Boga. Darwin kot diplomirani teolog ni želel spora s Cerkvijo, ampak - kot je poudaril v pismu prijatelju in učitelju Adamu Sedgwicku, profesorju na Cambridgeu (ki je sicer nasprotoval Darwinovi teoriji) - je le objavil sadove svojega dela, opravljenega po svojih najboljših zmožnostih.⁶ V Veliki Britaniji evolucijski nauk ni bil v neposrednem konfliktu z Anglikansko cerkvijo. O tem priča Darwinov pokop v Westminsterški opatiji in govor centerburyskega nadškofa leta 1885 ob odkritju Darwinovega kipa, v katerem je poudaril, da je evolucija v popolnem skladu z Biblijo.⁷ Povsem drugačno razmerje se je oblikovalo na celine, predvsem v Nemčiji, kjer je glavni zagovornik darvinizma Ernst Haeckel

¹ Jovan Hadži je v spremni študiji k slovenskemu prevodu *Origin of Species* napisal, da je prevod potreben zaradi poznavanja tega prelomnega dela. Kot je poudaril, je s tem v slovenščini dostopna teorija o evoluciji, ki je v logični povezavi z dialektičnim in historičnim materializmom. Materializem je predstavljal podstat marksizma, zaradi česar je obstajal poseben interes za prevod. Jovan Hadži: *Darwin in njegovo delo*. V: *O nastanku vrst*. Ljubljana 1954, str. 5 in 18-19.

² Marcel Pernant: *Knjiga o Darwinu*. Ljubljana 1959 (dalje Pernant, *Knjiga*), str. 160.

³ Najprej v Nemčiji s šolsko reformo tako srednjega in visokega šolstva, s katero se je uveljavil "Humboldt&Shleichermacher" pristop "forschung&lehre". Ta pristop je bil Avstriji uveden z zakonskimi predpisi po marčni revoluciji. Hans Lentze: *Die Universitätsreform des Ministers Graf Leo Thun-Hohenstein*. Wien 1962.

⁴ Pernant, *Knjiga*, str. 57.

⁵ Linne je v zadnjih izdajah dela *Systema naturae* (od 1762 dalje) dopuščal omejen razvoj živih bitij. Prvi, ki je znanstveno nakazal možnost razvoja vrst, je bil Buffon, profesor na Sorboni. Zaradi ukora teološke fakultete je omenjeno tezo preklical. Pernant, *Knjiga*, str. 56.

⁶ Darwin Correspondence Project: Letter 2555, <http://www.darwinproject.ac.uk/darwinletters/calendar/entry-2555.html>, pridobljeno 14. 8. 2009.

⁷ Pernant, *Knjiga*, str. 83-85.

postavil znanost nasproti veri. Odnos je označil kot obratno sorazmeren; menil je, da se tam, kjer se začne vera, konča znanost. Zaradi tega je postal zastavonoša antiklerikalizma in kasneje kulturnega boja. Odpor proti Cerkvi oziroma ultramontanizmu je v Nemčiji skoraj izključno stvar univerz.⁸ Pri vsem skupaj je zanimivo, da papež kot vrhovni predstavnik Cerkve v svojih dokumentih ni nikoli eksplicitno zavrnil evolucije, tudi ne v encikliki *Quanta Cura*, ki je obsodila "sodobne zmote liberalizma in materializma". Seveda pa so cerkveni predstavniki izražali dvom še pred nekaj leti. Tako je kardinal Chtistoff Schönborn, bivši študent in prijatelj papeža Benedikta XVI., leta 2006 rekel, da je nauk o evoluciji nezdružljiv s krščansko vero. Kljub temu - ali pa prav zaradi tega - je Vatikan ob obletnici izida *Origin of Species* sponzoriral akademsko posvetovanje o skladnosti evolucije in kreacije.⁹

Darvinizem je sprožal znanstveno razpravo, tudi idejno-nazorsko konfrontacijo, prav tako pa je bil zlorabljen v politično-ideološke namene tretjega rajha. Zaradi uporabe načel socialnega darvinizma in evgenike je umrlo več milijonov ljudi, predvsem Judov.¹⁰

Znanost je v 19. stoletju zaradi svojega vpliva na vsakdanje življenje pridobivala na pomenu in je predstavljala pomembno vrednoto. S sintetiziranjem izsledkov opazovanj in eksperimentalnega dela so znanost oziroma izumi pospeševali modernizacijo tako pri posamezniku kot pri (zamišljeni) skupnosti.¹¹ Zato je znanost postala sestavni del nacionalne identitete. Rudolf Virchow je na zborovanju nemških naravoslovcev in zdravnikov 1865 v Hannovru izpostavil naravoslovno metodo kot apotezo nemške miselnosti oziroma kulture. Ob tem velja poudariti, da je Virchow zavračal Darwinovo evolucijsko teorijo.¹²

⁸ Pernant, Knjiga, str. 86-87. Aubert R. - Rogier L.J.: Od cerkvene države do svetovne Cerkve. Ljubljana 2000, str. 62-65. V publicistiki je bil pogost očitek, da vera zavira napredek. Podoben očitek je letel na narodne programe, ki so kot eno izmed ključnih sestavin izpostavljalo vero, saj na bi tako predstavljali oviro za napredek. Ta očitek so v ustavni dobi slovenskimi narodnim voditeljem pogosto lansirali nemški politiki in publicisti. V: Slovenec, 5. 2. 1867, št. 15, str. 64.

⁹ David Willey: Vatican hosts Darwin conference. BBC: News, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/7920205.stm>, pridobljeno 3. 3. 2009. Prvi prevod monografije v slovenščino je bil leta 1954. Pernant meni, da široka (ne dobesedna) interpretacija, ki jo je sprejel tridentinski koncil, dopušča tako pri svetem Avguštinu kakor tudi pri svetem Tomažu možnost evolucije. Pernant, Knjiga, str. 57.

¹⁰ Na podlagi evolucijske teorije Charlesa Darwina in nemškega zoologa Ernsta Heinricha Haeckla ter raziskav človeških migracij in kulturnega transferja je Friedrich Ratzel oblikoval koncept življenjskega prostora - Lebensraum. Ker je bila to raziskovalna študija, je bila namenjena splošni, nepolitični uporabi. Nacistična zloraba oziroma uporaba v politično prostorske koncepcije je imela tragične posledice za celotno Evropo.

¹¹ Gregor Schöllgen: Die Zukunft beginnt in den Köpfen, Ingenieure und die Geisteswissenschaft. V: Forschung und Lehre, 6, 1999, št. 5, str. 246-248. Jakob Žnidaršič: Oko in vid. Ljubljana 1880, str. 3.

¹² Constantin Goschler: Deutsche Naturwissenschaftler und naturwissenschaftliche Deutsche, Rudolf Virchow und die "deutsche Wissenschaft". V: Wissenschaft und Nation in der europäischen Geschichte, Frankfurt an der Main in New York 2002, str. 106-112./ Tehnicus terminus. V sestavku bom uporabljal sintagmo evolucijska teorija, ker menim, da je ustrenejša oznaka kot evolucijski nauk. Slednji izraz razumem kot pojavno obliko pozitivizma in prepričanja o "objektivnosti eksaktne znanosti". S tem je evolucijska teorija postala znanstvena dogma. Evolucija je neponovljiv zapleten proces, ki ga je možno argumentirano pojasniti in mu določiti podmene. Kljub temu je zaradi statusa že izvršenega procesa in objektivnih omejitev pri spremljanju procesa možno določiti "zgolj verjetno inter-

Če povzamem Karla Popperja, je v dobi modernizacije človeški duh napredoval kot druga stopnja evolucije. Druga faza se od prve faze biološke evolucije loči po hitrem spreminjanju, napredovanju ter vsebuje dinamično komponento (spremenljivost, ki povzroča negotovost).¹³ Ključni pogoj, ki je omogočil "evolucijo duha", je znanstveni in kulturni napredek, ta pa je po mnenju Maxa Webra posledica zmaga razuma (uma) nad magijo ("Entzauberung der Welt").¹⁴ Ob tem je treba poudariti, da je novoveške raziskovalce in znanstvenike motiviralo iskanje naravnih zakonitosti in resnice. Njihov namen torej ni bil, da bi postali Prometeji sodobne družbe.

Sodobna doba tehnike se je začela s sintetiziranjem izsledkov spoznanj o ustroju narave oziroma s formulacijo naravnih zakonov z matematičnim jezikom. Tehnična revolucija pomeni dokončno potrditev zmage razuma nad magijo ter uresničitev ambicij po redefiniciji splošnega oziroma zamenjavo transcendentalnega s prisotnimi naravnimi zakonitostmi.¹⁵

Do prelomnih spoznanj pride znanstvenik z oblikovanimi raziskovalnimi postavki, problemskim pristopom in tudi srečo. Takšen pristop se je uveljavil pri (sodobnem) znanstvenoraziskovalnem preučevanju narave. Pri evolucijski teoriji je bil ključnega pomena problemski pristop z oblikovanimi raziskovalnimi postavki, saj je bila močno usidrana dogma o stvarjenju človeka. Poleg tega je bilo malo objektivnih elementov v obliki arheološkega materiala. Slednji je bil namreč dokaj skop, raznovrsten, časovno in geografsko neenoten in je zato omogočal postavljanje raznih podmen, teorij.¹⁶ Do večjih najdb fosilov in okostnjakov je prišlo v Afriki šele v tridesetih letih 20. stoletja, še več pa po drugi svetovni vojni.¹⁷ Zato je Darwinova evolucijska teorija predstavlja lakmusov papir za sodobno znanstveno-raziskovalno delo oziroma pridobitev spoznanj na podlagi skrbnega znanstvenega opazovanja in primerjanja. Darwin je moral dokazati, da med človekom in opico ne zeva takšen prepad, ki bi nujno zahteval posebno, nadnaravno kreacijo človeka. Takšna teza je pričakovano naletela na nasprotovanje ali pa vsaj zadržanost, saj je implicitno znižala pomen človeka oziroma ga je povezala z ostalim živim svetom.¹⁸ Ob predstavitvi je evolucijska teorija predstavljala smelo hipotezo, vendar je z znanstveno razpravo in novimi odkritji prerasla v verjetno teorijo. Z novimi

pretacijo" ali teorijo. Zanimivo je tudi, da se oznaka nauk uporablja tako za teološka kakor tudi znanstvena spoznanja.

¹³ Heinz Dudeck: Die Zukunft beginnt in den Köpfen, Ingenieure und die Geisteswissenschaft. V: *Forschung und Lehre*, 4, 1997, št. 1, str. 3-6.

¹⁴ Gregor Schöllgen, Ein wilder Hazard. Max Weber Rede "Wissenschaft als Beruf". V: *Forschung und Lehre*, 6, 1999, št. 5, str. 246-248.

¹⁵ Prav tam.

¹⁶ Leta 1856 je bilo najdeno okostje v dolini reke Neander, zaradi česar je vrsta dobila poimenovanje Homo neanderthalis. V slovenskem časopisu se je kasneje pojavil zapis, da gre najverjetneje za vojaka, padlega v spopadih po bitki narodov pri Leipzigu.

¹⁷ Lazar Jovančič: Novi pogledi na evolucijo človeka. V: *Proteus*, 1964-1965, št. 9-10, str. 237-242.

¹⁸ Ta teorija o enolinijski evoluciji je ostala v veljavi skoraj do druge svetovne vojne. Z vključitvijo antropologov je bil sprejet razpršen razvoj človeka, po podobnem evolucijskem mehanizmu, katerega so sooblikovale kulturno-sociološke zakonitosti. Božo Škerlj: Vloga in mesto neandertalcev v človeški evoluciji. V: *Arheološki vestnik*, 1956, št. 2, str. 347-368. Prim. Božo Škerlj: Današnji problemi evolucije človeka. V: *Arheološki vestnik*, 1951, št. 1, str. 40-59.

najdbami človeških ostankov in z novimi geološkimi spoznanji pa je postala (kar se tiče mehanizma) "resničen biološki nauk". Takšno sosledje dogodkov je značilno za večino Evrope, ob tem pa je treba poudariti, da je recepcija darvinizma odvisna od svetovnonazorskih in družbenih okoliščin. Slovenski prostor je tipičen primer, kjer se teorija zaradi prepojenosti intelektualne prtljage s krščansko miselnostjo ni uspela uveljaviti. Kljub temu je bila znana slovenskim izobražencem že ob njeni predstavitvi oziroma ob prevodu *Origin of Species* v nemščino leta 1860, kar kaže na to, da so bili slovenski izobraženci vpeti v evropski znanstveni prenos. Nosilci tega so bili predvsem študenti in nekateri od njih so (zasebno) sprejeli evlucijsko teorijo. Ob tem se zastavlja vprašanje svobode kot nujnega pogoja za znanstveno delovanje. Raziskave odkrivajo, da je bila Ljubljana kot slovenska kulturna metropola bolj konservativna kot druga avstrijska mesta. To je bil tudi eden izmed očitkov, zakaj naj se ne ustanovi vseučilišče v Ljubljani. Kljub vsemu se je evlucijska teorija uveljavila postopoma, dokončno šele po drugi svetovni vojni.¹⁹

Teorija o evoluciji je bila v dobi vzpona znanosti preizkus za družbo, ki je čedalje bolj uporabljala naravne zakonitosti človeku v prid. Jožef Stefan je konec petdesetih let 19. stoletja ocenil, da je prišlo s tehničnimi inovacijami do miselnega preobrata: "Nekdaj so mrtve stvari vladale človeku, danes so moči in materije v naših vednostih mrtve in duhu našemu podložne." Iz radovednosti so se "rodile po dolgoletnem premišljevanju naše vednosti /.../ ta nagib bode nas peljal še dalje do zmirom večega in lepšega spoznanja. Z vsako stopnjo, ktero stori človek na tem potu, se vzdigne više čez vse druge zemeljske stvari; oklep, ki stiska duh njegov in veže ga k zemlji, pada za oklepom; ta pot ga pelje k prestolu, ktere ga mu je namenila božja roka, dodelivši mu um." S tem je Stefan verjel v inteligentni načrt Boga Stvarnika, hkrati pa nakazal na miselni preobrat - evolucijo razmišljanja, ki je imela za sabo neodvisen mehanizem. Stefan je nadalje opozoril na opazovanje narave, kar je privedlo do revolucionarnih spoznanj, ki so presegle prag družbene uspešnosti in dosegle splošno družbeno akreditacijo.²⁰ Stefan je opozoril na miselni preobrat in posledični vzpon naravoslovja, ki je delil zgodovino na eni strani na dolgo dobo "duševnega spanja" in na drugi strani na dobo "zbujanja". V prvi dobi je človek verjel v metafizične silnice, zaradi česar je zemeljske reči pojasnjeval z nadzemeljskimi vzroki. V drugi dobi so na pomenu pridobila spoznanja o naravi, do katerih so prišli s pomočjo opazovanja. Porast pomena spoznanj pomeni hkrati porast omikanosti, ki je obratno sorazmeren z metafizičnimi elementi. Zadnja stopnja procesa omikanosti je naravoslovje kot sistem iskanja naravnih zakonitosti, ki so neodvisne od metafizičnih vplivov. Znanost je s tem vzpostavila sistem veljavnih trditev, s čimer je naravoslovje prevzela funkcijo in vlogo vere.²¹ Slednje je predstavljalo konfliktno polje s Cerkvijo. Zato ne preseneča, da je vzponu naravoslovja v 19. stoletju sledila reakcija Cerkve, ki je smisel svojega obstoja vi-

¹⁹ Jovan Hadži: Darwin in njegovo delo. V: O nastanku vrst. Ljubljana 1954, str. 6. Rektorjev govor. V: Slovenec, 6. 12. 1865, št. 94, str. 378. Monika Stromberger: Stadt, Kultur, Wissenschaft. Urbane Identität, Universität und (geschichts)wissenschaftliche Institutionen in Graz und Ljubljana um 1900. Köln 2004, str. 10-43. Prim. Janko Polec in Bogumil Senekovič. Vseučiliški zbornik. Ljubljana 1902, str. 346-409.

²⁰ J. B.: Vedna pravda. V: Glasnik slovenski, 1864, št. 5, str. 153-154.

²¹ Jožef Stefan: Naturoznanske poskušnje. V: Glasnik slovenski, 1859, št. 1, str. 9-11.

dela v poklicanosti za duhovno oskrbo človeka kot posameznika in hkrati pripadnika skupnosti.²²

Na miselni preobrat nakazuje tudi razmišljanje Ferda Kočevarja o prevladi človeka nad naravo ter samozadovoljstvo nad tem dejstvom. Kočevar je zapisal: "Ponaša se s tem, da je naravi okove skoval, da ž njo zvezano obrača, kakor se mu vidi, da je zanj najbolje; ponaša se s tem, da je sebe za gospodarja povišal, njo pa v svojo krotko sužnico ponižal." Ob tem je zanimiva umestitev recepcije Darwinove evolucijske teorije, saj je eden izmed prvih njenih javnih zapisov v slovenščini: "Še-le s stvarjanjem jezika, če je Darwingova teorija prava, slekel je človek živinsko kožo." Kočevar je namreč menil, da je "jezik najlepši dar božji". Kljub temu je citiral Herderjevo misel, da je jezik "nezdružljivo znamenje človeštva in razuma".²³

Darwinova teorija je v ustavni dobi posegla v razpravo o programskih izhodiščih za slovensko emancipacijo, ki je predstavljala srž narodnega programa. Letega označuje v publicistiki pogosto omenjena zahteva po omikanju. Prizadevanje za emancipacijo in omikanje je bilo zaznano kot rodoljubno delo, ki je hkrati predstavljalo tudi "dolžnost" za vsakega izobraženca. To sovпада z usmeritvijo, da je treba izobraziti širok krog Slovencev, zaradi česar morajo biti "znanstvene" knjige napisane splošno (število bralcev "strogo znanstvenih" zadev v slovenščini ni presegalo 100).²⁴ Ob tem je katoliški tisk bolj poudarjal moralno komponento omikanja. Tako je Zgodnja danica pogosto pisala o potrebi po olikanju, kar je v bistvu pomenilo omikanje na krščanski podlagi.²⁵ Zaradi tega je bilo zavrnjeno vse tisto, kar ni bilo na tej podlagi. V tem kontekstu moramo razumeti časopisno polemiko z nemškim tiskom, ki so ga dolžili, da kvari krščansko miselnost, in mu hkrati očitali judovske in prostožidarske povezave.²⁶ Stanje duha nakazuje retorično vprašanje dopisnika z Dunaja: "Ali res ne moremo brez tistiga silniga izobraženja obstati? Ali nam res ni drugače živeti de moramo z njim v en rog

²² Prav tam.

²³ Ferdo Kočevar: Pomenki o naših literarnih zadevah: II - jezik. V: Glasnik slovenski, 1867, št. 16, str. 278-282.

²⁴ Prim. Ivan Tušek: Štirje letni časi. Ljubljana 1867, str. III-VI. J. G. Verdelski: Nekaj o stanju in potrebah našega slovstva. V: Glasnik slovenski, 1863, št. 1, str. 24-26. Ivan Geršak: Slovenci. V: Čitalnica, 1865, št. 1, str. 1-2. Mohorjeva družba in društvo Slovenska matica kot uresničevalki procesa omikanja. Česa je Slovincem treba, šesti del. V: Slovenec, 4. 2. 1865, št. 7, str. 25. Pisatelji morajo pisati "vedno primerno duha našega naroda". Naloga naših pisateljev v sedanjem času. V: Slovenec, 8. 4. 1865, št. 25, str. 97.

²⁵ Dopisnik iz Gradca s psevdonimom Savina je objavil misel, objavljeno v časniku Tagespost, da nemški narod za vse ostale "denkt, dichtet und forscht". Ob tem se je pritoževal, da Karel-Francova univerza ne izpolnjuje poslednje volje nadvojvode Karla II., tako v narodnem, kot verskem pogledu ("slovenska mladina na graškem vseučilišču prizadeva za resniše reči, nego za 'močerada'; da se pripravlja s sveto resnobo za narodno delovanje; da si ne kvari ne uma ne serca; da jej je mar za zdrava načela, ne pa za 'noblesse' modernih idej; - da ostati hoče zvesta sporočilom svojih dedov!"). Zato je od slovenski poslanci pričakoval, da si bodo prizadevali, da graško vseučilišče ohrani krščanski značaj. Opozori je tudi na neaktivnost dveh škofov in prošta, ki so sedeli v graškem deželnem zboru. Na koncu je Savina zavrnil oceno nemških časopisov, da slovenski narodni voditelji zadržujejo napredek. Ob tem je opozoril, da bi sprejem napredka v tej podobi pomenil odpoved narodnosti. Slovenec, 1867, št. 15, str. 64.

²⁶ Verdelski J.: Nekaj o poduku našega naroda. V: Glasnik slovenski, 1859, št. 3, str. 63-64.

trobiti? /.../ prazno in zastoj, kar se v novinarskih delavnicah kuje, ter ni samo pregrešno zoper narode, ampak velikoveč zoper naj svetejši reč, zoper vero."²⁷

V ta slovensko-nemški antagonizem (znanstveni etos kot apoteza nemške identitete, poleg tega pa poudarjanje, da vera oziroma verni, konservativni narodi zadržujejo napredek) je bila vključena tudi evolucijska teorija, ki jo je sredi šestdesetih let sprejelo nekaj profesorjev in študentov na avstrijskih univerzah. To seveda ni ostalo neopaženo v slovenskem časopisju, v katerem je bilo poudarjeno, da na nemških vseučiliščih učijo novo znanost, "tisto modrijanstvo, ki s svojimi zmotami zemljopise, naravstvo, zgodovino in vse verstve znanstev in učenosti napolnjuje, ter išče brave ob vero, od Boga, mir in zveličanje pripraviti".²⁸ Javne omembe naravoslovnih spoznanj, ki so spodbijala katoliške dogme, so naletele na veliko pozornost, medijske polemike in javna nasprotovanja. Ob tem so slovenski časopisi poudarjali, da so darvinizem sprejeli predvsem nemški študenti. Takšen primer predstavlja poročilo z banketa nemškega politika in pesnika Arndta v Pragi, ki ga je organiziralo nemško študentsko društvo Germanija. V objavljenem poročilu je bilo navedeno: "Nekateri naravoslovci učijo, de je človek brat z opico, da se je v prvo izlegel iz naplava s solncam razgretiga; drugi pravijo, de ima dišo enako živinčetu; zopet drugi terdijo, de celo duše nima; /.../ 'burši' pa za pokoj duš svojih oslavljenecov pijejo! /.../ mi terdoserčni Slovani taki luči ne damo razsvetliti!"²⁹ Drugi primer, ki je vznemiril slovensko javnost, je bil govor Oskarja Schimda ob nastopu funkcije rektorja na Karel-Francovi univerzi v Gradcu oktobra 1865. Dopisnik iz Gradca je v Slovincu zapisal, da je "rektor eden tistih Forscherjev, katerim je edini bog Stoff, vsako bogoslovje pa čenčarija". Ob tem je poudaril, da je predstavitev rektorjevih pogledov ("prostih preiskovanj") ob tako slovesni priložnosti neprimerna, posebej "hipoteza Darwinova (über die Entstehung der Arten)". V tem kontekstu je rektor namreč poudaril, da vera ne more postaviti meje "prostemu znanju". Znanje je namreč "absolut", prosto in nima nič opraviti z vero, niti z uredbami in samovoljnimi postavami kake cerkvene oblasti. Ob tem je Schmidt pojasnil, da je sprva nasprotoval evolucijski teoriji, ki pa jo je sprejel po izvedbi lastnih raziskav. Ob tem je dopisnik poudaril, da je Darwin še govoril o stvarjenju prvih organizmov, medtem ko rektor "meni nič tebi nič naznanja, da dan danes ni nobenega Darvinijanca, kateri ne bi stvarjenja kot nezapopadljivega čudeža negiral ali zanimal!" Rektor je sklenil govor s pomenljivimi besedami: "Zaupajte nam učenjakom!" Govor je po poročanju dopisnika presenetil zbrane, razen poročevalca Tagesposta, ki je naslednji dan napisal ugodno poročilo ("die Rede ward mit verdientem grossem Beifall aufgenommen"). Dopisnik Slovenca je v poročilu predstavil govorico, da je rektor član prostozidarske lože. Posebej je tudi izpostavil protest bogoslovnih študentov in zaupnico nemških študentov buršev. Omenjeno zaupnico rektorju, adresu ("Die Verunglimpfung des verhrten Herrn Rektors, Verfechter der freien Forschung") je podpisalo 232 od 620 študentov graške univerze. Ob tem je avtor posebej izpostavil, da je addresso podpisalo le malo slovenskih študentov. Dopisnik je izrazil pričakovanje, da bodo rektorja "zaleteli puščice iz visokih krogov", zaradi česar je tudi z nejevoljo sprejel zaupnico. Protiudar so pripravljali študenti teološke fakultete, ki so začeli sestavljati bro-

²⁷ Zgodnja danica, 31. 3. 1859, št. 7, str. 55.

²⁸ Ein Schurke, der sein Vaterland nicht liebt!. V: Zgodnja danica, 25. 11. 1858, št. 24, str. 187.

²⁹ Košček slepe kulture. V: Zgodnja danica, 20. 3. 1862, št. 9, str. 72.

šuro.³⁰ Iz omenjenega dopisa se zrcali bojazen, da bi se študentom na avstrijskih šolah razkadil slovenski (beri krščanski) duh.³¹ Ta tema je bila v slovenski publicistiki navzoča do prve svetovne vojne.³² Zato je bil to tudi eden izmed razlogov za ustanovitev slovenskega vseučilišča v Ljubljani. Josip Puntar je trdil, da načrtovano slovensko vseučilišče ne bo "zavetišče in ognjišče svobodomiselnih propagande". Takšnem vseučilišču bi, po Puntarjevem mnenju, nasprotovali "odločilni činitelji". Ob tem pa je treba poudariti, da Puntar ni izključil možnosti sprejema znanosti na nekrščanski podlagi. Do tega bi lahko prišlo po preteku "še dokaj kulturnih kriz".³³

Najbolj celovit pregled evolucijske teorije v slovenščini, njene kritične analize, predstavlja neobjavljen teološki elaborat z naslovom "Mojzesov heksaameron in pa Darwinova teorija". Neznani avtor z domicilom pri Svetem Pavlu v Savinjski dolini je elaborat pripravil pred letom 1889. V njem je povzel kronologijo pogledov na nastanek človeka in razpravo o tej temi. V slednji so na kratko predstavljeni vsi tisti, ki so javno oporekali biblijski zgodbi o nastanku življenja. Avtor se je v besedilu skliceval na Biblijo, Lavoslava Gregorca (Mala apologetika ali Prijazni zagovori sv. katoliške vere) in J. M. S. (Lese Früchte, Christlichen Freunden der Natur gewidmet), Martina Konrada (Lehrbuch des katholischen Glaubens und Sittenlehre), Leopolda Libermanna (Institutiones theologicae) in časopis Rad Jugoslovanske Akademije znanosti (30 zvezek).³⁴ Vso navedeno literaturo natančno citira, s čimer sestavek izpolnjuje kriterije znanstvenega članka. Namen prispevka je utemeljena zavrnitev darvinizma. Pri tem avtor uporablja neotomistično optiko. Poudarja namreč, da bi sprejem evolucijske teorije pomenil rušenje obstoječe civilizacije, ki temelji na krščanskih temeljih.

Avtor je kot prve nasprotnike biblijske dogme o nastanku vsega živega navedel "poganske gnostike in manihejce" iz drugega in tretjega stoletja. Kot naslednje nasprotnike navaja francoske enciklopediste, zlasti Voltaireja in Rousseauja. Enciklopedisti so namreč "ustvaritev iz ničesa naravnost tajili". Slednjim je pripisal ključno zaslugo za razvoj materializma in panteizma. Stvarjenju iz nič so nato v 19. stoletju nasprotovali "t. i. moderni filozofi, veliki in mali prirodoslovci-naturforscherji in posebej geologi". Vprašanje začetka je bilo vprašanje o biblijski dogmi

³⁰ Rektorjev govor. V: Slovenec, 6. 12. 1865, št. 94, str. 378. Zaradi stališča posvetni fakultete do bogoslovja je kardinal Rauscher na začetku šestdesetih let 19. stoletja razmišljal o ustanovitvi katoliškega vseučilišča. Zgodnja danica, 14. 4. 1859, št. 8, str. 64. Zgodnja danica, 24. 11. 1859, št. 25, str. 190-191.

³¹ Slovenec, 1. 9. 1866, št. 70, str. 281.

³² Vasilij Melik, Peter Vodopivec: Slovenski izobraženci in avstrijske visoke šole 1848-1918. V: Zgodovinski časopis, 1986, št. 3, str. 275-281. Josip Puntar: Na poti do vseučilišča: prvi del. V: Dom in svet, 1909, str. 319-325.

³³ Josip Puntar: Na poti do vseučilišča: drugi del. V: Dom in svet, 1909, str. 355.

³⁴ Na Hrvaškem je javna razprava o Darwinovi teoriji potekala od leta 1870 dalje. V tej razpravi je sodeloval tudi dr. A. Kržan, Slovenec z Bizelskega, ki je v letih 1874-1877 objavil serijo člankov v Katoliškem listu. Ključni zagovornik evolucijske teorije, profesor Spiro Brusina je Kržana spoštoval zaradi njegovega treznega in učenega pristopa. Ob tem velja opozoriti, da je Jovan Hadži (po ustanovitvi ljubljanske univerze profesor zoologije) objavil več prispevkov o evolucijski teoriji v hrvaških časopisih. Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Slovenska matica (AS 621), šk. 36. Miroslav Zei: Darwinizem pri Slovencih. V: Knjiga o Darwinu. Ljubljana 1959, str. 265-269.

o neposredni ustvaritvi človeka. Prvi je temu javno oporekal v 17. stoletju kalvinec Izak Peyere, zdravnik iz Bordeauxa. Pomisleke o stvarjenju človeka so izrazili tudi enciklopedisti. Voltaire je med drugim nasprotoval dogmi o skupnem izvoru človeštva iz zveze med Adamom in Evo, saj je menil, da je zaradi različnih razpoznavnih lastnosti človeštvo nastalo iz več partnerskih zvez. Avtor elaborata navaja, da so Voltairu sledili naravoslovci, ki so oblikovali teorijo nastanka človeka z evolucijo iz manj razvitih živih vrst. Kot glavnega zastopnika navede Darwina ("te teorije - sicer ne toliko izumitelj, nego bolj tomačitelj"), kot osrednjega zagovornika pa Ernsta Häckla. Ob tem je posebej izpostavil, da Darwinovi teoriji nasprotujejo priznani naravoslovci, kot so Aleksander Humboldt, Rudolf Virchow, H. Burmeister, August Quenstedt in Charles Lyell. Kot osnovno krilatico evolucije je avtor izpostavil: "človek ni nič drugega kot žival, dasi najbolj razvita". Darwinu je očital, da svoje teorije ni podkrepil z dokazi, "kteri bi nas z logično doslednostjo primorali, da jim pritrdimo". Teorijo je zato označil za "ponajveč fantazijo". Avtor je izpostavil nekaj misli, ki so se mu zdele posebej sporne: živali imajo poleg nagona tudi um (primer lastnine), sposobnost govora, estetičen čut za lepoto, celo neki čut verske vdanosti. Pisca omenjenega elaborata je posebej motila omemba razvoja človeka po naravni poti v boju za obstanek. Ob tem je cinično pripomnil: "Zakaj pa potem človek ni podedoval vseh tistih lastnosti, ki bi mu olajšale preživetje?"

Avtor študije si je postavil retorično vprašanje: "Od kdaj je človek?" Odločno je zagovarjal hipotezo, da človek na Zemlji biva 6000 let, in nikakor ni pristal na "podaljševanje zgodovine" človeškega bivanja na več sto tisoč let. Menil je namreč, da so ocene, ki so se opirale na geološke najdbe in človeške izdelke iz kamene dobe ter izkopanine človeških ostankov, napačne. Ob tem velja opozoriti, da so bile najpomembnejše najdbe stavbe na lesenih kolih najdene 1853 v Zürškem jezeru; prav tako orodje iz različnih kovinskih dob na različnih najdiščih, okamenle človeške kosti, najdene skupaj s starodavnimi kostmi živali, med drugim tudi mamuta. Prelomna pa je bila najdba lobanje v dolini Neanderthal pri Düsseldorfu leta 1856. Avtor študije je ocene o starosti človeka zavrnil na temelju spoznanj znanstvenikov raziskovalcev. Tako je npr. navajal dr. Augusta Quenstedta (profesorja v Tübingenu, ki je obstoj človeka postavil v čas po koncu ledene dobe) in Charlesa Lyella ("geologa na glasu"). V zvezi z arheološkimi najdbami je navedel tudi dvom nekaterih raziskovalcev, da so najdeni ostanki morebiti živalskega izvora. Opozoril je, da vsi geologi in antropologi, ki zagovarjajo nebiblijsko teorijo, trdijo, da je bil človek prvotno v "stanju čisto surovem in divjem". Temu nasproti je pristavil zapis iz Geneze: "In ustvaril je Bog človeka po svoji podobi; po podobi božji ga je ustvaril, moža in ženo je ustvaril."

V sestavku je tematizirano tudi razmerje med darvinizmom in krščanstvom. Avtor je prepričan, da bi sprejem evolucijske teorije človeštvo vrnil med divjake, s čimer bi propadli civilizacijski dosežki ("... temu bi sledila doba, v kateri bi zavladala sebičnost in brezbožnost, moralna nerednost in anarhije. Omikani ljudje bi postali omikani divjaki, in svet bi se umaknil v temo najtrše moralne noči."). Darwinizem označi kot "ateizem v naj brezupni vrsti", hkrati pa meni, da je njegov namen priprava človeka na vero, da "Bog nima nikake zveze ali nikakor ne mara za zadeve človekove". Zaradi navedenega je avtor prepričan, da evolucijska teorija ne more biti skladna z Biblijo, predvsem s povestjo v prvi Mojzesovi knjigi, kakor tudi

ne s temeljnimi mislimi Razodetja (s padcem iz raja oziroma z izvirnim grehom in odrešenjem človeka). Opozoril je, da Darwin omenja Boga, ki pa ni Stvarnik. To je označil kot premišljeno prevaro. Zavrnil je tudi razmišljanje o svobodi kot "narurni neogibnosti". Dotaknil se je jezikoslovne heterogenosti, ki je kot prva sprožala dvome o resničnosti svetopisemske zgodbe o nastanku človeka. Opozoril je, da je sodobno primerjalno jezikoslovje ugotavljalo manjšo različnost med jeziki. To naj bi dokazovalo večjo sorodnost med jezikovnimi skupnostmi, kot je veljalo do tedaj.³⁵

V istem obdobju je izšel tudi prispevek Janka Pajka,³⁶ "Svobodne misli o naši izobrazbi", ki je kot prvi v slovenščini poskusil najti kompatibilnost med evolucijsko teorijo in Biblijo. Pajk je v članku analiziral okoliščine za razvoj omike. Kot pomemben pogoj za znanost je izpostavil svobodo. Slednja je namreč potrebna za razvoj izobrazbe, ki je dejavnik pri boju za obstanek. Ob tem je opozoril, da je "vsa zgodovina človeštva boj za obstanek, Kampf ums Dasein (struggle for the life)". Pajk je bil prepričan, da je izobrazba odločilna, saj odraža: "koliko moči in sredstev si je človek pridobil za obrambo". Avtor sestavka je verjel, da evolucijska teorija razkriva knjigo prirode, "spisano od one najvišje in najmodrejše moči, katero so najvišji duhovi človeštva spoznali v zakonih prirode: od Boga" ter v "najstarejšem spomeniku vere, Mojzesovi bibliji".³⁷

Pajkov poskus ni bil uspešen. Darvinizem je še zmeraj veljal za teorijo na ne-krščanski podlagi. Kljub temu velja opozoriti, da so bile sprejete nekatere premise evolucijske teorije, predvsem razmišljanje o preživetju močnejših potomcev.³⁸ Medtem pa so se pri leposlovju izoblikovali drugačni standardi, kar je razvidno tudi iz ostrega odziva recenzentov pri Štrekljevem projektu Slovenskih narodnih pesmi. Le-ti so sintagmo "boga žvav" ocenili kot primer darvinizma in materializma. Karel Štrekelj je v pismu odboru Slovenske matice 2. junija 1896 zavrnil očitke kot neutemeljene ter poudaril, da kritiki uporabljajo "mahničevsko metodo".³⁹ Omenjena trenja med recenzenti in Štrekljem so predstavljala prvi nesporazum v seriji, kar je vplivalo na idejnonazorska trenja v društvu Slovenska matica.⁴⁰ V dobi idejno-nazorske diferenciacije na začetku 20. stoletja je darvinizem dobil strastnega zagovornika v Gvidonu Sajovicu. V Naših zapiskih je v letih 1904-1905 objavil serijo člankov z naslovom "O človeškem pokolenju". Poleg Sajovica je na začetku 20. stoletja v smislu popularizacije evolucijske teorije deloval tudi Pavel Grošelj, ki je svoja spoznanja predstavil na številnih javnih predavanjih.⁴¹

³⁵ ARS, AS 621, šk. 36. Sestavek je napisal avtor, ki je imel domicil pri Svetem Pavlu v Savinjski dolini pred letom 1889.

³⁶ Janko Pajk je bil med prvim, ki je pisal o problemu seksualnosti. 1897 je v Slovenskem pravniku objavil sestavek o "Notranjem gonu". Janez Polajnar: "Pfuj! To je gerdo": K zgodovini morale na Slovenskem v dobi meščanstva. Celje 2008, str. 60-61.

³⁷ Janko Pajk: Svobodne misli o naši izobrazbi. V: Kres, Poučen in znanstven list, 1881, št. 9, str. 512-516.

³⁸ Gvidon Sajovic: Predgovor. V: V naravi, Izbrani naravoslovni spisi Frana Erjavca. Ljubljana 1909, str. 3.

³⁹ ARS, AS 621, šk. 33.

⁴⁰ Željko Oset: Idejnopolični spori v Slovenski matici od konca 19. stoletja do prve svetovne vojne. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2009, št. 1, str. 93-108.

⁴¹ Miroslav Zei: Darvinizem pri Slovencih. V: Knjiga o Darwinu. Ljubljana 1959, str. 265-269.

"Kaj je kej novega po širokem svetu?" S tem naslovom je časopis Zgodnja danica predstavil encikliko Quanta Cura, ki jo je 8. 12. 1864 izdal papež Pij IX. Z okrožnico je papež "priklical, lažnjive nauke in napačne misli, ki jih sovražniki sv. Cerkve in človeške družbe med narode trosijo".⁴² Z encikliko je papež obsodil zmote razsvetljensko-liberalne dobe. Papež je prav tako nasprotoval tezi, da Cerkev ovira napredek znanosti in civilizacije. Sestavni del okrožnice je bil Syllabus, seznam 80 poglobitnih zmot. Med zmotami liberalne družbe so bile izpostavljene: panteizem, naturalizem, indiferentizem, latitudinarizem, socializem, komunizem in liberalizem. S tem seznamom je Cerkev formalno zavrnila naturalizem, moderno kulturo ter izrazila jasno in odločno nasprotovanje napredka na nekrščanski podlagi in napovedala vojno moderni-liberalni državi. Zaradi tega je bila objava okrožnice prepovedana v Rusiji, Franciji in Italiji. Syllabus je obsodil "lažen napredek" in liberalizem zaradi nekrščanske podlage, ob tem pa poudari, da načelno ne nasprotuje raziskavam novega.⁴³ Dunajski časniki so odločno zavrnil okrožnico, kot je izpostavila Zgodnja danica: "Še preden so jo videli". V tej razpravi se je časnik Neue freie Presse dotaknil darvinizma: "Med človekom in živino ni druge stene, kakor vraža in napuh, s čimer se naj prednje stvari povzdigujejo čez druge, ki so jim sužnje postale."⁴⁴ Encikliko je zavrnil tudi Laibacher Zeitung. V Zgodnji danici so opozorili, da se obnaša tako, "kakor bi bila v Ljubljana v sredi papeževih neprijatlov".⁴⁵

Na drugi strani pa je omenjeno okrožnico pozdravil dr. Jožef Muršec,⁴⁶ profesor na graški realki. Opozoril je, da "Svetna modrost vedno zavozi, pri čemer kot vzorčni primer navaja francosko revolucijo". Ob tem je poudaril pomen in zasluge Cerkve pri ohranjanju in zbiranju znanja.⁴⁷ Po besedah Muršeca je bilo ob izidu okrožnice stanje družbe sledeče: "Tje verti in suče spet modroslovna omotica doka na pol učenih osebičnikov sihdob tak silno, da se je najvišemu varhu večne resnice in ljubezni neobhodno potrebno zdelo, 80 najnevarniških zmot v svojej okrožnici 8. 12. 1864 očitno obsoditi in zavdariti po vesolnem svetu."⁴⁸

Kljub zavračanju naturalizma in materializma pa naravoslovje kot tako ni bilo sporno. Nasprotno, Cerkev je spodbujala preučevanje narave, ampak le kot spoznavanje Stvarnika in njegovega dela: "Kje se lepše in jasnejše razodeva modrost in ljubeznivost vsemogočnega Boga, kakor v njegovih stvareh? /.../ kaj bolj mehča in žlahtni srce, kaj bolj razvedruje pamet, kakor pečanje s naravo."⁴⁹ Podobno je

⁴² Zgodnja danica, 1. 1. 1865, št. 1, str. 8.

⁴³ Amercian library Association: Papal encyclicals online: Quanta Cura, pridobljeno 27. 7. 2009, <http://www.papalencyclicals.net/Pius09/p9quanta.htm>.

⁴⁴ Zgodnja danica, 1. 1. 1865, št. 1, str. 8.

⁴⁵ Zgodnja danica, 10. 1. 1865, št. 2, str. 16.

⁴⁶ Podpornik Slovenske matice, za katero je opravljal tudi poverjeniške naloge v glavnem mestu Štajerske. Prizadeval si je za podporno organizacijo, ki bi podpirala slovenske študente na takrat predlaganem vseučilišču v Zagrebu. V ta namen je poslal Slovenski matici v hrambo 100 goldinarjev, ki naj bi jih podarila kot štipendije slovenskim študentom v Zagrebu. ARS, AS 621, šk. 3.

⁴⁷ Od 26. 4. 2009 do 8. 11. 2009 je bila na Koroškem evropska razstava Macht des Wortes, katere namen je bil predstaviti pomen benediktinskega samostana Šent Pavl-Sankt Paul pri zbiranju knjižnega fonda in s tem priprave pogojev za raziskovalno delo.

⁴⁸ Jožef Muršec: Uspeh človeške modrosti. V: Čitalnica, 1866, št. 3, str. 189-195.

⁴⁹ Robič: Besedica o lepoti in koristi natoroznanskih vednosti. V: Novice, 10. 5. 1865, št. 19, str. 151.

razmišljal tudi Simon Šubic, ki je poudaril: "Kerščanstvo prerodovalo misli, mogočno podpiralo prostost in vednosti doslej sužnjega človeka, pa je vodilo tudi duha k natori, delu božjem. Enako mogočen je Bog, naj bo v živi ali v mertvi natori."⁵⁰

Kljub vsem pozitivnim odzivom v slovenskem tisku na papeško encikliko pa do njene uveljavitve ni prišlo, saj zato ni bilo potrebe. Poskus uveljavitve ob njeni razglasitvi predstavlja predlog spremembe pravil društva Slovenska matica. Leon Vončina je tako na prvem občnem zboru prvega slovenskega znanstvenega društva 11. maja 1865 predlagal dopolnitev člena, ki je opredeljeval namen društva. Vončina, ki je bil v funkciji predsedujočega, je predlagal dopolnitev prvega člena s tem besedilom: "sploh tudi take delavnosti, ktera bi utegnila kaliti resnice katoliške vere". V nagovoru je poudaril: "Bog naj blagovoli naše početje, da se širi prava krščanska omika in slava našega premilega naroda."⁵¹ Predlog ni bil obravnavan, saj so v društvu sprejeli stališče, da bodo s spremembami pravil počakali kakšno leto. Zaradi nesprejema predloga so iz društva izstopili štirje duhovniki.⁵² Zanimivo, da je zavrnitev predloga podprla tudi Zgodnja danica, saj je menila, da bi ta pomenil zapis samoumevnega dejstva. Luka Jeran je obžaloval (pre)majhno zastopanost duhovnikov v odboru, kjer so laiki predstavljali tri četrtine članskega sestava. Še pomembnejše se je Jeranu zdelo imenovanje duhovnikov v odbor za izdajanje knjig, saj bi bilo s tem "za vse prihodnje dobro zavarovano, da matica nikoli ne bo nobenega dela podpirala, katero bi utegnilo - kakor koli si bodi - slovenskemu narodu v nravno škodo biti". V primeru da bi duhovniki ocenil delo kot neprimerno za tisk, bi moral odbor takšno delo zavrniti.⁵³

Sklep

Teorija o evoluciji ni na krščanski, ampak na materialni, znanstveni podlagi. V tem stavku je zajeta srž procesa sprejema evolucijske teorije na Slovenskem in tudi v Evropi, sploh tam, kjer je imelo krščanstvo pomembno družbeno vlogo. Evolucijska teorija je bila kmalu po njeni objavi znana na Slovenskem, kljub temu pa o njej obstajajo redki javni zapisi v slovenščini. Obstoječi zapisi pa so do druge svetovne vojne pretežno proti njej. Po drugi svetovni vojni je bila teorija sprejeta na Slovenskem, tako zaradi znanstvenih argumentov kakor tudi idejnopoličnih (poudarjanje materializma - historičnega, dialektičnega in antropološkega - kar je temeljna podmena marksizma).

⁵⁰ Simon Šubic: Pota človeške omike. V: Čitalnica, 1866, št. 3, str. 195-206.

⁵¹ Novice, 1. 6. 1865, št. 16, str. 127.

⁵² Zaradi zavrnitve "pravičnega in potrebnega predloga" so v dopisu, datiranem 31. 7. 1865, napovedali izstop Ivan Tuttek, dekan pri Svetem Lenartu v Slovenskih goricah in kaplan Franc Šrol v isti fari ter Jožef Divjak, duhovnik pri Sveti Ani v Slovenski Gorici. Naknadno je odstop naznanil tudi Andrenšek, duhovnik pri Sveti Trojici v Slovenskih goricah. Tajnik Lesar je odgovor zapisal, da se je društvo zavzelo za stališče spoštovanja vere. Ob tem je Tuttko, kot nosilca pobude za odstop, prosil naj še naprej ostane društveni ustanovnik in poverjenik za Sveti Lenart. Kljub prošnji si dekan ni premislil. Poverjenik za Sveti Lenart je znova postal januarja 1873, ko je prevzel posle od dotedanjega poverjenika Dominika Čolnika, agilnega rodoljuba, ki pa je premalo pozornosti posvečal rednemu pošiljanju članarine in urejanju evidenc. ARS, AS 621, škatla 3. Prim. Igor Zemljič: Dominik Čolnik, pozabljeni narodnjak Slovenskih goric. Maribor 1993.

⁵³ Zgodnja danica, 20. 12. 1863, št. 36, str. 280-281. Slovenec, 3. 5. 1865, št. 32, str. 126-127.

Darvinizem je sprožal narodnostna trenja okoli vprašanja razmerja krščanske vere do modernizacije, ki se je skrivala pod oznako napredek. V nemški publicistiki je v 19. stoletju možno zaslediti tezo, da vera zavira znanstveni napredek. Temu so nasprotovali slovenski narodni voditelji, ki so postavili vero v narodni program. Ob tem se je postavljalo vprašanje, kakšno kulturo oziroma znanost Slovenci hočejo. V tem kontekstu moramo razumeti zavračanje "nemške oblike znanosti", ki so ji očitali, da je postavljena na nekrščanski podlagi. Zato tudi ne preseneča pozitiven sprejem okrožnice *Quanta Cura*, s katero je papež Pij IX. zavrnil naturalizem, liberalizem, materializem itd. Na Slovenskem je enciklika pomenila kodifikacijo obstoječega stanja, zaradi česar znotraj slovenskega narodnega tabora ni sprožala javnih razhajanj.

Evolucijska teorija je konec devetdesetih let 19. stoletja sprožila tudi manjša idejnoazorska trenja v Slovenski matici ob izdajanju Slovenskih narodnih pesmi. Nekateri ocenjevalci so pri presojanju primernosti pesmi uporabili neotomistično optiko oziroma dali prednost moralno-estetskim kriterijem. Zato so tudi črtali nekateri pesmi, ki bi lahko kazale na sprejem evolucijske teorije.

Željko Oset

THE RECEPTION OF THE THEORY OF EVOLUTION AND THE ENCYCLICAL QUANTA CURA

S u m m a r y

The Theory of Evolution is not based on the Christian foundations, but on material, scientific grounds. This sentence sums up the core of the process of the reception of the Theory of Evolution in Slovenia and also in Europe, especially where Christianity played an important social role. The Theory of Evolution became known in Slovenia soon after it was published, but public records with regard to it are nevertheless rare. The existing sources from before World War II mostly argue against it. After World War II, however, this theory was accepted in Slovenia because of the scientific as well as ideological-political arguments (the emphasis on materialism - historical, dialectic and anthropological, which is the basic supposition of Marxism).

Darwinism gave rise to national disputes with regard to the question of the relationship between the Christian religion and modernisation, denoted by the label "progress". A assumption that religion hindered scientific progress is noticeable in the German journalism of the 19th century. The Slovenian national leaders, who had established the faith in the national programme, opposed that idea. Here a question arose which culture or related science Slovenians strived to adopt. In this context we should understand the rejection of the "German form of science", reproached for not being based on Christian foundations. Therefore it was not surprising that the encyclical *Quanta Cura*, in which Pope Pius IX. rejected naturalism, liberalism, materialism, etc., was received positively. In Slovenia this encyclical meant the codification of the existing situation, which is why it did not result in any public disputes within the Slovenian national camp.

In the end of the 1890s the Theory of Evolution also caused minor ideological tensions in the Slovenska matica publishing house during the publication of Slovenian Folk Songs. While judging the appropriateness of the poems, some of the evaluators resorted to the Neothomist viewpoint and gave precedence to moral and aesthetic criteria. Therefore they also excluded certain poems that could indicate the adoption of the Theory of Evolution.

Preteklost razkrivajo orodja prihodnosti...

Sistory - portal Zgodovina Slovenije

www.sistory.si

Portal Zgodovina Slovenije - Sistory je izobraževalni in raziskovalni portal slovenskega zgodovinopisja. Z digitalizacijo zgodovinskih virov, literature in zgodovinskih analiz želimo omogočiti lažjo, celovitejšo in širšo dostopnost javnosti. Na takšen način zgodovinopisno znanje o slovenski preteklosti vstopa tudi med laične in ne samo strokovne javnosti.

Namen portala je digitalizacija zgodovinskih virov, literature in vseh tistih vsebin, ki so najbolj zanimive za raziskovalce slovenske zgodovine, učitelje, profesorje, študente ali učence. S portalom Sistory hkrati promoviramo dognanja slovenskega zgodovinopisja in odpiramo prostor za mednarodne ter med disciplinarne razprave. Portal omogoča lokalno, nacionalno in mednarodno povezovanje na področju izobraževanja in raziskovanja.

Na spletnem portalu Zgodovina Slovenije – Sistory lahko brskamo po zgodovinskih dokumentih, tiskanih virih kot na primer po uradnih listih, ki so jih uporabljali naši pradedki, ali pa prelistavamo osrednje zgodovinske revije, zgodovinske analize oz. šolske učbenike, iz katerih so se zgodovine učile naše babice in dedki. Spletne strani niso zamišljene statično, temveč interaktivno, z dodajanjem novih povezav, vsebin, prispevkov, monografij ali virov.

Iščemo lahko po različnih vsebinskih rubrikah:

Viri — Arhivski — Tiskani — Zbirke podatkov — Literatura — Serijske publikacije — Monografije — Zgodovina in šola — Zgodovinski učbeniki — Biografika — Zgodovinski indeks citiranosti — Povezave — Forum

Zanimajo nas vaši odzivi, mnenja in predlogi!

Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana,
e-pošta: lnz@inz.si, tel. + 386 1 200 31 61

1.01
Prejeto 30. 10. 2009

UDK 327.39(439.5)"1880/1918"

Marko Zajc*

Velika Slovenija v panslavistični verigi (Slovenci in Južni Slovani v konceptih Bresnitz von Sydačoffa)

IZVLEČEK

Philipp-Franz Bresnitz von Sydačoff (1868-?) je bil konservativno usmerjeni publicist, ki je pred prvo svetovno vojno videl zadnje upanje za habsburško monarhijo v prestolonasledniku Francu Ferdinandu. V zunanje-političnem pogledu je Sydačoff glavno vlogo monarhije videl na Vzhodu in na Balkanu. Leta 1899 je napisal knjigo o panslavistični agitaciji in južnoslovanskem gibanju v Avstro-Ogrski. Sydačoff opozarja na "habsburško breme" pri kultiviranju evropskega jugovzhoda, podobno kot je bilo pri kolonialnih silah uveljavljeno mnenje o "bremenu belega človeka", ki mora "pomagati" primitivnim ljudstvom. Jugoslovansko gibanje je imel za izpostavo panslavistične Rusije. Nosilci avstrijske ideje na Balkanu naj bi bili katoliški Hrvati, Srbom pa je pripisal protihabsburško tendenco, ki bi jo radi dosegli s pomočjo Rusije. Slovenci imajo v tej shemi negativno vlogo. Mladočeško gibanje naj bi s pomočjo Srbov pomagalo slovenskemu nacionalnemu gibanju zato, da bi vzpostavili most med južnimi in severnimi Slovani in razbili monarhijo.

Ključne besede: Avstro-ogrska monarhija, Panslavizem, južni Slovani, Slovenci, Philipp-Franz Bresnitz von Sydačoff

ABSTRACT

THE GREATER SLOVENIA WITHIN THE PANSLAVIST CONNECTION (SLOVENIANS AND SOUTH SLAVS IN THE CONCEPTS OF BRESNITZ VON SYDAČOFF)

Philipp-Franz Bresnitz von Sydačoff (1868-?) was a conservatively oriented publicist, who, before World War I, saw the last hope for the Habsburg Monarchy in the Crown Prince Franz Ferdinand. In the foreign political context, Sydačoff believed that the Monarchy had a great role to play in the East and in the Balkans. In 1899 he wrote a book on the Pan Slavist agitation and the South Slavic movement in Austro-Hungary. Sydačoff emphasised the "Habsburg burden" with regard to cultivating the European Southeast, similarly as in the colonial forces the opinion of the "burden of the white man", who had to "help" the primitive peoples, was established. He saw the Yugoslav movement as another manifestation of the Pan Slavist Russia. The propagators of the Austrian idea in the Balkans were supposedly the Catholic Croatians, while he ascribed the Serbians with anti-Habsburg tendencies, which they wanted to accomplish with the Russian assistance. In this system Slovenians had a negative role. Supposedly The Young Czech movement, with the aid of Serbians, would assist

* Dr., asistent z doktoratom, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: marko.zajc@inz.si

the Slovenian national movement in order to set up a bridge between South and North Slavs and break apart the Monarchy.

Key words: Austro-Hungarian Monarchy, Panslavism, South Slavs, Slovenians, Philipp-Franz Bresnitz von Sydačoff

Lik in delo

Kdo je bil Philipp-Franz Bresnitz von Sydačoff? Nedvomno zanimiva osebnost. V biografskih in splošnih enciklopedijah o njem ne najdemo veliko podatkov. Še največ odkrije Deutsche biographische Enzyklopädie iz leta 1995, ki nam pove, da se je rodil leta 1868 na Dunaju v "južnoslovanski plemiški družini" in da je bil "določen za duhovniški stan". Kljub temu je študiral filozofijo in pisal gledališke kritike za časopis Wiener Morgenpost. Naslednji podatek iz njegovega življenja pa se že dotika naše teme. Potoval je po "Orientu", Rusiji in Balkanu, kjer je navezal tesne stike s srbskim kraljem Milanom Obrenovićem in bolgarskim knezom Aleksandrom. Leta 1893 ga je turški sultan obdolžil veleizdaje, zato je bil v Beogradu interniran, vendar je uspel pobegniti v Zemun, kjer je ustanovil časopis Semliner Tagblatt. Poleg velikega števila knjig in brošur, ki jih je napisal, se omenja še kot glavni urednik časopisa Balkanischen Korrespondenz in član avstrijskega generalštaba v prvi svetovni vojni.¹ Zahvaljujoč kratkemu geslu v Narodni enciklopediji iz leta 1925 izvemo, da je od leta 1896 ponovno živel na Dunaju in da je bil v času pisanja gesla "šef redaktor Balkankorrespondenz".² Kdaj je umrl, enciklopedijam ni poznano.

Kakšni so bili ideološki in politični nazori Bresnitza von Sydačoffa? Najpomembnejše načelo, ki preveva njegova dela, je avstrijski patriotizem. Zvestoba habsburški državi je zanj rdeča nit političnega delovanja. Ker se pod plaščem patriotizma lahko skrivajo različne ideje, ta podatek ne zadostuje za podrobnejšo opredelitev Sydačoffovih nazorov. Iz knjige Die Wahrheit über Habsburgs Ende, ki jo je izdal leta 1920, je razvidno, da je bil predvsem konservativno usmerjen publicist, ki je videl zadnje upanje za habsburško monarhijo v prestolonasledniku Francu Ferdinandu. Ta naj bi bil "nadmočna osebnost, na katero so se usmerili upi na boljšo prihodnost in rešitev starega cesarstva."³ V tem delu je izpostavil, da je imela monarhija v zadnjih desetletjih dva dvora - enega v Schönbrunnu in drugega v Belvederu. Rivalstvu in nezaupanju med prestolonaslednikom in njegovim ostarelim, a še vedno vladajočim stricem, ki ga poudarjajo tako rekoč vsi biografi,⁴ je

¹ Deutsche Biographische Enzyklopädie, Band 2. München, New Providence, London, Paris 1995, str. 120.

² Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka, I. knjiga, Zagreb 1925, str. 304.

³ Philipp-Franz Bresnitz von Sydačoff: Die Wahrheit über Habsburgs Ende. Leipzig 1920, (dalje Bresnitz von Sydačoff, Die Wahrheit) str. 7.

⁴ Gl. Theodor von Sosnosky: Der Erzherzog - Thronfolger. Ein Lebensbild. München, Berlin 1929, str. 116; Leopold von Chlumetcky: Erzherzog Franz Ferdinands Wirken und Wollen. Berlin 1929, str. 32-35.

Sydačoff pripisoval pomembno vlogo pri "usojenem" propadu države. V državno-pravnem pogledu je bil Sydačoff, tako kot prestolonaslednik, oster nasprotnik dualizma in s tem tudi nasprotnik madžarske politike. "V Pragi in Lvovu, Zagrebu in Sarajevu, Ljubljani in Zadru," se spominja Sydačoff, "je vse zahtevalo preoblikovanje monarhije, ki bi narodom prinesla osvoboditev izpod premajhnih dualističnih spon."⁵ "Madžarska oligarhija" teh klicev seveda ni slišala in se je še bolj zavzemala za samostojnost Ogrske, ki jo je enačila z madžarsko nacionalno državo. V zunanjepolitičnem pogledu je Sydačoff glavno vlogo monarhije videl na Vzhodu in na Balkanu. Po njegovem mnenju se je monarhija po letu 1866, ko je bila izrinjena iz Nemčije, pravilno usmerila proti Vzhodu. Zaradi dvornih spletk, madžarske politike in nacionalnih sporov pa je avstrijska politika prespala usodne dogodke na Balkanu v letu 1912, ko so se "balkanski narodi združili, da bi monarhiji pred nosom zaprli vrata na Vzhod in si ga razdelili med seboj."⁶ O Sydačoffovem odnosu do Balkana in Južnih Slovanov bo več govora v nadaljevanju.

Patriotizmu navkljub je bil Sydačoff dejaven publicist, ki je na račun habsburške monarhije napisal več kritičnih besedil. Leta 1905 je v Leipzigu izdal odprto pismo, naslovljeno na prestolonaslednika, ki je bilo, sodeč po rdečem pečatu z napisom "Verboten" na izvodu v dunajski nacionalni knjižnici, v monarhiji prepovedano. Že v začetku prvega poglavja je odkrito zapisal, da se tako v monarhiji kot v tujini veliko govori o tem, da so "dnevi habsburške monarhije šteti" in da se bo sesula sama vase v trenutku, ko bo stari vladar legel k poslednjemu počitku.⁷ Prihodnost bo Avstriji zagotovljena takrat, ko bosta avstrijski patriotizem in zvestoba dinastiji spet tisti steber, na katerem bo slonela monarhija. Žalostilo ga je, da je avstrijski patriotizem po začetku dualizma omejen le na avstrijski del države. V pismu prestolonasledniku je Sydačoff odkril tudi svoje nazore o perečih socialnih vprašanjih. Po njegovem so parlament, deželni zbori in različni uradi nekakšne "oaze srečnih", ki se ne ozirajo na skrbi in potrebe navadnih ljudi, pač pa zasledujejo lastne cilje in tvorijo državo v državi. "Tukaj nekaj tisoč sitih - tam na milijone lačnih. Edini vezni člen med njimi pa sta davčni eksekutor in žandar."⁸ Predvsem pa, ugotavlja Sydačoff, se nihče v tej državi ne zanima za srednji stan, se pravi za obrtnike in manjše trgovce, čeprav je ravno ta stan tisti, ki predstavlja temeljni kamen države. Medtem ko vlada podpira veliko industrijo, je srednji stan pred dokončnim bankrotom.⁹ Obramba tega sloja nazorno kaže, da je Sydačoff zagovarjal konservativno krščansko-socialno politiko, ki je temeljila na antikapitalizmu srednjega stanu.¹⁰ Demokraciji naš pisec v načelu ni nasprotoval (zagovarjal je splošno, enako in neposredno volilno pravico), je pa bil velik nasprotnik vladavine političnih strank, ki po eni strani delujejo po "načelih brutalnega nacionalnega egoizma", po drugi strani pa skrbijo le za lastne interese. Vlade v tem smislu ne predstavljajo državnega interesa, ampak samo skupino mož, ki bi radi

⁵ Bresnitz von Sydačoff, *Die Wahrheit*, str. 9.

⁶ Prav tam, str. 19.

⁷ *Offene Briefe an Se. Kaiserl. und Königl. Hoheit Erzherzog Franz Ferdinand den Tronfolger Oesterreich-Ungarns von Bresnitz von Sydačoff*. Leipzig 1905, (dalje *Offene Briefe*) str. 1.

⁸ Prav tam, str. 17.

⁹ Prav tam, str. 23.

¹⁰ Andrej Pančur: *Socialna misel v drugi polovici 19. stoletja*. V: *Preteklost sodobnosti*, Ljubljana 1999, str. 27.

čim dlje ostali na ministrskem položaju.¹¹ Rešitev je pisec videl v oblikovanju velike avstrijske državne stranke, ki bi bila privlačna za pripadnike vseh narodov in bi zaznavala tako interese države kot potrebe posameznih narodov. Ta stranka bi po njegovem hitro prevladala v parlamentu in javnem življenju. Njena glavna naloga bi bila ponovno pridobiti narode za cesarja in domovino, pri čemer bi ji pomagal "pravi" avstrijski tisk. Tega bi bilo seveda treba šele ustvariti s pomočjo države.¹²

Glede na Sydačoffove nazore ni nenavadno, da se je njegovo ime v slovenskem tisku pojavilo ravno v zvezi z oblikovanjem nove, "srednje" politične stranke. Konec junija 1899 ga omenjajo Novice, in sicer v poročilu o aktualnem strankarskem dogajanju v centru države. Po novembrskih dunajskih nemirih leta 1897, ki so predstavljali samo vrhunec velike politične krize zaradi Badenijevih jezikovnih naredb za Češko in Moravsko, je 1. decembra 1897 krmilo vlade prevzel prejšnji naučni minister baron Paul Gautsch. Gautsch je omenjene naredbe revidiral in kmalu zatem odstopil. 7. Marca 1898 je cesar za novega ministrskega predsednika imenoval grofa Franza Thuna-Hohensteina. Thun je poskušal pridobiti podporo zmernih konservativnih strank, a je postalo hitro jasno, da večina nemških strank (združenih v t. i. Nemško vzajemno bratstvo) vlade ne podpira, zato je aktualno podaljšanje nagodbe z Ogrsko poskušal urediti mimo parlamenta s pomočjo člana 14.¹³ V času Thunove vlade so slovenski katoliški in liberalni državni poslanci sodelovali v okviru Slovanske krščanske narodne zveze, ki je Thunovo vlado podpirala (tako kot je pred tem podpirala Badenija in Gautscha), čeprav so bili mnogi, še zlasti Janez Evangelist Krek, razočarani nad ravnanjem vlade.¹⁴ V junijskih dneh leta 1899 je dunajsko časopisje veliko pisalo o ustanovitvi srednje stranke. Po pisanju Novic se je "govorilo, da nemška katoliška ljudska stranka se hoče ločiti od desnice in združivši se z nemškimi socialci ustanoviti novo formacijo parlamentarnih strank".¹⁵ To bi pomenilo razbitje že tako šibkega vladnega bloka. Po mnenju Slovenskega naroda so bili "opozicionalci" veseli, "saj so se nadejali, da se končno vendarle posreči razbiti desnico".¹⁶ Novice so videle v ozadju celotne zgodbe Bresnitzerja von Sydačoffa: "V obče ni nihče dvomil o tem projektu, ali kmalu se je izkazalo, da nemška katoliška ljudska stranka ni s to idejo v nobeni zvezi. Njen duševni oče je razupiti židovski¹⁷ žurnalista Bresnitzerja plem. Židačova, ki je bil dolgo let oproda srbskega razkralja Milana, sedaj pa je iztiran iz Srbije in tudi iz Zemuna, vsled česar se je obrnil na Dunaj, da tam poskusi svojo srečo. Poskusiti jo je hotel z ustanovitvijo časopisa, kateri naj bi služil srednji stranki. /.../ Bresnitzerjev načrt se je pravočasno razkril in ni sedaj več povoda, baviti se s to zadevo."¹⁸

¹¹ Offene Briefe, str. 31.

¹² Prav tam, str. 48, 49.

¹³ Janez Cvirn: Razvoj ustavnosti v habsburški monarhiji (1848-1918). Ljubljana 2006, str. 190.

¹⁴ Cvirn, n. d., str. 280, 281. Helmut Rumpler: Österreichische Geschichte 1804-1914, Eine Chance für Mitteleuropa, Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie. Wien 1997, str. 510-514.

¹⁵ Novice 1899, št. 26, str. 230.

¹⁶ Slovenski narod, 26. 6. 1899.

¹⁷ O judovskem poreklu Sydačoffa avtor tega zapisa ni našel drugih podatkov.

¹⁸ Novice 1899, št. 26, str. 230.

Panslavizem in južni Slovani

Delovanje Sydačoffa na Balkanu slovenskim časopisom očitno ni bilo neznano. Prvo knjigo je izdal leta 1895 na osnovi svojega bivanja v Srbiji med letoma 1889 in 1894. Sydačoff opisuje viharne razmere na srbskem dvoru in v vrhu srbske politike po 22. februarju 1889, ko je Milan Obrenović abdiciral v korist svojega mladoletnega sina Aleksandra. Zanimajo ga predvsem spletke, vohunske zgodbe in teorije zarote. Milanov dolgoletni spor z ženo Natalijo je v središču Sydačoffovih opisov.¹⁹ Knjigo zaznamuje podatek, ki so ga novice izrazile z besedo "oproda" - Sydačoff je pisal o bivšem kralju Milanu v olepšanih tonih, še zlasti mu je bila blizu njegova avstrofilska politika.²⁰ Delo zasluži vsekakor posebno obravnavo, za kar pa na tem mestu ni prostora.

Se bomo pa v zato v nadaljevanju posvetili Sydačoffovi knjigi o panslavistični agitaciji in južnoslovanskem gibanju v Avstro-Ogrski, ki jo je izdal leta 1899. Kot smo lahko videli, se je Sydačoffov miselni tok gibal v konservativnem okviru. S tem se lepo ujema imperialistična miselnost o "kulturni" vlogi monarhije na Balkanu. Sydačoff opozarja na "habsburško breme" pri kultiviranju evropskega jugovzhoda, podobno kot je bilo pri kolonialnih silah uveljavljeno mnenje o "bremenu belega človeka", ki mora "pomagati" primitivnim ljudstvom. Prava "kultura" je lahko samo kultura omikane Evrope, ki jo v Jugovzhodni Evropi predstavljajo katolištvo, nemštvo in habsburški monarhični princip. Očala avstrijskega patriotizma, kot ga pojmuje sam, mu omogočajo relativno enostavno razlago zapletenih razmer na Balkanu. Takšen pogled dovoljuje hitro postavljanje moralnih sodb in črno-belo sklepanje o tem, kdo je dober in kdo slab.

Sydačoff je ogroditve idejnega konstrukta o južnoslovanskih razmerah razgrnil v prvem poglavju, v katerem je bralce podučil o zgodovini jugoslovanskega gibanja. To gibanje, trdi Sydačoff, se je začelo v začetku 19. stoletja, ko je hrepenenje Hrvatov in Srbov po ponovni vzpostavitvi starih držav dobilo oprijemljivejšo obliko s prvim srbskim uporom. Že od samega začetka je imelo značaj protiavstrijske propagande. Gibanje nima prihodnosti tudi zato, ker med Srbi in Hrvati, ki govorijo isti jezik, vlada oster boj za hegemonijo: "Ta spor je nepomirljiv in se bo moral končati s zmago enega naroda in podjarmljenjem drugega." Pisec ne dvomi, da bodo v tem boju zmagali Hrvati, "kajti Hrvat visoko presega Srba, tako kulturno, kot individualno. Kot pogumni vojaki ter zvesti in zanesljivi državljani in uradniki tvorijo Hrvati med južnimi Slovani enak element kot Poljaki med severnimi Slovani - najbolj zanesljivo oporo avstrijskega cesarstva in habsburškega prestola na slovanskem jugu."²¹ Hrvati imajo po njegovem mnenju zelo dobre razloge za proavstrijske sentimente. Zaradi "svoje zahodne kulture, katoliške vere in nacionalnih prizadevanj si želijo in si morajo želeti močno in mogočno Avstrijo, da bi se kulturno in nacionalno lahko razvijali /.../" Vse drugačni so Srbi. V trenutku,

¹⁹ Za več podatkov o zgodnjem obdobju vladavine Aleksandra Obrenovića gl. Slobodan Jovanović: Vlada Aleksandra Obrenovića. V: Sabrana dela Slobodana Jovanovića, Tom 1. Beograd 1990. Glej tudi Stevan K. Pavlović: Srbija: Istorija iza imena. Beograd 2004, str. 82-121.

²⁰ Von einen Diplomaten: Fünf Jahre am Hofe des Königs von Serbien. Leipzig 1895.

²¹ Bresnitz von Sydačoff: Die panslavistische Agitation und die südslavische Bewegung in Oesterreich-Ungarn. Berlin, Leipzig 1899, (dalje Bresnitz von Sydačoff, Die panslavistische Agitation) str. 5, 6.

ko se je izoblikovala srbska kneževina, so se habsburški Srbi usmerili proti vzhodu. Začeli so stremeti po oživitvi velikosrbskega cesarstva Carja Dušana in Lazarja. Medtem ko iščejo Hrvati rešitve znotraj habsburške države, gravitirajo Srbi proti Beogradu in Cetinju in stavijo svoje upe na rusko pomoč. Vsemogočna in vsega zmožna Rusija pa ni slepa. Komaj se je v monarhiji pojavilo jugoslovansko gibanje, že je bila na delu ruska propaganda. Ta ni počivala in je storila vse, da bi vse upe, ki so se vezali na Hrvate, predstavila kot varljive. Seveda je srbstvo "padlo ruski propagandi takoj v roke."²²

Pri tem pa je, meni Sydačoff, nehote pomagala tudi avstrijska oblast. Dejstvo, da na slovanskem jugu živijo katoliki in pravoslavni, je poskušala izkoristiti, da bi Južne Slovane izigrala enega proti drugemu in preprečila jugoslovansko zavezništvo. S tem je po njegovem mnenju naredila veliko napako. Podpirati je začela srbsko pravoslavno duhovščino, "ki se prišteva k isti veri kot ruska in ima ne-kultivirano in topoglavo srbsko ljudstvo povsem v oblasti". Srbski kler naj bi bil vir protiaustrijske agitacije. Dosegel je, da vsi Srbi, ne glede na to, kje živijo, sovražijo Avstrijo in sanjajo o Veliki Srbiji, "o kateri človek res ne ve, kje in kdaj je obstajala in če je na izročilu, ki ga je prevzel sedanji rod, več resnice kot poezije." Avstrija bi morala "zlomiti moč pravoslavne srbske duhovščine," ne pa da jo je materialno podpirala. "Intimnosti" med srbskim klerom in rusko propagando so se lahko nemoteno razvijale dalje.²³ Srbi so delali proti Habsburžanom tudi takrat, ko so se borili za njih. Srbski upor v letih 1848/49 proti Madžarom po mnenju Sydačoffa ni bil rezultat patriotizma, pač pa so bile na delu skriti protiaustrijski nameni, ki se na srečo niso uresničili.²⁴

Sydačoff je dobro vedel, da jugoslovanstvo zagovarjajo tudi hrvaški voditelji. Do hrvaške različice jugoslovanske ideologije je bil bolj milosten, saj jo je dojemal kot nekakšno "pohrvatenje" južnoslovanskega prostora. Josipa Juraja Strossmayerja je imel za zanesenjaka, ki je v svoji ljubezni do enotnosti jugoslovanstva naredil vse, da bi dosegel spravo med Hrvati in Srbi. Za nagrado pa je dobil le ostre napade v srbskem časopisju. To pa zato, ker si je prizadeval za združitev južnih Slovanov pod hrvaškim vodstvom s centrom v Zagrebu, medtem ko Srbi stremijo za jugoslovansko združitvijo s centrom v Beogradu.²⁵ Srbi na Hrvaškem niso nič boljši: "V današnji kraljevini Hrvaški so napovedali spopad tako hrvaštvu in nemštvu, kot tudi katoliški veri, ki povezuje oba naroda. Zgodovinsko hrvaško zemljo, ki je postala s pomočjo nemške pridnosti in nemške kulture obdelana in donosna, so razglasili za srbsko deželo!"²⁶ Po Sydačoffovi interpretaciji so bili naravni zavezniki Hrvatov kdo drug kot Nemci. Na hrvaškem političnem prizorišču v tem času pretirane ljubezni do nemškega elementa ni bilo čutiti, kar je moral Sydačoff gledati na svojo obveščenost dobro vedeti. Nekaj let po tem, ko je knjiga izšla, je prišla na hrvaškem do izraza politika "novega kurza", ki je zagovarjala hrvaško-srbsko sodelovanje in podporo madžarski politiki, v ozadju pa je bilo prepričanje o boju proti nemškemu prodoru na vzhod.²⁷ Glede na to, da je bil Sydačoff blizu

²² Prav tam, str. 9.

²³ Prav tam, str. 10, 11.

²⁴ Prav tam, str. 14.

²⁵ Prav tam, str. 20, 21.

²⁶ Prav tam, str. 22.

²⁷ Rene Lovrenčić: Geneza politike "novog kursa". Zagreb 1972, str. 268-273; Nikša Stančić: Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću. Zagreb 2002, str. 198, 199.

krščansko-socialnim idejam, velja pripomniti, da je bil prelom 19. in 20. stoletja na Hrvaškem čas izoblikovanja političnega katolicizma. Stjepana Korenića, enega izmed ideologov katoliškega hrvaštva, je močno impresioniral razvoj nemškega katoliškega gibanja. Kar ne pomeni, da ga je privlačil nemški predznak, ampak način organizacije in pomen socialnega vprašanja.²⁸

Slovenci v panslavistični zaroti

A ker je bil Sydačoff človek, ki je imel pred očmi politične razmere v celotni monarhiji in širšo geopolitično perspektivo, se pri interpretaciji panslavizma na Balkanu ni zadovoljil s srbsko-hrvaškim antagonizmom. V pripoved je na spektakularen način vključil najbolj glasne Slované v avstrijski polovici monarhije. Mladočeško gibanje je imelo po njegovem pomembno vlogo tudi na Balkanu. Seveda ne pozitivno: "Med megalomanijo mladočehov in megalomanijo Srbov obstaja neke vrste duhovna sorodnost. To je tudi razlog, zakaj se mladočehi vedno postavijo na stran Srbov proti Hrvatom."²⁹ Še več, Sydačoff je prepričan, da bi lahko govorili o pravi srbsko-češki koaliciji. Dokaz za to naj bi bili Slovenci: "Slovensko gibanje, ki je bilo sredi stoletja še v plenica, so srbski in mladočeški agenti zato prignali do takšnih višav, ker predstavlja vezni člen med panslavističnimi Srbi na jugovzhodu in panslavističnimi mladočehi na severovzhodu. Vezni člen, ki naj bi dopolnil panslavistično verigo, s katero hoče mladočeška blaznost stisniti Avstrijo."

Slovenski nacionalizem ima v Sydačoffovih konceptih velepomembno vlogo. V nadaljevanju knjige je problematiki slovenskega gibanja in njegovih "močnih divergenc" posvetil veliko prostora. V poglavju o rusko-pravoslavnem gibanju za spreobrnitev med južnimi Slovani imajo določeno vlogo tudi Slovenci. Naš teoretik je najprej razložil, kaj si misli o starih avstroslavističnih težnjah, ki predvidevajo slovansko in katoliško Avstrijo kot protiutež pravoslavni Rusiji. Po tem nazoru, trdi Sydačoff, so Nemci za Avstrijo nezanesljiv argument, ki gravitira k protestantski Nemčiji. Seveda je takšne teze v celoti zavrnil. Avstrijski Nemci so po njegovem najbolj trdna opora monarhije. Poleg tega je očitno, da gre za navadne laži, saj so tisti, ki propagirajo slovansko solidarnost, obenem tudi podporniki ruskih protidržavnih in protikatoliških želja.³⁰ V želji po oblikovanju panslavistične cerkve naj bi obstajali načrti za pravoslavno propagando med Hrvati in Slovenci. Po Sydačoffovih informacijah "je bila v različnih slovenskih krajih na delu skrajno intenzivna agitacija za odvrnitev Slovencev od Katoliške cerkve in kaže, da je v kratkem času dosegla precejšne uspehe." Prebivalci "velike kranjske občine Unterloitsch"³¹ naj bi bili tik pred prestopom v pravoslavno vero, kar se je poskušalo prikriti kot običajen spor z ljubljanskim knezoškofijskim ordinariatom. V trenutku, ko se je

²⁸ Mario Strecha: *Katoliško hrvatstvo*. Zagreb 1997, str. 71, 72.

²⁹ Bresnitz von Sydačoff, *Die panslavistische Agitation*, str. 22.

³⁰ Prav tam, str. 50-53.

³¹ Toponim Unterloitsch je nemško ime za Dolenji Logatec, del sedanjega Logatca (*Algemeines Verzeichnis den Ortsgemeinden und Ortschaften Oesterreichs nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. dezember 1910*, Wien 1915, str. 143). Postavlja pa se vprašanje, ali je imel Sydačoff kljub drugačnemu imenu v mislih znano afero iz leta 1889, ko so se "v Podragi na Vipavskem, pod vodstvom izobraženih in liberalno usmerjenih vaščanov, odločili, da bodo z odpadom od katolištva in prestopom v pravoslavje izsilili župnijsko samostojnost". Gl. Jože Možina: "Odpad k pravoslavju, to je k razkolništvu". V: *Zgodovina za vse*, 1996, št. 2, str. 22.

med Slovenci zaslišala parola "Los von Rom", trdi Sydačoff, so se v slovenskem taboru začele dogajati nenavadne stvari. Med konservativnimi in radikalnimi Slovenci so se pojavila globoka nesoglasja. Ta nasprotja naj bi bila posledica "dejstva", da so se konservativnemu slovenskemu elementu odprle oči zaradi prodora pravoslavne propagande. Vodstvo slovenskega gibanja je bilo do pred kratkim skoraj izključno v rokah katoliških duhovnikov in "domačega katoliškega plemstva". Šele v zadnjem času so se pojavili radikalni tokovi. Dokler so gibanje vodili konservativci, je bilo (tako kot hrvaško nacionalno gibanje) trden branik avstrijske ideje in sovražnik panslavizma. "Radikalno gibanje med Slovenci sovraži Nemce prav tako močno kot Srbi in Čehi. Katoliško cerkev ima za cerkev južnih Nemcev in se bori proti njej." Poleg tega si slovenski radikali prizadevajo za združitev vseh Slovanov pod eno vero in oblikovanje velike jugoslovanske države.³²

Sydačoff je interpretiral slovenski liberalno-klerikalni spor v skladu s svojimi geopolitičnimi izhodišči. Političnemu katolicizmu med Slovenci je pripisal avstrijskopatriotski značaj, kar je vsekakor ustrezalo resnici. A njihov avstrijski patriotizem je bil kljub temu nekoliko drugačen. Jugoslovanska miselnost slovenskega katoliškega tabora, ki je bila v glavnem usmerjena k sodelovanju s katoliškimi Hrvati, se ni pretirano tepla z Sydačoffovimi pogledi. Bolj problematično je njegovo poudarjanje navezave med nemštvom in katolištvom. Po njegovem mnenju so se Hrvati in Slovenci pod konservativnim vodstvom čutili bolj ogrožene od pravoslavja kot od nemštva.³³ Očitno je, da je poskušal slovenskemu katolicizmu pripisati naklonjenost do Nemcev, kar je bilo daleč od resnice. Ne nazadnje je v letih 1896-1907 na Kranjskem vladala nemško-(slovensko)liberalna koalicija, ki so jo pripadniki Katoliške narodne stranke napadali kot narodno izdajstvo liberalcev.³⁴

Vatroslav Oblak - panslavistični agent

Velik del knjige je Sydačoff namenil opisu panslavistične agitacije v Južni Ogrski, na Hrvaškem in v Dalmaciji, ki so jo po njegovem (kar ne preseneča) vodili srbski agenti in pravoslavna ruska propaganda. Kar se tiče Slovencev ga je skrbelo, da hodi slovensko gibanje vse bolj po srbskih poteh. Kot pobudnika in vodjo slovenskih panslavističnih radikalcev je identificiral umrlega jezikoslovca Vatroslava Oblaka. Oblakov pogreb³⁵ v Celju 17. aprila 1896 je označil za "panslavistično norost, usmerjeno proti nemškemu značaju mesta" ter "demonstracijo Slovencev in mladočehov". Avstrijsko-nemški tisk se je, pravi Sydačoff, takrat posmehoval, kdo sploh je ta Oblak, ki ga Slovenci tako častijo. Njemu se Oblakovo čaščenje ni zdelo smešno, pač pa izjemno nevarno. Slovenci so si po njegovem jezik šele nedavno "skonstruirali" iz čeških, srbskih in hrvaških elementov. Ideja "Velike Slovenije" je (svoji smešnosti navkljub) zaživela šele takrat, ko je Vatroslav Oblak odkril, da so Slovenci severno srbsko pleme, ki bi moralo sprejeti

³² Bresnitz von Sydačoff, *Die panslavistische Agitation*, str. 68, 69.

³³ Prav tam, str. 69.

³⁴ Dragan Matić: *Nemci na Kranjskem*. Ljubljana 2002, str. 299.

³⁵ France Vidic je v Ljubljanskem zvonu zapisal, da je bil Oblakov pogreb "sijajen, vreden pokojnikovih imena". Gl.: Fr. Vidic: *Dr. Vatroslav Oblak*. V: Ljubljanski zvon, 1896, str. 312.

pravoslavje, pisati v cirilici in se vključiti v bodočo Veliko Srbijo. To je razburkalo srca slovenske mladine z radikalnimi protidržavnimi idejami. "Oblak je bil duša gibanja. Propagiral je tudi združenje severnih in južnih Slovanov v skupnem boju proti avstrijskim Nemcem."³⁶

Teze, ki jih je Sydačoff pripisoval "svojemu" Vatroslavu Oblaku, so daleč od znanstvenih tez zgodovinskega Vatroslava Oblaka. Nadarjeni jezikoslovec, ki je že za časa svojega kratkega življenja užival sloves priznanega strokovnjaka za južno-slovansko dialektologijo, je v manj kot desetih letih napisal okoli 150 jezikoslovnih razprav. Da bi dokazal makedonski izvor stare cerkvene slovanščine (v nasprotju s panonsko teorijo,³⁷ ki sta jo izoblikovala Jernej Kopitar in Fran Miklošič), je v letih 1891/92 kot štipendist raziskoval narečja severno od Soluna.³⁸ Oblak je bil človek znanosti in ne politike, vendar se zaradi svojega področja raziskovanja politiki ni mogel izogniti. Makedonsko vprašanje je bilo po letu 1878 eno izmed najbolj vročih problemov na Balkanu. Grčija, Bolgarija in Srbija so odkrito razglašale ozemeljske težnje po turški Makedoniji. Še zlasti Srbija in Bolgarija, ki sta si prizadevali za dostop do Egejskega morja, sta pri svojih zahtevah uporabljali tudi etnografske argumente. Oblak se je zlorabe jezikoslovja v nacionalnopolitične namene dobro zavedal in jo tudi ostro zavračal.³⁹ V njegovi korespondenci je za to veliko primerov. V pismu mentorju Vatroslavu Jagiću z dne 9. februarja 1892 se je sarkastično norčeval iz "Karte srpskih zemalja", ki jo je izdala srbska Omladina: "Vprašanje glede pozicije makedonskih narečij je že srečno rešeno, in jaz bi se lahko vrnil domov. /.../ V celi Makedoniji, zapadni Bolgariji s Sofijo, da celo še v Rodopih so samo Srbi! Da se ta velikosrbska pokrajina bolje zaokroži, se ji privže še iztočna polovica Kranjske in vztočni deli Južnega Štajerja! /.../ Obžalovati moramo, da imajo Srbi tako vseučiliško mladež, ki se nič ne uči in nič ne ve."⁴⁰

Bolehni Oblak je imel v Makedoniji veliko težav. V razgretih mednarodnih razmerah je bil avstrijski učenjak, ki je delal na terenu, turškim oblastem izjemno sumljiv. Ko se je spomladi 1892 končno odpravil v notranjost, so ga turške oblasti aretirale kot avstrijskega vohuna. Po nasvetu avstrijskega vicekonzula je po izpustitvi iz pripora zapustil Makedonijo in se vrnil na Dunaj. Tu se je moral otepati očitkov tiska, da je v Makedoniji v resnici deloval kot panslavistični agent.⁴¹ Po drugi strani pa naj bi, po pričevanju samega Oblaka, "različni ruski listi celo po uvodnih člankih to afero razpravljali in trdili, da sem od avstr. vlade bil poslan, da pripravljam maced. Bulg. k ustaji!"⁴²

Sydačoff je lahko brez posebnih naporov izvedel za Oblakovo makedonsko pustolovščino iz nemškega časopisja, kar mu je dalo dovolj gradiva za polet na krilih bogate, a paranoične domišljije. Vatroslav Oblak naj bil goreč zagovornik Velike

³⁶ Bresnitz von Sydačoff, *Die panslavistische Agitation*, str. 101.

³⁷ Marko Zajc: Kje se slovensko neha in hrvaško začne: slovensko-hrvaška meja v 19. in začetku 20. stoletja. Ljubljana 2006, str. 29, 95.

³⁸ Enciklopedija Slovenije, 8. Ljubljana 1994, str. 58.

³⁹ Janez Cvirn: "To so dvonoge, kričeče in smrdljive bestije": Oblakovo potovanje v Makedonijo (1891/2). V: *Acta Histriae*, 2009, št. 1-2, (dalje Cvirn, Oblakovo potovanje) str. 114, 115; Dragan Taškovski: Rojstvo makedonskega naroda. Ljubljana 1968, str. 144, 145.

⁴⁰ Fr. Vidic: Dr. Vatroslav Oblak v Makedoniji. V: *Ljubljanski zvon*, 1897, str. 86; Cvirn, Oblakovo potovanje, str. 121.

⁴¹ Cvirn, Oblakovo potovanje, str. 120.

⁴² Fr. Kotnik: Pismo Vatroslava Oblaka Gregorju Einspielerju. V: *Dom in svet*, 1914, str. 132.

Srbije, ki bi zavzemala obsežno ozemlje od Makedonije do Štajerske. Potoval naj bi v Beograd, da bi na Balkanu agitiral za uresničenje svoje ideje. V Srbijo naj bi prinesel poleg načrta o ustanovitvi velikosrbske države s pomočjo Slovencev tudi različna priporočilna pisma. Npr.: pismo ruskega veleposlanika na Dunaju, pismo srbskega politika in novinarja Jaše Tomića in seveda priporočilno pismo mlado-češkega časopisa *Národní listy*. Oborožen s pravimi panslavističnimi priporočili naj bi Oblak pri srbski vladi in ruskem veleposlaništvu dobil priporočila za potovanje v Makedonijo, kjer naj bi "razvil skrajno hudo propagando." Zaradi stalnega občevanja z "notorično znanimi panslavističnimi agenti v Makedoniji" naj bi začel vzbujati sum pri turških oblasteh, ki so ga končno aretirale. Zaradi intervencije Avstro-Ogrske so Oblaka spustili na svobodo, vendar je moral takoj zapustiti Turčijo. S tem pa naj ne bi izgubil veselja do panslavistične agitacije. Nasprotno. Z dvojno vnemo se je lotil širjenja veleizdajalskega evangelija. Oblak naj bi razširil in utrdil med slovenskim ljudstvom "prepričanje, da bi se lahko vse to doseglo samo s pomočjo Čehov, ko bodo združeni Slovani premagali avstrijske Nemce".⁴³

Sydačoff se je pozabaval še z idejo "velike Slovenije", ki pomeni po njegovi interpretaciji združitev Koroške, Kranjske, Štajerske in Dalmacije (!) v kraljestvo Slovenijo, ki bi imela svoj deželni zbor in bi bila z Avstrijo povezana samo s skupno vojsko in financami. Kdor meni, da je to končni cilj gibanja, opozarja Sydačoff, se globoko moti. "Velika Slovenija" bi bila samo etapa na poti uresničitve Oblakovih blodnih idej. Najprej bi se Slovenci v tej tvorbi spravili na kranjske, štajerske in koroške Nemce in jih s pomočjo dalmatinskih Srbov slavizirali. K svojim namenom bi pritegnili tudi dalmatinske Hrvate. Nato bi nekaj časa prenašali avstrijski jarem, to pa samo zato, da bi se gospodarsko okrepili in v miru pritiskali na Nemce. Končno bi se uprli Avstriji in pridružili Srbiji. Zaveznitvo med Slovenci in Srbi je po njegovem več kot očitno: "Vprašajmo se, zakaj nihče v slovenskem taboru, pa naj bo radikalen, liberalen ali konservativen, ne obsodi blaznih idej o ustanovitvi Velike Slovenije, ki povsem jasno pomenijo državi sovražno aktivnost?" Slovenci po njegovem povsod napadajo tiste elemente, ki so temelj avstrijske državne ideje. Na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem so to Nemci, v Dalmaciji (!) pa naj bi se Slovenci borili proti Hrvatom. Nauk, ki bi ga morali avstrijski državniki potegniti iz te zgodbe, je naslednji: uspešna avstrijska oblast v južnih deželah lahko temelji samo na Nemcih, Hrvatih in Italijanih.⁴⁴

Sklep

Knjigo o panslavistični agitaciji pri južnih Slovanih je Sydačoff sklenil s poglavjem o tem, kdo stoji na čelu panslavistične hidre. Ni nenavadno, da si je pri svoji teoriji zarote za "velikega mojstra" izbral Konstantina Petroviča Pobedonosceva (1827-1907), konservativnega ruskega politika in pravnika, ki je bil po letu 1880 direktor svete sinode, se pravi posvetni vodja Ruske pravoslavne cerkve s statusom ministra.⁴⁵ Sydačoff ga je razglasil za "vodjo celotne panslavistične Ru-

⁴³ Bresnitz von Sydačoff, *Die panslavistische Agitation*, str. 102-103.

⁴⁴ Prav tam, str. 104-105.

⁴⁵ Biographisch-bibliographisches Kirchenlexikon, Band VII (1994) Spalten 764-766 Autor: Wolfgang Heller, povzeto po spletni izdaji na <http://www.kirchenlexikon.de>.

sije".⁴⁶ Po mnenju raziskovalca panslavističnih idej Hansa Kohna Pobedonoscev ni bil panslavist, ampak ruski nacionalist, ki se je zavzemal za integralni ruski nacionalizem na temelju državne Pravoslavne cerkve. Utopija o Moskvi kot tretjem Rimu in ruskem univerzalnem poslanstvu naj bi bila tuja "njegovi hladni birokratski naravi". Pod vladavino carja Aleksandra III. je Pobedonoscev stremel k rusifikaciji neruskih ljudstev, vključno z Ukrajinci, Belorusi in Poljaki.⁴⁷

V avstrijsko-nemški publicistiki poznega 19. in zgodnjega 20. stoletja so Slovenci redko samo Slovenci. Po navadi so na negativni, pozitivni ali nevtralni način prikazani kot del večje slovanske ali jugoslovanske celote. V istem obdobju slovenska publicistika na vsakem koraku poudarja slovensko (jugo)slovanstvo. Zanimivo je, da avstrijski Nemci postavljajo Slovence tja, kamor so se postavljali sami. S to razliko, da jim (ne sicer vedno, ampak dovolj pogosto) kot Slovanom odrekajo samostojnost in jih pojmujejo kot maso, ki jo nemški duh mora kultivirati. Nemški časopisi in brošure so imeli določeno vlogo pri oblikovanju samopodobe nosilcev slovenskega nacionalizma. Sydačoffove teze o vlogi Slovencev so nastale na podlagi uveljavljenih stereotipov o majhnih slovanskih narodih v nemško-avstrijski publicistiki, ki so jih sprejemali tako liberalni kot konservativni pisci. Sydačoff je te stereotipe dopolnil in jih na izviren način vključil v globalno teorijo panslavistične zarote.

Marko Zajc

THE GREATER SLOVENIA WITHIN THE PANSLAVIST CONNECTION (SLOVENIANS
AND SOUTH SLAVS IN THE CONCEPTS OF BRESNITZ VON SYDAČOFF)

S u m m a r y

Philipp-Franz Bresnitz von Sydačoff (1868-?) was a conservatively oriented publicist, who, before World War I, saw the last hope for the Habsburg Monarchy in the Crown Prince Franz Ferdinand. In the foreign political context, Sydačoff believed that the Monarchy had a great role to play in the East and in the Balkans. According to him, the Monarchy after 1866, when it was pushed from Germany, correctly oriented itself towards the East. His first book was published in 1895 and was written on the basis of his life in Serbia between 1889 and 1894. Sydačoff describes the tumultuous situation in the Serbian Court and among the Serbian political elite after 22 February 1889, when Milan Obrenović abdicated in favour of his underage son Alexander. He is especially interested in intrigues, spy stories and conspiracy theories. In 1899 he wrote a book on the Panslavist agitation and the South Slavic movement in Austro-Hungary. Sydačoff emphasised the "Habsburg burden" with regard to cultivating the European Southeast, similarly as in the colonial forces the opinion of the "burden of the white man", who had to "help" the primitive peoples, was established. He saw the Yugoslav movement as another manifestation of the Panslavist Russia. The propagators of the Austrian idea in the Balkans were supposedly the Catholic Croatians, while he ascribed the Serbians with anti-Habsburg tendencies, which they wanted to accomplish with the Russian assistance. He was more merciful towards the Croatian version of the Yugoslav ideology, which he saw as a kind of a "Croatisation" of the Yugoslav territory. According to Sydačoff's interpretation, Germans were natural allies of Croatians. In this system Slovenians had a negative role. Supposedly The Young Czech movement, with the aid of

⁴⁶ Bresnitz von Sydačoff, *Die panslavistische Agitation*, str. 106.

⁴⁷ Hans Kohn: *Die Slawen und der Westen: Die Geschichte des Panslavismus*. Wien, München 1956, str. 190-191.

Serbian, would assist the Slovenian national movement in order to set up a bridge between South and North Slavs and break apart the Monarchy. Sydačoff identified the linguist Vatroslav Oblak, who died young and was known to have carried out research in Macedonia, as the initiator and leader of the Slovenian Panslavist radicals. Sydačoff's theories about the role of Slovenians were formed on the basis of well-established stereotypes about small Slavic nations of Austrian German journalism, accepted by liberal as well as conservative writers. Sydačoff built on these stereotypes and integrated them, in an original way, into a global theory of the Panslavist conspiracy.

1.01
Prejeto 13. 7. 2009

UDK 336.77:338.3(497.4)"1925/1933"

Mitja Sunčič*

"Celotno posojilo Mestne hranilnice ljubljanske je šlo v žepe akcionarjev in po drugih napačnih potih." Mestna hranilnica ljubljanska in propad industrijske delniške družbe Karel Pollak

IZVLEČEK

Od ustanovitve Mestne hranilnice ljubljanske mineva letos 120 let. Avtor prispevka na podlagi arhivske zapuščine te denarne ustanove obravnava neznan in v do sedaj izšlih zgodovinskih pregledih nikoli omenjen dogodek kreditiranja industrijskega usnjarskega velepodjetja Karel Pollak, d. d. v obdobju med svetovnima vojnama. V ospredju razprave je obravnava dinamike poslovnih odnosov med upnikom in kreditojemalcem s poudarkom na zaostritvi odnosov v obdobju, ko je podjetje Karel Pollak zašlo v plačilne težave.

Mestna hranilnica ljubljanska je družinski delniški družbi Pollak sredi dvajsetih let prejšnjega stoletja podelila hipotečni kredit, ki je bil za tedanje razmere izredno visok, 25 milijonov dinarjev. Zadeva ni bila problematična vse do izbruha svetovne gospodarske krize, ki je usnjarsko podjetje Pollak hudo prizadela. Med Mestno hranilnico in podjetjem so se vneli dve leti trajajoči boji, v katerih so lastniki podjetja uporabili mnoge nečedne in neetične poslovne poteze. Spor se je končal s konkurzom delniške družbe Pollak in prevzemom tovarn, ki ga je izvedla Mestna hranilnica. Posledice podelitve kredita pa niso prizadele le rodbine Pollak, saj je velike denarne izgube utrpela tudi Mestna hranilnica ljubljanska.

Ključne besede: gospodarstvo, denarništvo, hranilništvo, Hranilni in posojilni zavod Ljubljana, Mestna hranilnica ljubljanska, kreditiranje industrije, podjetništvo, Karel Pollak, usnjarstvo, Velika kriza

ABSTRACT

"THE WHOLE LOAN OF THE LJUBLJANA CITY SAVINGS BANK POCKETED BY SHAREHOLDERS AND LOST IN OTHER WRONGFUL WAYS."

Ljubljana City Savings Bank and the Decline of Karel Pollak Industrial Joint-stock Company

This year it is the 120th anniversary of the establishment of Mestna hranilnica ljubljanska (Ljubljana City Savings Bank). On the basis of the archives of this monetary institution, the author of the following contribution explores the previously unknown event, never mentioned before in the historical overviews published to date, of the crediting of the major leather industry joint-stock company Karel Pollak in the period between both World Wars. The discussion focuses on the dynamics of the business relationships between the creditor and borrower with the emphasis on the increasingly tense relations in the time when the Karel Pollak company found itself in financial trouble.

* Univ. dipl. zgodovinar, mladi raziskovalec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: mitja.suncic@inz.si

In the middle of 1920s the Ljubljana City Savings Bank granted a mortgage credit to the family joint-stock leather industry company Pollak in the amount of 25 million dinars, which was extremely generous for the circumstances of that time. The issue was not problematic until the Great Depression, which affected the Pollak leather company severely. A two-year conflict ensued between the City Savings Bank and this company, during which the owners of the company resorted to many dirty and unethical business moves. The dispute concluded with the bankruptcy of the Pollak joint-stock company and the takeover of its factories, carried out by the City Savings Bank. However, the consequences of the granting of this credit did not only affect the Pollak family - the Ljubljana City Savings Bank also suffered considerable financial losses.

Key words: economy, financial business, savings banks, Ljubljana Savings and Lending Institution, Ljubljana City Savings Bank, crediting of industry, entrepreneurship, Karel Pollak, leather industry, Great Depression

Uvod

Pričujoči članek predstavlja poskus obravnave dinamike poslovnih odnosov med denarnim zavodom kot upnikom na eni in industrijskim podjetjem kot kreditojemalcem na drugi strani. V našem primeru je kot kreditor nastopala Mestna hranilnica ljubljanska, kot kreditojemalec pa eno izmed največjih medvojnih usnjarskih industrijskih podjetij, delniška družba Karel Pollak. Osredotočili smo se zlasti na razmerje med strankama v času gospodarske krize, ko so med njima izbruhnili številna nesoglasja. Pri predstavljeni epizodi je zanimiva okoliščina, da nastopa v njej kot kreditor industrijske dejavnosti občinska oziroma državna denarna ustanova in ne banka, kar nas napeljuje na misel, da pri financiranju slovenske industrije s posojili niso sodelovale le univerzalne poslovne banke, kot so bile Ljubljanska kreditna banka, Zadružna gospodarska banka ter Kreditni zavod za trgovino in industrijo, temveč so industriji denarna sredstva zagotavljale tudi hranilnice. To ni tako nenavadno, če upoštevamo, da so bile obrestne mere pri tovrstnih denarnih zavodih občutno nižje kot pri bankah.

Osvetlimo predstavljeno tematiko sedaj še v luči razkoraka med finančno teorijo in prakso. Dolgoletni ravnatelj Kreditnega zavoda za trgovino in industrijo v Ljubljani Avgust Tosti je zapisal, da naj bi bilo v idealnih pogojih financiranje industrije domena bank, medtem ko naj bi se hranilnice v tozadevne posle ne vmešavale, saj je bilo "glavno načelo hranilniškega poslovanja predvsem varnost poslov in likvidnost predpisanih naložb, medtem ko rentabilnost in dobičkonosnost poslov ne pride toliko v poštev, ker namen hranilnic ni ustvarjati si čezmerne dobičke".¹ Vendar je tudi sam ugotovil, da "v predvojni Jugoslaviji denarni zavodi niso upoštevali tega načela in so si začeli medsebojno v poslih konkurirati".² V nadaljevanju bomo videli, da je imela podelitev visokega posojila posledice tako za hranilnico kot tudi za industrijsko podjetje. Zanimivo je dejstvo, da tu opisanega dogodka ne omenjata zgodovini hranilnice, nastali ob priložnosti njene petdeset-³ in

¹ Avgust Tosti: Denarni zavodi v Sloveniji po prvi svetovni vojni. Ljubljana 1989 (dalje Tosti, Denarni zavodi v Sloveniji po prvi svetovni vojni), str. 76.

² Prav tam, str. 82.

³ France Zupan: Petdeset let Mestne hranilnice ljubljanske v Ljubljani. Ljubljana 1939 (dalje Zupan, Petdeset let Mestne hranilnice ljubljanske).

stoletnice,⁴ zato smo se letos, ko od začetka njenega poslovanja mineva 120 let,⁵ namenili pred bralci razgrniti ta zanimiv delček neznane gospodarske zgodovine. Kot glavni vir za razpravo smo uporabili zapisnike sej upravnega odbora in ravnateljstva ter dokumente, povezane s podjetjem družine Pollak, ki se nahajajo v fondu Mestne hranilnice ljubljanske. Predstavljena zgodba se lahko bere kot napeta pripoved, polna spletk, prevar, slepomišenja in zahrbtnosti, obenem pa priča, da pomanjkanje poslovne etike ni značilnost le današnjih dni.

Upnik: Mestna hranilnica ljubljanska

Ko so Mestno hranilnico sredi dvajsetih let prejšnjega stoletja s prošnjami za podelitev kredita začeli oblegati člani rodbine Pollak, je bila ta ugledna in uveljavljena slovenska denarna ustanova z dolgoletno tradicijo. Zrasla je iz mreže hranilnic, ki se je pričela oblikovati v sedemdesetih letih 19. stoletja, potem ko so propadli poskusi ustanovitve prvih bank s slovenskim nacionalnim značajem. Hranilnice so se delile na podeželske in mestne. Med slednjimi so leta 1889 v glavnem mestu dežele Kranjske kot prvo ustanovili Mestno hranilnico ljubljansko.⁶ Njen namen je bilo "zbiranje prostih denarnih sredstev prebivalstva in različnih ustanov. S pospeševanjem varčevanja, s kopičenjem sredstev pa je bilo nato možno ponujati posojila po nizki obrestni meri."⁷ Posebno varnost je za varčevalce predstavljalo dejstvo, da so bile hranilnice državne ustanove. Mestno hranilnico ljubljansko je "nadzorovala država, skupaj z Mestno občino ljubljansko. Prav ta občina je /.../ prevzela splošno in posebno poroštvo nad hranilnico in je jamčila za vse njene obveznosti, vloge in pravilno obrestovanje."⁸

Za razumevanje nadaljnega poteka zgodbe je treba osvetliti kreditno politiko in ustroj Mestne hranilnice ljubljanske. Hranilnica je od ustanovitve naprej nudila hipotečna, menična in lombardna posojila, po prvi svetovni vojni pa je uvedla še posojila na tekoči račun. Posojil industrijskim podjetjem hranilnična pravila niso prepovedovala.⁹ Nadzor nad upravo Mestne hranilnice je bil trdno v rokah občinskega sveta, ki je volil upravni odbor, imenoval ravnatelje in nameščal uradnike. Polovico od 20 upravnih odbornikov so morali sestavljati člani občinskega sveta. Upravni odbor je volil predsednika zavoda in njegovega namestnika. Poleg občinskega sveta in upravnega odbora je vodstvo ustanove predstavljalo še ravnateljstvo, ki ga je iz svojih vrst za dobo treh let volil upravni odbor.¹⁰ Občinskemu svetu je bilo "pridržano v glavnem odobritveno in nadzorstveno delovanje nad hranilnico", medtem ko je upravni odbor sklepal "o važnejših stvareh hranilničnega poslovanja, tako določitev aktivne in pasivne obrestne mere, odobravanje posojil in vseh drugih denarnih poslov, ki presegajo vsoto 100.000 dinarjev".¹¹ Ravnateljstvu je ostalo predvsem izvrševanje sklepov upravnega odbora, vodenje tekočih poslov in

⁴ Dušan Nečak: 100 let Mestne hranilnice ljubljanske. Ljubljana 1989 (dalje Nečak, 100 let Mestne hranilnice ljubljanske).

⁵ Mestna hranilnica je začela poslovati 1. 10. 1889 ob deveti uri dopoldne. V: Zupan, Petdeset let Mestne hranilnice ljubljanske, str. 16.

⁶ Nečak, 100 let Mestne hranilnice ljubljanske, str. 4.

⁷ Žarko Lazarevič, Jože Princič: Bančniki v ogledalu časa. Ljubljana 2005, str. 10.

⁸ Nečak, 100 let Mestne hranilnice ljubljanske, str. 8.

⁹ Zupan, Petdeset let Mestne hranilnice ljubljanske, str. 19, 31.

¹⁰ Pravila Mestne hranilnice ljubljanske. Ljubljana 1909, str. 9-11.

¹¹ Zupan, Petdeset let Mestne hranilnice ljubljanske, str. 58.

odločanje o denarnih zadevah, ki niso presegale 100.000 dinarjev. Seje upravnega odbora so se praviloma odvijale enkrat na mesec, seje ravnateljstva pa tedensko.¹²

Kreditojemalec: Delniška družba Karel Pollak

Korenine usnjarskega podjetja Karla Pollaka starejšega segajo v leto 1823, ko ga je v Kranju ustanovil njegov oče. Na začetku je bilo le mala usnjarna, ki ji je konec stoletja Karel Pollak starejši "s svojim obsežnim strokovnim znanjem zagotovil industrijski značaj". Pollak je bil pionir v predelavi svinjskega usnja, kar je podjetju omogočilo izvozno naravnost in širjenje tovarniških obratov.¹³ Ker je tovarna v Kranju postala premajhna, je Karel konec 19. stoletja v Šentpetrskem predmestju kupil usnjarno strojarja Ivana Janescha.¹⁴ "Novi lastnik ni ostal le pri izdelovanju usnja, začel je izdelovati tudi razne usnjene izdelke. Dobavljal je večje količine usnja vojski in vojni mornarici. Podjetje je bilo dobro zaposleno, večkrat je delalo z nadurami, da je moglo izvršiti večje dobave. Tovarna je bila deloma povečana in tovarniške naprave izpopolnjene."¹⁵ Pollak je med vojno leta 1916 na Vrhniki "kupil Tomšičevo usnjarno", jo prenovil, posodobil ter uvedel parni pogon.¹⁶ Vojno obdobje je bilo za Karla Pollaka starejšega čas ugodnih poslovnih priložnosti. Naročila za vojsko so deževala, kar je povzročilo, da je Pollakov tovarniški trojček ob koncu vojne po številu zaposlenih, konjskih moči in proizvodni kapaciteti postal največji in najpomembnejši usnjarski industrijski obrat na slovenskih tleh.¹⁷ Po besedah Josa Lakatoša, ki je leta 1922 objavil knjigo o slovenski industriji, je bila v Pollakovi lasti "najmodernejša in najboljše urejena slovenska tovarna usnja".¹⁸ Pomudimo se sedaj še ob kratkem življenjepisu Karla Pollaka starejšega. Rodil se je 28. oktobra 1853 v Kranju. Po zgodnji smrti njegovega očeta strojarja se je izučil usnjarstva pri stricu Valentinu v Trzinu. Podjetnega mladeniča je privabilo središče kranjske trgovine, Ljubljana, kjer je ustanovil trgovino s kožami, s katero si je nabral kapital, ki mu je omogočil izgradnjo usnjarske industrije. Umrl je 9. julija 1937 v Ljubljani.¹⁹

Karel Pollak starejši je prvorojenca Karla mlajšega (rojenega leta 1878) in drugorojenca Jeana (rojenega leta 1880) kot javna družabnika v svoje podjetje vključil že leta 1913. Po prvi svetovni vojni so se v sodelovanju z drugimi družinskimi člani odločili preobraziti podjetje iz javne trgovske v delniško družbo. Pri tem je treba poudariti, da je novonastala delniška družba imela značaj družinskega podjetja, saj "je bila v lasti in upravi skupine oseb, ki so bile med seboj povezane s krvnim sorodstvom ali poroko".²⁰ Ravno ta značilnost je močno zaznamovala njen nadaljnji razvoj. Kot delničarji in upravni odborniki, zadolženi za vodenje podjetja, so bili udeleženi izključno sorodniki Karla Pollaka starejšega. Delniška družba je nastala le-

¹² Op. cit., str. 59.

¹³ Joso Lakatoš: *Industrija Slovenije*. Zagreb, 1922 (dalje Lakatoš, *Industrija Slovenije*), str. 75.

¹⁴ Rudolf Andrejka: *Strojarji na Forštatju*. V: *Kronika slovenskih mest* 3, Ljubljana, 1937, str. 132.

¹⁵ Vlado Valenčič: *Starejša ljubljanska industrija*. Ljubljana 1973; delo ni paginirano.

¹⁶ Olga Pivk: *Od obrtnih delavnic do Industrije usnja Vrhnika*. V: *Vrhniki razgledi*, 2005 (dalje Pivk, *Od obrtnih delavnic*), str. 78.

¹⁷ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Zbornica za trgovino, obrt in industrijo v Ljubljani 1850-1948 (AS 448), fasc. 311/3.

¹⁸ Lakatoš, *Industrija Slovenije*, str. 75.

¹⁹ Slovenski biografski leksikon (dalje SBL), knj. 2, Ljubljana 1933-1952, str. 438, Pollak Karel.

²⁰ Michael Schäfer: *Familienunternehmen und Unternehmenfamilien*. München, 2007 (dalje Schäfer, *Familienunternehmen und Unternehmenfamilien*), str. 16.

ta 1920. Ustanovitelji so v prošnji za podelitev koncesije zapisali, da je njihov namen podjetje Karla Pollaka "razširiti in izpopolniti v vseh panogah usnjarske industrije". Poleg tega so kot razlog za ustanovitev delniške družbe našli še nacionalni interes mlade Kraljevine SHS.²¹ Več o motivih delničarjev iz virov nismo uspeli izvedeti. Glavnica družbe je znašala šest milijonov kron, razdeljenih na 6000 delnic. Delničarji so bili: oče Karel starejši, njegova sinova Karel mlajši in Jean Pollak ter zeta Karla Pollaka starejšega Vendelin Megler in Vladimir Remec. Kot upravni odbornik brez delnic je bil udeležen še Karlov najmlajši sin Pavel Pollak (rojen leta 1898).²² Glava družine Karel Pollak in njegova sinova so prevzeli skupaj 3600 delnic, ostane pa je pripadel zetoma. Vendelin Megler je bil od leta 1914, ko se je iz Karlovca preselil v Ljubljano, ravnatelj Pollakove ljubljanske tovarne. Izviral je iz Sremskih Karlovcev, kjer je bil rojen leta 1889.²³ Glede na to, da je pred prihodom v Ljubljano bival v Karlovcu, domnevamo, da je bil zaposlen v tamkajšnjem usnjarskem podjetju Primorca Andreja Jakila,²⁴ kjer si je pridobil delovne izkušnje v industriji. Kaže, da je bil ravnatelj Vendelin Karlu Pollaku starejšemu precej pri srcu, saj mu je maja 1919 dovolil, da se je poročil z njegovo hčerko Meto (rojene leta 1896).

Vladimir Remec, rojen leta 1880 v Ljubljani, je bil po poklicu inženir, sicer pa tudi sam dejavni podjetnik, ki se je udeleževal predvsem v lesni industriji.²⁵ S Heleno Pollak (rojeno leta 1894) sta sklenila zakonsko zvezo sredi prve svetovne vojne leta 1916.²⁶ Leta 1927 sta v upravni odbor podjetja vstopila dva za našo zgodbo zelo pomembna akterja: Franc Peterca, svak Karla Pollaka starejšega, in Ivo Miličič, soprog Pollakove najmlajše hčere Špele (rojene leta 1905). Oba sta imela izkušnje v finančnih vodah. Peterca kot predsednik Prometne banke, d. d., ter Hranilnega in posojilnega zavoda v Ljubljani, Miličič pa je bil bančni ravnatelj v Splitu. Peterca je pripadal starejši generaciji podjetnikov, saj je bil rojen leta 1863 v Ljubljani. V mladih letih se je izučil za knjigovodjo. Ivo Miličič je bil kar 34 let mlajši od njega. Miličič je bil rojen v vasici Brusje na otoku Hvaru. Po prihodu v Ljubljano se je začel pečati z industrijskimi posli in kot ravnatelj Pollakovih tovarn začel sodelovati z Vendelinom Meglerjem.²⁷ Čeprav v arhivskih virih za naslednje trditve ni bilo mogoče najti nobenih trdnih dokazov, domnevamo, da je bil Megler tehnični in Miličič komercialni ravnatelj družbe Karel Pollak. Delitev na tehnično in komercialno vodstvo je bila tedaj v večjih podjetjih nekaj običajnega. Zgornja teza je nastala s sklepanjem na podlagi poklicnih poti obeh podjetnikov, saj bi se Megler, če je bil seveda res zaposlen v Jakilovi karlovški usnjarni, tam lahko seznanil s tehnično platjo delovanja usnjarskega obrata. Miličič bi bil zaradi izkušenj, ki si jih je nabral kot bančni ravnatelj, in zaradi pravniške izobrazbe primeren kandidat za opravljanje glavnih komercialnih poslov industrijskega podjetja. Veliko laže pa je v dokumentih

²¹ ARS, fond Kraljevska banska uprava Dravske banovine. Oddelek za trgovino, obrt in industrijo 1801-1941 (AS 76), konvolut št. 144.

²² ZAL, Okrožno gospodarsko sodišče v Ljubljani (LJU 88), B I, št. 129 ter zvezek 1.

²³ ZAL, Mesto Ljubljana, statistični popisi (LJU 504), popis prebivalstva za l. 1921, LJU 500, Domovinski oddelek, zglasevalne pole mesta Ljubljane, cca. 1900-1942.

²⁴ "1912 je kupil v Karlovcu tovarno kožo, jo preuredil in povečal." V: Primorski slovenski biografski leksikon (dalje PSBL), zv. 7., Gorica 1981, str. 562, Jakil Andrej.

²⁵ Bil je družabnik podjetja Remec & co., tovarna upognjenega pohištva, in poslovođa ter večinski lastnik z njo zvezane industrijske žage. Obe podjetji sta obratovali v Duplici pri Kamniku. V: ZAL, LJU 88, odd. A, zv. 1, odd. C, zv. 4.

²⁶ ZAL, LJU 504, popis prebivalstva za l. 1921.

²⁷ ZAL, LJU 88, B I, št. 129, LJU 504, popis prebivalstva za l. 1928, Domovinski oddelek LJU 500, zglasevalne pole mesta Ljubljane, cca. 1900-1942.

najti podlago za trditev, da je ravnateljski par Megler in Miličič trpel za pomanjkanjem poslovne morale in zato, kot bomo imeli priložnost videti v nadaljevanju, delal sive lase vodstvu Mestne hranilnice ljubljanske.

Pollaki dobijo kredit pri Mestni hranilnici ljubljanski

Glavni razlog, da so se podjetniki s prošnjami za posojila obrnili na hranilnice, je bila nižja obrestna mera, ki so jo zaračunavali tovrstni denarni zavodi. Za industrialce je slednja postala najammljivejša, ko je slovensko gospodarstvo doživelo silovit dvig bančne posojilne obrestne mere. Le-ta je začela naraščati ob koncu inflacijske dobe leta 1923.²⁸ "S prenehanjem inflacije je zmanjkalo likvidnega denarja, kar je imelo za posledico veliko potrebo po kreditu, tako da je nastopila po denarni kreditna inflacija. Naravna posledica kreditne inflacije je bila izredno visoka obrestna mera, ki ima zopet za posledico velike produkcijske stroške. /.../ Da se kriza ublaži, je predvsem potrebno, da se industriji zasigura cenen kredit. Sedanje kreditne kondicije, ki znašajo do 30 odstotkov (podčrtano v izvirniku - op. a.) so za industrijo neznosljive, ker ovirajo amortizacijo kapitala in onemogočajo znižanje cen, ki je potrebno, da se ustvari večja konkurenčna možnost."²⁹ Leta 1924 je nad previsoko obrestno mero vil roke tudi mariborski finančnik Pipuš: "To, kar naše gospodarstvo ubija /.../, je obrestna mera, po kateri dajejo naše banke kredit. /.../ pri nas ni bančnega zavoda, pri katerem bi se dobil kredit ceneje kakor po 24 odstotkov. /.../ Znano mi je, da primanjkuje danes pri nas gotovine. Iz tega pa še ne sledi, da je treba od tiste male množine gotovine, s katero razpolagajo današnji bančni zavodi, zahtevati neprimerne obresti." Obrestne mere na kredit naj bi se po Pipuševih podatkih konec leta 1924 gibale med 25 in 50 odstotki. Bančni zavodi so to opravičevali z velikimi izdatki za davke in socialno zavarovanje.³⁰ Bolj umirjene številke je navedel ravnatelj Zadrúžne gospodarske banke, Ivan Slokar: "/.../ obrestna stopnja za kredite /.../ je v Sloveniji narasla od sedem do osem odstotkov v letu 1920 na 18-20 odstotkov v letu 1924, v drugih pokrajinah naše države celo na 28 odstotkov in še več."³¹ Neugodne kreditne razmere za industrijo so se nadaljevale še vsa dvajseta leta. Tako je dr. Fran Windischer na zboru Centrale industrijskih korporacij v Beogradu leta 1927 menil, da je bilo vprašanje kredita za jugoslovansko industrijo "vitalnega pomena. Sedanji kredit je odločno predrag. V časih stagnacije industrija ne more zmagati kreditov pri obrestni meri, ki je še vedno visoka. Pričakovati mora, da se izpolni njena dolgoletna zahteva po cenejšem kreditu, in če je uspevanje nemogoče in je izključeno, da se izkoplje iz svojih obvez."³² Vendar se je ob koncu dvajsetih let položaj le počasi izboljšal. Leta 1930 naj bi namreč indus-

²⁸ Ravnatelj Ljubljanske kreditne banke Alojz Tykač je nastali položaj opisal takole: "Naša industrija, /.../, ne bo mogla vzdržati konkurence z inozemskimi podjetji, ki imajo svoje obrate skoro odpisane in ki uživajo največjo zaslonbo pri svojih državnih in kreditnih organizacijah. Brez kredita, in sicer stalnega in cenenega, ni gospodarskega življenja /.../. Če bodo naraščale v prihodnjem letu obrestne mere vlog na eni strani, posojil pa na drugi strani v taki meri kot to opazujemo tekom leta 1923, so posledice katastrofalne!" V: Trgovski list (dalje TL), 25. 12. 1923, št. 152, Gospodarsko leto 1923, zlasti z ozirom na naše denarske zavode.

²⁹ Vladimir Perhavec: Industrijska kriza. V: TL, 11. 9. 1924, št. 108.

³⁰ R. Pipuš: Bančne obresti. V: TL, 27. 12. 1924, št. 153.

³¹ Ivan Slokar: Valutne razmere, devizna politika in bankarstvo. V: Slovenci v desetletju 1918-1928. Ljubljana 1925, str. 565.

³² Fran Windischer: Položaj industrije v Sloveniji. V: TL, 24. 2. 1927, št. 22.

trijski kredit pri bankah znašal povprečno 12 odstotkov, kar pomeni, da se je od prve polovice dvajsetih let več kot prepolovil.³³ Iz zgoraj povedanega je bralcu razumljivo, zakaj so družabniki podjetja Karel Pollak iskali cenejšo alternativo za kreditiranje svoje industrijske dejavnosti. V objem Mestne hranilnice so se zatekli v drugi polovici dvajsetih let, torej v času, ko je bila obrestna mera pri poslovnih bankah še precej visoka.

Poglavitni vir³⁴ za rekonstrukcijo poteka dogodkov, ki so privedli do tega, da je Mestna hranilnica Pollakom odobrila kredit, je zagovor njenega ravnatelja Franca Černeteta, ki se je moral, potem ko je "zadeva Pollak", kot so jo poimenovali, pretresla Mestno hranilnico in ji nakopala precejšnje izgube, pisno braniti pred njenim gerentskim sosvetom. Vzrok za nespametno poslovno potezo je Franc Černe videl ravno v uvedbi institucije gerentstva,³⁵ za katero naj bi bila kriva samovolja pokrajinskega namestnika Ivana Hribarja, ki je v začetku dvajsetih let razpustil občinski svet in upravni odbor hranilnice ter njeno poslovanje podredil gerentu, ki je imel po posvetovanju z gerentskim sosvetom končno besedo pri sprejemanju vseh najpomembnejših poslovnih odločitev. Gerenti so se zelo hitro menjavali, najpogostejše pa so jih nastavljali po "politični konstelaciji".³⁶ Černe je bil prepričan, da se gerentsko poslovanje ni obneslo in smelo trdil, "da bi se posojilo tvrdki Pollak nikdar ne bilo dovolilo, če bi poslovala redna hranilnična uprava".

Kako so Pollaki torej le uspeli dobiti kredit? Začetki naše zgodbe segajo v leti 1925 in 1926, ko je na pogovore k ravnatelju Černetu zelo pogosto prihajal Jean Pollak z namenom, da za podjetje zagotovi cenejše posojilo, kot ga je imelo pri ljubljanski podružnici Češke industrijske banke, pri kateri je bil kredit po besedah Jeana Pollaka "predrag". Černe ga je vedno odpravil z negativnim odgovorom. "On pa ni odnehal, temveč je sam in po svojih prijateljih silil v takratnega hranilničnega gerenta g. Roberta Kollmanna, naj hranilnica posojilo dovoli. G. Kollmann mi je večkrat tožil, da mu g. Pollaki ne dajo miru ter mene vprašal za mnenje. To je bilo vedno negativno. /.../ Tako je zadeva počivala do gerentstva g. dr. Marušiča, ki je pričelo 9. novembra 1926 in končalo 2. marca 1927." In ravno v tem obdobju so prizadevanja Pollakov padla na plodna tla. Podjetniki so neutrudno prepričevali novega gerenta in člane njegovega sosveta, kar je privedlo do dveh usodnih sej gerentskega sosveta. Prva se je odvijala 20. decembra 1926. Na njej je eden od prisotnih poročal, da je Karel Pollak (v zapisniku ni navedeno ali je šlo za očeta ali sina) "ponovil svojo prošnjo za hipotečno posojilo" v višini 25 milijonov dinarjev, za katerega je bil pripravljen zastaviti nepremičnine delniške družbe Karel Pollak. Sklep gerentstva je bil v prid Pollakov: "Hranilnična uprava sklene, da se spušča v to posojilno zadevo in sklene, da pregledajo tovarniško knjigovodstvo /.../." Druga odločilna seja, ki je v marsičem zapečatila usodo podjetja Pollakov, je bila dober mesec pozneje, 31. januarja 1927. Na njej so ugotovili, da so imele tri Pollakove

³³ J. Basaj: O obrestni meri pri nas in drugod. V: TL, 10. 5. 1930, št. 56.

³⁴ Vse nadaljnje navedke smo, če ni označeno drugače, vzeli iz dokumentov, nahajajočih se v: ZAL, Mestna hranilnica ljubljanska (LJU 175), t. e. 61.

³⁵ Gerent je bil v prvi jugoslovanski državi predstojnik občinske uprave, ki ga je začasno imenovala vlada. V: Slovar slovenskega knjižnega jezika, knj. 1, Ljubljana, 1970, str. 679, gerent.

³⁶ Iz krajšega pregleda zgodovine Mestne hranilnice, ki je izšel ob njeni petdesetletnici, o instituciji gerentstva ne izvemo veliko. Po odhodu hranilničnega predsednika Trnkóczya, je od decembra 1921 "nastopila v upravi Mestne hranilnice doba, ko so se v strankarskih borbah za oblast v občini hitro menjavale tudi vodilne osebe v hranilnici. V šestih letih ni imela Mestna hranilnica ljubljanska nič manj kot deset uprav, med njimi osem gerentstev". V: Zupan, Petdeset let Mestne hranilnice ljubljanske, str. 65.

usnjarne letno skupaj 52 milijonov dinarjev prometa.³⁷ Strokovno mnenje se je glasilo, da so bile vse tri "moderno in lepo urejene. Izdelki slove in zlasti podplatje in jermenena so prima." Nepremičnine delniške družbe so ocenili na 18 milijonov dinarjev. Nato so na sejo poklical Jeana Pollaka, ki je do takrat sedel v čakalnici. Družinsko podjetje je hvalil na vsa usta in zbranim možem zagotovil, da bo dolg odplačalo že v petih letih. Poudaril je mednarodne zveze firme: "Promet imajo z Avstrijo, največji odjemalec pa bo Italija. Zaposluje nad 1000 delavcev." Letna produkcija tovarn je bila vredna 68 milijonov dinarjev. Ob tako ugodnih številkah in svetlih obetih vrlemu gerentu in njegovim svétnikom ni preostalo drugega, kot da so enoglasno dovolili visoki kredit 25 milijonov dinarjev "proti vknjižbi na vsa privatna posestva in tovarne tvrdke Karel Pollak d. d.". Šlo je torej za hipotečni kredit z zelo ugodno devetodstotno obrestno mero. Trditev, da je bilo posojilo res veliko, podkrepimo s podatki, da je leta 1928 25 milijonov dinarjev pomenilo kar 76 odstotkov vseh hipotečnih posojil, 8,5 odstotka vseh posojil (tj. na tekoči račun, hipotečnih in občinskih) in 7 odstotkov vseh denarnih vlog Mestne hranilnice ljubljanske.³⁸ Amortizacijo in obresti so Pollaki plačevali štirikrat na leto. Blagajno hranilnice so poleg obresti polnile še razne provizije, saj se je podjetje obvezalo, da bo vse denarno poslovanje opravljalo pri njej. Tedanji ravnatelj Franc Černe je šest let pozneje menil, da so pri sprejetju usodne odločitve pomembno vlogo igrale tudi politične okoliščine. Že pred sejo 20. decembra 1926 mu je Jean Pollak rekel, "da bo dobil naročilo, da zadevo spravi na dnevni red in da bodo vsi člani sosveta za posojilo in da tudi državni komisar ne bode ugovarjal. Mnogo sem par let pozneje čul o motivih, ki so vplivali na gerenta dr. Marušiča,³⁹ da je predmetno posojilo dovolil, baje so bili deloma tudi političnega značaja." Karel Pollak starejši je imel zaradi svoje katoliške naravnosti zveze s klerikalnim taborom, zlasti s politiki v Slovenski ljudski stranki, katere pristaš je bil.⁴⁰ Občino Ljubljana je v času, ko je hranilnica Pollakom dodelila kredit, upravljal vladni svetnik Anton Mencinger, o čigar politični usmeritvi nismo uspeli izvedeti ničesar. Njegova vladavina je trajala od junija 1924 do januarja 1928, ko Ljubljana ni imela izvoljenega občinskega zastopstva in so jo upravljali vladni komisariji in gerenti.⁴¹ Sklepamo lahko le, da so bili Pollaki povezani ne le s politiki klerikalnega tabora, temveč tudi s samim jugoslovanskim vrhom.

Financiranje podjetja Karla Pollaka se ni ustavilo pri opisanem hipotečnem posojilu, temveč je hranilnica delniški družbi marca 1927 odobrila tudi reeskontni kredit v višini petih milijonov dinarjev, in to "na same menice brez vsakega kritja". Ta kredit je imel torej izrazito industrijski značaj, vendar ga pravila hranilnice niso prepovedovala. Zanimivo je, da je znameniti liberalni politik Ivan Hribar, ki je bil tedaj član gerentskega sosveta, v zvezi z reeskontnim kreditom Pollakom najprej opozarjal "na nevarnosti industrijskih kreditov in na hranilnične statute, ki dovoljujejo posojila v prvi vrsti na hipoteko, ne pa na /.../ nestabilna industrijska podjetja", čez en teden pa je že obrnil ploščo, ker je dobil "od lastnika čevljarke

³⁷ Najuspešneje je poslovala tovarna na Vrhniki, ki je imela 20 milijonov, sledil je ljubljanski obrat s 16,5 milijoni in Kranjski s 15 milijoni dinarjev prometa na leto.

³⁸ Izračunano po podatkih v: Zupan, Petdeset let Mestne hranilnice ljubljanske, str. 48.

³⁹ Gre za liberalnega politika, člana Samostojne kmetijske stranke, Draga Marušiča (10. 12. 1884-30. 9. 1964). PSBL, zv. 10, Gorica 1984, str. 377-379, Marušič Drago.

⁴⁰ O Pollakovi politični usmeritvi lahko v Slovenskem biografskem leksikonu preberemo tole: "V političnem pogledu Pollak ni stopal aktivno v javnost, dasi je bil pristaš Katoliške narodne, pozneje Slovenske ljudske stranke." V: SBL, knj. 2, Ljubljana, 1933-1952, str. 438, Pollak Karel.

⁴¹ Ciril Peternelj: Ljubljanski občinski sveti v letih 1911-1935. Ljubljana 1943, tipkopis, str. 78.

veletvrdke Tomasa Bate,⁴² ki si je tovarno ogledal, najugodnejše informacije, vsled česar smatra dovoljeno posojilo za popolnoma varno". Odnos vodstva hranilnice do posojila Pollakom lahko torej v obdobju pred izbruhom gospodarske krize označimo za optimističnega: "Vsi gerenti, vsi člani sosveta in vsi hranilnični uradniki so bili od početka posojila do dna duše prepričani, da je varno ne samo hipotekarno posojilo 25 milijonov dinarjev temveč tudi reeskontni kredit pet milijonov dinarjev /.../." Vsakodnevno poslovno življenje na Prešernovi (danes Čopovi) ulici tri je teklo naprej in nihče si ni s posojilom pretirano belil glave. Zakaj bi si jo, ko pa "je bila tvrdka takrat v polnem obratu in je hranilnici redno plačevala obresti in amortizacijo /.../, ker je imela denarja dovolj".⁴³ Ne vodstvo hranilnice ne Pollaki niso slutili, da so se nad slovensko industrijo začeli zbirati temni oblaki.

Razmere se zaostrijo

Na koncu prejšnjega poglavja opisana idila je trajala do septembra 1930, ko je podjetje prvič začelo zaostajati s plačili. Svetovna gospodarska kriza je Pollakovo firmo namreč precej prizadela. Stanovskemu kolegu, industrialcu Savlu Kalinu, se je Karel Pollak starejši kasneje potožil, da ga je svetovna gospodarska kriza uničila, saj "se je v tistem času porušilo svetovno tržišče, kar ga je privedlo na boben".⁴⁴ Prva žrtev krize je bila vrhniška tovarna, kjer je upravni odbor družbe Pollak "zmanjšal število delavcev v januarju leta 1931 s 120 na 83 /.../ in je napovedoval še večje zmanjšanje. Skrajšali so delavnik z 48 na 40 ur tedensko." Že isto leto so stroji v vrhniškem obratu popolnoma utihnili.⁴⁵ Upravni odbornik dr. Vendelin Megler je aprila 1931 poročal, da se stanje v ljubljanski tovarni iz meseca v mesec slabša, "ker je nakupna moč prebivalstva, posebno pa kmeta, zelo padla. Lageri naših odjemalcev so, kakor poroča naš (trgovski - op. a.) potnik, prenapolnjeni. Gospodarska kriza je zavladala in nalaga še posebno opreznost pri poslovanju in kreditiranju. /.../ Vsled teh vzrokov je naš promet v razini z lanskim letom zelo padel." Poletje ni prineslo izboljšave položaja. V vseh obratih so se kopičile zaloge, ki jih je bilo težko spraviti v promet, produkcija in cene izdelkov so padle.⁴⁶ Ravno takrat je Mestna hranilnica spoznala, da bo morala svoj kredit zaščititi, kar je sklenila izpeljati maja 1931 z imenovanjem svojega predstavnika v upravni odbor podjetja.⁴⁷ Zahtevi Mestne hranilnice je upravni odbor hitro ugodil in medse sprejel tajnika hranilnice Franca Majcna, za stalni nadzor nad poslovanjem podjetja pa je hranilnica pooblastila Petra Klinarja, tajnika Hipotekarne banke jugoslovanskih hranilnic v Ljubljani. Na dogajanje se je zelo burno odzval upravni odbornik in ravnatelj ljubljanske tovarne Vendelin Megler, ki je menil, da je bil "korak Mestne hranilnice brez pravne podlage in je tudi za tvrdko neoportun in škodljiv". Srboriteža je miril Karel Pollak mlajši z zagotovili, da sta mu "podpredsednik Mestne hranilnice ljubljanske g. Turk in ravnatelj Černe izjavila, /.../ da je sedanja kontrola

⁴² Češki obutveni veleindustrialec.

⁴³ ZAL, LJU 175, t. e. 46.

⁴⁴ Franc Okrajšek: Nastanek usnjarne Savel Kalin v Mokronogu in preselitev na Vrhniko po končani drugi svetovni vojni. V: Vrhniški razgledi, 2003, str. 166.

⁴⁵ Pivk, Od obrtnih delavnic, str. 80.

⁴⁶ ZAL, LJU 175, t. e. 60.

⁴⁷ ZAL, LJU 175, t. e. 46.

le začasna in informativna".⁴⁸ Peter Klinar je ob prihodu v podjetje naletel na nered, saj so delničarji pri družbini blagajni neprenehoma dvigovali gotovino, knjigovodstvo pa je bilo zastarelo in nepregledno. Ob sestavljanju bilance septembra 1931 je odkril, da je družba za leto 1930 izkazovala kar pet milijonov dinarjev izgube. "Tvrdba se nahaja v resnem in težkem položaju, v kar so privedle prevelike investicije in preširokogrudno gospodarstvo. Njeno knjigovodstvo ni urejeno tako, da bi se hitro dobila točna slika o stanju /.../. Posamezni člani familije so dobivali prekomerne plače /.../." Pollakova ladja se je začela potapljati.

V to obdobje lahko postavimo začetek spora med podjetjem in Mestno hranilnico, ki je odločilno zaznamoval njegov nadaljnji obstoj. Žebelj v krsto odnosov med delniško družbo in hranilnico so poleti 1931 z zahrbtno poslovno potezo zabili nekateri upravni odborniki usnjarne Karel Pollak. Zvijačni podjetniki so izkoristili odsotnost Majcna, ki je bil avgusta na dopustu, in Klinarja, ki je bil takrat na orožnih vajah, za izvedbo vrste transakcij, ki so imele namen oškodovati Mestno hranilnico, družbino največjo upnico. Tedaj se je med upniki kot strela z jasnega pojavil Hranilni in posojilni zavod (dalje Hripoza⁴⁹), ki ga je vodil Franc Peterca, svak Karla Pollaka starejšega, in obenem upravni odbornik družbe Karel Pollak, d. d. Hripoza⁵⁰ je nenadoma postala najhujša konkurenca Mestni hranilnici pri iskanju kritja za posojila, podeljena podjetju Karel Pollak, d. d. Njene interese v upravnem odboru Pollakovega podjetja je poleg Peterce zastopal tudi tovarniški ravnatelj Miličič. Nenadno pojavitev nove upnice je jedrnato pojasnil tedanji ravnatelj Mestne hranilnice, Franc Černe: "Ko je tvrdka Pollak pri Hranilnici prosila za posojilo, je zatrjevala, da ima dolg samo pri Ljudski posojilnici in Češki industrijalni banki v skupnem iznosu pod 25 milijonov dinarjev /.../. V resnici pa zadeva ni bila taka, kajti tvrdka Pollak je bila tedaj tudi že dolžna takozvani Hripozi okoli osem milijonov dinarjev. Pod Hripozo je razumeti /.../ zvezo onih posojilnic, ki so se pod dr. Šušteršičem⁵¹ ločile od Zadrúžne zveze in osnovale svojo zvezo pod gornjim imenom. To zvezo je vodil stric Pollakovih (tj. svak Karla Pollaka starejšega in stric njegovih otrok - op. a.) g. Franc Peterca; pisarno je imela v Pollakovi hiši na Dunajski cesti. Ves denar te posojilnice je Peterca posodil tvrdki Pollak in to /.../ brez vsacega vidnega jamstva. Ta dolg je tvrdka Pollak Mestni hranilnici ljubljanski ob priliki zaprositve posojila zamolčala. Ko je začetkom leta 1931 tvrdka Pollak jela prihajati v težkoče, je morala radi pritiska članov Hripoze, bile so to zlasti posojilnice v Bohinjski Bistrici, Borovnici in Št. Lovrencu, začeti misliti na to, kako bi Hripozi za njeno terjatev priskrbelo kako jamstvo. V ta namen je tvrdka Pollak dne 15. junija 1931 brez vednosti hranilnice ustanovila družbo Standard. 99 deležev te tvrdke so prevzeli člani tvrdke Pollak, ki so od teh 99 deležev odstopili 51 deležev Hripozi; ta je s tem prevzemom v družbi Standard dobila večino. Potem je tvrdka Pollak odstopila družbi Standard

⁴⁸ ZAL, LJU 175, t. e. 60.

⁴⁹ Okrajšavo so uporabljali uradniki Mestne hranilnice.

⁵⁰ Hripozo oziroma Hranilni in posojilni zavod, registrirano zadrugo z omejeno zavezo, kot je bil njen polni naziv, so ustanovitelji vpisali v sodni register septembra 1923. Njeni temeljni nalogi sta bili obrestovanje hranilnih vlog in dajanje posojil. Načelstvo zadruga so sestavljali štirje možje. Franc Peterca, svak Karla Pollaka starejšega in upravni odbornik družbe Karel Pollak, d. d., je bil član načelstva ves čas obstoja zadruga. Pollakov zet, ravnatelj in upravni odbornik njegovega podjetja, Ivo Miličič, pa je zasedal položaj v načelstvu med letoma 1930 in 1932. V: ZAL, LJU 88, zadrúžni vpisniki, zv. 7.

⁵¹ Gre za znanega slovenskega katoliškega politika dr. Ivana Šušteršiča (29. 5. 1863-7. 10. 1925). V: SBL, zv. 11/3, str. 731-734, Šušteršič Ivan.

še obrat tovarne v Kranju, kateri je obenem naložila kot breme celo tedanjo terjatev Hripoze v znesku 6,5 milijonov dinarjev in je za kritje tega dolga /.../ odstopila Hripozi dospele terjatve in gotovega blaga za cca. 10 milijonov dinarjev. Vse to se je izvršilo v namenu zagotoviti terjatvi Hripoze popolno varnost, bodisi iz odstopljenih terjatev in blaga, bodisi iz dobička pri obratovanju tovarne v Kranju. Res pa je, da za vse to hranilnica ni ničesar vedela.⁵² Uprava hranilnice je za vse skupaj izvedela šele oktobra 1931, ko je bilo za ukrepanje že prepozno in je Hripoza prek podjetja Standard že prejela okoli deset milijonov dinarjev za kritje svojih terjatev. Obenem so v tem času bratje Pollak začeli izgubljati nadzor nad podjetjem, vajeti pa so v roke vzeli Miličič, Peterca in Megler, ki so Pollake na tak ali drugačen način prepričali, da so vse svoje delnice izročili oziroma zastavili pri Hripozi. Kot novi gospodarji podjetja so se predstavniki Hripoze odločili na občnem zboru 26. oktobra 1931 izvesti prevzem družbe. Glavni akter prevrata je bil Miličič. Njegov glavni namen je bil, "da izvoli upravni svet docela proti zahtevam Mestne hranilnice ljubljanske". Miličičevim nakanam se je po robu odločno postavil tajnik Mestne hranilnice Majcen, ki je izjavil, da to, "kar se vrši, ni občni zbor". Miličič je uspel doseči izglasovanje upravnih odbornikov po njegovem okusu, vendar sta izvolitev odklonila brata Karel mlajši in Pavel Pollak. Majcen je občni zbor protestno zapustil in kasneje pri trgovinskem sodišču dosegel razveljavitev vseh na njem sprejetih sklepov.

Tem burnim dogodkom so sledila pogajanja "radi sanacije tvrdke Karel Pollak in sklenitve dogovora med Mestno hranilnico ljubljansko in Hripozo". Ob tem sta se v vodstvu hranilnice izoblikovali dve različni usmeritvi. Prvo je zastopal tajnik Majcen, ki je bil zagovornik nespravljlivega stališča, da "Mestna hranilnica ljubljanska ne more iti v noben dogovor, po katerem bi imel še kateri izmed Pollakov ali Peterca, dr. Megler in dr. Miličič pri tvrdki še kako besedo". Druga smer se je zavzemala za kompromisno rešitev, ki naj bi temeljila na poskusu dogovora s Pollaki in Hripozo. Predvsem so si bili vsi vodilni edini, da se proizvodnja v podjetju nikakor ne sme ustaviti, ker bi bil s tem "kredit in sloves hranilnice težko prizadet". Glavno jabolko spora je predstavljala prenos desetih milijonov dinarjev premoženja družbe Karel Pollak na Hripozo, izveden z ustanovitvijo podjetja Standard.⁵³ Edini namen Standarda je bil namreč "pobeg kapitala pred konkurzom in pogodovanje ene same upnice, tj. Hripoze".⁵⁴ Pogajanja med Mestno hranilnico, Pollaki in Hripozo so se vrtela zlasti okoli vprašanja večinske udeležbe pri Standardu, saj je Hripoza vztrajala pri 51-odstotnem deležu, večino v podjetju pa je hotela zase tudi Mestna hranilnica. Položaj so še dodatno zaostrovala neprestana zahrbtna dejanja in nenačelnost podjetnikov Meglerja, Miličiča in Peterce. Tako se je na primer Miličič istega dne dopoldne pogajal s predstavniki Mestne hranilnice ter se strinjal z nekaterimi točkami sporazuma, v popoldanskih urah pa je že rovaril na trgovinskem sodišču in si prizadeval za izbris upravnih odbornikov podjetja Karel Pollak, ki so bili imenovani s posredovanjem Mestne hranilnice, ter hotel doseči vpis upravnega odbora v prid Hripoze. Med Mestno hranilnico in Hripozo se je torej v jesenskih in zimskih mesecih kriznega leta 1931 razplamtela prava podtalna vojna, pri kateri predvsem Hripoza ni izbirala sredstev za dosego svojega cilja, ki bi ga lahko preprosto označili

⁵² ZAL, LJU 175, t. e. 61.

⁵³ ZAL, LJU 175, t. e. 46.

⁵⁴ ZAL, LJU 175, t. e. 61.

za težnjo iz propadajoče izmolsti, kolikor se je le dalo firme. Pri tem ji je bila v precejšnjo pomoč okoliščina, da so bili njeni zastopniki kot upravni odborniki in ravnatelj neposredno udeleženi pri vodenju podjetja, obenem pa so bili njegovi večinski delničarji. Zagrizen boj Hripoze laže razumemo, če upoštevamo, da je imela v podjetju Karel Pollak naloženih kar "92 odstotkov vseh svojih denarnih sredstev", za katere ni imela, vsaj do ustanovitve Standarda, "skoraj nobenega kritja".

Spoznanje, da s pogajanjem ne bodo dosegli ničesar, je kmalu prodrlo v zavest nekaterih članov vodstva hranilnice. Tako je na sestanku ravnateljstva 5. novembra 1931 njegov član Pavel Pestotnik priznal, da počasi obupuje nad možnostjo sporazuma s Pollaki in njihovim sorodstvom. Vedno bolj je bil mnenja, "da s pogajanjem ne bomo prišli nikamor naprej. Pričeti je treba z radikalnejšimi sredstvi. Oni, s katerim se danes še pogajamo, je trd, a mora na kolena. Še vedno žive gospodje na nasprotni strani v mentaliteti, da se Mestna hranilnica ljubljanska za svoj denar boji, da je od njih odvisna in da bo vsled tega popustljiva brez meja. Vsa popustljivost Mestne hranilnice ljubljanske pa je do sedaj zakrivila samo največjo nelojalnost na nasprotni strani in nekorektnosti eno za drugo." Medtem so neplačane obresti od posojila družbi Karel Pollak dosegle že dva milijona dinarjev. Živahne debate v upravnem odboru in ravnateljstvu Mestne hranilnice so se osredotočile predvsem na vprašanje, ali naj začne hranilnica kot največja upnica družbe s postopkom stečaja. Tej nameri se je postavil po robu tedanji ljubljanski župan Dinko Puc, ki je zagovarjal sklenitev sporazuma med hranilnico in Hripozom. Obenem si pri Mestni hranilnici niso hoteli nakopati industrijskega podjetja, ki bi ga morali sami upravljati.

Šestnajstega decembra 1931 sta na nasprotnih bregovih stoječa denarna zavoda podpisala sporazum, vendar je ta ostal le na papirju, saj ga zastopniki Hripoze niso upoštevali in so še naprej samovoljno gospodarili v podjetju. Tajnik Majcen je zato januarja 1932 predlagal "prisilno upravo nad vsemi obrati v Ljubljani, na Vrhniki in v Kranju in rubež nepremičnin, v kolikor se s tem ne povzroči ustavitev obrata. /.../ S prisilno upravo vsaj pride hranilnica v posest obratov in firme, česar z nobenim drugim sredstvom ne more doseči." Ravnatelj Černe se je predlogu o prisilni upravi najprej upiral, saj po njegovem mnenju prevzem tovarn za Mestno hranilnico ni bil dober, a je kmalu spoznal, da druge poti ni, in v ponedeljek, 25. januarja 1932, je Mestna hranilnica na podlagi dveh milijonov dinarjev neplačanih obresti začela z rubežem "premičnin v tovarnah v Ljubljani, v Kranju in na Vrhniki, rubežem deležev tvrdke Karel Pollak in Standard, /.../ prisilno upravo nepremičnin tvrdke v Ljubljani in Kranju in prisilno upravo tvrdkinih podjetij v Ljubljani in Kranju". Nastopil je čas za odločnejšo akcijo proti Pollakom. Ravnatelja Megler in Miličič sta se na vse kriplje upirala prisilni upravi. Skrivala sta poslovne knjige in jih nista hotela izročiti od sodišča imenovanemu prisilnemu upravniku Pavlu Dereaniju. Vodstvo hranilnice je bilo enotno in je sklenilo energično nadaljevati akcijo proti Pollakom. Čeprav je ravnatelj Černe še vedno dvomil v smotrnost prevzema obratov, so drugi člani ravnateljstva že spoznali, da brez konkurznega postopanja ne bo šlo; tako se je na seji ravnateljstva 19. februarja 1932 izrazil Pavel Pestotnik: "/.../ naj se raje povzroči konkurz in naj hranilnica potem vse kupi in obrate zaenkrat prevzame sama. /.../ Ako so nerealni ljudje lahko poslovali v tovarni z dobičkom, bo tudi Mestna hranilnica mogla poslovati z dobičkom." Največji problem je predstavljala tovarna v Kranju, ki jo je vodila družba Standard, zato se je prisilna uprava tam omejila le na pobiranje zakupnine. Tajnik Majcen je že od vsega začetka zagovarjal

začasnost prisilne uprave, kateri bi sledil konkurz podjetja in prisilna dražba tovarniških objektov, ki bi jih nato morala kupiti Mestna hranilnica in tovarne sama upravljati. Tok nadaljnjih dogodkov je šel po poti, ki jo je predvidel, kljub pogajanjem, ki jih je imela hranilnica marca 1932 z na videz skesanimi predstavniki podjetja, katerega upravni odbor se je tedaj ponovno sestajal, da bi razpravljalo o vprašanju, ali naj predlaga otvoritev stečaja ali prisilno poravnavo zunaj stečaja, za katero naj bi del denarnih sredstev (dva milijona od potrebnih šestih milijonov) zagotovila Megler in Miličič, vendar sta slednja povsem zatajila. Zaradi tega je Jean Pollak predstavnika Mestne hranilnice Majcna in Pestotnika klical na "separatno posvetovanje /.../ in priznal, da ni nobenega izhoda". Prosil ju je samo, naj mu na prošnjo njegovega očeta omogočita, da mu ne bo treba javno glasovati za stečaj. Obljubila sta, da bosta njegovi prošnji ugodila. "Zaradi tega do kakega izrecnega sklepa sploh ni prišlo, ampak so se oddajali separateni votumi" in so vsi člani upravnega odbora podali izjave pred sodiščem. S tem pripetljam se je neslavno končala več desetletij trajajoča zgodovina enega izmed največjih industrijskih podjetij, ki jih je kadar koli ustanovil kak Slovenec.

Dvaindvajsetega marca 1932 je sodišče razglasilo stečaj podjetja Karel Pollak, d. d. Mestna hranilnica je sklenila, da ga bo dala na dražbo in ga, če ne bi bilo drugih ponudnikov, sama kupila. Mestna hranilnica je imela tedaj najhujše boje s Standardom glede prevzema tovarne v Kranju, kajti Standardu ni priznala pravice do zakupa kranjskega obrata in se je zanašala na to, da ga bo iz njega vrgla takoj po tem, ko bo tovarno pridobila na dražbi.⁵⁵ Tovarno v Kranju je kupila na licitaciji novembra 1932 za najnižjo ponujeno vsoto 2,868.537 dinarjev,⁵⁶ vendar ji Standarda ni uspelo izseliti, tako da se je morala sprijazniti s pobiranjem mesečne najemnine. Naslednji mesec je Mestna hranilnica na dražbah kupila še tovarni na Vrhniki za 3,513.269 in v Ljubljani za 6,352.020 dinarjev.⁵⁷ Hranilnica je kot glavni motiv, ki jo je pripravil do nakupa močno zadolženih Pollakovih tovarn, navedla nadaljevanje proizvodnje, pri čemer je pomembno vlogo igrala tudi skrb za zaposlene delavce: "Ker ni sedaj spričo številnim upnikom nikogar, ki bi hotel v to veliko podjetje za nadaljevanje obratov vložiti kak denar, obstoji nevarnost, da se tudi tisti obrati, ki že sedaj v zmanjšanem obsegu obratujejo, povsem ustavijo. Z ozirom na visoko terjatev Mestne hranilnice ljubljanske je povsem verjetno, da bo morala ona kupiti na dražbi vse tovarne, na kar je hranilnica tudi pripravljena ter odločena postaviti v polni pogon vse tovarne in tako zaposliti vse številno, sedaj deloma že brezposelno delavstvo."⁵⁸ Obenem je bilo nadaljnje obratovanje edini način, s katerim je premično in nepremično premoženje, katerega lastnica je hranilnica postala proti svoji volji, vzdrževalo svojo vrednost. Ker tovarna na Vrhniki ni obratovala, ono v Kranju pa je imela v zakupu družba Standard, je Mestni hranilnici ostala le skrb za vodenje ljubljanske tovarne. V ta namen je maja 1933 ustanovila družbo z omejeno zavezo Indus.⁵⁹ Zaradi slabih izkušenj s Pollaki jih uprava hranilnice ni pritegnila k vodenju novonastalega podjetja, ampak "je bilo iz upravnih svetnikov Mestne hranilnice ljubljanske osnovano posebno poslovodstvo, ki je povsem ločeno od poslovanja Mestne hranilnice ljubljanske vodilo samostojno to tovarno. Zveza med Mestno

⁵⁵ ZAL, LJU 175, t. e. 46.

⁵⁶ ZAL, LJU 175, t. e. 61.

⁵⁷ Op. cit., ZAL, LJU 175, t. e. 60.

⁵⁸ ZAL, LJU 175, t. e. 60.

⁵⁹ ZAL, LJU 88, C zv. 5.

hranilnico ljubljansko in tvrdko Indus je bila le hranilnična uprava, kateri je poslovodstvo poročalo o svojem poslovanju in katera je dovoljevala po poročilu in predlogih poslovodstva tovarne potrebne kredite za obratovanje. Uradništvo hranilnice ni imelo s poslovanjem tvrdke Indus nikakih zvez".⁶⁰ Hranilnična uprava je našela naslednje razloge za ustanovitev Indusa: "(...) neodvisnost od Pollakov, /.../ možnost lažje prodaje tovarne, bodisi kakemu inozemcu ali pa tudi tuzemcu, vse trgovske zveze v tu in inozemstvu bi se obdržale, /.../ vse recepture ostale bi last nove družbe, /.../ vsi prijavljeni zaščitni znaki bi prišli v last nove družbe, možnost večjega dobička odnosno hitrejša amortizacije vloženega kapitala, možnost koncentracije celokupnega prometa pri svojem zavodu, popolna kontrola nad podjetjem."⁶¹ Vendar pa vseh treh tovarn ni bilo tako preprosto prodati. Ljubljansko je leta 1938 kupil mošičanski usnjarski industrialec Adolf Mergenthaler. Propadajočo vrhniško tovarno je morala hranilnica prodati po delih. Stroje so nakupila razna industrijska podjetja, poslopje pa je prišlo v last jugoslovanske vojske, ki ga je uporabljala za vojašnico. Tovarno v Kranju je konec tridesetih let, ko je začelo poslovanje Standarda šepati,⁶² kupil kranjski Zadrudni kredit.⁶³ Pri celotni "zadevi Pollak" je Mestna hranilnica doživela precejšnje izgube. Leto pred koncem druge svetovne vojne, februarja 1944, je uprava hranilnice izračunala, da je pri delniški družbi Karel Pollak utrpela brezobrestno izgubo v višini 17 milijonov, pri podjetju Indus 8,7 milijona, skupaj torej 25,7 milijona dinarjev. "Če bi k temu prišteli še obresti od izgube pri tovarni Pollak in to šest odstotkov za dobo 12 let, bi te znašale ogromno vsoto 28,300.000 dinarjev okroglo." Ravnatelj Mestne hranilnice Franc Černe je menil, da krivca za nastalo izgubo ni imelo smisla iskati med osebjem hranilnice: "Sklep hranilničnega upravnega odbora z dne 24. januarja 1936, naj se skuša dognati krivca izgub pri Pollaku, bo težko izvedljiv, ker /.../ nobenega krivca ni. Na eni strani po starih pravilih industrijski krediti niso bili zabranjeni, nova pravila jih celo izrecno dovoljujejo, na drugi strani pa so vsi faktorji, ki so o posojilih sklepali, na podlagi ugodnih cenitev in odlične konjunktore to storili v najboljši veri brez pomislekov ali ugovorov vladnega komisarja."⁶⁴ S Černetovo trditvijo se ne bi strinjal Avgust Tosti, ki je v svojih spominih zapisal, da naj bi dovoljevale hranilnice kredite "le na zemljišča in stavbe, ki imajo stalno vrednost in tudi zanesljiv donos. Izključeni so objekti za industrijske namene in zemljišča, ki nimajo stalnega donosa". Kreditna politika hranilnic naj bi torej v teoriji temeljila le na "absolutno varnih poslih".⁶⁵ Mestna hranilnica ljubljanska je imela na lastni koži priložnost občutiti, kaj se zgodi, če se tovrstni denarni zavod ne drži teh načel.

⁶⁰ ZAL, LJU 175, t. e. 61.

⁶¹ ZAL, LJU 175, t. e. 60.

⁶² Kljub temu da je za kritje svojih terjatev dobila tovarno v Kranju, je Hripoz "zadeva Pollak" zaradi veliko skromnejših denarnih sredstev, ki so ji bila na razpolago, prizadela huje kot Mestno hranilnico ljubljansko. Pred rubežem se je morala leta 1934 zateči pod okrilje Uredbe o zaščiti denarnih zavodov in njihovih upnikov z dne 22. 11. 1933, vendar se ji načrtovana sanacija ni posrečila in leta 1940 je morala začeti likvidacijo. V: ZAL, LJU 88, zadrudni vpisniki, zv. 7.

⁶³ ZAL, LJU 175, t. e. 60 in 47.

⁶⁴ ZAL, LJU 175, t. e. 61.

⁶⁵ Tosti, Denarni zavodi v Sloveniji po prvi svetovni vojni, str. 75.

Zakaj je propadla Delniška družba Pollak?

Že zgoraj smo zapisali, da je bil vzrok za propad družinskega podjetja Pollakov izbruh svetovne gospodarske krize, vendar je bil ta le kaplja čez rob, ki je povzročila, da se je zrušila družba, ki je zaradi slabega poslovanja že dlje časa stala na trhlih nogah. Ko je Mestna hranilnica leta 1931 imenovala svoja predstavnika v podjetje, sta naletela na številne nepravilnosti. Uradnika sta hitro ugotovila, da so v podjetju poslovali precej po domače. Razlog za to tiči v dejstvu, da je bila družba Karel Pollak družinsko podjetje, ki je imelo to nesrečo, da so se njegovega vodstva polastili nekateri pogoltni delničarji, odločeni, da se bodo na njegov račun čimbolj obogatili, ob tem pa so zanemarili koristi in dobrobit delniške družbe. Poglejmo sedaj, kaj lahko o razlogih za propad družbe Pollak preberemo v arhivskih virih.

Veliko ocen o slabem vodstvu podjetja Karel Pollak je zapustil Pavel Dereani, prisilni upravnik in prvi direktor Indusa. Kmalu zatem ko je konec leta 1932 postal prisilni upravnik, je za vodilni kader Mestne hranilnice spisal referat z naslovom "Kakšno je bilo gospodarstvo v družbi?", v katerem je neusmiljeno razgalil napake prejšnje uprave. Kot glavni razlog za družbin propad je Dereani navedel pogoltnost delničarjev, saj so "družine akcionarjev in direktorji eksploatirali gotovino in dohodke družbe v taki meri zase, da je bil polom neizogiben". Ob pregledu poslovnih knjig je ugotovil, da so pripadniki družine Pollak, tj. upravni odborniki podjetja in njihove soproge, v desetih letih družbinega obstoja iz njene blagajne dvignili celih 25 milijonov dinarjev gotovine. "Podjetja niso imela nobenega smotrnega vodstva. V nabavi surovin, izdelavi blaga in prodaji je vladala popolna anarhija. Vsak je delal na svojo roko, skupno jim je bilo samo izkoriščanje, pri katerem so naravnost tekmovali, eni iz gole brezvestnosti in požrešnosti, drugi iz nevoščljivosti. Pri nakupu surovin in izdelavi blaga se je špekuliralo na debelo, kar je povzročilo vrsto pasivnih poslov. Ker se je mnogo kupčij sklenilo brez informacij o odjemalcih, samo da je bila kupčija, je ostalo terjatev za velike svote neizterljivih. Nesolidnost in nereelnost poslovanja s krediti je povzročila prekomerno zadolžitev družbe." Poleg tega je uprava podjetja nesmotrno razsipala z denarjem. Tako je na primer plačevala posebnega upravnika hiš v lasti podjetja, čigar plača je znašala toliko, da je izničila vse prihodke od stavb. Še hujše so bile Dereanijeve obtožbe o utaji davkov in oddaji napačnih davčnih napovedi. Prisilni upravnik je menil, da je "šlo celotno posojilo Mestne hranilnice ljubljanske v žepe akcionarjev in po drugih napačnih potih". Uspešno poslovanje je poleg tega ovirala še zanemarjena in zastarela oprema: "Poslopja v tovarni in vse naprave (cevi, parni kotli itd.) so bili v takem stanju, da je moral vse neprestano popravljati in jih je le s posebno pažnjo in stroški rešil pred težko pokvaro prisilni upravnik." Na koncu referata je Dereani izključil vsako možnost vrnitve prejšnjih podjetnikov in jih razdelil na nepoštene in nesposobne: "Bivšim gospodarjem na kakršenkoli način dati podjetje nazaj v roke ali dopustiti, da se to zgodi, je popolnoma nemogoče, ker enim popolnoma manjka vsaka volja za reelno in pošteno gospodarstvo, drugim pa sposobnost."

Drug vir, ki nam odkriva razloge za propad podjetja Karel Pollak, so zapisniki sej ravnateljstva in upravnega odbora Mestne hranilnice, na katerih se je kot najbolj žolčni kritik Pollakov izpostavil hranilničar tajnik Franc Majcen. Kot Dereani, je tudi v podjetju opazil nesposobne podjetnike: "Uspešno delo s Pollaki pa ni nemogoče samo zato, ker nočejo, marveč tudi zato, ker so popolnoma nesposobni. Karel

Pollak (mlajši - op. a.) je kot predsednik upravnega odbora zanič, dr. Meglerju po dosedanjih izkušnjah ni mogoče zaupati predsedstva, o drugih ni treba niti govoriti." Nekaj več podatkov o utaji davkov izvemo iz Majcnovega odgovora na jezno pismo, ki ga je priletni Karel Pollak starejši junija 1932 poslal ljubljanskemu županu Dinku Pucu in v katerem je kar mrgolelo obtožb na račun Mestne hranilnice. Majcen je ustanovo, v kateri si je služil svoj vsakdanji kruh, zagovarjal takole: "Ni res, da se uničuje pod sedanjo upravo (posebna uprava in konkurzna uprava) to, kar je g. Karel Pollak starejši gradil, marveč je bilo vse to zrušeno s sokrivdo g. Karla Pollaka starejšega samega, še predno je začela Mestna hranilnica ljubljanska reševati svoj denar. Koristi države, mestne občine in delavcev tisti, ki so gospodarili v podjetjih tvrdke Karel Pollak takrat, ko je bil za to čas, niso imeli v očeh. /.../ Tisti, ki so zakrivali toliko škodo upnikov, so tudi državo ogoljufali za cca. 1,8 milijonov dinarjev na davku (prometni in uslužbenski davek), ker so zatajili za 127 milijonov dinarjev prometa in cca. 400.000 dinarjev uslužbenskega davka. Kakor mi je znano je predpisana tudi kazen, ki bo znašala baje 18 milijonov dinarjev." Tudi Majcen je spoznal, da je podjetje njegovim lastnikom služilo predvsem kot prvovrstna krava molznica: "V normalnih časih, ko so bile vse tovarne v obratu, ko je bilo do 120 milijonov dinarjev prometa, ko je bila konjunktura in ko so imeli vojaške dobave ter je bil brez dvoma dobiček, je ta dobiček izginil drugam in so gospodarji podjetja za sabo v desetih letih iz podjetja potegnili skoraj 26 milijonov dinarjev, država, občina in upniki pa so izgubili ogromno svoto, ker se pokazuje v konkurzu nekritih okoli 45 milijonov dinarjev." Vestni uradnik je dalje menil, da Karel Pollak starejši v dobro podjetja, ki ga je postavil na noge v potu lastnega obraza, ne bi bil smel dopustiti, da so mu sinovi in zeti zrasi čez glavo: "G. Karel Pollak starejši ni uveljavil svojega vpliva nad zeti in sinovi takrat, ko je bil čas in ne na način, ki je bil potreben." Majcen je natančno naštel imena onih, ki so se okoristili s 25 milijoni dinarjev. To so bili bratje Karel mlajši, Jean in Pavel Pollak, Vendelin Megler in njegova soproga Meta, Miličič in njegova soproga Špela ter inženir Vladimir Remec in njegova soproga Helena. Ob prebiranju ohranjenih dokumentov se kot najbolj nepoštena podjetnika v družini izpostavita Megler in Miličič, proti katerima je Mestna hranilnica pri deželnem sodišču celo sprožila kazenski postopek. Na račun podjetja, katerega vodstvo mu je bilo zaupano, se je znal dobro okoriščati Vendelin Megler, ki je maja 1925 skupaj z ženo ustanovil družbo z omejeno zavezo Triumf, podjetje za predelovanje in trgovino z industrijskimi proizvodi. Kot njena lastnica in edina poslovodkinja je bila v trgovinski register vpisana Vendelinova žena Meta, hči Karla Pollaka starejšega. Za kaj je torej šlo pri podjetju Triumf? Ljubljanski obrat družbe Karel Pollak, d. d., katere ravnatelj je bil Vendelin Megler, je med drugim izdeloval tudi čevlje. Del produkcije čevljev je dal Megler na stran, si jo prilastil in jo nato prodajal pod okriljem lastne firme.⁶⁶ Podjetje Triumf je torej brez truda zmagoslavno kovalo mastni dobiček.

V dokumentih smo zasledili drobce, ki dajejo slutiti, da sta se tedaj, ko so se razmere za družbo Karel Pollak vedno bolj zaostrovale, v njenem upravnem odboru izoblikovala dva tabora. V prvem so se znašli bratje Pollak v drugem pa njihovi pogoltni svaki Megler, Miličič in Remec ter stric Peterca, vendar dokončnega razdora med delničarji nikoli ni bilo. Najstanovitnejšo opozicijsko držo do prevladujoče usmeritve upravnega odbora je zavzemal Jean Pollak, ki je bil edini pripravljen

⁶⁶ ZAL, LJU 175, t. e. 46.

skleniti resen dogovor z Mestno hranilnico. Njegova brata Pavel in Karel mlajši sta nihala med obdobji, ko sta bila pod vplivom Meglerja in Miličiča, in obdobji, ko sta jima nasprotovala. A nobeden od treh bratov ni odločneje ukrepal, da bi družinsko podjetje rešil pred propadom. Na podlagi zagovora hranilničinega ravnatelja Černetu lahko celo sklepamo, da so bratje Pollak svojo strategijo na koncu spremenili in si želeli konkurz podjetja, "češ da bodo le na ta način prisilili dr. Meglerja in dr. Miličiča na kolena". Zato so se pri Černetu "opetovano zavzemali za to, naj hranilnica povzroči konkurz".⁶⁷ Verjetno so računali na to, da jih bo hranilnica imenovala za upravitelje prevzetih tovarn, toda delali so račun brez krčmarja.

Ob pregledovanju bilančnih postavk pade v oči metoda financiranja podjetja z najemanjem posojil in ne z zviševanjem delniške glavnice, kar je družbo na koncu pripeljalo do 48-milijonskega dolga, medtem ko se delniška glavnica ves čas obstoja družbe ni zviševala in je bila njena vrednost le milijon in pol dinarjev. Podjetniki so potemtakem dajali prednost financiranju industrijske dejavnosti s tujimi in ne lastnimi sredstvi. Celotno podjetje je bilo v času konkurza vredno okoli 60 milijonov dinarjev.⁶⁸ Še en vidik zadnjega obdobja obstoja družbe Karel Pollak nam osvetljujejo številke o proizvodnih stroških, prodaji in produkciji Pollakovih tovarn, ki jih je zbral prisilni upravnik Pavel Dereani. Pri vseh treh tovarnah konec dvajsetih let opazimo naraščanje proizvodnih stroškov, ki ga je spremljalo padanje prodaje, v kranjski in ljubljanski tovarni pa tudi padanje produkcije. Pospremimo to izvajanje z Dereanijevim komentarjem o vzrokih, ki so privedli do propada vrhniške tovarne: "Slabo vodstvo, špekulativni in nepravočasno izvršeni nakupi surovin, eksperimentacije v fabrikaciji /.../ so imele za posledico, da se je proizvodjalo izredno slabo kvaliteto, kar je povzročilo nerentabilnost obratovanja ne glede na visoke režijske stroške, ki nikakor niso bili v skladu z višino produkcije."⁶⁹

Sklep

Sklenimo članek z aplikacijo teorije podjetništva na primeru podjetja Karel Pollak, za katerega se zdi, da je imelo vse pomanjkljivosti, ki jih je teorija očitala tipu družinskih podjetij: le-ta naj bi bila zaradi navezanosti na osebo lastnika oziroma ustanovitelja nestabilna in kratkega diha. Usodo podjetja je zato pogosto zapečatila ustanoviteljeva smrt, daljša bolezen ali napake njegovih naslednikov. Pri družinskih podjetjih je bilo problematično zlasti novačenje novega podjetniškega kadra, saj je kriterij največkrat predstavljala sorodstvena vez in ne primerna strokovna usposobljenost. Najbolj je obstoj družinskih firm ogrožala generacijska menjava podjetnikov, pri kateri so med dediči pogosto izbruhnili konflikti, podjetje pa je lahko prišlo v roke nesposobnih, neprimernih ali nezainteresiranih naslednikov.⁷⁰ Ravno menjava podjetniških generacij je usodno zaznamovala Pollakovo podjetje. Karel Pollak starejši je pri ustanovitvi družinske delniške družbe sicer še sodeloval, a se je nato v dvajsetih letih prejšnjega stoletja umaknil iz njenega vodstva. Upravljanje usnjarn je prepustil sinovom in zetom, ki so jih vodili tako, kot je bilo predstavljeno v prejšnjem poglavju.

⁶⁷ ZAL, LJU 175, t. e. 61.

⁶⁸ ZAL, LJU 175, t. e. 46.

⁶⁹ ZAL, LJU 175, t. e. 60.

⁷⁰ Schäfer, Familienunternehmen und Unternehmenfamilien, str. 9-10, 12.

Pollaki so pri Mestni hranilnici ljubljanski najeli veliko posojilo v dobi razcveta jugoslovanskega in svetovnega gospodarstva. Ob tem pa so precenili sposobnost lastnega podjetja za odplačilo dolga. Ko je v začetku tridesetih let val gospodarske krize z vso močjo pljusnil v Jugoslavijo, so se Pollaki zaradi prezadolženosti nenadoma znašli v nezavidljivem položaju, ki je kmalu naredil konec družinski podjetnosti. Propad industrijskega imperija rodbine Pollak lahko razumemo kot splet več dejavnikov: najem prevelikega posojila, slabe podjetniške odločitve, zastarelost podjetja, premalo investicij v tehnološki razvoj, prevelik pohlep nekaterih družinskih članov, razsipnost vodilnega kadra in neekonomično ravnanje z denarnimi sredstvi.

Po drugi strani Mestne hranilnice "zadeva Pollak" zaradi dobre kapitalske podlage v hranilnih vlogah sicer ni pokopala, ji je pa zato nakopala precej nevšečnosti, ki so se odražale v precejšnjih izgubah ter večletni skrbi za usnjarska podjetja, za vodenje katerih nikoli ni imela prave volje in interesa, poleg vsega pa so ji prišla še izgubo.

Mitja Sunčič

"THE WHOLE LOAN OF THE LJUBLJANA CITY SAVINGS BANK POCKETED BY
SHAREHOLDERS AND LOST IN OTHER WRONGFUL WAYS."

Ljubljana City Savings Bank and the Decline of Karel Pollak Industrial Joint-stock Company

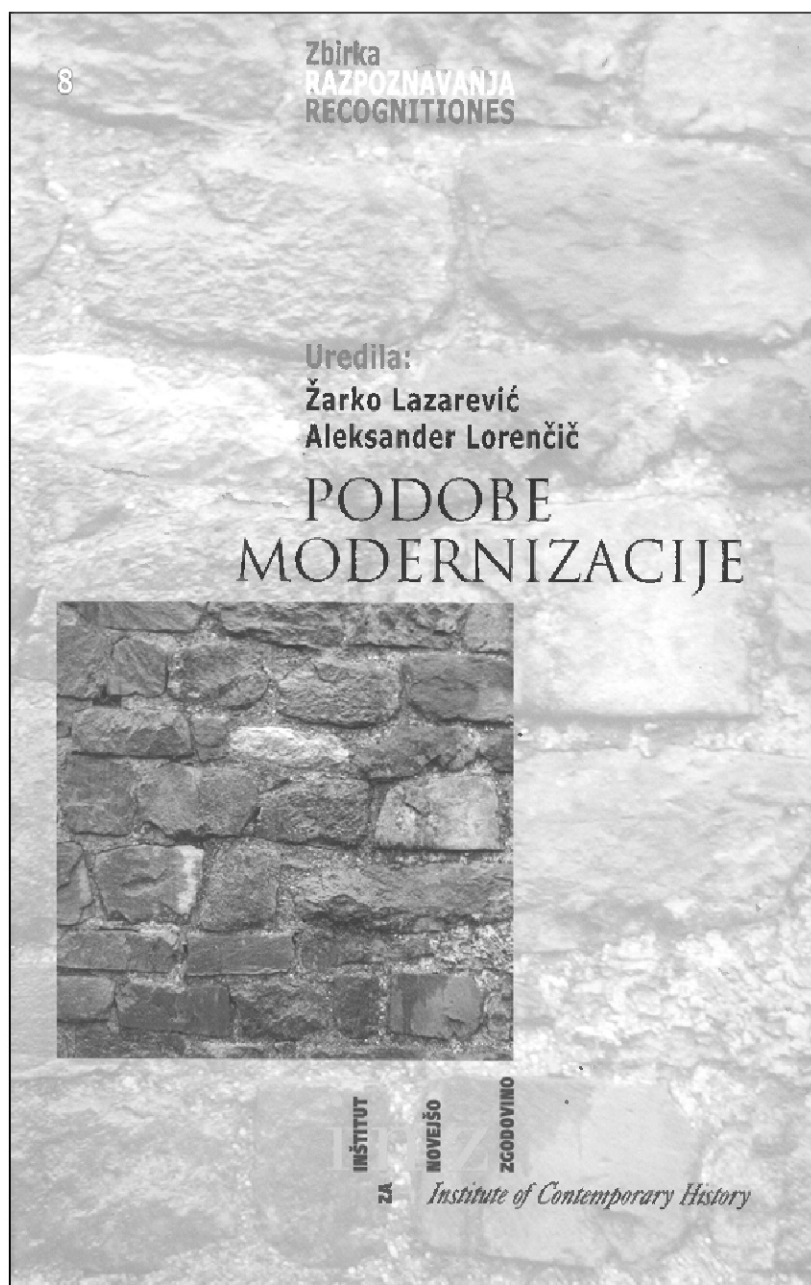
S u m m a r y

This discussion represents an attempt at exploring the dynamics of business relationships between a monetary institution as the creditor on one hand and an industrial company as the borrower on the other hand. The Ljubljana City Savings Bank was the creditor, while the borrower was one of the biggest Slovenian interwar leather industry companies, the Karel Pollak joint-stock company. We especially focused on the relationship between these parties in the time of the Great Depression, when a number of disputes between them took place. The events presented are interestingly marked by the circumstance that the creditor of the industrial activity was a municipal or state-owned monetary institution and not a universal bank, which leads us to believe that not only universal banks typical of Austro-Hungarian successor states like the Credit Bank of Ljubljana, Cooperative Commercial Bank and Credit Institution for Commerce and Industry took part in the financing of the Slovenian industry through loans, but that savings banks also provided financial resources to the industry, which is not so unusual if we take into account that the interest rates in the middle of the 1920s were significantly lower in such monetary institutions than in the banks. This was also the main reason why the Karel Pollak company approached the Ljubljana City Savings Bank - one of the oldest and most respectable Slovenian monetary institutions, which celebrates the 120th anniversary of its establishment this year - with his request for a loan. It is interesting that the histories of this savings bank, written at the occasion of its 50th and 100th anniversary, do not mention the event under consideration. The main sources for this discussion are the minutes of the City Savings Bank board of directors and management meetings, stored in the City Savings Bank collection. The events presented are a tale full of intrigue, deception, pretence and backstabbing. At the same time this story attests to the fact that the lack of business ethics is not only characteristic of the modern Slovenian transition economy.

In the middle of 1920s the Ljubljana City Savings Bank granted a mortgage credit to the family joint-stock leather industry company Pollak in the amount of 25 million dinars, which was extremely generous for the circumstances of that time. The issue was not problematic until the Great Depression, which affected the leather company of the Pollak family severely. A conflict lasting approximately two years ensued between the City Savings Bank and the owners of this company, during which the owners resorted to many dirty and unethical business moves. The dispute concluded with the bankruptcy of the Pollak joint-stock company and the takeover of its factories, carried out by the City Savings Bank. Due to sound capital basis in savings deposits, the granting of this loan may have not buried the City

Savings Bank, but it did cause many difficulties, manifesting themselves in considerable losses and many years of involvement in leather industry companies, which this bank was never very interested in managing; and, furthermore, these companies all brought further losses.

A special chapter in this discussion is also dedicated to the reasons for the demise of the Karel Pollak company - it did not only fail due to the Great Depression and a large debt, but it seems that this joint-stock company was plagued by all the shortcomings for which the theory of entrepreneurship criticises the family type of companies: due to the attachment to the owner or founder they are supposedly unstable and short-lived. Their fate could thus be sealed by the founders' death, lengthy illness, or mistakes of their successors. However, the existence of family companies was threatened most by the changing generations of entrepreneurs, for conflicts often broke out among the heirs and the companies could end up in the hands of incompetent, unsuitable or disinterested successors. This very exchange of generations of entrepreneurs was fatal for the Pollak company, which started as a small tannery of a leather merchant Karel Pollak in the second half of the 19th century. In the decades until the end of World War I it grew into the largest leather industry company in the Slovenian territory. After World War I it was transformed into a family joint-stock company. Karel Pollak still participated in its establishment, but resigned from its management in the 1920s. He left the management of the tanneries to his sons and sons-in-law, who led them to their demise. This can be seen as a combination of multiple factors: raising too large of a loan, bad business decisions, antiquated company, not enough investments into technological development, greed of certain family members, wastefulness of the management staff and uneconomical management of financial resources.

Podobe modernizacije : poglavja iz gospodarske
in socialne modernizacije Slovenije v 19. in 20. stoletju /
Žarko Lazarević in Aleksander Lorenčič (ur.).
Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino, 2009, 508 str.
(Zbirka Razpoznavanja = Recognitiones ; 8)

1.01
Prejeto 25. 9. 2009

UDK 330.567.22 "1929/1934"

Marta Rendla *

Potrošnja v času velike gospodarske krize v luči takratnega slovenskega časopisja

IZVLEČEK

V prispevku avtorica prikaže položaj potrošnje v Evropi in svetu ter v Jugoslaviji oziroma Dravski banovini v času velike gospodarske krize, in to na podlagi poročil strokovnega in osrednjega dnevnega časopisja in z uporabo takrat neposrednih kazalnikov stanja porabe, kot so predvsem obseg trgovine in proizvodnje, trgovanje z reprezentančnim blagom na svetovnih blagovnih trgih in redka poročila o porabi. Značilno za potrošnjo v tem obdobju je bilo nenehno nazadovanje; v Evropi, ki se je ves čas po prvi svetovni vojni, torej že pred samim izbruhom velike gospodarske krize, spopadala s pomanjkanjem in krizo v potrošnji in agrarnem sektorju, pa je pojav velike gospodarske krize že sicer težak gospodarski položaj še poslabšal. Delna oživitve gospodarske aktivnosti se je začela zaradi usklajevanja nesorazmerja med ponudbo in povpraševanjem pri posameznih vrstah blaga kazati leta 1932, prelomnico pa je pomenilo leto 1933. Obseg trgovine in posledično poraba sta takrat v svetu dosegla najnižjo točko, zato so se gibanja obrnila navzgor; v Jugoslaviji pa se je obrat zgodil pozneje, leta 1934, ko je kriza dosegla dno.

Ključne besede: velika gospodarska kriza, potrošnja, Evropa, Jugoslavija, Dravska banovina

ABSTRACT

CONSUMPTION IN THE TIME OF THE GREAT DEPRESSION IN LIGHT OF SLOVENE CONTEMPORARY PRESS

In the following article the author will demonstrate the state of consumption in Europe, the world and in Yugoslavia or the Drava Banate in the time of the Great Depression, on the basis of reports published in expert and major daily press and by means of what were at the time immediate indicators of consumption - especially volume of trade and production as well as trade in representative goods at global markets - and partly on the basis of few consumption reports. Continuous recession was characteristic of consumption in this period. In the - Europe, struggling with shortage and crisis of consumption and the agrarian sector ever since the end of World War I, thus even since before the onset of the Great Depression - the phenomenon of the Great Depression even worsened what had already been a difficult economic position.

In 1932 partial tendencies of economic activity revitalisation due to the balancing of the disproportion between supply and demand for certain kinds of goods became evident, while the year 1933 represented the turning point. At that time the level of trade and,

* Univ. dipl. zgodovinarica, strokovna sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov:marta.rendla@inz.si

consequently, consumption reached the lowest point globally, therefore the trends reversed and pointed upwards. The turning point in Yugoslavia occurred later, in 1934, when the bottom of the crisis was reached.

Key words: consumption, Great Depression, Europe, world, Drava Banate

Uvod

Velika gospodarska kriza v tridesetih letih 20. stoletja je vplivala na znižanje porabe-potrošnje, takrat imenovani konzum, v Evropi in svetu ter tudi na domačem, jugoslovanskem prizorišču. O potrošnji kot eni od komponent gospodarskega procesa takratno časopisje ni neposredno poročalo. Strokovno časopisje, ki je poročalo o gospodarskih razmerah na podlagi izsledkov statističnih služb, je dajalo prednost tistim gospodarskim kategorijam, ki so bile v okviru stopnje razvitosti ekonomske znanosti in njenega aparata deležne izčrpnih preučevanj, npr.: gibanje proizvodnje, obseg trgovine, zaposlenost. Nasprotno pa je dnevno časopisje izčrpno poročalo o najbolj vidnih znakih oziroma posledicah krize, kot je padanje cen, porast brezposelnosti, krčenje obsega trgovine - mednarodne menjave blaga in zmanjševanje proizvodnje ter zniževanje osebnega dohodka, takratnih mezd, in o vseh ukrepih, ki so jih vpeljevali z namenom omilitve oziroma izhoda iz krize. Ker v tridesetih letih 20. stoletja ekonomska znanost in potrošniška družba še nista dosegli take razvojne stopnje, ko bi bile vse ekonomske kategorije deležne enakovrednega preučevanja in bi poslovna politika potrošniške družbe že temeljila na današnji filozofiji in praksi trženja, se pri ugotavljanju gibanja potrošnje osredotočamo na tiste kazalnike, ki jih lahko opredelimo za takratni čas kot neposredne. Ker potrošnjo, pa tudi odnos med povpraševanjem in prodajo, ugotavljamo skozi prodajo, so za spremljanje potrošnje uporabljeni neposredni kazalniki: obseg trgovine in proizvodnje, trgovanje z reprezentančnim blagom na svetovnih blagovnih trgih in število prijav in odjav trgovskih obratov; deloma so upoštevana, sicer redka, poročila o porabi.

Čeprav gospodarske krize v ekonomski zgodovini nimajo enotnega izvora in vzroka, pa se ekonomisti klasične ekonomske teorije strinjajo, da so naraven del gospodarskega ciklusa.

V gospodarskem ciklusu je kriza točka obrata, ko se polet ustavi in se gibanja obrnejo navzdol, v depresijo.¹ Po mnenju gospodarskega zgodovinarja Nevena Boraka današnja ekonomska veda kljub uporabi sodobnih makroekonomskih analiz in neprimerno večji statistični podlagi in računski sposobnosti ter ob neprimerno večji rabi matematičnega aparata za iskanje teoretičnih in ekonometričnih metod zaradi številnih alternativnih in medseboj neskladnih pojasnil ne ponuja bistveno različnih teorij o krizah in ciklikih oziroma takih raziskav, kot jo podaja klasična ekonomska teorija, ki se je v raziskavah osredotočala na dolgoročne gos-

¹ Neven Borak: Uvod v krize in gospodarske cikle: gospodarske krize in Slovenci. Ljubljana 1999 (dalje Borak, Gospodarske krize in Slovenci), str. 10.

podarske silnice in dajala prednost teorijam vrednosti in razdelitve. Tako po njegovem mnenju v okviru klasične ekonomske teorije še vedno velja kot najboljši pregled o gospodarskih ciklikih knjiga Haberlera, teoretika gospodarskih ciklusov, iz leta 1937.

Ker se s pojmom gospodarska kriza pogosto povezujeta pojma recesija in depresija, si pogledajmo še njuno razlago. O pomenu recesije v ekonomski teoriji obstajata dve definiciji: Prva trdi, da pomeni recesija znižanje bruto domačega proizvoda (BDP) ali negativno rast v dveh zaporednih četrletjih, po drugi pa pomeni znaten negativen odklon v državni ekonomski aktivnosti, ki traja dlje kot le nekaj mesecev.² V ZDA pa jo opredeljujejo kot pomemben padec ekonomske aktivnosti v celotnem gospodarstvu.³

Ko se v rasti gospodarstva, ki temelji na ravnotežju med proizvodnjo ter porabo blaga in storitev, ravnotežje poruši, pride do recesije. Ko gospodarstvo raste, praviloma rastejo tudi prihodki potrošnika in njegova potrošnja, ki povzroča nadaljnjo gospodarsko rast. Gospodarstvo pa se na neki točki mora upočasniti. Upočasnitev se lahko pojavi zaradi povsem preprostega razloga; npr.: da so proizvajalci proizvedli preveč dobrin. Prevelika zaloga (ponudba) dobrin povzroči padec povpraševanja po teh dobrinah. To za sabo potegne manjšo prodajo, slabše zaslužke in padec delnic. Če upočasnitev traja v zgoraj omenjenih časovnih terminih in če se enaka zgodba razširi čez celotno gospodarstvo, potem to zapade v recesijo.

Depresija je resna ekonomska katastrofa, v kateri BDP pade za vsaj 10%.⁴ Je bistveno hujša od recesije in njene posledice je lahko čutiti več let. Depresija lahko povzroči razdejanje v bančnem sektorju, borzi in proizvodnji, prav tako lahko povzroči padec cen, poostrene pogoje kreditiranja, manj denarja, namenjenega za investiranje, povečano število stečajev in večjo brezposelnost.

Depresija nastane, ko se naenkrat ujame več dejavnikov. Začne se s preveliko proizvodnjo dobrin, nato se pojavi strah, ki s stopnjevanjem preraste v paniko. Kombinacija prevelikih zalog in strahu povzroči zmanjšanje podjetniških investicij in potrošnje.⁵ Ko se gospodarstvo upočasnjuje, začne rasti stopnja brezposelnosti in osebni dohodki se začno zmanjševati. Manjše plače povzročijo nadaljnje zmanjšanje potrošnje gospodinjev, kar doda še dodaten pritisk na brezposelnost in osebne dohodke. Vse to povzroči cikel, v katerem je kupna moč prebivalstva tako zmanjšana, da ima težave s plačilom hipotek in kreditov, kar povzroči, da banke zaostrijo pogoje kreditiranja, kar končno pripelje do bankrotov.

O gospodarskih krizah tudi obstaja več skupin teorij, ki so povezane s poglobitnim dejavnikom, ki naj bi bil glavni vzrok vsakokratnega cikličnega gibanja.⁶ Glede na poglobitni dejavnik obstajajo čista monetarna teorija gospodarskega cikla, teorija hiperakumulacije ali čezmernih investicij, monetarna in nemonetarna teorija hiperakumulacije, teorija hiperakumulacije na podlagi povpraševanja po končnih izdelkih, teorija premajhne potrošnje, psihološka teorija, teorija na pod-

² Dejan Kilar: Kaj je recesija in kaj depresija? Na: spletni portal Asista skupina: www.asista-skupina.si/index.php?t=news&id=63, 13. 10. 2009 (dalje: Kilar, Kaj je recesija in depresija?).

³ Prav tam.

⁴ Prav tam.

⁵ Prav tam.

⁶ Oto Norčič: Krize in slovensko gospodarstvo. V: Gospodarske krize in Slovenci. Ljubljana 1999 (dalje Norčič, Krize in slovensko gospodarstvo), str. 219.

lagi letine in Schumpetrova teorija cikla.⁷ Ker bo v nadaljevanju govor predvsem o tem, kako se je velika depresija odrazila v potrošnji, si pogledimo razlago teorije hiperakumulacije na podlagi povpraševanja po končnih izdelkih, torej če je po glavnih dejavnik cikličnega gibanja potrošnja, in teorijo premajhne potrošnje.

Potrošnji številni avtorji pripisujejo poglobljeno vlogo v razlagi cikla. Teorija hiperakumulacije na podlagi povpraševanja po končnih izdelkih poudarja, da proizvodnja kapitalnih dobrin fluktira (narašča in se zmanjšuje) dosti bolj kot proizvodnja potrošnih dobrin.⁸ Kar pomeni, da so v ciklu neprimerno bolj prizadete tiste dejavnosti, ki proizvajajo kapitalne dobrine (kapitalne dobrine ali trajne produkcijske dobrine kot npr. stroji, stavbe in vsi fiksni elementi produkcijskega procesa), kot pa tiste, ki producirajo potrošne dobrine (stanovanja, hiše, avtomobili in gospodinjski aparati se kot trajne potrošne dobrine obnašajo enako kot kapitalne dobrine). Majhne spremembe pri povpraševanju po končnih izdelkih namreč povzročijo zelo velike spremembe v povpraševanju po kapitalnih dobrinah.⁹ Pri teoriji premajhne potrošnje pa avtorji vidijo glavni vzrok v premajhnem denarnem dohodku ali izdatkih. "Podkonzumpcija" oziroma preveliko varčevanje se po mnenju nekaterih avtorjev pojavi zaradi neenakomerne razporeditve dohodka, spet drugi teoretično podkonzumpcijske teorije pa valijo krivdo na prevelike profite in prihranke.¹⁰

Značilnosti gospodarske krize v ZDA in Evropi

Veliko gospodarsko krizo - svetovni gospodarski zlom -, ki jo je, kot je znano, sprožil pok ekonomskega mehurčka 24. oktobra 1929, na t. i. črni četrtek (po evropskem času črni petek) na newyorški borzi na Wall Streetu, večina zamejuje z letnicama 1929 in 1933. Leta 1929 se je zgodil borzni zlom, leto 1933 pa je bilo označeno za prelomno leto, saj so se v svetovnem gospodarstvu pojavili prvi znaki oživitve. Vendar to še ne pomeni, da se svet pred letom 1929 in po letu 1933 ni spopadal z gospodarskimi težavami.

O gospodarski krizi, sicer evropski, se je pred letom 1929 v evropskih časopisih lahko dnevno bralo. Neposredno po prvi svetovni vojni se je Evropa namreč soočala z vrsto težav. Že med vojno, še zlasti pa po njej, se je morala spopasti z izgubo vodilnega mesta v svetovnem gospodarstvu, z zmanjšano proizvodnjo, zmedo na finančnem in valutnem področju, pomanjkanjem finančnih sredstev, pomanjkanjem hrane, prekinjenimi trgovskimi povezavami, težavami zaradi na novo začrtanih meja, presežnimi zmogljivostmi v proizvodnji in ogromnimi vojnimi dolgi. Čeprav si je po nekaj težkih letih s pomočjo velikih posojil in zaradi prilagoditve tehnološkemu napredku precej opomogla, pa si zaradi sprememb na svetovnih tržiščih v vsem času med obema svetovnima vojnima ni mogla več pridobiti svojega prejšnjega gospodarskega položaja.¹¹ Kot pravi I. Kaiser v prispevku "Evropske gospodarske krize", objavljenem v Trgovskem tovarišu leta 1929, o

⁷ Prav tam, str. 219-230.

⁸ Prav tam, str. 221-226.

⁹ Prav tam, str. 225.

¹⁰ Prav tam, str. 227.

¹¹ Ivan T. Berend: *Decades of crisis : Central and Eastern Europe before World War 2*. Berkley, Los Angeles, London 1998, str. 249-357.

splošni gospodarski krizi takrat ni bilo moč govoriti, saj je bilo evropsko gospodarstvo kljub težavam v fazi vzpona.¹² Dejstvo pa je bilo, da je Evropa doživljala krizo v potrošnji in agrarno krizo, ki je zaradi zmanjšane proizvodnje agrarnih pridelkov povzročila manjšo kupno moč, s tem pa je tudi vplivala na prosperiteto industrije, industrijskega delavstva in trgovine. Obupno gospodarsko stanje skoraj vseh držav sveta, nazadovanje proizvodnje, stagnacijo in pojevanje trgovine, kronično brezposelnost, visok davčni pritisk, splošno pomanjkanje kapitala itd. je odkrila tudi svetovna gospodarska konferenca v Ženevi, ki je potekala od maja do julija l. 1927.¹³ Po statističnih podatkih, ki jih je leta 1928 objavil oddelek trgovine v Washingtonu, so od največjih evropskih držav imele leta 1927 pozitivno trgovinsko bilanco le Francija, Češkoslovaška in Švedska, medtem ko so vse ostale končale trgovsko leto z deficitom.¹⁴ Tudi v Združenih državah Amerike so takrat po večletnem obdobju naraščajoče konjunktore v vseh gospodarskih panogah beležili poslabšanje: produkcija dobrin je občutno padla, poraba se je poslabšala in poostrila se je konkurenca.¹⁵ To je na eni strani nekoliko zaustavilo likvidnost denarnega in kapitalnega trga, po drugi pa povečalo špekulacije na borzi.

Pri krizi, ki se je začela kot finančni zlom, so kasnejši dogodki pokazali, da so na poglobljanje krize poleg monetarnih povsem enako močno delovali tudi nemonetarni dejavniki, predvsem: nihanje investicij, premajhna poraba, slabe in dobre letine, psihološko opzivanje podjetnikov enkrat v smeri pretiranega pesimizma, drugič pretiranega optimizma.¹⁶ Izkazalo se je, da je kriza kompleksen pojav in da se je ne da pripisati samo enemu dejavniku. Razvijala se je precej drugače od dotedanjih kriz (1847, 1873 in 1929) in drugače od dotedanjih ekonomskih teorij. Zaradi svoje globine in razsežnosti je prerasla ozke gospodarske okvire ter se preobrazila tudi v družbeno krizo.¹⁷

Za gospodarske krize liberalnega in monopolnega (imperialističnega) stanja tržnega gospodarstva je bilo značilno, da so postale krize samega sistema in so zahtevale njegovo reformo z državnim prevzemom neposrednega upravljanja bistvenih področij družbenega in gospodarskega življenja.¹⁸ Večja vloga države v ekonomskih procesih oziroma procesi etatizacije, ki naj bi pospešili družbeno-ekonomsko rast, se dolgoročno niso potrdili.¹⁹

Velika gospodarska kriza se je iz ZDA hitro prenesla v Evropo, pomikala pa se je iz Zahodne proti Vzhodni. Njene posledice so najprej občutile države, ki so bile bolj vpete v mednarodno delitev dela in mednarodne finančne tokove. Zaradi mednarodne ekonomske izoliranosti Sovjetske zveze se je ustavila šele na mejah te države. Za začetek krize v Jugoslaviji in z njo seveda tudi v Sloveniji lahko štejemo

¹² I. Kaiser: Evropske gospodarske krize. V: Trgovski tovariš, 1929, št. 10, str. 220.

¹³ Trgovski tovariš, 1928, št. 10, Trgovsko-politični problemi na svetskogospodarski konferenci v Ženevi.

¹⁴ Trgovski tovariš, 1928, št. 9, Trgovina evropskih držav.

¹⁵ Trgovski tovariš, 1928, št. 1, str. 20-21, Poslabšanje konjunktore v Ameriki.

¹⁶ Norčič, Krize in slovensko gospodarstvo, str. 236.

¹⁷ Žarko Lazarevič: Videnji ekonomske svobode posameznika med veliko gospodarsko krizo dvajsetih let. V: Gospodarske krize in Slovenci. Ljubljana 1999, str. 98; Marija Počivavšek: Vpliv velike gospodarske krize na razvoj trgovine. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2006, št. 1, str. 170.

¹⁸ Dušan Nečak, Božo Repe: Kriza: svet in Slovenci od prve svetovne vojne do sredine tridesetih let. Ljubljana 2008, str. 81.

¹⁹ Prav tam.

leto 1930.²⁰ Čeprav je kriza prišla s krajšim zamikom, pa se je nadaljevala po enakem vzorcu kot drugje. Bila je globoka, dolgotrajna in splošna. Zajela je finančni, agrarni in industrijski sektor.

Povzročila je zmanjšanje zunanje in notranje trgovine, zlom denarnih zavodov, veliko zadolženost, nesposobnost vračanja dolgov, upad proizvodnje, propad številnih trgovskih, obrtnih in industrijskih podjetij, brezposelnost, obubožanje kmečkega prebivalstva, prisilne dražbe delov in celih kmečkih posestev.²¹

O tem, kaj je zlom na Wall Streetu povzročilo in ali je bil ta vzrok ali le povod krize, so mnenja strokovnjakov deljena. Dejstvo pa je bilo, da sta logika samouravnavajočega se trga in politika gospodarskega liberalizma oz. kapitalizma, kazala izčrpanost. Dunajski kapitalistični list *Neue Freie Presse* je zapisal, "da se je kapitalizem pokazal popolnoma nesposobnega za ureditev današnjega zavoženega gospodarstva".²²

Gospodarska recesija in depresija sta se kazali v mnogih oblikah. Najvidnejši razpoznavni znaki krize so bili: zmanjšanje obsega svetovne trgovine, padanje cen kot posledica hiperprodukcije in deflacijske politike, opuščanje zlate podlage valut, nazadovanje podjetniških investicij, padanje vrednosti delnic industrijskih podjetij zaradi manjše kupne moči in psiholoških dejavnikov, rast števila brezposelnih²³ in splošno osiromašenje prebivalstva, znižanje dohodkov zaposlenih, znižanje obsega potrošnje in zmanjšanje kupne moči prebivalstva ter pomanjkanje denarja.²⁴ Dohodki zaposlenih so med krizo padli zaradi zmanjšanja delovnega časa. Realna vrednost mezd pa je tudi bila precej drugačna od nominalne, saj je bila odvisna od kupne moči in cen življenjskih sredstev. Realno vrednost delavskih zaslužkov so namreč določali mesečni dohodki in košarica življenjskih potrebščin/stroškov.

Kriza pa je imela tudi pozitivne učinke, saj je s prestrukturiranjem gospodarstva in posodobitvijo ter racionalizacijo proizvodnje uravnotežila gospodarsko rast.

Gospodarske težave v luči pisanja slovenskih osrednjih časopisov in strokovnih revij

Kako globoko je velika gospodarska kriza vplivala na znižanje porabe-potrošnje, takrat imenovani konzum, bomo orisali na podlagi strokovnega trgovskega mesečnika *Trgovski tovariš*, ki ga je izdajalo slovensko trgovsko društvo "Merkur" v letih 1924-1941, časopisa za trgovino, industrijo, obrt in denarništvo *Trgovski list* in osrednjega dnevnega časopisja *Slovenski narod*, *Jutro* in *Domoljub* v obdobju 1928-1934. Gibanje potrošnje oziroma njen položaj bomo iz pisanja dnevnega časopisja in strokovnih revij prikazali na podlagi sledenja gibanju trgovine in proizvodnje, trgovanja z reprezentančnim blagom na svetovnih blagovnih trgih ter s pomočjo redkih poročil o porabi v letih 1929-1934.

²⁰ Žarko Lazarević: *Velika gospodarska kriza*. V: *Slovenska novejša zgodovina* : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1948-1992, 1. Ljubljana 2005, str. 474.

²¹ France Kresal: *Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji*. Ljubljana 1998, str. 96.

²² *Domoljub*, 26. 8.1931, str. 494, Po svetu. Amerika.

²³ Na splošno velja, da v recesiji brezposelnost naraste za 5 do 11%, v obdobju "velike depresije" pa je brezposelnost narasla iz 3% v letu 1929 na 25% v letu 1933.

²⁴ France Kresal: *Gospodarska kriza 1929-1933*: V: *Gospodarske krize in Slovenci*. Ljubljana 1999, str. 78-84.

Redka poročila o porabi gre pripisati takratni stopnji družbenega razvoja in stopnji razvitosti ekonomske znanosti. Znano je, da ekonomska znanost takrat še ni imela razvitega aparata, ki bi enako izčrpno preučeval vse komponente gospodarskega procesa, ki tvorijo celoto gospodarskega organizma.²⁵ S preučevanjem razvoja konjunktura, pri čemer so proučevali posamezne komponente gospodarskega procesa, so se po svetu ukvarjali zavodi za preučevanje konjunktura.

Na podlagi poročil o svetovni konjunkturi, ki jih je objavljala npr. nemški Zavod za preučevanje konjunktura v Berlinu, lahko ugotovimo, da sistematična sledenja gibanju potrošnje še niso bila razvita. Berlinski zavod je npr.: preučeval stanje zaposlenosti, gibanje brezposelnosti, produkcije, cen, trgovine. Kot že rečeno, pa prav nekatere od teh komponent gospodarskega procesa posredno odsevajo stanje potrošnje dobrin²⁶ in so v tem primeru uporabljene kot neposredni kazalniki, saj se spremembe katerekoli gospodarske komponente odražajo kot posledice tudi v drugih gospodarskih komponentah.

Slovenski strokovni reviji, Trgovski tovariš in Trgovski list, sta poročila o svetovnem gospodarskem položaju povzemali po tujih strokovnih, torej gospodarskih revijah npr. angleškem *Economistu*, nemški reviji državnega statističnega urada *Wirtschaft und Statistik*, *Prager Tagblatt*.²⁷

Drugi razlog za pomanjkanje poročil o gibanju potrošnje pa tiči v stopnji družbenega razvoja. Potrošniška družba, niti v Ameriki, še zlasti pa ne v Evropi, ni bila na taki stopnji razvoja, kot je danes. Res je, da začetki potrošništva segajo v dvajseta leta prejšnjega stoletja v Ameriki, vendar pa poslovna politika ni temeljila na filozofiji in praksi trženja, temveč bolj na proizvodno-prodajni funkciji. Kar je pomenilo, da tržnih raziskav v današnjem smislu, s katerimi se preučuje ponudbo in povpraševanje oziroma se spremlja tržišče, še ni bilo. Prav tako lahko predpostavljamo, da se z raziskavami, s katerimi bi se poglobljalo v sam proces od načrtovanja, promoviranja, same izdelave izdelka oziroma z raziskavami, ki bi sledile izdelkom od začetka do končne prodaje, niso ukvarjali. (Predpostavljamo lahko, da je šlo za pomanjkanje podatkov, pomembnih za določeno marketinško okolje.) Po pisanju časopisov, lahko tudi sklepamo, da meritve o individualni porabi sredstev oziroma o izdatkih gospodinjev za končno potrošnjo niso obstajale, z gotovostjo pa lahko trdimo, da niso bile sistematične.

Razliko v položaju evropskega in ameriškega potrošnika je francoski ekonomist, čigar prispevek je citiral pisec I. Kaiser v Trgovskem tovarišu, ponazoril takole: "Evropec živi slabo. Njegova hrana je nezadostna, njegova obleka slaba, njegovo bivališče siromašno. Odvzet mu je vsak komfort, ki bi mu nudil udobnost-a o luksuzu ni niti govora. Pravim Evropec, za razliko od Amerikanca, ki živi življenje, ki je vredno, da se preživi. Njegova plača je slaba in malo je dela. To kar zasluži, komaj zadostuje za najpotrebnejše stvari. /.../ Kako naj se temu odpomore? Samo ena rešitev je: povečati poljedelsko produkcijo."²⁸ Pisec je citat interpretiral takole: "S tem je rečeno: Dvigniti agrarno produkcijo, znižati cene hrani in dati možnost za nakup drugih potrebščin-ter ustvariti na ta način ravnovesje med agrarno produkcijo in industrijo. Danes tega ravnovesja v Evropi še ni. Zato pa

²⁵ Ivo Lah: Grafologija našega narodnega gospodarstva. V: Trgovski tovariš, 1931, št. 11.

²⁶ Razširjena, množična potrošnja je pogojena s kupno močjo prebivalstva oziroma z življenjskim standardom; proizvodnja dobrin in storitev pa sta odvisni od potrošnje oziroma od povpraševanja

²⁷ Trgovski tovariš, 1931, št. 1, str. 24, Naše gospodarstvo v januarju 1931.

²⁸ I. Kaiser: Evropske gospodarske krize. V: Trgovski tovariš, 1929, št. 10, str. 220.

posvečajo agrarnemu vprašanju vso pažnjo, da na eni strani z intenzivno agrarno produkcijo podprejo prosperiteto domače industrije, na drugi strani pa dvignejo blagostanje naroda."²⁹

Znaki nastopajoče velike gospodarske krize so se v Evropi in svetu kazali, še preden je svinčeno breme gospodarskih težav sredi leta 1930 prizadelo celo vrsto držav. Zaradi spoznanja o izčrpanosti dotedanjega razvojnega modela (kapitalizma) se je v okviru iskanj, kako uravnati družbeno in gospodarsko življenje, povečalo zanimanje za preučevanje konjunkturalnih ciklusov v gospodarstvu. Zaradi strukturnih sprememb svetovnega gospodarstva, ne le v proizvodnji in potrošnji, temveč tudi distribuciji dobrin v obdobju po prvi svetovni vojni, je bilo organiziranih več gospodarskih posvetovanj.

Med vsemi povojnimi gospodarskimi zborovanji, je bila Ženevska gospodarska konferenca 1928 najpomembnejša - bila je "impozantna manifestacija za svetskogospodarsko solidariteto in pa proti pretirani carinski zaščiti".³⁰ Konferenca se je ukvarjala s splošnim svetovnim gospodarskim položajem oziroma je raziskovala vzroke "svetskogospodarske krize in sredstva za njeno lečenje".³¹ Na njej so obravnavali vse probleme mednarodnega gospodarstva, še zlasti vprašanja, povezana z mednarodno gospodarsko krizo; od agrarnih, trgovinskih, industrijskih težav, vprašanj prometa in še posebno z ovirami prometa. Poudarjeno je bilo tudi, "da naj bi ženevska konferenca oz. mednarodno znanstveni forum podal metode za zbiranje, obdelovanje in publiciranje ekonomsko statističnih podatkov, saj naj bi bilo od statistične službe odvisno uspešno proučevanje vsakega nacionalnega gospodarstva."³² Kot je razvidno, naj bi na konferenci oblikovali nove gospodarske metode, saj so se dotedanja sredstva pri reševanju nacionalnih in mednarodnih gospodarskih kriz pokazala kot neustrezna. Med takrat modernejšje gospodarske metode so prištevali sistematično vodenje gospodarskih statistik, t. i. "gospodarske barometre", ki so jih začeli zbirati nacionalni ekonomisti za vsako pomembnejšo gospodarsko komponento.³³

Po pisanju Trgovskega tovariša leta 1928 lahko vidimo, katere vrste ekonomskih statističnih podatkov so države takrat že vodile zaradi praktičnih potreb gospodarstva. Prav tako je razvidno, da vodenje statistične službe na mednarodni ravni še ni bilo poenoteno. So pa v ekonomski znanosti spoznavali, da je sistematično vodenje statistike eden od temeljev za preučevanje gospodarstva.

S statističnimi podatki in objavljanjem le-teh so se ukvarjala razna gospodarska, strokovna društva. Npr. Mednarodna trgovska zbornica v Parizu je objavljala podatke o proizvodnji, mednarodni trgovini in trgovinski politiki posameznih držav, prometnih sredstvih in prometu, ročnem delu in emigraciji, financah, obrestni meri in borzah. Ti so ilustrirali "valovanje" v mednarodni trgovini oziroma položaj gospodarstva.

²⁹ Prav tam.

³⁰ V času neugodnih gospodarskih razmer so namreč nekatere države za izhod iz nastalega gospodarskega položaja rade posegle po protekcionistični politiki. Svoje ekonomije oziroma industrije so skušale ščititi z zviševanjem carinskih dajatev, kar pa je negativno vplivalo na prost pretok dobrin, kapitala in ljudi. V: Trgovski tovariš, 1928, št. 9, Trgovsko-politični problemi na svetskogospodarski konferenci v Ženevi.

³¹ Trgovski tovariš, 1928, št. 10, Trgovsko-politični problemi na svetskogospodarski konferenci v Ženevi.

³² Prav tam.

³³ Trgovski tovariš, 1933, št. 2, str. 17, Ali je res konec gospodarske krize?

Napredek v vodenju statistične službe je bilo opaziti tudi v Jugoslaviji. Čeprav še ni imela zavoda ali inštituta za raziskovanje gospodarske konjunktura, pa so se že opazili začetki konjunkturalnih študij. Delavska zbornica v Zagrebu je že od leta 1928 izdajala revijo *Index*, v kateri so objavljali indekse za veletrgovino, trgovino na drobno in za življenjske stroške povprečnega delavca.³⁴ V letu 1929 je Narodna banka začela izdajati redna četrtletna poročila o jugoslovanskem gospodarstvu, prizadevanja pa so šla v smeri mesečnih poročil.³⁵ Statistični podatki so vsebovali podatke o poslovanju na denarnih in efektivnih trgih (slednji so posredovali informacije o gibanju tečajev delnic in vrednostnih papirjev na borzah), zunanji trgovini, blagovnih tržiščih, ustanovitvi novih podjetij (trgovinskih in obrtnih obratih).³⁶

Strokovne revije in osrednje slovensko časopisje so pisali o znakih in posledicah gospodarske krize v svetu. Še zlasti so obširno poročali o stanju gospodarstva na domačih tleh in o položaju tistih držav, s katerimi je takratna Jugoslavija živahneje gospodarsko sodelovala kot tudi o vseh ukrepih, metodah in rešitvah za izhod iz krize.

Proizvodnja, trgovina, poraba v svetu

Prva primerjalna poročila o nazadovanju konjunktura in o posameznih pomembnejših komponentah gospodarskega procesa lahko v časopisju sledimo od jeseni leta 1930. Trgovski tovariš je leta 1930 iz meseca v mesec poročal o narasčajočem poslabšanju konjunktura, o manjši zaposlenosti industrije in o povečanju števila brezposelnih tako v Jugoslaviji kot v drugih evropskih državah.

Po izsledkih nemškega Zavoda za preučevanje konjunktura v Berlinu je industrijska proizvodnja velikih industrijskih držav od srede leta 1929 do novembra 1930 padla za 15% do 20%.³⁷ V avtomobilski industriji Severnonemške unije celo za 40%. Medtem ko se je nazadovanje cen na svetovnih trgih nekoliko upočasnilo, pa so zaloge surovin še narastle. Danska je bila novembra 1930 edina država na svetu, ki je še imela dobro konjunkturo. Depresijo so že zlasti močno občutile čezmorske, surovinske in agrarne države.³⁸

Svetovna proizvodnja proizvodnih surovin, ki so bile podlaga za industrijski razvoj, npr. proizvodnja železa in jekla, kovin in umetne svile, se je leta 1930 v primerjavi s preteklimi leti zelo zmanjšala. Proizvodnja jekla se je leta 1930 najobčutneje znižala v primerjavi z letom 1929 v Nemčiji; nazadovala je za 27,5%, v ZDA za 23%, v Angliji za 21%, v Belgiji za 17%, v Luksemburgu za 15%, v Italiji za 14,6%, na Češkoslovaškem za 12,4%, v Posarju za 11,7%, na Poljskem za 11,4% in v Franciji za 3,4%.³⁹ Kot vidimo, je proizvodnja najmanj nazadovala v Franciji, saj so se posledice svetovne gospodarske krize tu začele kazati proti koncu leta 1930.

³⁴ Prav tam.

³⁵ Trgovski tovariš, 1930, št. 5, str. 98, Pogled na naše gospodarstvo v maju 1930.

³⁶ Prav tam.

³⁷ Trgovski tovariš, 1930, št. 12, str. 254, 255, Naše gospodarstvo v decembru 1930.

³⁸ Prav tam, str. 255.

³⁹ Trgovski tovariš, 1931, št. 1, str. 24, Naše gospodarstvo v januarju 1931.

Industrijska proizvodnja pa je v enakem obdobju v ZDA nazadovala za 18,5%, v Nemčiji za 15,6% in v Kanadi za 15%.⁴⁰ Nazadovanje v Angliji in na Švedskem je bilo manjše.

V svetovni trgovini je vrednost uvoza 48 držav, ki so obsegale sedem osmin vse svetovne trgovine, padla za 18,7%, izvoza pa za 20,5%.⁴¹ Ta je vsaj za polovico nazadovala zaradi padca cen najpomembnejših predmetov v svetovni trgovini. Nazadovanje je prizadelo evropske kot tudi zunajevropske države, pri čemer je bilo pri slednjih nazadovanje še enkrat večje kot pri evropskih.⁴² Hkrati s splošnim poglobljanjem krize je občutno nazadovala poraba; nesorazmerje med proizvodnjo (ponudbo) in porabo je bilo še zlasti občutno v agrarnem sektorju.⁴³ Sredi leta 1931 se je nazadovanje porabe na svetovnih trgih nadaljevalo. Glede stanja na svetovnih trgih je takrat Trgovski tovariš zapisal: "Predvsem je treba upoštevati, da je konzum še vedno slab in da ne kaže nobenega posebnega nagnjenja k nakupom, zlasti, ko se še vedno lahko računa na nadaljnje padanje cen. Večina cen na svetovnih trgih nazaduje dalje. Zaloge važnih svetovno-trgovinskih predmetov nadalje naraščajo. Dokler pa te ne padejo na znosno višino, ni pričakovati znatnejšega oživiljenja konzuma."⁴⁴

V svetovni trgovini že omenjenega števila držav je leto 1930 izkazovalo znižanje vrednosti za 19,6%. Vrednost svetovne trgovine je padla za več, kot so padle cene. To je pomenilo, da se je skrčil tudi obseg trgovine. Po ocenah nemške revije *Wirtschaft und Statistik* je ta padel v letu 1930 za 7% do 9%.⁴⁵ Največji padec je bil v zunajevropskih državah.

Čeprav se je stagnacija svetovnega gospodarstva leta 1931 nadaljevala, pa je v nekaterih državah prišlo zaradi majhnih zalog do oživitve proizvodnje potrošniških dobrin. Proizvodnja produkcijskih dobrin pa je še naprej padala.

Evropske industrijske države so se spopadale zaradi zmanjšane uvoza surovinskih držav in oslabitve investicij severno in zahodnih evropskih držav z zožitvijo trga. Leta 1931 je proizvodnja v primerjavi z letom 1930 nazadovala v Nemčiji še za 14,6%, v Angliji 20,3% in ZDA 14,4%.⁴⁶

Po podatkih berlinskega Zavoda za preučevanje konjunktura je industrijska proizvodnja 10 industrijskih držav, ki so obsegale 77% vse svetovne industrijske proizvodnje, leta 1930 padla za 13%.⁴⁷ Od julija 1929, ko je bila konjunktura v ZDA na vrhuncu, do sredine 1931 pa je ta padla za približno 26%.

O zmanjšanju obsega trgovine oziroma o trgovinskem zastoju kot posledici zmanjšane potrošnje npr. v Italiji je Domoljub poročal takole: "Trgovina je v zastoju. Poljedelski pridelki se ne morejo vnovčiti. Olivno olje ponujajo po 10 din, vino po 2 din za liter, pa še ne najdejo kupca. Kmetje se puntajo, če le morejo. Tako so v Cancelari in Triggianu vdrli v občinski dom in ga opustošili."⁴⁸ Kupna moč prebivalcev je bila tako nizka, da si niso mogli privoščiti nakupa kljub velikemu padcu cen.

⁴⁰ Trgovski tovariš, 1931, št. 4-5, Naše gospodarstvo v aprilu in maju 1931.

⁴¹ Prav tam.

⁴² Prav tam.

⁴³ Trgovski tovariš, 1931, št. 6, str. 143, Naše gospodarstvo v juniju 1931.

⁴⁴ Prav tam, str. 146.

⁴⁵ Trgovski tovariš, 1931, št. 7, Svetovna trgovina v letih 1929 in 1930.

⁴⁶ Trgovski tovariš, 1931, št. 8, str. 198, Naše gospodarstvo v avgustu 1931.

⁴⁷ Trgovski tovariš, 1931, št. 10, str. 221, Naše gospodarstvo v septembru in oktobru 1931.

⁴⁸ Domoljub, 25. 3. 1931, str. 178, Po svetu. Italija.

Na zelo nizko stopnjo pa je padla svetovna industrijska proizvodnja leta 1932. Ob upoštevanju naravnega prirastka prebivalstva je bila celo manjša za 11% kot zadnje predvojno leto 1913.⁴⁹ V avgustu 1932, ko se je nesorazmerje med ponudbo in povpraševanjem pri posameznih vrstah blaga začelo usklajevati, je svetovno časopisje hitelo z objavo novice, da je najnižja točka gospodarske depresije prekoračena.

Delne tendence oživitve gospodarske aktivnosti so leta 1932 res začele ugodno vplivati na razvoj porabe posameznega blaga, npr. bombaža, kakava in kavčuka.⁵⁰ Svetovna industrijska proizvodnja bombaža se je od sredine leta 1932 do začetka leta 1933 povečala za 5%.⁵¹ Po zaslugi japonske potrošnje se je povečalo tudi povpraševanje po volni; proizvodnja avtomobilov pa se je v letu 1932 v ZDA celo potrojila. Medtem ko so se brazilski trgi kave ob stalno menjajoči se tendenci s silo držali, pa na trgu čaja in sladkorja ponudba in poraba še nista bili usklajeni. V kriznih letih se je pokazalo, da je najmanjši proizvodni padec v industriji živil.⁵²

Leta 1932 je še naprej nazadovala tudi trgovina, le na Japonskem, Finskem in Norveškem ji je kazalo bolje. Oslabljen zunanjo trgovino so beležile srednje-, vzhodno in zahodnoevropske države in ZDA.⁵³ Obseg svetovne trgovine je od leta 1928 do konca leta 1932 padel za 61%.⁵⁴

Tudi cene na mednarodnih surovinskih trgih so v prvem četrtletju 1932 še naprej padale. Potrošnja je ostajala v mejah najnujnejšega. O tem, kako so ljudje v pomanjkanju denarja razvili posebno trgovino - zamenjevanje blaga in storitev, govori naslednje: "V Kaliforniji je postalo že naravnost običaj, da ponujajo brezposelni delo za živila in staro obleko. /.../ V mnogih krajih se je razvil poseben sistem trgovine. Ljudje ponujajo zelenjavo, sladkor, moko, kruh, sadje in podobno v zameno za druge pridelke in izdelke. Neka restavracija daje npr. zajtrk, kosilo in večerjo za gori navedeno blago."⁵⁵

V omenjenem obdobju pa so bili žitni trgi, z izjemo koruze, dokaj trdni.⁵⁶ Na svetovnih trgih kolonialnega blaga sta se močno okrepila surovi sladkor in čaj; položaj kakava in kave pa se je poslabšal.⁵⁷ Ugodna je bila tudi mednarodna trgovina na trgu bombaža. Čeprav so se svetovni kovinski trgi na začetku leta še dobro držali, pa so že kmalu začeli izkazovati premajhno porabo.⁵⁸ Zmanjšalo se je tudi povpraševanje po surovem kavčuku.

Leta 1933 se je na svetovnem blagovnem trgu konec pomladi in začetnih poletnih mesecih uveljavila trdna tendenca. V primerjavi z razvrednotenjem dolarja so cene v povprečju relativno več naraščale. V ZDA je zaradi napovedi o slabem pridelku pšenice poraslo povpraševanje po žitu; dobro se je držala tudi kava; evropska industrija je bila zaposlena s predelovanjem surovin; v Ameriki so z vladnimi odredbami za oživitev gospodarstva ustvarili podlago za izboljšanje polo-

⁴⁹ Trgovski tovariš, 1933, št. 1, str. 46, Bilanca svetovne industrijske produkcije v letu 1932.

⁵⁰ Trgovski tovariš, 1933, št. 1, str. 1, Letna bilanca svetovnih blagovnih trgov.

⁵¹ Prav tam.

⁵² Trgovski tovariš, 1933, št. 3, str. 47, Bilanca svetovne industrijske produkcije v letu 1932.

⁵³ Trgovski tovariš, 1933, št. 4, str. 61, Svetovna trgovina v letu 1932.

⁵⁴ Trgovski tovariš, 1933, št. 4, str. 77, Nekaj številč za svetovno gospodarsko konferenco.

⁵⁵ Jutro, št. 25, 2. 2. 1933, str. 6, Kriza tudi v Ameriki. Ker ni denarja, zamenjujejo pridelke.

⁵⁶ Trgovski tovariš, 1933, št. 3, str. 50, Svetovni blagovni trgi.

⁵⁷ Prav tam.

⁵⁸ Prav tam.

žaja kmetov (cene žita, bombaža, maščobe in mesa so se namreč povečale).⁵⁹ Po dolgem času se je okrepil tudi evropski trg surovega masla; znižanje zalog kavčuka v Ameriki pa je ugodno vplivalo na cene in porabo le-tega (od marca do junija 1933 se je poraba kavčuka skoraj potrojila).⁶⁰ Ameriška poraba bakra se je prav tako od najnižje stopnje v kriznih letih podvojila, deloma tudi potrojila; dobro so se oblikovali tudi ameriški trgi bombaža.⁶¹

Po zaključkih drugega četrtertletja 1933 se je obseg svetovne trgovine v primerjavi s prvim zaradi sezonske pogojenosti zmanjšal, a se zmanjšal za manj kot v drugih letih. Opaziti je bilo tudi ponoven padec cen. V primerjavi s prvo je v drugi polovici leta slabše kazalo svetovnemu žitnemu trgu,⁶² brazilskemu trgu kave, trgu kavčuka, bakra, bombaža; nadalje pa so se krepili evropski trgi surovega masla in delno je oživila trgovina z lanom.⁶³

V resnici se je svetovna trgovina stabilizirala. Vrednost svetovne trgovine 52 držav, ki so predstavljale 90% vse svetovne trgovine, je obravnavanem obdobju padla po podatkih revije *Wirtschaft und Statistik* za 2,1%, medtem ko je v enakem obdobju leta 1932 padla za 6%. Obseg pa glede na to, da so cene še nekoliko padle, sploh ni nazadoval. V evropskih državah, ki so bile zajete v to statistiko, je vrednost trgovine narastla za 1%, pri zunajevropskih pa je padla za 6,8%.⁶⁴

Za svetovno trgovino leta 1933 na splošno velja, da se je še bolj skrčila kot v prejšnjih kriznih letih. V krčenju je dosegla najnižjo točko. V primerjavi z enakim obdobjem leta 1932 je v drugem četrtertletju leta 1933 padla za 15,3%; v evropskih državah je padla za 13,6%, v zunajevropskih pa za 18%.⁶⁵ Kljub temu pa se je ugotavljalo, da se je konjunktorno padanje v svetovni trgovini v resnici ustavilo in da so se kazali znaki dviganja.

Skrčenje svetovne trgovine je spodbudilo hiter razvoj avtarkije, katere posledica je bila precejšnje zvišanje notranje proizvodnje večine držav.⁶⁶ Producerski indeks se je npr.: v ZDA v letu 1933 zvišal v primerjavi z letom 1932 za 39% (upoštevajoč 35% razvrednotenje dolarja pa se je producerski indeks zvišal za 25%), v Kanadi za 15%, v Nemčiji za 12%, v Franciji in na Poljskem za 10%, na Japonskem za 2% itd.⁶⁷

Tudi potrošnja je še vedno nazadovala. V zvezi z gibanjem porabe pred in med krizo na Dunaju je *Jutro* objavilo naslednje: "Dunajski listi priobčujejo pregled, ki pravi, da je zaradi gospodarske krize konsum močno nazadoval. Dnevno se na Dunaju poje 16.000 kg kruha manj kakor prej. Tudi poraba mesa je močno na-

⁵⁹ Trgovski tovariš, 1933, št. 7/8, str. 126, Boljše cene za svetovnotržno blago.

⁶⁰ Prav tam.

⁶¹ Prav tam, str. 127.

⁶² V žitni proizvodnji so po letu 1925 nastale velike spremembe. Žitna proizvodnja se je zaradi ameriške mehanizacije in racionalizacije povečala, npr. samo svetovna žetev pšenice, kot najpomembnejšega predmeta svetovne žitne trgovine se je povečala za 22,5%. Ker se pa nista skladno s porastom žitne proizvodnje sorazmerno povečala odstotek prebivalstva niti ne potrošnja žita, je prišlo do hiperprodukcije žit. V: Trgovski tovariš, 1933, št. 10, str. 158, 159, Pota in cilji našega gospodarstva. V Evropi je potrošnja žit na splošno že med in po vojni (1913-1925) padla (za 9%) tako zaradi drugačnega načina prehrane kot tudi padca prehranjevalnega standarda v primerjavi s predvojnimi časovi. V: Prav tam.

⁶³ Trgovski tovariš, 1933, št. 10, str. 166, Svetovne tržne cene.

⁶⁴ Trgovski tovariš, 1933, št. 11, str. 183, Stabilizacija v svetovni trgovini.

⁶⁵ Prav tam, str. 184.

⁶⁶ Trgovski tovariš, 1934, št. 1, str. 31, Pregled svetovnega gospodarstva.

⁶⁷ Prav tam.

zadovala, zato pa se je nekoliko povečala poraba zelenjave. Največje nazadovanje se kaže pri sadju in pri sladkorju - dokaz, da se ljudje odrekaajo vsega, kar jim ni nujno potrebno za življenje."⁶⁸

Kako je nazadovala potrošnja na Češkoslovaškem, pa govori naslednje: "Statističen pregled iz Češkoslovaške pravi, da je poglavitni znak svetovne gospodarske krize ta, da ljudje manj popijejo in pojedo. Na Češkem je npr. še lani v januarju porabila vsaka oseba 3,47 kg mesa in masti. V septembru se je ta količina znižala na 2,44 kg, letos januarja se je dvignila zopet na 3,13 kg, kar pomeni v primeri z lanskim konsumom 10 odst. manjšo količino. Prav tako je nazadovala poraba piva. Na glavo češkoslovaškega prebivalca je prišlo lani v začetku leta 4, 22 l piva. V vročih mesecih se je konzum dvignil na mesečnih 7,90 l, potem pa je začela poraba rapidno padati in znaša v letošnjem začetku leta samo 3,16 l piva. Isto nazadovanje je opaziti tudi pri porabi vina."⁶⁹

Leto 1934 je bilo za porabo piva v celinski Evropi prelomno, saj je takrat poraba piva v primerjavi z letom 1933 porasla za 5% in sploh prvič v kriznih letih.⁷⁰

Že v prvi polovici leta 1933 pa je bila Japonska tista država, ki je premagala depresijo oziroma se je celo od stiske drugih držav okoristila. V drugi polovici leta 1933 je doživljala že pravo blagostanje.⁷¹ Japonski produkcijski indeks je od leta 1931 do prve polovice l. 1933 narasel za 23%; v ilustracijo navajam gibanje produkcije umetne svile: npr. leta 1929 japonska produkcija umetne svile ni znašala niti 6% svetovne produkcije, v prvem polletju 1933 pa že več kot 14%.⁷²

Čeprav je bilo leta 1933 gospodarstvo še zelo oddaljeno od visoke konjunktуре, je leto 1933 na splošno veljalo za leto ozdravitve in oživitve. Na mednarodnih blagovnih trgih so v ospredje stopali trgi tekstilnih surovin; opomogli pa so se tudi trgi čaja, (še zlasti je bila živahna prodaja britansko-indijskega čaja), kavčuka, srebra, kave in slanine.⁷³ Enotne slike še ni bilo - medtem ko so se na eni strani kazali znaki izboljšanja, je na drugi strani bilo še veliko nerešenega.

Da je leto 1933 res bilo prelomno, so potrjevali tudi trdnješi blagovni trgi sveta v naslednjem letu. Trdni so bili trgi pšenice, krmilnih žit, slanine, bombaža, kavčuka itd. Na svetovnih blagovnih trgih se je vrednost agrarnih proizvodov povečala za približno 24%; vrednost agrarnih industrijskih surovin pa za kar 65%.⁷⁴ Posledično je to vplivalo na dvig kupne moči, še zlasti v državah proizvajalkah industrijskih surovin, npr. kupna moč je porasla v agrarnih državah britanskega imperija, proizvajalkah volne, bombaža, kavčuka, džute itd.⁷⁵ Tu je nastalo v letu 1933 središče svetovne gospodarske oživitve. Čeprav razmere v drugih agrarnih regijah, v Južni Ameriki in Jugovzhodni Evropi, niso bile tako ugodne, pa so se tudi tukaj že kazali znaki izboljšanja. Zelo trdni so bili npr. evropski trgi surovega masla. Prvič po izbruhu krize je v letu 1933 narasla tudi proizvodnja črnega premoga. Proizvodnjo le-tega so povečale ZDA, Nemčija, Rusija, Francija, Japonska,

⁶⁸ Jutro, št. 31, 5. 2. 1933, str. 14, Iz življenja in sveta. Dunajski konsum pada.

⁶⁹ Jutro, št. 79, 4. 4. 1933, str. 5, Iz življenja in sveta. Manjši potrošek zaradi krize.

⁷⁰ Trgovski tovariš, 1934, št. 9, str. 157, Letošnji hmeljski pridelek.

⁷¹ Trgovski tovariš, 1934, št. 1, str. 25, Prodiranje Japonske.

⁷² Prav tam, str. 30.

⁷³ Trgovski tovariš, 1934, št. 1, str. 36, Stalnost svetovnih trgov.

⁷⁴ Trgovski tovariš, 1934, št. 9, str. 152, Svetovni blagovni trgi trdnješi.

⁷⁵ Prav tam.

Belgija, Južna Afrika in Kanada; relativno malenkostno zmanjšanje pa so beležile Anglija, Poljska, Britanska Indija, Nizozemska in Češkoslovaška.⁷⁶

Zanimivo je bilo, da so posledice krize naletele na različne odzive pri potrošnikih. Tako kot so bile različne značilnosti ameriškega in evropskega potrošnika, tako je bila tudi psihologija doživetja krize pri enih in drugih različna. To razliko lepo ilustrira naslednje: "Navzlic gospodarski krizi se je zadnje čase naklada ameriških listov povečala. Zanimivo je, da si razlagajo ta pojav baš z gospodarsko krizo, ki vpliva na psihologijo Američana bistveno drugače, kakor na psihologijo Evropeca. V Evropi imajo listi tem manj naročnikov in oglasov, čim hujša je gospodarska kriza. Američani pa sodijo drugače. Po njihovem mnenju je treba delati tem večjo reklamo, čim slabše gredo trgovski posli. Na drugi strani se pa pomnoži krog naročnikov odnosno čitateljev s tem, da brezposelni kupujejo novine, iz katerih črpajo informacije o izpraznjenih mestih in možnosti zaposlitve."⁷⁷

Proizvodnja, trgovina, poraba v Dravski banovini

Razvoj konjunktura v Jugoslaviji je narekovala letina, saj je sodila med agrarne države; odvisna pa je bila tudi od svetovnih trgov in špekulacij. Na podlagi statističnih podatkov Narodne banke je bilo npr. maja leta 1930 moč zabeležiti nazadovanje zaposlenosti večine industrijskih panog z izjemo gradbene stroke. Prav tako je nazadovala trgovina, ki je kazala upad že vse od leta 1928; v prvi polovici leta 1930 so npr. odjave trgovskih podjetij znatno presegle prijave. Vzrok za to so pripisovali neskladju med številom trgovin in potrebami prebivalstva, saj se je naravni prirastek prebivalstva povečeval počasneje kot proizvodnja.

Ker je bila letina 1930 skoraj po vsem svetu dobra, zaloge pa so ostale še od leta poprej, so cene žita občutno padle in povzročile krizo agrarnih držav, torej tudi Jugoslavije.⁷⁸ Zaradi znižanja kupne moči kmeta, pa se je krizo občutilo tudi v trgovini, obrti in industriji.⁷⁹ V pisanju v nadaljevanjih "Svetovna agrarna kriza in naše kmetijstvo" se je strokovno časopisje jeseni leta 1930 dotaknilo tudi položaja konzuma oziroma porabe. Ugotavljalo je, da se je proizvodnja povečala, konzum pa delno zmanjšal.⁸⁰ V celi vrst držav, je na račun zmanjšane potrošnje kruha začela prevladovati mešana hrana.⁸¹ Gospodarski položaj se je skozi celo leto 1930 po vsem svetu slabšal, jeseni pa se je še poostрил. Trgovski tovariš je zapisal: "Iz vseh industrijskih držav javljajo visoke številke brezposelnih delavcev, nadalje zmanjšanje industrijske produkcije kakor tudi prometa v trgovini. Le malo je držav, od koder prihajajo ugodna poročila o razvoju konjunktura, pa tudi od tam poročajo o delnem poslabšanju konjunktura posebno v industriji, kjer se kriza bolj opaža kakor v kmetijstvu. Najhujša pa postaja kriza v Angliji, Ameriki in Nemčiji, kjer število brezposelnih dosega milijone, ki obremenjujejo v Nemčiji in v Angliji državo in občine radi organizirane zakonodaje, katere v Ameriki ne poznajo in so

⁷⁶ Trgovski tovariš, 1934, št. 10, str. 174, Svetovna produkcija črnega premoga.

⁷⁷ Slovenski narod, št. 70, 28. 3. 1931, str. 6, Z reklamo pobijajo krizo.

⁷⁸ Trgovski tovariš, 1930, št. 7, str. 153, Naše gospodarstvo v juliju 1930.

⁷⁹ Trgovski tovariš, 1930, št. 10, str. 185, Svetovna agrarna kriza in naše kmetijstvo.

⁸⁰ Trgovski tovariš, 1930, št. 11, str. 219, Svetovna agrarna kriza in naše kmetijstvo. Konzum.

⁸¹ Prav tam.

tam delavci prepuščeni samim sebi."⁸² Ker je bil osrednji pojav gospodarske krize 1929-1933 nepretrgan padec cen, so se tudi vrstila poročila o padcu cen na debelo, ki so občutno padle že leta 1929. Padec cen je povzročil popolnoma nova razmerja v proizvodnji, prometu in potrošnji/konzumu. Nekateri ekonomisti so ga pripisovali pomanjkanju zlata, spet drugi pa so padec cen pripisovali hiperprodukciji. V zvezi z neskladjem med proizvodnjo, potrebo in potrošnjo je Trgovski tovariš zapisal: "Proizvodnja rudarskih in biljnih sirovin, kakor tudi agrarnih pridelkov je že davno nadkrilila konzum."⁸³

O tem, kako je npr. industrija čevljev v Jugoslaviji zaradi splošnega slabega gospodarskega položaja presegala povpraševanje, pa govori poročilo Centrale industrijskih korporacij v Beogradu: "Industrija usnja in čevljev. Stanje se je v zadnjem četrletju še poslabšalo. Če tudi se dela z manj nego polovico kapacitete, kupčije vendar ne gredo, ker vsled težkega gospodarskega položaja prebivalstva ne more porabiti celotne produkcije. /.../ Taka situacija, ki ustvarja večjo ponudbo nego se more blago prodati, vodi neizogibno do zniževanja cen tako pri sirovi, kakor pri ustrojeni koži.

V industriji čevljev se je pokazalo, v kako visoki meri je odvisna od splošnega gospodarskega položaja v državi. Po katastrofalnem padcu cen agrarnih produktov je kupna moč širšega kroga našega prebivalstva tako zmanjšana, da so se mogli poravnati samo najpotrebnejši izdatki in je prodaja navzlic zimskim mesecem, ko se rabi veliko čevljev, občutno nazadovala. Konkurenca inozemstva postaja v tej stroki vedno občutnejša."⁸⁴

Tudi gibanje trgovstva in obrtništva v Jugoslaviji je sredi leta 1931 potrjevalo gospodarsko krizo. Število odjav trgovskih in obrtnih obratov je znatno preseglo prijave; isto pa je izkazovala statistika stečajev, pri čemer so nevarno naraščale prisilne poravnave zunaj konkurzov.⁸⁵

Gospodarski položaj Slovenije, takratne Dravske banovine, se je po nastopu krize, ki je leta 1930 najprej zajela agrarni sektor, naslednje leto pa še industrijski, iz leta v leto slabšal. To stanje ilustrira tudi naslednji članek v Trgovskem listu: "V preteklem letu so se gospodarske prilike na celi črti znatno poslabšale. /.../ Glavna karakteristika gospodarskega položaja pa je brezdvomno opadanje kupne moči konzumenta, popoln zastoj v posameznih gospodarskih panogah, znatno skrčenje prometa in zasluzka, nezaupanje, previsoka javna in davčna bremena, ki ne odgo-varjajo nastalemu položaju. /.../

Tržiški okraj radi popolnega zastoja v čevljarški industriji rapidno propada. Tržič nima nikakega zaledja, na katerega bi bil navezan in je radi tega popolnoma odvisen od industrije. Delavstvo, kolikor ga je še, pa ima svoje konzume, kateri ga preskrbujejo z življenjskimi potrebščinami. Promet je nazadoval za najmanj 50%."⁸⁶

V Jugoslaviji kot agrarni državi je izvoz govedi v obdobju 1923-1932 po obsegu nazadoval zaradi mednarodnih in plačilnih ovir ter padca cen za 76%, po

⁸² Trgovski tovariš, 1930, št. 8/9, str. 176, Naše gospodarstvo v avgustu in septembru 1930.

⁸³ Trgovski tovariš, 1930, št. 7, str. 160, Cene na debelo po svetu.

⁸⁴ Trgovski list, št. 22, 24. 2. 1931, Položaj v naši industriji.

⁸⁵ Trgovski tovariš, 1931, št. 6, str. 147, Naše gospodarstvo v juniju 1931.

⁸⁶ Trgovski list, št. 25, 27. 2. 1932, Kakšen je naš gospodarski položaj?

vrednosti pa za 93%.⁸⁷ Izvoz konj v enakem obdobju je po obsegu nazadoval za 62,5%, po vrednosti pa za 87,8%.⁸⁸

Skupna bilanca jugoslovanske zunanje trgovine v prvih petih mesecih leta 1933 je bila pozitivna (izvoz je bil večji od uvoza za 136,5 milj. din), v enakem obdobju leta 1932 pa je bila pasivna za 62 milj. din.⁸⁹ Zunanja trgovina se je po prehodni pasivnosti v avgustu ugodno razvijala tudi jeseni 1933.

V kriznih letih se je življenjski standard najpomembnejšega kupca v Jugoslaviji, torej kmeta, skrčil na minimum in statistike so dokazovale, da je vedno bolj padala poraba življenjskih potrebščin, torej kmetijskih pridelkov.⁹⁰

Jugoslovanski uvoz je leta 1933 v primerjavi z letom 1932 nazadoval po obsegu za 9,4%, po vrednosti pa za 2,2%; nasprotno pa je izvoz porastel po obsegu 30,8%, po vrednosti pa za 12,5%.⁹¹

Gospodarsko okrevanje v Jugoslaviji je bilo zaradi poznejšega izbruha krize v zaostanku za evropskimi tokovi. Malenkostni znaki oživljanja so se pojavili leta 1934, ko je kriza z ustalivitvijo dosegla dno. Občutnejša konjunktura je sovpadala z nastopom vlade JRZ leta 1935. Prava konjunktura pa je bila mogoča le ob sanaciji bančnega sistema in obnovitvi plačilne sposobnosti kmetov. Uredba o likvidaciji kmečkih dolgov, ki jo je vlada sprejela 26. septembra 1936, se je začela kazati kot pozitivna leta 1938 - industrija je dosegla obseg zaposlenosti in proizvodnje iz let pred krizo in tudi kmetijstvo je okrevalo.

Marta Rendla

CONSUMPTION IN THE TIME OF THE GREAT DEPRESSION IN LIGHT OF SLOVENE
CONTEMPORARY PRESS

S u m m a r y

Even though spending or consumption was not focused on by expert magazines and major Slovenian newspapers in the time of the Great Depression (1929-1933), on the basis of reports on the most evident consequences of this crisis (decrease in prices and production, reduction of working hours and income, increased unemployment, reduced volume of trade) we established that the central phenomenon of the crisis was the continuous reduction of prices, which resulted in completely new relations in production, trade and consumption. Since all components of the economic process regressed, economic activity throughout the whole economy was reduced. Consumption decreased to the point where people only bought the most basic life's necessities. In light of this a special system of trade was also developed: the exchange of goods and services for whatever goods were needed.

⁸⁷ Trgovski tovariš, 1933, št. 11, str. 175, Pota in cilji našega gospodarstva.

⁸⁸ Prav tam, str. 176.

⁸⁹ Trgovski tovariš, 1933, št. 7/8, str. 125, Gospodarstvo doma in po svetu ob času londonske konference.

⁹⁰ Trgovski tovariš, 1933, št. 11, str. 188, Naše gospodarstvo v oktobru in novembru.

⁹¹ Prav tam.

1.01
Prejeto 18. 9. 2009

UDK 344.32:343.25(497.4)"1941/1945"

Boris Mlakar*

Partijsko oziroma partizansko nasilje v osrednji Sloveniji 1941-1942 v očeh domačih nasprotnikov

IZVLEČEK

V razpravi avtor podaja in analizira glavne poudarke, ki zadevajo vprašanje uporabe nasilja v delovanju slovenskega partizanskega gibanja in njegovega komunističnega vodstva, in sicer predvsem v Ljubljanski pokrajini v obdobju od nastopa gibanja v poznem poletju 1941 pa do sredine leta 1942. Omenjeni vidik je predstavljen s stališča ocen njegovih domačih slovenskih nasprotnikov, se pravi različnih protikomunističnih subjektov, kot so bile stranke, združenja in izpostavljeni posamezniki. Glavni vir za identificiranje omenjenih vrednotenj predstavljajo protikomunistični ilegalni tisk in propagandno gradivo na eni ter poročila ilegalnih protipartizanskih organov emigrantski kraljevski vladi v Londonu, predvsem ministru Mihi Kreku, na drugi strani. Pri tem razen skupine stražarjev spomladi 1942 drugi subjekti še niso pomislili na to, da bi se temu nasilju uprli z oboroženo domačo silo.

Ključne besede: okupacija, nasilje, komunizem, odporniško gibanje, Osvobodilna fronta, protikomunizem, propaganda

ABSTRACT

PARTY AND PARTISAN VIOLENCE IN THE CENTRAL SLOVENIA 1941-1942 IN THE EYES OF SLOVENIAN OPPONENTS

In the following discussion the author describes and analyses the main emphases with regard to the issue of the use of violence by the Slovenian partisan movement and its communist leadership, especially in the Ljubljana province in the period from the beginning of this movement in the late summer of 1941 until the middle of 1942. This violence is presented from the viewpoint of the assessments of its Slovenian opponents, that is, various anti-communist subjects like parties, associations and exposed individuals. The main source for identifying the aforementioned evaluations is the anti-communist illegal press and propaganda material as well as reports made by illegal anti-partisan authorities to the King's government-in-exile in London, especially minister Miha Krek. In the spring of 1942 these subjects, except for the group called Stražarji (Guard), have not yet considered resisting the partisan violence with armed Slovenian forces.

Key words: occupation, violence, communism, resistance movement, Liberation Front, anti-communism, propaganda

* Dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: boris.mlakar@inz.si

V pričujočem besedilu uporabljamo naslovno sintagmo "partijsko oziroma partizansko nasilje" kot pomensko smiselno celoto glede na to, da so jo tako razumeli in pogosto uporabljali tudi - prav tako v naslovu omenjeni - "domači nasprotniki". Šlo je pač za medvojne slovenske nasprotnike komunistične partije in posledično tudi nasprotnike Osvobodilne fronte in sploh partizanskega gibanja oziroma nasprotnike konkretnega in tudi pripisovanega delovanja njegovih pripadnikov, somišljenikov in podpornikov. Nadaljnji medvojni razvoj je že leta 1942 nasprotnike spremenil v sovražnike, kar je seveda v enaki, če ne celo večji meri veljalo tudi v obratni smeri. Našo pozornost smo osredotočili prav na to začetno obdobje, ki je s svojo notranjo dinamiko privedlo do tega, da so se nekdanji politični in idejni nasprotniki kljub vsesplošno priznanemu uničujočemu značaju sovražne okupacije v drugi polovici leta 1942 znašli v položaju bratomorne vojne, pri čemer se je ena stran v sili pragmatično odločila za kolaboracijo z okupatorjem. Seveda pa omenjeno novo stanje ni le rezultat stopnjevanja predvojnega ideološkega razkola, temveč v veliki meri posledica izrazitega revolucionarnega pečata in predvsem delovanja partizanskega gibanja pod vodstvom komunistov na eni ter povsem nesorazmerne uporabe nasilja pri zatiranju tega gibanja s strani okupatorskih oblasti na drugi strani. To dejstvo je v dramatični spirali v spopad potegnilo tudi tiste dele prebivalstva, ki po navadi ne sodelujejo v trdi politični igri, npr. kmečko prebivalstvo oziroma tradicionalne podeželske skupnosti. Ko se je pred njihovimi očmi rušil ustaljeni red, ko je kraljevalo vsakršno nasilje in ko človeško življenje ni več pomenilo najvišje vrednote, je dogajanje in dojemanje le-tega vse bolj prehajalo na prvinsko, antropološko raven.

Poudarek nadaljnje analize je tako na vprašanju, kaj je omenjeno revolucionarno delovanje konkretno pomenilo in kako se je zrcalilo v dojemanju omenjenih domačih nasprotnikov. Pri tem naj že v začetku poudarimo, da gre pri tem predvsem za vidik vseh oblik nasilnega ravnanja, ob tem pa tudi za interpretacijo, kaj naj bi to nasilje pomenilo in čemu naj bi služilo. Zaradi možnih metodoloških zapletov je hkrati treba tudi izpostaviti, da je bil tabor partizanskih nasprotnikov za razliko od partizanskega, revolucionarnega tabora notranje neenoten, razdrobljen, deloma celo antagonističen. To dejstvo v prispevku upoštevamo samo v najnujnejši meri, kajti razpoložljivi prostor nam kaj več ne omogoča. Hkrati je treba tudi poudariti, da gre pri analizi predvsem za dogajanje v t. i. Ljubljanski pokrajini, to je pokrajini, ki jo je aprila 1941 zasedel italijanski okupator in jo že čez tri tedne proti vsem pravilom mednarodnega vojnega prava formalno priključil k svoji državi. V tej pokrajini se je namreč ohranila in z begunci celo okrepila predvojna politična, kulturna in gospodarska družbena struktura, ki je bila tudi vir izrazitih političnih in ideoloških nasprotij. Partizansko in partijsko nasilje se je seveda dogajalo tudi v drugih slovenskih pokrajinah, predvsem na Gorenjskem, le da je bilo na teh območjih predvsem narodnopolitično in manj razredno obarvano. "Zasluga" za to je pač šla tudi okupatorju, ki je uničil ali pa odstranil vrhnje dele tamkajšnje slovenske družbe.

Za izhodiščno stanje spomladi in poleti 1941 v Ljubljanski pokrajini je bilo značilno predvsem dvoje: na eni strani splošno odklanjanje okupacije in razmeroma pluralistična naravnost na ilegalno, odporniško delovanje, na drugi pa delna upravna kolaboracija, ki je bila z izjemo afektiranih oportunističnih izjav nekaterih politikov še v skladu z določili mednarodnega vojnega prava. Druga stvar

so seveda prekoračitve tega prava s strani okupatorske oblasti, pri čemer je prav uničujoča politika nemškega nacističnega okupatorja pomen Ljubljanske pokrajine povzdignila v neke vrste azil za vse Slovence in jo v mednarodnem pogledu napravila za simbol Slovenije. Odporniška naravnost in podtalno organiziranje sta se v začetku prelivala in prehajala stroge politične ali strankarske meje, toda položaj se je kmalu po napadu nacistične Nemčije na Sovjetsko zvezo vsaj na levem političnem polu korenito spremenil. Komunistična partija se je s svojo Osvobodilno (do tedaj Protiimperialistično) fronto odločila za takojšnji oboroženi odpor in za pomoč prvi deželi socializma, čemur pa seveda druge skupine zunaj fronte niso mogle in niso hotele slediti.¹

Omenjene skupine so se polagama, z delno izjemo t. i. sredine, spremenile v nasprotnice (sovražnice) Osvobodilne fronte (OF), pri čemer jih je motilo predvsem dvoje okoliščin oziroma dejstev: najprej to, da je OF vse bolj razvidno vodila in v svoje roke prevzemala komunistična partija, v nadaljevanju pa konkretno nastopanje ter posledice delovanja partizanov oziroma partije na terenu. V praksi in tudi teoriji je bilo seveda težko strukturno ločevati delovanje partizanov od delovanja komunistov, toda glede na dejstvo vse bolj nespornega vodilnega in v nadaljevanju tudi monopolnega položaja slednjih znotraj gibanja za njihove nasprotnike to ni več predstavljalo kakega posebnega "metodološkega" problema: za vsem tem delovanjem pač stoji komunistična partija - predvsem njeni voditelji in ideologi - in prav na njih leži največja odgovornost in krivda za partizansko početje in posledice le-tega.

Različni subjekti znotraj heterogene skupine nasprotnikov partizanstva so imeli na razpolago različne možnosti izražati svoja protipartizanska opažanja oziroma tožbe in obtožbe. Odkriti kolaboracionistični tabor, ki je sicer do svojega polnega izraza prišel šele v času pokrajinske uprave Leona Rupnika jeseni 1943, bi po neki logiki moral tudi ob vzpodbudi okupatorja to početi prek "legalnega" ljubljanskega časopisja. Pogled v pisanje tega časopisja 1941 in v prvi polovici 1942 pa nam pokaže, da temu ni bilo povsem tako. V omenjenem obdobju je namreč italijanska cenzura (očitno iz prestižnih razlogov) omejevala poročanje o partizanskih akcijah. 1941 je tako časopisje poročalo le o uboju enega slovenskega policijskega agenta, nekoliko več pa je o partizanskih akcijah javnost izvedela v poročilih o zadevnih obravnavah pred sodiščem. Spomladi 1942 pa se je število člankov o ubojih in podobnih poročil že znatno povečalo.² Po drugi strani v tem obdobju vodilne osebnosti protipartizanskega tabora niso imele možnosti javno nastopati, tako da tudi njihova zadevna stališča po tej poti niso mogla priti v javnost. Druga stvar so seveda njihovi stiki z okupatorskimi oblastmi, pogovori, pisma in razne spomenice, katerih vsebino pa so po navadi te oblasti ohranjale v tajnosti, če pač tega ni uspela razkriti partizanska obveščevalna služba, ki je potem to prek svojega tiska sporočila javnosti. Nekaj več manevrskega prostora so imeli v tem pogledu ljubljanski škof in duhovniki pri svojih pridigah.

¹ Več o tem v Boris Mlakar: Upor ali kolaboracija - resnična dilema? V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2001, št. 2 (Slovenci in leto 1941), str. 113-122.

² Franca Buttolo: Ilegalna Ljubljana v legalnih časnikih. Odmev akcij odporniškega gibanja na področju mesta Ljubljane v letih 1941-1945 v časnikih Jutro, Slovenec, Slovenski dom in Slovenski narod. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1987, št. 1-2, str. 301-303.

Vsekakor pa se je kmalu pokazalo, kar je bilo seveda tudi logično, da se je o tako občutljivih temah, kot sta bili odporniško gibanje in sploh položaj Slovencev pod okupacijo, najbolj odkrito in podrobno lahko pisalo in komentiralo v ilegalnem periodičnem in drobnem tisku in predvsem v pisnih stikih, tj. poročilih raznim naslovnikom doma in v prvi vrsti v tujini, predvsem slovenskim članom jugoslovanske kraljeve vlade v Londonu. V teh poročilih, ki jih je ohranjenih veliko, čeprav ne moremo reči, da poznamo prav vsa, je najti zares obilico podatkov tako o splošnem položaju v zasedeni Sloveniji kot tudi posebej o partizanski dejavnosti. Pri tem je lahko šlo za povsem faktografsko nizanje dejstev in partizanskih (ne)del, v mnogih primerih pa tudi za ocenjevanje, analizo in tudi širšo kontekstualizacijo partizanskega gibanja in zadevnih partijskih načrtov. Eno prvih takih poročil je bilo sicer besedilo "Tragedija slovenskega naroda", ki ga je 18. maja 1945 sestavil bivši ban Marko Natlačen in ki ga je ob svojem obisku Rima v začetku junija izročil Mussoliniju in papežu, poleg tega pa tudi patru Kazimirju Zakrajšku, ki je nato poskrbel, da je za nacistično preganjanje Slovencev izvedela še zavezniška javnost.³ Jasno je, da Natlačen, ki je bil protikomunistično usmerjen, v tem poročilu, tudi če bi hotel, komunističnega "rovarjenja" še ni mogel omenjati. Podobno velja za drugo obširno poročilo, ki ga je nekaj mesecev kasneje Natlačen poslal kraljevi vladi oz. ministru Mihi Kreku in v katerem je predvsem skušal opravičiti svoje ravnanje v času aprilske vojne in v prvih mesecih italijanske okupacije. Toda k temu poročilu je hkrati priložil tudi svoje pismo visokemu komisarju Emiliju Grazioliju z dne 18. septembra 1941, v katerem je obrazložil vzroke svojega izstopa iz konzulte. V njem je sicer protestiral proti nepravnemu in pretirano nasilnemu ravnanju italijanskih oblasti s civilnim prebivalstvom kot odgovoru na posamezne partizanske akcije, a hkrati je prav te akcije označil za zločinska dejanja.⁴

Podobno partizanskega ravnanja še niso mogli obravnavati letaki, ki jih je maja 1941 izdalo t. i. Slovensko narodno gibanje, skupina, ki sta jo vodila Marjan Kremžar in France Glavač. Toda povsem drugačno besedišče veje že iz njenega letaka "Vsem Slovencem" z začetka novembra istega leta. Na vprašanja kaj je OF, kdo vodi OF in čemu so jo komunisti ustanovili, pisci letaka na podlagi analize glasil Delo in Slovenski poročevalec ugotavljajo, da sta očitno OF in partizanstvo povsem komunistični zadevi ter da je končni cilj komunistov z njuno pomočjo v Sloveniji vpeljati boljševiško diktaturo. V zadnjem delu letak našteva dotedanje "sadove dela Osvobodilne fronte" in najprej ugotavlja, da so za OF vsi, ki ji kakor koli nasprotujejo, izdajalci, kar pa so zelo resne grožnje, o čemer priča "že lepo število izvršenih in poskušenih umorov, ki so jih partizani v zadnjih mesecih zagrešili na slovenskem ozemlju. Komunisti ubijajo ljudi, za katere mislijo, da so njihovim ciljem na poti." V nadaljevanju nato letak našteva nekaj partizanskih sabotaž in drugih akcij ter zatem ugotavlja, koliko je bilo zaradi okupatorjevih represalij pregnanih, zaprtih ali celo pobitih ljudi in kako velika je bila materialna škoda, zaradi katere trpijo samo domači ljudje, ter se na koncu sprašuje: "Čemu

³ O. K. Zakrajšek: Ko smo šli v morje bridkosti. Washington D. C. 1942, str. 183-184; Yugoslavia. Political Diaries 1918-1965. Volume 3, Oxford 1997, str. 174.

⁴ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev (AS 1827), fasc. 923/II, Natlačenovo pismo Grazioliju 18. 9. 1941; Boris Mlakar: K poročilu bana dr. Marka Natlačnega o dogodkih v Sloveniji v prvih mesecih okupacije. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2001, št. 1, str. 117-120.

vse te žrtve? Mar bo zaradi tega vojna en sam dan prej končana? Mar bo na ta način okupatorska vojska res pregnana s slovenske zemlje? Ali ne uvidite, da je prav zaradi sabotažnih dejanj /.../ pri nas vsak dan več tujega vojaštva? /.../ Ali ni za naš mali narod škoda vsakega človeka, ki ga izgubimo? Ali niso dovolj težke že one žrtve, ki nam jih nalagajo Nemci s plenjenjem in deportacijami? Kaj nam bo Slovencem pomagala narodna svoboda, če bo Slovenija en sam Doberdob?"⁵ Takšni in podobni argumenti, ki smo jih pravkar navedli, so glede na stopnjevano partizansko dejavnost seveda postali stalnica v protipartizanskih letakih, ilegalnih listih in v poročilih vladi v London. Pravzaprav sta že pred tem takšno dikcijo nakazali dve okrožnici, ki ju je poleti 1941 v javnost spravilo podobno gibanje pod imenom "Prebujena Slovenija", le da zaradi zgodnjega datuma ostajata na bolj splošni ravni. A tudi onidve že svarita pred povzročanjem nepotrebnih žrtev, kar bi izzvalo represalije okupatorskih oblasti, pri čemer izrecno odklanjata akcijo komunistov zaradi "njihove brutalnosti /.../ slepe privrženosti Kominterni ter /.../ preziranja najsvetejših vrednost našega naroda". Akcija komunistične partije naj bi bila po teh okrožnicah slepo posnemanje tujih vzorcev družbenega sožitja in javnega uveljavljanja ipd.⁶

Kot osrednja podtalna organizacija protipartizanskega tabora se je jeseni 1941 uveljavila Slovenska legija, za katero je stala Slovenska ljudska stranka. Njen vodja je postal Rudolf Smersu in prav on je tedaj sprožil samostojno akcijo, ki je pri nasprotnikih, tj. pri OF oziroma KPS pač zaradi njegovega izpostavljenega imena, vzbudila veliko pozornost. Tudi on je namreč izdal dvoje okrožnic, prvo s podpisom "Združeni Slovenci", drugo pa z "Zavedni Slovenci". Posebej v prvi je kritiziral tudi italijanske oblasti, ki pa so avtorja odkrile in zaprle. V prizadevanju, da bi prišel ven, je Smersu iz zapora znancu pisal pismo, v katerem se je nekako opravičeval, da je kritiziral tudi Italijane, in to prikazal kot taktiko ter poudarjal svoje dotedanje, tudi predvojno protikomunistično delovanje. Imel je smolo, da je OF pismo prestregla in ga je temu ustrezno napadla v Slovenskem poročevalcu in dodatno še z dvema letakoma.⁷ V omenjenih letakih je namreč Smersu ugotavljal, da je v teh težkih časih našo notranjo enotnost začela razdirati strankarska bojna organizacija, tj. Osvobodilna fronta, ki je komunistična organizacija. Tudi on je podčrtal negativno bilanco nekajmesečnega "komunističnega hujskanja", ki jo predstavlja več sto ustreljenih slovenskih fantov in mož ter tudi "več smrtnih žrtev komunističnega revolverskega terorja", kar še z drugimi okupatorskimi ukrepi brez dvoma pomeni slabitev slovenskega naroda. Smersu je v tej zvezi prvi, za njim pa so kasneje ta argument ponavljali tudi drugi, omenil navodilo voditelja svobodnih Francozov generala Charlesa de Gaulla odporniškim rojakom v domovini 23. oktobra 1941 po londonskem radiu. Ob vse ostrejših nemških represalijah in streljanjih talcev, ki so sledila odporniškim atentatom, je general rojakom sporočil, da je sicer absolutno normalno, da Francozi ubijajo Nemce, toda pomembna je tudi vojna taktika. Dokler imajo Nemci še vso možnost in voljo, da na uboje odgovorijo s pokolom množice francoskih bojnikov, je bolje, da Nemcev ne ubijajo odkrito,

⁵ Narodna in univerzitetna knjižnica (NUK), Rokopisni oddelek, B 2346, Vsem Slovencem.

⁶ France Škerl: Prispevki k zgodovini razvoja nasprotnikov Osvobodilne fronte v letu 1941. V: Zgodovinski časopis, 1967, str. 96-97.

⁷ ARS, fond Izidor Cankar (AS 1660), fasc. 7/II, poročilo Miloša Stareta, oktobra 1941, brez datuma; Slovenski poročevalec, 1. 11. 1941, št. 23, Izdajalci.

temveč velja počakati na čas, ko bodo bolje oboroženi in pripravljeni na splošni napad, za kar bodo dani ustrezni ukazi.⁸

V tem času je v London k ministru Kreku prispelo tudi prvo poročilo o pomenski žrtvi partizanskih atentatov, in sicer je šlo za ustrelitev Janeza Notarja za Bežigradom ter za sicer neuspeli atentat na generala Leona Rupnika pod Rožnikom v Ljubljani. Taka poročila, posamezna ali pa v sklopu širših poročil, so si nato sledila vse pogostejše in dosegla svoj višek poleti in jeseni naslednjega leta, ko so postale bolj poznane podrobnosti dogajanja na partizanskem ozemlju na Dolenjskem in Notranjskem. Leta 1941 je v začetku decembra poročevalce posebej pretresel uboj četniškega organizatorja ing. Franca Emmerja, medtem ko so si pozimi in posebej spomladi 1942 pomembna imena oseb protipartizanskega tabora, ki so padla pod vosovskimi ali sploh partizanskimi streli, kar sledila. Na nepotrebno nasilje je konec novembra 1941 v svoji adventni pridigi v ljubljanski stolnici opozoril tudi škof Gregorij Rožman. V svojih izvajanjih je sicer ostajal na splošni ravni in ni uporabljal imen oseb ali organizacij, vendar se je razumelo, na koga je mislil, ko je poudaril, da glede obveznosti božjih zapovedi vlada vse večja zmeda, saj da sliši govoriti sicer resne ljudi, da umor ni več zločin, ampak junaško dejanje. Na to je odgovoril, da umor je in ostane vnebovpijoč greh in enako ostane greh tudi rop tuje lastnine in njeno uničevanje itd.⁹

Kot že rečeno, je eno najpomembnejših sredstev komunikacije in hkrati propagande v političnem boju tedaj predstavljal ilegalni tisk, medtem ko je bil radio zaradi svoje manjše razširjenosti bolj v ozadju. Kljub temu so seveda za protipartizanski tabor imele velik pomen slovenske in sploh vse oddaje londonskega radia BBC, saj je prav od zahodnih zaveznikov pričakoval za njih ugodno odločitev slovenskih domačih sporov in je torej bilo pomembno vse, kar se je uradnega in tudi neuradnega povedalo po tem mediju. Posebej so si poročevalci in dopisovalci iz Ljubljane prizadevali pri naslovnikih v Londonu doseči, da bi omenjene oddaje govorile v njihovem duhu, predvsem v smislu, da komunisti nimajo prav, ko poudarjajo, da bo po vojni odločala Moskva, temveč da bodo Slovenci po vojni imeli tisto, kar jim bodo "izvojevali" v Londonu. Po drugi strani naj bi po londonskem radiu pozivali partizane, naj se vrnejo domov, ker da vodijo nespameten in nekoristen boj, ki ruski fronti nič ne pomaga in da ni nikakršen uspeh, če za enega padlega Italijana ali Nemca pade deset Slovencev. "S tem samo pomagamo Nemcem, ki hočejo iztrčiti slovenski narod."¹⁰ Ob tem je treba reči, da sta predvsem ministra Miha Krek in Alojzij Kuhar, ki sta imela od poznega poletja 1941 pa vse do sredine leta 1943 na londonskem radiu redne oddaje, vsaj prvi nasvet upoštevala, medtem ko drugega tudi zaradi angleške cenzure preprosto nista mogla. Boj četnikov in zatem partizanov je bilo pač treba pohvaliti kot del splošnega bojevanja proti silam osi, medtem ko številne slovenske žrtve in predvsem notranji slovenski spori britanskih oblasti niso zanimali v taki meri, da bi jim dajale poseben uradni poudarek. Razumevanje za vprašljivost "komunističnega nasilja" je Krek v privatnih stikih z britanskimi sogovorniki sicer do leta 1943 še našel, a so zatem

⁸ Charles de Gaulle: Vojni spomini. Prva knjiga: Poziv 1940-1942. Ljubljana-Beograd 1968, str. 243-244; NUK, Rokopisni oddelek, B 2345, Slovenke, Slovenci!; ARS, AS 1660, fasc. 7/I, Zavedni Slovenci.

⁹ Slovenec, 21. 12. 1941, Božje zapovedi tudi še danes veljajo. Beseda našega škofa.

¹⁰ ARS, AS 1660, fasc. 7/I, Poročilo iz Ljubljane 9. 11. 1941.

prevladali višji politični interesi in ker se Krek temu trendu ni mogel prilagoditi, je pač že takrat izpadel iz jugoslovanske kraljeve vlade.

Kar zadeva omenjeni ilegalni tisk, je november 1941 v tem pogledu predstavljal prelomnico, saj so prav tedaj začela izhajati nekatera glasila, ki so v nadaljevanju dajala dodatni ton informacijski in propagandni vojni med Slovenci. Poleg glasil raznih liberalnih, sokolskih in četniških skupin je treba omeniti predvsem list "Slovenija in Evropa", ki ga je začela izdajati skupina stražarjev, medtem ko je Slovenska legija začela z izdajanjem glasila "Svobodna Slovenija". Slednje je bilo v tem pogledu pač najpomembnejše, saj je redno izhajalo do konca vojne, po vojni pa celo v emigrantski Argentini, kjer pravzaprav izhaja še danes. Že v svoji prvi številki 22. novembra 1941 je Svobodna Slovenija opozarjala, da je prva naloga slehernega Slovenca, da skrbno pazi, da se ohrani življenje zadnjega slovenskega brata, da dočaka svobodo, ki prihaja. Hkrati je naloga slehernega Slovenca, da po svojih možnostih lajša bedo in gorje vseh naših bratov, raztresenih po tuji zemlji. Obenem pa se mora vsak pripravljati za čas, ki bo prišel. Ta čas nas ne sme najti nepripravljene ali utrujene: "Takrat bomo v strnjenih vrstah kot slovenska narodna vojska stopili na branik slovenske zemlje proti vsakomur, ki bi hotel pahniti našo domovino v medsebojno uničevanje /.../ Delo posameznikov, ki ima svoje osnove v neslovenskih partizanskih načelih komunistične internacionale /.../, je povzročilo doslej samo škodo in uničevanje. Slovenci! Ne igraymo se s slovenskimi življenji! Danes je čas dela in priprav." ¹¹

Omenili smo že skupino stražarjev, ki so predstavljali neke vrste disidente znotraj katoliške stranke SLS in so bili znani po svojem izrazitem protikomunističnem duhu ter posledično tudi delovanju. To se je jasno pokazalo prav konec leta 1941 in v prvih mesecih leta 1942, ko so prav oni stopili v ospredje protikomunističnega boja, seveda tudi oni v tem obdobju le s pomočjo propagandnih sredstev. Novembra in decembra so s svojimi letaki izražali ogorčenje nad komunističnimi "terorističnimi" akcijami in predvsem umori Slovencev. V naslednjem obdobju so bili ogorčen boj s komunisti na univerzi, ko je šlo za to, ali naj se njeni študenti vsaj minimalno vključijo v novo in edino Ljubljansko vseučiliško organizacijo, in posledično tudi za to, ali se univerza ukine ali ne. Toda še pomembnejši so bili za stražarje strateški komunistični načrti, kot so jih razpoznavali na podlagi konkretnega delovanja OF in partizanstva. Tu so, kot že omenjeno, v ospredju stali komunistični atentati na Slovence in ti so pripadali predvsem katoliškemu taboru. Konec decembra so v tej zvezi izdali letak z naslovom "Ultimat", v katerem so ugotavljali, da je "skupina intelektualcev", ki tvori vodstvo komunistične partije in prek nje OF, zasnovala in prek najetih morilcev izvršila umor 19 Slovencev, še več pa jih je prejelo morilske grožnje. To ocenjujejo kot "strašen kajnovski zločin bratomorstva" in izjavljajo, da so sedaj v dilemi, ali na to odgovoriti po načelu zob za zob in se s to morilsko tolpo spustiti v medsebojno klanje ali pa to isto morilsko družbo "iz podzemlja postaviti na sonce". Odločili so se za drugo možnost in tako postavili (naslovni) ultimat, da ko bo od OF najeta morilska krogla zadela še enega Slovenca, bodo pred slovensko javnostjo razgrnili seznam petnajstih voditeljev komunistične OF kot intelektualnih snovateljev in organizatorjev omenjenih zločinov. ¹² Do te zagrožene razgrnitve nato kljub nadaljnjim atentatom ni prišlo,

¹¹ Svobodna Slovenija, 22. 11. 1941, Slovenci!

¹² NUK, Rokopisni oddelek, B II 2120, Ultimat, 21. 12. 1941.

morda zaradi nasprotovanja Natlačna, ki ga je za zadevno mnenje povprašal Ciril Žebot.¹³ Je pa hkrati tudi res, da so bila zadevna imena v javnosti več ali manj znana, morda z izjemo nekaterih nekomunističnih članov Vrhovnega plenuma OF, ki so živeli še v Ljubljani.

Kot že rečeno, atentati so se nadaljevali in stražarji so v tem kontekstu v naslednjih mesecih izdali še nekaj letakov. Že v januarski številki svojega glasila "Slovenija in Evropa" so prikazali krvavi "ping pong" med nemškimi oblastmi in partizani na Gorenjskem. Konec januarja 1942 so v letaku "Slovenci!" objavili sicer nepopoln seznam dotedanjih žrtev in Slovence pozvali, da maščujejo mrtve in se odzovejo na grozodejstva komunistov.¹⁴ Konec marca je po uboju akademikov Franca Župca in Jaromira Kiklja sledil letak "Slovenci! Ljubljanci!", ki je seveda nadaljevanje "krvave bratomorilske orgije" silovito obsodil in hkrati zavrnil komunistične obtožbe, da sta onadva izdajala rojake pri italijanskih racijah, predvsem pa, da bi s svojim članstvom v vseučiliški organizaciji pomagala fašizirati univerzo, temveč da sta se po nasvetu vodstva univerze žrtvovala za ohranitev le-te.¹⁵ Že čez en teden pa so v "Našem stališču" nekako povzeli dotedanji razvoj, znova ugotavljali, da komunistična dejavnost prinaša samo požige, umore in druge represalije in da "OF vse to gorje povzroča in vrši, zasledujoč pri tem namene, ki leže daleč izven okvira slovenstva: interesi boljševisma in SSSR ter odstranitev vseh vodilnih Slovencev". Iz tega nato potegnejo usodni sklep: "V tem trenutku je aktualno samo eno osvobodjenje: slovenski narod je treba osvoboditi od komunistične OF, in to takoj!"¹⁶ Komunistična OF je bila namreč po njihovem mnenju orodje, ki služi izključno neslovenskim interesom, interesom boljševisma. Te svoje neslovenske cilje zasleduje tako, da namerno izziva najhujše represalije okupatorja proti vsemu ljudstvu. Ob tem stražarji obsodijo še stališče slovenskih intelektualcev, posebej t. i. sredincev, ki s svojo pasivnostjo ravno omogočajo prodor komunistov, saj oni pač nimajo nobenih obzirov ...¹⁷

Idejni vodja stražarjev je bil prof. Lambert Ehrlich in prav on se je ob vse večjem partizanskem in italijanskem nasilju na italijanske oblasti 1. aprila 1942 obrnil s posebno spomenico. V njej je najprej zelo odločno napadel politiko oblasti do prebivalstva Ljubljanske pokrajine in ji očital, da ravna povsem v nasprotju z naravnim in tudi siceršnjim pravom ter da na podlagi v nadaljevanju podrobno opisanega nasilnega ravnanja oblasti, ki peha ljudstvo v obup, lahko, tudi ob upoštevanju politike nemškega okupatorja, sklepa, "da je končni namen vseh kompetentnih faktorjev Osi popolno uničenje slovenstva kot takega". Povod za vse to nasilje je za oblasti seveda podtalno rovarjenje komunistov, ki pa ni ostajalo le pri tem, temveč je prešlo v odkrit oborožen odpor. Ehrlich pri tem podrobno navede nekaj partizanskih zločinov in nato še poimensko našteje več kot 30 slovenskih žrtev samo iz Ljubljane. A oblasti so po njegovem mnenju pri zatiranju partizanskega gibanja ubrale napačno in predvsem za vse Slovence usodno "počezno"

¹³ Franček Saje: Boj klerofašistične "Straže" proti osvobodilnemu gibanju. V: TV-15, 12. 11. 1969, str. 13.

¹⁴ NUK, Rokopisni oddelek, B II 2096, Slovenci! 25. 1. 1942.

¹⁵ Prav tam, B II 2088, Slovenci! Ljubljanci!, 23. 3. 1942. Uboje akademikov je s poslanico po ljubljanskih cerkvah izrecno obsodil tudi škof Rožman. Slovenec 24. 3. 1942.

¹⁶ ARS, fond Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije (AS 1931), Zbirka Albina Šmajda, št. 3184, Naše stališče, 30. 3. 1942.

¹⁷ NUK, Rokopisni oddelek, B II 2079, Kerenskijade, 14. 4. 1942.

taktiko, pri kateri trpi samo nedolžno ljudstvo, pravi krivci pa se vedno izmuznejo. Ob koncu predlaga nekaj ukrepov za "izboljšanje trenutne situacije", med katerimi izstopa predlog o varnostni službi, v kateri naj bi prišlo do sodelovanja med oblastmi in Slovenci. Oblasti bi zato morale za učinkovito uničevanje komunistične organizacije Slovincem omogočiti "avtonomno varnostno službo v obliki akademске formacije, meščanske straže in splošne narodne straže po vaseh".¹⁸

Seveda iz virov, ki jih imamo na razpolago, ni lahko oceniti, ali je ta spomenica imela kakršen koli konkretni pomen za nadaljnji razvoj razmerij v trikotniku OF/KPS, italijanske oblasti in slovenski protipartizanski tabor. Videti je, da je zaradi preostre kritike oblasti niso upoštevale. Vprašanje slovenskih varnostnih sil je postalo aktualno šele kasneje, kar zadeva odnos do prebivalstva, pa je iz nadaljnjega razvoja dogodkov jasno, da so oblasti teror nad njim samo še stopnjevale. Ob tem je zanimivo, da je skrajšano obliko Ehrlichove spomenice maja 1942 škof Rožman odnesel v Vatikan. Vsebinsko je sporočilo dokumenta ostajalo enako - poudarjalo je, da je italijansko nasilje neznosno in proti vsem zakonom, za povod pa da oblasti navajajo komunistično rovarjenje. Konkretna imena žrtev komunistov so v tej različici izpuščena, ni pa izpuščen seznam vseh slovenskih vasi, ki so jih požgali Italijani. Pri vprašanju varnostne službe je samo omenjena potreba minimalnega sodelovanja med italijanskimi oblastmi in "pravimi zastopniki ljudstva, ki uživajo njegovo zaupanje".¹⁹

Ehrlichovo tudi siceršnje odločno nasprotovanje komunistom seveda nasprotnikom že poprej ni ostalo neopaženo in tako je napočil dan, ko je tudi njega OF obsodila na smrt.²⁰ Skupaj s še enim akademikom je bil ustreljen 26. maja 1942, pri čemer je imela Varnostnoobveščevalna služba OF v načrtu ustreliti še Cirila Žebota in Franca Casarja, vendar je bil nato namesto slednjega po pomoti ustreljen nekdo drug.²¹ Stražarji so ob tem izdali nov ogorčen letak in tako kot pogrebi ustreljenih akademikov marca se je tudi sedaj Ehrlichov pogreb spremenil v protikomunistično manifestacijo. Še več, stražarji so sedaj stopili "iz rezerve" in očitno spremenili odgovor na dilemo, ki so jo nakazali v omenjenem letaku "Ultimat". Prav v tistih dneh je namreč načelnik štaba 11. italijanskega armadnega zbora v Sloveniji dobil od podrejenih sporočilo, da so po Ehrlichovem umoru "izrecno potrdili, da se katoliki, Ehrlichovi člani in privrženci gibanja tega profesorja zbirajo v skupinah, da bi razpravljali o ustanovitvi akcijskih oddelkov, tudi oboroženih, za brezpogojno sodelovanje z italijanskimi oblastmi. Čez teden dni bom imel seznam oddelkov."²² Ti seznammi so sicer postali aktualni šele čez nekaj mesecev, a pomembno je poudariti, da so bili za nastanek vaških straž v poznem poletju in jeseni 1942 odločilni predvsem dogodki na terenu na Dolenjskem in Notranjskem in ne morda pravkar navedena odločenost stražarjev. Kakor koli že, vsaj v primeru stražarjev so se uresničila opozorila, ki jih je tedaj ob vosovskih atentatih izrekel

¹⁸ ARS, AS 1660, fasc. 7/III, Razvoj situacije v Ljubljanski provinci, 1. 4. 1942.

¹⁹ Ehrlichova spomenica za Vatikan 14. aprila 1942 Razmere v "Ljubljanski pokrajini". Za objavo pripravila Marija Vrečar. *Acta ecclesiastica Sloveniae*, 2002, št. 24, str. 619-635.

²⁰ Edvard Kocbek: Zbrano delo VI. Ljubljana 1996, str. 711, 943.

²¹ Boris Mlakar: Delovanje stražarjev med drugo svetovno vojno. V: Ehrlichov simpozij v Rimu. Celje, 2002, str. 264; NUK, Rokopisni oddelek, B II 2067, Novi zločini vodstva OF, brez datuma.

²² ARS, fond Poveljstvo XI. armadnega zbora (AS 1775), fasc. 222/VII, Promemoria 28. 5. 1942; Tone Ferenc: Fašisti brez krinke. Dokumenti 1941-1942. Maribor 1987, str. 351.

Lojze Ude.²³ Kar pa zadeva njihovo propagandno in publicistično dejavnost, pa je treba kot višek omeniti njihovo obsežno brošuro z naslovom "Izdajalska zarota KPS=OF zoper slovenski narod ob soudeležbi komodne sredine", ki je obsegala kar 72 strani velikega formata.²⁴ Sestavljena je bila sicer že pred Ehrlichovo smrtjo, a je zaradi težav s tiskarno v ciklostirani obliki izšla šele julija 1942. Večino dela pri njeni pripravi naj bi opravil stražar Lojze Ilija.²⁵ V njej se pričakovano vrstijo sezname partizanskih likvidacij, v tem kontekstu se navaja tudi znani t. i. zaščitni odlok Slovenskega narodnega osvobodilnega odbora o narodnih izdajalcih ipd. Navajajo se primeri partizanskega ropanja, maltretiranja določenih kategorij prebivalstva in sploh nasilnega ravnanja partizanov. Vse to in še drugi znaki po mnenju piscev po enem letu okupacije kažejo, da je komunistična partija narodu napovedala revolucijo, kar pa je skupaj z okupatorskim nasiljem privedlo ta isti narod na prag smrtnih obsodb. Po siloviti kritiki organizacij, ki ju brošura nakazuje že v naslovu, sledi še zadnja in dokončna definicija, da namreč "fronta, ki jo je KPS razpredla med našim ljudstvom, ni osvobodilna, ampak zaslužnjevalna, uničevalna in izdajalska! Zato proč z njo in sleherno njeno podružnico!"

Stražarji so bili v protikomunističnem delovanju sicer dejansko najbolj aktivni, toda bili so maloštevilni, omejeni predvsem na akademske kroge, medtem ko na podeželju skoraj niso imeli svojih "postojank". Drugače je bilo v tem pogledu seveda s Slovensko legijo, ki je imela že leta 1942 približno 9000 članov. Vodstvo legije in podobno njeni politični pokrovitelji so z Dolenjske in Notranjske, deloma pa tudi iz drugih delov Slovenije v prvi polovici leta 1942 dobivali vse bolj vznemirljive novice o partizanskem delovanju. Te so se množile maja in junija, torej v mesecih, ko se je zaradi svojevrstne taktike italijanska vojska pod partizanskim pritiskom umaknila v večje kraje oziroma postojanke, tako da so partizani nena doma obvladovali široka območja južno in jugovzhodno od Ljubljane. Na tem ozemlju so vzpostavili svojo oblast, ki pa je marsikje privedla do revolucionarnega pretiravanja, kar je za marsikoga, ki jim ni bil naklonjen ali ki jim je celo besedno nasprotoval, postalo usodno. To je seveda veljalo tudi za ljudi, ki so po nekakšni revolucionarni logiki "objektivno" stali na poti neizogibnemu napredku. Seveda pa se je med njimi znašel tudi kak ovaduh.

Tradicionalne politične sile, ki so v celoti ali pa vsaj po svojem vodstvu sestavljale deloma že opisani tabor domačih nasprotnikov partizanskega gibanja na čelu s komunisti, so delovale razpršeno in vsaka po svoje. To se kaže tudi v segmentu njihovega nasprotovanja in ocenjevanja partizanskega delovanja. Neka enotnost, ki pa seveda še ni bila hkrati tudi akcijska enotnost, je bila dosežena šele spomladi 1942 z ustanovitvijo Slovenske zaveze. Pred tem in tudi še po tem so tudi poročila iz Ljubljane, bodisi v London, bodisi na naslov jugoslovanskega poslanstva v Vatikanu, bodisi v štab Draže Mihailovića na Ravno goro, potovala po različnih poteh, po pošti, po lastnih zvezah in kurirjih. To je veljalo za vse glavne politične struje in skupine, za SLS, za že omenjene stražarje, za liberalni tabor oziroma za sokole in po sporu z OF tudi za Staro in novo Pravdo, to je za skupino Črtomira Nagodeta. Vsa poročila in priloženi dokumenti pa so seveda vse

²³ Lojze Ude: Moje mnenje o položaju. Članki in pisma 1941-1944. Ljubljana 1994, str. 24-25, 47-57.

²⁴ ARS, fond Šef pokrajinske uprave, Informacijski oddelek (AS 1912), fasc. 118/II.

²⁵ Lojze Ilija: Besedica obžalovanja. V: Tabor, 1977, št. 10-11, str. 266.

bolj uglaseni v kritiki početja komunistov, OF in partizanov. Vendar vsaj prva "uradna" poročila nove koncentracije - Slovenske zaveze, ki je sprva še imela ambicije doseči narodno enotnost, vključno s komunisti, niso bila tako ostro kritična do početja komunistov in partizanov. Osvobodilni fronti priznavajo odporniški značaj in da v veliki meri odraža razpoloženje ljudstva po aprilski vojni oziroma sovražnem delovanju okupatorjev. To velja posebej za prvo poročilo Slovenske zaveze z 20. maja 1942, v katerem hvali drznost in požrtvovalnost ljudi, ki so se pridružili partizanom, a hkrati opozarja, da pa sta vidna zmeraj močnejši poudarek Rusije in zmeraj občutnejše vodstvo komunistov. V tej zvezi naj bi se prvi resni pomisleki pojavili jeseni 1941, ko je OF začela s streljanjem "izdajalcev". V nekaterih primerih naj bi se namreč porajal vtis, da ne gre več za likvidacijo izdajalcev, marveč za politično obračunavanje s pristaši drugih političnih skupin.²⁶ V zvezi s partizanskimi akcijami se že od vsega začetka, kot že omenjeno, pojavljajo pomisleki o njihovi - v seštevku - koristnosti oziroma škodljivosti. Že Janko Mačkovšek, ki je, čeprav sam v vodstvu Slovenske zaveze, pošiljal v tujino poročila po lastni liniji, je npr. v istem času kot zgoraj omenjeno "uradno" poročilo Zaveze, v pismu v Švico tožil, da "partizanski podvigi in atentati na posamezne osebe in naprave niso povzročili vojaške škode, pač pa najhujše represalije. Vojaška oblast nastopa z najkrutejšimi sredstvi proti vsem, kjer se pojavijo partizani. Dnevno streljajo talce v Ljubljani in podeželju."²⁷

V nadaljevanju, kot je bilo deloma že omenjeno, so se novice, poročila in tudi bolj obširne analize partizanskega in italijanskega nasilja vse bolj množili. O (samo) komunističnem nasilju je od pomladi 1942 vse bolj pogosto poročal tudi ljubljanski tisk, seveda ob dovoljenju in budnem očesu italijanske cenzure.²⁸ Kar zadeva posredno odgovornost partizanov za ljudsko nesrečo, pa za ilustracijo povzemamo poročilo o dogodkih v notranjski vasi Ravniki, ki ga je Krek po prejemu nato razmnožil in razdelil slovenskim politikom v emigraciji kot tudi nekaterim neslovenskim članom vlade. Po tem poročilu sta se 25. marca 1942 v vasi spopadli italijanska in partizanska patrulja. Po streljanju sta obležala mrtva en partizan in en italijanski vojak. Ljudje so takoj slutili, da bodo sledile italijanske represalije, in so že spravljali vredne stvari na varno, večina moških pa se je poskrila. A odgovor je prišel zelo hitro in začelo se je "divjanje brez primere". Italijani so požgali vsa gospodarska poslopja in z bombami porušili vse hiše razen dveh, vključno s cerkvijo. V požaru je poginila večina živine, vojaki so streljali na vsakogar, ki je hotel kaj rešiti. Preostale moške so odpeljali v kasarno na Velikih Blokah in jih tam nekaj dni pretepali in stradali ter jim grozili s smrtjo. Zagrozili so s smrtno kaznijo vsem pobeglim, uvedli policijsko uro ter zagrozili s smrtno kaznijo vsem, ki bi prebivalce Ravnika vzeli pod streho. Kar zadeva smrtne žrtve je bila skupna bilanca teh dogodkov en mrtev Italijan in štirje Slovenci, pri čemer so bili trije ustreljeni med omenjenim divjanjem soldateske.²⁹

²⁶ ARS, AS 1931, Proces proti Rupnik Leonu in ostalim, Krek Miha, št. 3934-3937, Politični položaj v Sloveniji, 20. 5. 1942.

²⁷ Jera Vodušek Starič: "Dosje" Mačkovšek. Ljubljana 1994 (dalje Vodušek Starič, "Dosje" Mačkovšek), str. 106.

²⁸ Npr. Slovenski dom, 23. 4. 1942, Žrtve partizanov v Ljubljanski pokrajini.

²⁹ Arhiv Studia Slovenica, ASS 1, Zbirka gradiva politikov Slovenske ljudske stranke Mihe Kreka, Alojzija Kuharja, Franceta Gabrovška, Franca Snoja in Jožeta Melaherja, šk. 35, Poročilo o razdejanju Ravnika.

O partizanskem nasilju, čeprav bolj na splošno in predvsem ugibajoč o dolgoročnih komunističnih ciljih, sta londonski vladi in zaveznikom poročala tudi obveščevalca polkovnik Vladimir Vauhnik in poročnik Stanislav Rapotec.³⁰ Poročilo slednjega je z zamudo prispelo tudi do ministra Kreka, ki je sicer v svojih radijskih govorih kljub cenzuri le skušal nakazati "probleme", s katerimi so se v domovini soočali njegovi strankarski ljudje. Posredno in seveda ne v izvirni obliki, marveč v sintetičnih povzetkih so ta in druga poročila, o katerih bo govor v nadaljevanju, predvsem po zaslugi Mihe Kreka dosegla tudi diplomatska predstavništva in druge subjekte jugoslovanske emigrantske vlade kot tudi nekatere zavezniške, predvsem britanske osebnosti in urade. Zaradi partizanske dejavnosti v domovini se je jugoslovanska vlada sicer že novembra 1941 obrnila na britansko z vprašanjem, kakšno je njeno mnenje o smotrnosti takšnega aktivnega odpora proti okupatorju. Britansko zunanje ministrstvo je v diplomatskem slogu odgovorilo, da v tem času in v tedanjih okoliščinah ne želi podžigati narode z okupiranih ozemelj na individualne akte nasilja, vendar da hkrati tudi ne daje izrecnih nasvetov za pasivnost. Hkrati zaproša jugoslovansko (in vse zavezniške) vlado, da jo v prihodnje obvešča, kakšne tozadevne nasvete bo dajala svojemu narodu.³¹ Razvoj v domovini je seveda šel naprej mimo želja emigrantske vlade in tudi Britanci so imeli zanje zmeraj manj posluha. Med poskuse, da bi vsaj na besedni ravni ta trend zaustavil, spada tudi prošnja Mihe Kreka vodstvu radijske postaje BBC, da se v njegovih oddajah ne bi več uporabljalo izraza partizani, češ da so to navadni roparji, ki ubijajo in se borijo proti narodu in proti Draži Mihailoviću.³²

Dramatičnost takih in podobnih poročil pa se je še povečala julija in avgusta, ko so okupacijske oblasti v Ljubljanski pokrajini začele z veliko ofenzivo proti partizanskemu ozemlju. Pri tem je nasilje italijanskih enot doseglo dotlej neslutene razsežnosti, tako da so se ljudje na Dolenjskem in Notranjskem znašli v brezizhodnem in neopisljivo tragičnem položaju. Poročila iz tistih dni nosijo naslove kot "Delni pregled grozodejstev nemških, italijanskih in partizanskih okupatorjev Slovenije za mesec julij 1942", "Italijanska humanost in kultura", "Italijani in Slovenci" itd., v katerih je sicer poudarek na italijanskih zločinih, le da se povod in začetna odgovornost zanje seveda pripisujeta partizanski dejavnosti. Neko drugo poročilo ugotavlja, da je v Ljubljanski pokrajini stanje iz dneva v dan obupnejše, ker se je komunistom napovedana splošna ofenziva obrnila proti narodu, "ki so ga v celoti proglasili za komunistično zalego, ki jo je treba iztrebiti".³³ Množile so se tudi trditve, da so ljudje "ogorčeni proti partizanom, ker vedo, da so predvsem ti so-krivi njihovega gorja in nesreče".³⁴ Po mnenju poročevalcev bi namreč Slovenci morali zatreti svoje želje po junaškem udejstvovanju in delati to, kar jim v danih okoliščinah narekuje pamet ..., in "to vse dotlej, dokler ne pride naš dan, ko bomo vsi kot en mož vstali in ponesli mejnike na rob slovenske posesti".³⁵ Če so sprva poročila iz tistih časov kombinacija naštevavanja tako italijanskih kot partizanskih

³⁰ ARS, AS 1660, fasc. 7/I, Vauhnik Kreku 25. 12. 1941; Arhiv Jugoslavije, fond Emigrantska vlada Kraljevine Jugoslavije (AJ 103-27-172), Smiljanić Kreku 26. 8. 1942; Stevan K. Pavlowitch, *Unconventional Perceptions of Yugoslavia 1940-1945*. New York 1985, str. 78-97.

³¹ AJ 103-190-663, Obvestilo članom vlade 1. 12. 1941.

³² AJ 103-12, Slobodan Jovanović Mihi Kreku 4. 7. 1942.

³³ AJ 103-5-54, Morituri vos salutant!

³⁴ Prav tam, Poročilo o položaju v Sloveniji (Do konca julija 1942).

³⁵ Prav tam, Pismo iz Slovenije julija 1942.

zločinov, prvih je bilo seveda več, pa se zatem pojavljajo tudi sezname samo partizanskih nasilnih dejanj, in to z nekaterimi prav grozljivimi podrobnostmi. Gre za zbirne podatke o dogodkih, ki so se dogodili bodisi pred italijansko ofenzivo ali pa že med njo. Kot primere takih dokumentov navajamo "Nekaj partizanskih grozodejstev (v krajih, kjer so za nekaj dni vladali partizani)", "Poročilo iz Bele krajine", "Poročilo iz Ribniške doline", "Ljubljanska provinca. Po Notranjskem od 17. avgusta do 23. avgusta 1942" itd. V njih se vrstijo poročila o ropanjih, nasilnem ravnanju, mučenjih ter o umorih bivših županov in drugih vaških veljakov, duhovnikov, učiteljic, celo po več članov posameznih družin ipd. Omenjajo se kraške jame in brezna, v katere so partizani zmetali pobite. Zadevno poročilo pravi: "Nikdar ne bo mogoče odkriti vseh grozodejstev, niti poiskati vseh grobov, kjer ležijo žrtve partizanskega zverinstva, nikdar ne bodo raziskane vse kraške jame in brezdna, v katera so partizani pometali trupla tistih, katerih edini zločin je bil, da so ljubili svoj narod in so si osvoboditev predstavljali drugače kot partizanske tolpe." Do srede avgusta naj bi partizani pobili v celi Sloveniji 726 po imenu znanih ljudi, ob še po imenu neznanih žrtvah ter odkritih jamah z mrtveci pa poročevalec predvideva, da so partizani neposredno zakrivali približno 1500 žrtev. Tako Nemci kot Italijani naj bi ob tem "osvobodili" življenja približno prav toliko Slovencev. In dodaja, da je ob tem strašno poslušati obtožbe, ki jih izgovarja ljudstvo nad slovensko Ljubljano, ki "je vzgojila in poslala te partizanske tolpe na njih zločinsko delo, njihovemu morilskemu delu ploskala in ploska še danes, ko v potokih teče bratska kri".³⁶ Drugi poročevalec pa dodaja: "Nobeden od umorjenih ni sodeloval z okupatorji. Vsi so bili odločni Slovenci. Preblag je naš slovenski jezik, da bi mogel z besedo izraziti vse strašno trpljenje, ki ga vsled zločinskega komunizma partizanov prestaja naše ljudstvo."³⁷ V približno istem času je že omenjeni Janko Mačkovšek poročal, da so "komunistični politični komisarji izvršili osemsto političnih umorov nad slovenskimi kmeti in intelektualci na Dolenjskem in Notranjskem".³⁸

Toda k vsemu temu pa se že tedaj in kasneje vse bolj pojavljajo tudi že drugačne novice, kot recimo: "ponekod po Dolenjskem in Notranjskem se v zadnjem času formirajo vaške straže. Te vaške straže imajo namen po možnosti varovati življenje svojcev in premoženje /.../ ponekod jih Lahi tolerirajo in jim posodijo celo orožje, drugod pa jih Lahi zasledujejo in za njimi poizvedujejo. Enotnega postopanja ni in je vse odvisno od krajevnih poveljnikov."³⁹ Ta dejstva pa so že naznanjala novo, drugačno in na svoj način še bolj tragično etapo medvojnne slovenske zgodbe.

³⁶ Prav tam, Poročilo iz Ribniške doline. K temu še: Tone Ferenc: Ljudska oblast na Slovenskem 1941-1945, knj. 1: Država v državi. Ljubljana, 1987, str. 357-363; Boris Mlakar: Nekaj števil k problematiki žrtev druge svetovne vojne na Slovenskem. V: Borec, 1989, št. 5-6, str. 637-640; isti. Krogi nasilja med Slovenci v vojnih letih 1941-1945. V: Žrtve vojne in revolucije. Ljubljana 2005, str. 24.

³⁷ AJ 103-5-54, Nekaj partizanskih grozodejstev.

³⁸ Vodušek Starič, "Dosje" Mačkovšek, str. 116.

³⁹ AJ 103-5-54, Poročilo iz Ljubljane od 15. avgusta 1942.

Boris Mlakar

PARTY AND PARTISAN VIOLENCE IN THE CENTRAL SLOVENIA 1941-1942 IN THE EYES OF SLOVENIAN OPPONENTS

S u m m a r y

In terms of meaning and structure, the Slovenian opponents of the partisan movement did not distinguish between the violence of the Communist Party and the partisans. After the occupation an underground political and organisational agitation started throughout the political range, especially in the Ljubljana province (Slovenian territory under Italian occupation). The orientation towards resistance was most prominent, and several such groups were organised. After the German attack against the Soviet Union, only the Liberation Front under the leadership of the Communist Party began with immediate armed resistance, which led to swift political and ideological differentiation. What we can conditionally call the bourgeois groups, which remained loyal to the King's government-in-emigration and only acknowledged General Draža Mihailović as a leader of actual and potential resistance in Yugoslavia/Slovenia, saw the resistance activities of the Liberation Front as premature. In the increasingly monopolistic role of the communists in this organisation they saw the upcoming total domination, final revolutionary takeover of power and introduction of the Soviet system.

Therefore these groups paid much attention to the activities of the Liberation Front and the partisan movement, seeing them as harmful for the Slovenian nation. This opinion was based on numerous reports from the field discussing the partisan activities, especially their acts of violence, assassinations of well-known persons from the opposing camp opposing, and, in the spring of 1942, on the policy of the new partisan authorities in the Dolenjska and Notranjska regions. The groups opposing the partisans established that far too much violence was perpetrated against Slovenians, since not only potential informants or traitors, but especially actual or potential political opponents were involved. In their opinion, partisan resistance activities were even more harmful because the Italian occupation authorities, in their efforts to put an end to these operations, used disproportionately violent measures, which was especially evident during the great Italian offensive that started in July 1942. Therefore the underground press and the reports to the government in London contained many concrete descriptions of the partisan and Italian violence and sometimes included quite unpleasant details. These documents also contained lists of victims among Slovenians as well as the perpetrators of violence, and the authors of these lists were of the opinion that this was far too much for the small Slovenian nation. According to them, because of the aforementioned violence as well as human victims and material damage, the Slovenian nation found itself in peril. Simultaneously these groups appealed on the government in London to try and put an end to these developments, either by itself or with the aid of its allies.

1.01
Prejeto 14. 11. 2009

UDK 344.32:343.25(497.4)"1941/1945"

Tadeja Tominšek Čehulić*

Partizansko sodstvo v Sloveniji med drugo svetovno vojno: kaznovalna politika in vprašanje smrtnih kazni**

IZVLEČEK

Avtorica v razpravi na podlagi arhivskih virov in podatkovne zbirke Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej osvetljuje vprašanje organizacije in načina delovanja partizanskega sodstva med drugo svetovno vojno. V ospredju je vprašanje kaznovalne politike in njenih posledic zlasti za civilno prebivalstvo, a tudi za partizanske borce. Pred avgustom 1943 je bilo v Sloveniji partizansko (vojaško) sodstvo sicer omejeno le na posamezna območja in je izvajalo zelo poenostavljene ter nagle sodne postopke, pa še te le občasno, zato se bo raziskava omejila na obdobje po kapitulaciji Italije jeseni leta 1943.

Ključne besede: druga svetovna vojna, partizansko sodstvo, kaznovalna politika, smrtne kazni

ABSTRACT

JUDICIARY OF THE PARTISAN MOVEMENT IN SLOVENIA DURING WORLD WAR II: PUNISHMENT POLICY AND THE QUESTION OF DEATH SENTENCE

In the following discussion, on the basis of archive sources and the database of the Institute of Contemporary History in Ljubljana entitled Death toll in the population on the territory of the Republic of Slovenia during WWII and immediately afterwards, the author sheds light on the issue of the organisation and activities of the partisan movement judiciary during World War II. The discussion focuses on the question of the punishment policy and its consequences, especially for the civilian population but also for the partisans. Before August 1943, in Slovenia the partisan movement (military) judiciary was only limited to certain regions, carrying out very simplified and swift judicial proceedings, and even these only

* Mag., asistentka z magisterijem, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: tadeja.tominsek-cehulic@inz.si

** Prispevek je nastal v okviru CRP Slovenska sodišča 1944-1946 in kršenje človekovih pravic (V 5-0260), ki ga je izvedla raziskovalna skupina INZ v Ljubljani in ga je poleg ARRS financiralo Ministrstvo za pravosodje RS. Med drugim temelji na gradivu Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej (1941-1946), ki ga sestavljajo na INZ; podatke o izvršenih smrtnih kaznih po obsodbi pred vojaškimi in drugimi sodišči v Sloveniji sta zbrali Dunja Dobaja in mag. Tadeja Tominšek Čehulić.

periodically. Therefore the research will be limited to the period after the Italian capitulation in the autumn of 1943.

Key words: Slovenia, World War II, liberation movement, judiciary, punishment policy, death sentence

Druga svetovna vojna je imela s svojo vseobsežnostjo tudi za Slovenijo težke posledice. Dolgoletna raziskava strukture in števila smrtnih žrtev druge svetovne vojne je pokazala, da je med vojno približno 80.000 oseb umrlo nasilne smrti. Torej je življenje zaradi vojnega nasilja tedaj zgubila vsaka 18 oseba, živeča na današnjem območju Slovenije v času, ko so sosednje države, članice sil osi, okupirale tedanjo Slovenijo, ki je bila okviru Kraljevine Jugoslavije. Slednje so njeno ozemlje razkosale in (prej ali slej) začele izvajati nasilne ukrepe proti prebivalstvu. Naj na tem mestu strnjeno povzamemo zgodovinske procese, ki so temu sledili in se najbolj intenzivno odvijali v Ljubljanski pokrajini. Sledil je odpor dela prebivalstva okupatorjem, v katerem so komunisti prevzeli vodstvo, kmalu je ponekod prišlo do revolucionarnega terorja, nato (oborožene) kolaboracije, zatem pa se je v času zaostrenih vojnih razmer razvila še državljanska vojna.¹ Okupatorsko nasilje je med vojno zahtevalo več deset tisoč življenj, medtem ko je medslopevski konflikt še približno 12.700.² Pričujoča razprava bo tokrat poskušala osvetliti vprašanje organizacije in načina delovanja partizanskega sodstva med drugo svetovno vojno, njegovo kaznovalno politiko in njene posledice.

Partizansko gibanje je namreč med vojno v Sloveniji začelo razvijati lastno vojaško sodstvo, ki pa je bilo pristojno tudi za civilne osebe. Poznalo je smrtno kazen, ki tedaj sicer ni bila izjema, saj se je začela v kazenske zakonike vračati že po prvi svetovni vojni in jo je poznala tudi Kraljevina Jugoslavija. Slednja jo je med drugim predvidevala za veleizdajo in vojno izdajstvo z vojaško službo ter za ščuvanje proti državni oblasti.³

Pred avgustom 1943 je bilo v Sloveniji partizansko (vojaško) sodstvo omejeno le na posamezna območja, izvajalo je zelo poenostavljene in nagle postopke, pa še te le občasno.⁴ S pravnega stališča je šlo, vsaj kar se kaznovalne politike tiče, pri Odloku SNOO o zaščiti slovenskega naroda iz jeseni 1941 za ustanovitev naglih sodišč proti vsem osebam, ki so se organizirale zunaj Osvobodilne fronte (OF), kar

¹ Boris Mlakar: Krogi nasilja med Slovenci v vojnih letih od 1941 do 1945. V: Žrtve vojne in revolucije : strokovni posvet : Ljubljana, dne 11. in 12. novembra 2004. Ljubljana 2004 (dalje Žrtve vojne in revolucije), str. 22-28.

² Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino [1997 - 30. 9. 2008]. Podatkovna zbirka (dalje Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej).

³ Jelka Melik: V imenu Njegovega veličanstva Kralja! : kazensko sodstvo v jugoslovanski Sloveniji v letih 1930-1941. Ljubljana 2000, str. 116.

⁴ Lovro Šturm: Pravo in nepravo po letu 1941. V: Žrtve vojne in revolucije (dalje Šturm, Pravo in nepravo), str. 101; Damijan Guštin: Razvoj vojaškega sodstva slovenskega odporniškega gibanja 1941-1945. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2004, št. 1 (dalje Guštin, Razvoj vojaškega sodstva), str. 52; Tone Ferenc: Dies irae: četniki, vaški stražarji in njihova usoda jeseni 1943. Ljubljana 2002 (dalje Ferenc, Dies irae), str. 405.

je kazalo tudi na namen vodstva partizanskega gibanja po monopoliziranju odpora.⁵ Vendarle so ti odloki očitno prehiteli dejansko moč partizanskega gibanja,⁶ a tudi organiziranje bolj ali manj rednih vojaških sodišč se je začelo odvijati šele poleti 1943. Po naših podatkih je resda prišlo avgusta 1942 do prvih izvršenih smrtnih kazni po obsodbi pred partizanskim sodiščem nad dvema civilistoma, medtem ko pri vseh drugih civilnih žrtvah partizanskega nasilja sodni postopek ni bil uveden oziroma o tem dokumenti ne pričajo.⁷ Statistična analiza seznama žrtev druge svetovne vojne kaže, med drugim tudi zaradi pomanjkanja dokumentov za prvi dve leti vojne, da tedaj kljub normativom ne gre toliko za kakršne koli sodne postopke, temveč zvečine za obračune brez uvedbe sodnega postopka.⁸ Govorimo namreč o obdobju, za katerega ni značilna samo neorganiziranost vojaškega sodstva, temveč je na ostrino obračunavanja z (dejanskimi in domnevnimi) nasprotniki partizanskega gibanja zagotovo vplival tudi razvoj dogodkov v Srbiji konec leta 1941, ko je prišlo do spopada med Mihajlovičevimi četniki in partizani, kakor tudi Kardeljeva stališča, da je treba ostreje nastopiti proti nasprotnikom partizanskega gibanja in se začeti pripravljati na socialno revolucijo, nato pa je konec januarja 1942 slovensko vodstvo partizanskega gibanja zagrozilo s smrtno kaznijo vsakomur, ki se vojaško organizira zunaj OF.⁹

V Sloveniji (Jugoslaviji) so vojaško sodstvo razvijali med drugim tudi po sovjetskem vzoru,¹⁰ na kar lahko sklepamo, če primerjamo Zakon o sodni ureditvi SSSR¹¹ in pravne študije slovenskih pravnikov, ki so sodelovali v partizanskem gibanju.¹² Tam najdemo stičišča zlasti pri vlogi sodstva, a tudi v organizacijski sestavi (vojaških in ljudskih) sodišč. Slovensko vojaško sodstvo naj bi, denimo, po mnenju Božidarja Kobeta med vojno izvrševalo "sodno kazensko oblast v imenu slovenske narodne oblasti za vsa kazniva dejanja vojaškega in nevojaškega značaja, ki jih izvrše pripadniki NOV in POS ali civilne osebe. Ustroj sodišč je demokratičen v pravem pomenu besede. V sestavu sodišč (trije člani pri rednih sodiščih) niso samo funkcionarji ali celo samo poklicni pravniki, nego tudi zastopniki iz vrst partizanov."¹³ Medtem ko naj bi bila vloga poklicnega pravnika v tem, da nadzoruje izvajanje osnovnih pravnih načel¹⁴ - in tak pristop je res zaslediti v proceduralni praksi vojaških sodišč.¹⁵ Kazenski zakonik Kraljevine Jugoslavije pa naj

⁵ Šturm, *Pravo in nepravo*, str. 101.

⁶ Bojan Godeša: Ustanovitev Slovenskega narodnoosvobodilnega odbora in pomen njegovih odlokov za nadaljnji razvoj v Sloveniji. V: *Žrtve vojne in revolucije* (dalje Godeša, Ustanovitev SNOO), str. 29-30.

⁷ Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej.

⁸ Prav tam; Guštin, *Razvoj vojaškega sodstva*, str. 53.

⁹ Godeša, *Ustanovitev SNOO*, str. 33-34.

¹⁰ Jera Vodušek Starič: *Prezem oblasti 1944-1946*. Ljubljana 1992 (dalje Vodušek Starič, *Prezem oblasti*), str. 18.

¹¹ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Glavni štab narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije (AS 1851), t.e. 156, a.e. 2621, Zakon o sudskom uredjenju u SSSR, saveznim in autonomnim republikama primljen od Vrhovnog Sovjeta SSSR 16. 8. 1938 godine.

¹² Podrobneje v: ARS, AS 1851, t.e. 156, a.e. 2621, *Pravne študije*.

¹³ ARS, AS 1851, t.e. 156, a.e. 2621, *Pravne študije*, Kobe Božidar, *Vojaško sodstvo Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije*, str. 2.

¹⁴ Prav tam.

¹⁵ ARS, AS 1851, fasc. 157, mapa 2, *Področno vojaško sodišče za Belo krajino*, PVS 33/44, 17. 3. 1944, Na položaju.

bi uporabljali, kot je zapisal Zoran Polič, "le pogojno in predvsem kot tehnične pripomočke ...".¹⁶

Sodstvo naj bi kot konstitutivni del oblasti v prvi vrsti kaznovalo, a odigralo tudi vzgojno-politično vlogo.¹⁷ Kot lahko beremo, "bodo morala vojaška sodišča paziti na politično linijo v bližnji bodočnosti, ko bodo postavljena pred nove, morda najtežje naloge, odkar obstojajo". In dalje, "da se bomo morali boriti zoper reakcionarne sile ne samo na političnem, temveč tudi na gospodarskem polju. Vojaška sodišča bodo morala v tej borbi doprinesiti svoj delež s pravičnim, vendar strogim in po potrebi tudi brezobzirnim kaznovanjem krivcev. Več kot verjetno je, da bodo za sojenje takih zločincev še precej časa po osvoboditvi pristojna vojaška sodišča."¹⁸ Zoran Polič, ki mu je Kardelj avgusta 1943 zaupal organizacijo vojaškega sodstva, pa je videl vlogo slednjega tudi v tem, da bi revolucijo spravil v zakonske okvire. Po vojni je namreč zapisal, "da mora naša revolucija temeljiti na zakonitosti, to je na spoštovanju in doslednem izpolnjevanju revolucionarnih predpisov (zoper samovoljo, zoper anarhijo)".¹⁹

Razvoj vojaškega sodstva je bil sicer počasen. Slovensko partizansko vodstvo odredbe Vrhovnega Štaba NOV in POJ z dne 29. 12. decembra 1942, ki je govorila o ustanovitvi vojaških sodišč, vse do avgusta 1944 ni poznalo.²⁰ Torej je slovensko partizansko vodstvo pri organizaciji sodstva sprva izhajalo iz lastnih potreb in izkušenj. Šele na zahtevo Edvarda Kardelja se je začel poleti 1943 intenzivneje odvijati proces nastajanja vojaškega sodstva, ko je sam videl položaj na Hrvaškem. Prva brigadna in odredna vojaška sodišča (BOVS) je vzpostavil Glavni štab NOV in POS (GS NOV in POS) z odlokom 5. avgusta 1943²¹ in ta so bila pristojna tudi za izvajanje sodstva nad civilisti. V pravilniku je nato opredelil njihovo sestavo, organizacijo, postopek in kazniva dejanja. To vojaško sodstvo je, kot dotlej, še vedno zaznamovalo pomanjkanje sodne oblasti in kadrov, v sodstvu je bil tedaj in kasneje očiteno tudi primat komunistične partije (KP), ki se je v prvi vrsti kazal v sestavi sodišč, saj so bili člani tudi iz politkomisarskega sestava, ne nazadnje pa je po večini manjkalo pravnega čuta.²² Avgustovska odlok in pravilnik o delovanju vojaških sodišč sta vpeljala tudi institucijo tožilca, ki je bila še vedno omejena, in ne nazadnje je bil tožilec iz politkomisarske sestave, kakor sta tudi veliko vlogo v preiskavi prepustila prav VOS.²³ Kakor so nekateri pravniki v partizanskem gibanju 10.-11. oktobra 1943 na 1. Zboru pravnikov na Suhorju že opozarjali, da

¹⁶ Zoran Polič: Vojaško sodstvo v Narodnoosvobodilni borbi. V: Slovenski pravniki v narodnoosvobodilni borbi. Ljubljana 1985 (dalje Polič, Vojaško sodstvo), str. 35.

¹⁷ ARS, AS 1851, t.e. 156, a.e. 2621, Zakon o sudskom uredjenju u SSSR, saveznim in avtonomnim republikama primljen od Vrhovnog Sovjeta SSSR 16. 8. 1938 godine; ARS, AS 1851, t.e. 155, a.e. 2622; prav tam, t.e. 156, a.e. 2627, Jernej Stante, Naša sodna praksa, 12. maj. 1944, Poglavlje "Kazen ali vzgojno sredstvo!"; prav tam, t.e. 155, a.e. 2621, Dr. Božidar Kobe, Vojaško sodstvo Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih oddelkov Slovenije, str. 3-8.

¹⁸ ARS, AS 1851, t.e. 155, a.e. 2621, Pravne študije, Prispevek brez naslova, str. 7.

¹⁹ Polič, Vojaško sodstvo, str. 37.

²⁰ France Hočevar: Nastajanje novega prava in vloga pravnikov v narodnoosvobodilni borbi. V: Slovenski pravniki v narodnoosvobodilni borbi. Ljubljana 1985, str. 18; Polič, Vojaško sodstvo, str. 47.

²¹ Odlok o postavitvi brigadnih in odrednih vojaških sodišč. V: Dokumenti VOS, OF, NZ in prvosodja 1941-1945. Ljubljana 1976 (dalje Dokumenti VOS), dok. št. 10, str. 209-210.

²² Ferenc, Dies irae, str. 405-410; Guštin, Razvoj vojaškega sodstva, str. 57.

²³ Navodilo št. 1 vsem brigadnim in odrednim vojaškim sodiščem. V: Dokumenti VOS, str. 211-212; Zoran Polič, Reorganizacija našega sodstva. V: Dokumenti VOS, str. 210; Ferenc, Dies irae, str. 427; Guštin, Razvoj vojaškega sodstva, str. 57.

je bila dotlej ogrožena neodvisnost (vojaškega) sodstva in pravni čut ni bil dovolj upoštevan,²⁴ zasledimo tako strokovno presojo oziroma kritike še leta 1944.

Podatki iz seznama žrtev druge svetovne vojne kažejo tudi na kaznovalno prakso vojaških sodišč. Naj najprej opozorimo na postopke nad civilisti. Glede na to, da niso ohranjene vse sodbe, ne moremo vedeti, koliko je bilo v prvem obdobju delovanja vojaških sodišč proti njim sproženih postopkov. Vendarle pa lahko vidimo, da je bilo v tem obdobju brigadnega in odrednega sodstva pa do konca leta 1943 izvršenih vsaj 17 smrtnih obsodb nad civilisti, dejanskimi ali domnevnimi nasprotniki partizanskega gibanja, medtem ko za 14 oseb ne vemo, ali so pripadale kakšni vojaški formaciji. Na drugi strani pa so partizanske formacije od avgusta 1943 pa do konca tega leta brez sodnega postopka pobile vsaj 505 civilistov.²⁵ Razmerje med sodno usmrčenimi in pobitimi brez sodnega postopka kaže na eni strani na ostrino revolucionarnega nasilja nad civilnim prebivalstvom, ki je bilo na ozemljih, ki so jih nadzorovali partizani, zlasti očitno spomladi 1942, a kasneje tudi jeseni 1943. Upoštevati moramo, da gre za obdobji zaostrenih vojaških razmer, a jeseni 1943 med drugim tudi zato, ker je Varnostno-obveščevalna služba OF (VOS) tedaj razširila območje svojega delovanja.

Glavni štab NOV in POS je po kapitulaciji Italije 15. septembra 1943 spremenil dotedanja vojaška sodišča v stalna, saj je poleg odrednih in brigadnih vojaških sodišč uvedel področna sodišča pri komandah vojnih področij, ki so bila del zaledne oblasti. Brigadna in odredna sodišča so še vedno razsojala o partizanih v svojih enotah ter o civilistih zunaj komand vojnih področij, a čim so bila na njihovem teritoriju področna, so bila ta poslej v prvi vrsti pristojna za civilno prebivalstvo.²⁶ V sodni postopek so bile sicer vgrajene proceduralne varovalke, a na drugi strani tudi izjeme za čas intenzivnih bojov in hitrih premikov.²⁷ Med drugim so za take primere še vedno obstajala izredna sodišča, kot sta pomnoženo brigadno sodišče in izredno bataljonsko sodišče, od katerih so prvo uporabili tudi za sojenje nekaterim ujetim pripadnikom protipartizanskih enot jeseni 1943, drugo pa v primerih, ko bi bil onemogočen stik z brigadnim ali odrednim sodiščem.²⁸ Jeseni 1943 so področna vojaška sodišča po večini sodila zajetim vaškim stražarjem in slovenskim četnikom, jih 244 usmrtila po smrtni obsodbi, medtem ko so jih partizanske enote 311 ustrelile brez sodnega postopka. Kot primer naj navedemo, da je bilo od 20 obtoženih na t. i. "kočevskem procesu" (1 je bil izločen iz postopka) 16 obsojenih na smrt in usmrčenih, a tudi od tistih 4, ki so bili obsojeni na prisilno delo, in tisti, ki je bil izločen iz postopka, 4 so bili ubiti do 2. novembra 1943, eden pa 2. junija 1945. Ti so bili vsi ustreljeni brez sodnega postopka.²⁹ V

²⁴ France Hočvar: Nastajanje novega prava in vloga pravnikov v narodnoosvobodilni borbi. V: Slovenski pravniki v narodnoosvobodilni borbi. Ljubljana 1985, str. 20-21.

²⁵ Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej; Polič, Vojaško sodstvo, str. 39.

²⁶ Navodilo št. 2 vsem brigadnim, odrednim in področnim sodiščem. V: Dokumenti VOS, str. 217-218; Pravilnik za organizacijo in poslovanje brigadnih in odrednih vojaških sodišč. V: Dokumenti VOS, str. 222-227.

²⁷ Pravilnik za organizacijo in poslovanje brigadnih in odrednih vojaških sodišč. V: Dokumenti VOS, str. 226.

²⁸ Guštin, Razvoj vojaškega sodstva, str. 56.

²⁹ ARS, AS 1851, t.e. 156, Kočevski proces, Sodba v imenu slovenske narodne oblasti; Seznam žrtev 2. svetovne vojne in povojnega nasilja, Inštitut za novejšo zgodovino, stanje podatkov na dan 30. 9. 2008.

tem času pa je bila smrtna obsodba izvršena nad 11 civilisti, pri 259 civilnih žrtvah pa sodni postopek ni bil uveden.³⁰ Isti dan kot področna vojaška sodišča je GŠ NOV in POS ustanovil tudi višje vojaško sodišče (VVŠ) kot drugostopenjsko sodišče, kateremu so bila prvostopenjska sodišča obvezana dajati sodbe v preverjanje in potrditev. Zopet pa so bile opredeljene izredne razmere, ko jim tega pred izvršitvijo smrtne kazni ni bilo treba izvajati.³¹

Velika nemška ofenziva je nato za nekaj mesecev ustavila razvoj vojaškega sodstva, zatem pa je do pomladi leta 1944 prihajalo do manjših sprememb, ki so urejale poslovanje sodišč in dopolnjevale nekatere odredbe ter kazenske določbe.³² Večje spremembe so uvedli v drugi polovici leta 1944, saj je vodstvo partizanskega gibanja vsaj od avgusta dalje že težilo k taki organizaciji kazenskega sodstva, ki bi jo lahko uporabljali po koncu vojne.³³ 12. marca 1944 je vodstvo partizanskega gibanja izdalo odlok o postavitvi glavnega javnega tožilca in o njegovih pristojnostih, po katerih je imel ta nalogo postavljati javne tožilce pri (tedaj edinih obstoječih) vojaških sodiščih in nadzorovati izvajanje sodnih odlokov. Ta odlok je bil torej usmerjen k večji neodvisnosti sodstva.³⁴ Nato je GŠ NOV in POS 20. aprila 1944 izdal še Uredbo o vojaškem kazenskem sodstvu, ki je bila pravzaprav skupek vseh dotedanjih pravilnikov, obenem pa je vnesla tudi nekatere novosti. Javni tožilec je postal tisti, ki vodi preiskavo in zbere dokazno gradivo, višja vojaška sodišča pri štabih korpusov pa so delovala kot drugostopenjska sodišča.³⁵ Če je bilo dotlej slovensko partizansko sodstvo "samoniklo", so z majem 1944 nastopile nove spremembe zaradi posega jugoslovanskega Vrhovnega štaba NOV in POJ, ki je težil k poenotenju sodstva in partizanskega gibanja, da bi to ob koncu vojne navznoter in navzven, torej pred zavezniki, nastopalo kot enotno. Tako je 24. maja 1944 stopila v veljavo nova uredba o vojaških sodiščih, a v Sloveniji šele septembra istega leta. Ker civilnega sodstva vodstvo partizanskega gibanja do konca vojne ni uspelo organizirati, s to uredbo ni moglo zaživeti dejstvo, da naj bi bila poslej vojaška sodišča pristojna izključno za vojaške osebe in prestopke. Znova pa so bili namesto javnih tožilcev uvedeni vojaški preiskovalci, kar je, vsaj v tem pogledu, pomenilo korak nazaj.³⁶ Do konca vojne je bilo še nekaj organizacijskih sprememb, tako da so februarja 1945 kot prvostopenjska sodišča uvedli divizijska sodišča, vojaška sodišča pri štabih posameznih armad pa so prevzela vlogo drugostopenjskih.³⁷

³⁰ Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej.

³¹ Ferenc, *Dies irae*, str. 415.

³² Guštin, *Razvoj vojaškega sodstva*, str. 56; Navodila sodnega oddelka GŠ NOV in POS z dne 7. 1. 1944 za izenačeno tolmačenje kazni. V: Dokumenti VOS, str. 230-233; Sprememba pravilnika sodnega oddelka GŠ NOV in POS z dne 19. 1. 1944 o organizaciji in poslovanju področnih vojaških sodišč. V: Dokumenti VOS, str. 233-235; Navodila sodnega oddelka GŠ NOV in POS z dne 17. 2. 1944 o izvajanju kazni. V: Dokumenti VOS, str. 236-238.

³³ Polič, *Vojaško sodstvo*, str. 47.

³⁴ Prav tam, str. 46; Odlok o postavitvi in pristojnosti glavnega javnega tožilca pri predsedstvu SNOS. V: Dokumenti VOS, str. 244-245.

³⁵ Marjan Vivoda: Nastanek in razvoj javnega tožilstva v Sloveniji med narodnoosvobodilno borbo. V: Slovenski pravniki v narodnoosvobodilni borbi. Ljubljana 1985, str. 64, 67-70; Polič, *Vojaško sodstvo*, str. 46; Uredba o vojaškem kazenskem sodstvu, GŠ NOV in POS, 20. 4. 1944. V: Dokumenti VOS, str. 248-256.

³⁶ Guštin, *Razvoj vojaškega sodstva*, str. 59-61; Polič, *Vojaško sodstvo*, str. 48-49.

³⁷ Guštin, *Razvoj vojaškega sodstva*, str. 61.

V praksi prvostopenjska sodišča svojih sodb večkrat niso pošiljala na VVŠ, ali pa so jih naknadno po izvršeni smrtni kazni, torej le v ponovno potrditev. Pri več sodbah sicer gradivo drugostopenjskega sodišča ni ohranjeno, zato ni moč izvesti sistematične analize.³⁸ Opozorilo, ki ga je februarja 1944 brigadno vojaško sodišče poslalo izrednemu bataljonskemu sodišču 2. bataljona 8. brigade, da je treba zbrani material in sodbe predati brigadnemu vojaškemu sodišču, ki to nadalje pošlje VVŠ v potrditev ali ponovno razpravljanje, kaže na to, da se to ni dosledno izvajalo. V nadaljevanju ga še opozori, da naj preuči določbe glede smrtne kazni, kar da misliti, da je tudi v tem pogledu prihajalo do nepravilnosti.³⁹ Ne smemo sicer spregledati, da so vojaška sodišča obsojenim na smrt večkrat spremenila sodbo na težko prisilno delo, ohranjeno gradivo pa kaže na to, da je izrekalo tudi popolne pomilostitve.⁴⁰

Ker gradivo ni ohranjeno v celoti, ni moč podati slike, koliko je bilo sproženih vseh kazenskih postopkov in kakšen je delež smrtnih obsodb ter izvršenih smrtnih kazni, lahko pa podamo nekaj primerov. Področno vojaško sodišče v Ribnici je marca 1944 reševalo kazenske spise proti 88 obsojencem, 5 jih je obsodilo na smrt, druge pa na (težko) prisilno delo, zaplembo imovine, na zapor in ukor. Podobno sliko pokaže nato tudi druga polovica meseca. V prvi polovici aprila pa je to sodišče od 31 sodb obsodilo na smrt enega, največ oseb na zaplembo imovine (18), druge pa na (težko) prisilno delo in po enega na zapor ter ukor.⁴¹

V inštitutski bazi podatkov je v obdobju med 12. septembrom 1943 in 15. majem 1944 zabeleženih 396 imen tistih, nad katerimi so partizanska vojaška sodišča izvršila smrtno obsodbo, med njimi pa je bilo 42 civilistov.⁴² To lahko primerjamo s statističnimi podatki, navedenimi v referatu člana VVŠ Jerneja Stanteta, Naša sodna praksa, ki priča o tem, da so partizanska sodišča v istem časovnem obdobju obravnavala 1679 primerov (713 partizanov in 699 civilistov), od katerih so višja vojaška sodišča potrdila 1248 sodb. V tem času so po njegovih podatkih vojaška sodišča izrekla 222 smrtnih obsodb, a na razne oblike prisilnega dela so obsodila 259 oseb.⁴³ Vzrokov za razliko v podatkih med inštitutsko bazo podatkov in omenjenim dokumentom ne poznamo, morebiti avtor navaja samo obsodbe pred brigadnimi, odrednimi in področnimi sodišči, ne pa izrednimi. Zgo-

³⁸ ARS, AS 1851, t.e. 155, a.e. 2621, Pravne študije, Prispevek brez naslova, str. 10, točka 4; ARS, fond Brigade osemnajste divizije (AS 1844), t. e. 197a, mapa V: brigadno sodišče X. SNOUB Ljubljanske, ovoj C: Dnevnik BVS X. SNOB XVIII. div.; primer Strupi Janeza; ARS, AS 1851, Kazenski listi, t. e. 245, Korošec Vera; ARS, fond Zbirka dokumentov partizanskih vojaških fondov (AS 1867), t. e. 4, mapa V, ovoj 2: Vojaško sodišče pri Notranjskem vojnem področju, Položaj, 28. 5. 1944, Primer Korošec Vere; ARS, AS 1851, Kazenski listi, t. e. 245, Gunjač Željko; ARS, AS 1851, t.e. 157, mapa II, Področno vojaško sodišče za Belo krajino, na položaju, 4. 5. 1944.

³⁹ ARS, AS 1844, t.e. 196, Brigadno vojaško sodišče VIII. SNOUB, Na položaju, dne 10. 2. 1944.

⁴⁰ ARS, AS 1851, t.e. 155, mapa I, Področno vojaško sodišče v Črnomlju, dne 9. 10. 1943; ARS, fond Grupe odredov in odredi grup odredov slovenskih partizanskih čet (AS 1852), Štab 1. bataljona "Ljube Šercerja", Na položaju, dne 19. 6. 1942; ARS, AS 1844, t.e. 196, Javni tožilec XVIII. divizije NOV in POJ, Položaj, dne 23. 6. 1944.

⁴¹ ARS, AS 1851, t.e. 155, mapa I, Področno vojaško sodišče v Ribnici, na položaju, dne 16. 3. 1944; prav tam, t.e. 157, mapa II, Področno vojaško sodišče v Ribnici, na položaju, 1. 4. 1944 in spis s 15. 4. 1944.

⁴² Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej.

⁴³ ARS, AS 1851, t.e. 155, a.e. 2622 in prav tam, t.e. 156, a.e. 2627, Jernej Stante, Naša sodna praksa, 12. 5. 1944, str. 1.

raj omenjeni dokument tudi navaja, da so med posameznimi sodišči nastajale precejšnje razlike pri uporabi smrtne kazni. Avtor besedila je menil, da je VVŠ bdelo nad delovanjem sodišč in težilo k preprečevanju prehitrih obsodb na smrt, prav tako pa naj bi se VVŠ zavedalo, da je nemočno v primerih, ko je bila smrtna kazen že izvedena. Stante zaključuje: "Prizadevanja v tej smeri žal niso rodila želenih uspehov v celotnem obsegu. Izven dvoma je, da je bilo besedilo pravilnika BOVS v tej točki preohlapno. Tudi navodila, ki jih je izdajal sodni oddelek Glavnega štaba, niso dovolj energično zasledovala ozdravljenja razmer." In naprej, ko pravi, "Kakor pri izvrševanju sodstva na splošno ni bilo nadzornega organa, ki bi bil popolnoma neodvisen od komand in bi objektivno precenil vse okoliščine poedinih primerov, tako ga pogrešamo tudi v primerih, ko je bilo treba seči po krajnem sredstvu smrtne kazni."⁴⁴

Iz ohranjenih sodb leta 1944 je razvidno, da so bile obravnave javne, obtožene na smrt pa so opozarjali na pravico pritožbe, kot je velela aprilaska uredba o vojaškem sodstvu, a ker drugostopenjske sodbe po večini niso ohranjene, je nemogoče prepoznati uspeh pritožb in nasploh tovrstno prakso.

Pravilnik BOVS in Naredba o disciplinski odgovornosti vojaških oseb sta bila podlagi za kaznovanje partizanov.⁴⁵ Pri tolmačenju in izvrševanju kazni nad partizanskimi borci so ravno tako obstajale razlike in samovolja. Najstrože naj bi po navodilih sodnega oddelka GŠ NOV in POS nastopili proti dezertiranju,⁴⁶ a podatki kažejo, da je prihajalo do smrtnih obsodb tudi za manjše prestopke (manjše tatvine, pijančevanje), in do samovoljnih usmrtitev partizanov. Če pogledamo podatke inštitutskega seznama smrtnih žrtev, so vojaška sodišča zaradi dezerterstva leta 1944 in 1945 usmrtila 54 partizanov, 39 zaradi drugačnih prestopkov, a 214 partizanov je bilo, kot kaže, pobitih brez sproženja sodnega postopka pred partizanskim vojaškim sodiščem. Med slednjimi je šlo v mnogo primerih za naglo streljanje tistih oseb, ki so bile prisilno mobilizirane in niso hotele ostati v enoti. Dogodilo se je tudi, da so sodišča usmrtila borca le zaradi poskusa dezerterstva, ko pa naj bi tako strogo kazen prisodili šele po natančno pretehtanih motivih ali po večkratnem pobegu.⁴⁷ Ali kot piše Stante v svojem referatu: "Kadar je imel pobeg politično-supervziven značaj, so tudi področna vojaška sodišča izrekala smrtno kazen." Medtem ko naj bi, kot piše isti avtor, VVŠ zagovarjalo stališče, da je treba ohranjati "živo silo" in zato le redko uporabiti tovrstno kazen.⁴⁸ Ravno na tej točki je tudi glavni javni tožilec Vito Kraigher maja 1944 na partijski konferenci v Se-

⁴⁴ ARS, AS 1851, t.e. 155, a.e. 2622 in prav tam, t.e. 156, a.e. 2627, Jernej Stante, Naša sodna praksa, 12. 5. 1944, Poglavlje "Smrtna kazen".

⁴⁵ Pravilnik za organizacijo in poslovanje brigadnih in odrednih vojaških sodišč. V: Dokumenti VOS, str. 222-227; ARS, fond Brigade 30. divizije (AS 1846), t.e. 288, mapa 4, Naredba o disciplinski odgovornosti vojaških oseb, maj 1944.

⁴⁶ Navodilo št. 2 vsem brigadnim, odrednim in področnim sodiščem. V: Dokumenti VOS, str. 219.

⁴⁷ Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej; ARS, AS 1851, t.e. 157, mapa II, Področno vojaško sodišče Ribnica, na položaju, dne 2. 2. 1944, Vsem Rajonskim in Terenskim odborom OF na teritoriju področnega vojaškega sodišča v Ribnici, str. 2; ARS, AS 1851, Kazenski listi, t. e. 245, Verbič Karel; ARS, AS 1851, t.e. 155, a.e. 2622 in prav tam, t.e. 156, a.e. 2627, Jernej Stante, Naša sodna praksa, 12. 5. 1944, Poglavlje "Dezertacija-samovoljna oddaljitev od edinice" in Skrivaštvo-izmikaštvo".

⁴⁸ ARS, AS 1851, t.e. 155, a.e. 2622 in prav tam, t.e. 156, a.e. 2627, Jernej Stante, Naša sodna praksa, 12. 5. 1944, Poglavlje "Dezertacija-samovoljna oddaljitev od edinice".

miču kritiziral stanje partizanskega sodstva, češ da se preveč posveča kaznovanju lastnih borcev in zanemarljivo kaznovanje nasprotnikov partizanskega gibanja.⁴⁹

Proces razvoja vojaškega sodstva s koncem vojne ni bil končan, saj so pravniki tako rekoč do konca vojne opozarjali na njegove pomanjkljivosti. V pogojih vojne je vodstvo partizanskega gibanja začelo šele proti koncu, tj. s 3. septembra 1944, snovati tudi civilno sodstvo, ki pa za časa vojne ni zaživel.⁵⁰

Kot smo že omenili, je bila vloga drugih vojaških ali policijskih organov partizanskega gibanja v partizanskem sodstvu močna. V obdobju, ki ga obravnavamo, je poleg vloge, ki jo je imel v preiskavi, novembra 1944 dobil Oddelek za zaščito naroda (OZNA) izključno pravico do odločanja o osebah, osumljenih političnih prestopkov, ali kot je zapisano v dokumentu, osumljenih "špijonaže, sabotaže, itd."⁵¹ Sodišča namreč proti tem obdolžencem niso smela ukrepati, temveč so morala zadevo prepustiti Ozni, četudi je bilo sodišče že sredi sodnega postopka.⁵² Dokumenti pa kažejo, da je Ozna to dejansko izvajala v praksi tako pri obtoženih civilistih kot pri partizanih.⁵³

Smrtna kazen, vojaška in nagla sodišča so bila med drugo svetovno vojno lastna tudi drugim vojskam in odporniškim gibanjem,⁵⁴ a naj si na tem mestu ogledamo raziskavi, ki so ju opravili v Estoniji in Latviji o uvedbi in vplivu sovjetskega sodnega sistema v letih 1940-1941, torej v obdobju prve medvojne sovjetske zasedbe baltičskih držav. S Slovenijo je zaradi zgodovinskih razlik sicer možna le zelo ohlapna primerjava. Prej omenjeni raziskavi nam lahko služita bolj kot primer hitre in intenzivne uvedbe sovjetskih institucij ter njenega sodnega sistema. Kar se tiče primerjave omenjenih sodnih sistemov, naj opozorimo vsaj na bistveno razliko, da je Sovjetska zveza (SZ) poleti 1940 Estonijo in Litvo zasedla ter kmalu zatem ukinila njune državne institucije, policijo, vojsko, finančni in gospodarski sistem.⁵⁵ Glede na to, da smo v slovenskem primeru pod drobnogled vzeli samo delovanje medvojnih (vojaških) pravosodnih organov ter njihove posledice, naj opozorimo, da je Estonijo in Latvijo vojna zajela šele poleti 1941, medtem ko se je proces sovjetizacije sodstva začel že prej. Ta je od jeseni 1940 dalje zajela tudi vojaško sodstvo. V SZ je vojaško sodstvo do zasedbe baltičskih držav že postalo tudi nosilec političnih sodnih procesov. Tako so tudi v baltičskih državah od začetka vojne med SZ in Nemčijo za politične delikte sodila razna vojaška sodišča Rdeče armade in drugih zalednih formacij, na obravnave katerih pa javnosti (razen v redkih primerih) niso pripustili, kakor tudi obtoženim zvečine niso omogočili obrambe. Prav tako se je v postopku preiskave kazal (pre)velik vpliv tajne policije

⁴⁹ Metod Mikuž: Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji, knj. 4. Ljubljana 1973, str. 133.

⁵⁰ Viktor Damijan: Nastanek civilnega sodstva v NOB. V: Slovenski pravniki v narodnoosvobodilni borbi. Ljubljana 1985, str. 111.

⁵¹ ARS, fond Zbirka dokumentov partizanskih vojaških fondov (AS 1867), t.e. 7, mapa 1, Vojaško sodišče vojne oblasti IX. korpusa, Vsem senatom vojaškega sodišča IX. korpusne vojne oblasti NOV in POJ, 17. 11. 1944; Vodušek Starič, Prevzem oblasti, str. 37.

⁵² Prav tam.

⁵³ ARS, AS 1931, Ozna IX. korpusa, t.e. 301-35, mapa št. 10, dok. A 385713.

⁵⁴ Guštin, Razvoj vojaškega sodstva, str. 50.

⁵⁵ Estonia 1940-1945 : Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Tallinn 2006 (dalje: Estonia), str. IX; Rudite Viksne: Soviet Repressions against Residents of Latvia in 1940-1941 : Typical Trends. V: The Hidden and Forbidden History of Latvia under Soviet and Nazi occupations 1940-1991. Riga 2005 (dalje: History of Latvia), str. 53-54.

(NKVD), medtem ko so v Estoniji še pred razglasitvijo vojnega stanja vojaški tožilci Rdeče armade sodelovali v sodnih postopkih nad civilisti.⁵⁶ Glede na to, da tudi v Estoniji in Latviji niso ohranjene vse sodbe pred vojaškimi in drugimi izrednimi sodišči, celotnega števila usmrčenih ni moč ugotoviti. Medtem ko ohranjeni dokumenti za Estonijo pričajo o 319 izvršenih smrtnih obsodbah pred vojaškimi sodišči med januarjem 1941 in koncem julija istega leta, so enote tajne policije in državne varnosti (NKVD, NKGB) v zaporih brez uvedbe sodnega postopka samo v dveh dneh julija 1941 postrelile 210 zapornikov, medtem ko septembra in oktobra istega leta še 180. Med junijem in novembrom 1941 so enote Rdeče armade ob umiku iz Estonije pobile še približno 2000 oseb, ne da bi uvedle sodni postopek.⁵⁷ To niso bile edine oblike represije, saj so sovjetske oblasti samo junija 1941 izvedle deportacijo vsaj 10.000 Estoncev v SZ, od koder se mnogi niso vrnili. Leta 1941 je poleg tega v poletnih prisilnih mobilizacijah estonskih moč v enote Rdeče armade samo na poti v SZ izginilo vsaj 3000 mobilizirancev.⁵⁸ V Latviji, kjer ocenjujejo, da je bilo žrtev sovjetske represije med 20.000 in 28.000, je ohranjenih nekaj več kot 2430 sodnih spisov pred vojaškimi in izrednimi sodišči, vendar zgodovinarji še niso izvedli njihove natančnejše analize. Kljub temu je jasno, da prenekateri zaporniki zaradi nehumanih razmer v zaporih niso preživeli niti milejše kazni, kot je bila tista na smrt.⁵⁹ Obema baltiškima državama je skupna tudi struktura aretiranih in obsojenih, kajti med prvimi so nastopale osebe, ki so v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja delovale proti komunizmu. Sledili so dejanski in domnevni nasprotniki sovjetskih oblasti, tako organizatorji odpora kot študenti in drugi, torej je bil jasen namen sovjetskih oblasti, da preprečijo odpor in ohromijo morebitno opozicijo.⁶⁰

Oblike zgoraj omenjene sodne represije so torej v vseh obravnavanih primerih predstavljale manjši delež v celotni viktimološki sliki. S stališča dotlej razvitih in splošno uporabljenih pravnih načel so omenjene sodne prakse, še posebej, če jih je zaslediti nad civilnim prebivalstvom, sicer predstavljale najbolj ekspliciten izraz institucionaliziranega nasilja, a naj v slovenskem primeru še enkrat poudarimo, da smo obravnavali razvoj vojaškega sodstva, in še tega med vojno, ki že sama po sebi ni okolje, ki bi omogočalo obstoj demokratičnih institucij. Ne nazadnje je bilo to sodstvo pri nas tedaj šele v povojih oziroma so ga razvijali zlasti na deklarativni ravni, v praksi pa so ga tudi zaradi hitrih vojnih dogodkov udejanjali le s težavo.

⁵⁶ Estonia, str. 275, 278, 279, 283, 332; Irene Šneidere: The First Soviet occupation Period in Latvia 1940-1941. V: History of Latvia (dalje Šneidere: The First Soviet occupation Period in Latvia), str. 41-42.

⁵⁷ Estonia, str. 333-360.

⁵⁸ Prav tam, str. XII-XIII.

⁵⁹ Šneidere: The First Soviet occupation Period in Latvia, str. 41.

⁶⁰ Rudite Viksne: Soviet Repressions against Residents of Latvia in 1940-1941: Typical Trends. V: History of Latvia, str. 55-58; Meelis Maripuu, Argo Kuusik: Political Arrests and Court Cases from August 1940 to September 1941. V: Estonia, str. 319-360.

Tabela 1: Usmrčeni po sodnem postopku pred vojaškimi sodišči in pobiti brez sodnih postopkov (1941-1946)⁶¹

Leto	Usmrčeni po sodnem postopku	Pobiti brez sodnega postopka s strani partizanskih formacij	Usmrčeni po sodnem postopku	Pobiti s strani partizanskih formacij po zajetju oz. brez uvedbe sodnega postopka
	Civilisti	Civilisti	Oborožene osebe	Oborožene osebe
1941	/	87 7 neugotovljen vojni status	/	4 partizani
1942	2	1490 60 neugotovljen vojni status	6 partizanov	91 partizanov 6 pripadnikov t. i. "štajerskega bataljona" 70 pripadnikov MVAC
1943	25 13 neugotovljen vojni status	1157 112 neugotovljen vojni status	37 partizanov 101 slovenski četnik 143 vaških stražarjev 9 vaških stražarjev, mobiliziranih v partizane 1 domobranec	191 partizanov 233 vaških stražarjev 31 vaških stražarjev, mobiliziranih v partizane 67 domobrancev 78 slovenskih četnikov
1944	53 civilov 43 neugotovljen vojni status	617 161 neugotovljen vojni status	85 partizanov 5 domobrancev 1 skrivač (nekdanji vaški stražar)	173 domobrancev 153 partizanov 4 skrivači kot bivši pripadniki MVAC 3 slovenski četniki
1945 (do 15. 5. 1945)	4 civilisti	192 civilistov 60 neugotovljen vojni status	8 partizanov 2 domobranca	94 domobrancev 61 partizanov 1 policist LP 1 vaški stražar (demobiliziran) 8 slovenskih četnikov

Tadeja Tominšek Čehulić

JUDICIARY OF THE PARTISAN MOVEMENT IN SLOVENIA DURING WORLD WAR II:
PUNISHMENT POLICY AND THE QUESTION OF DEATH SENTENCE

S u m m a r y

The following discussion sheds light on the issue of the organisation and activities of the partisan movement (military) judiciary during World War II in Slovenia on the basis of archive sources and the database of the Institute of Contemporary History in Ljubljana entitled *Death toll in the population on the territory of the Republic of Slovenia during WWII and immediately afterwards*. The research focuses on the question of the partisan movement punishment policy and its most severe consequences: death

⁶¹ Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej.

sentence. Before August 1943, in Slovenia the partisan movement (military) judiciary was only limited to certain regions, carrying out very simplified and swift judicial proceedings, and even these only periodically. Therefore the research will be limited to the period after the Italian capitulation in the autumn of 1943.

Military judiciary developed slowly, starting only at the demand of Edvard Kardelj in the summer of 1943. It also had jurisdiction over civilians. This military judiciary was still characterised by the lack of judicial power as well as staff, just as it had been until then. The control of the Communist Party was obvious, primarily manifesting itself in the structure of the courts, since political commissioners were also among the members. The majority of these people lacked any sense of legal matters, and the fact that at first the Security and Intelligence Service and later the Department for the Protection of People played an important role in the investigations is significant. The independence of (military) judiciary from the Communist Party was not ensured. Judiciary was being established and developed throughout the war, especially at the declarative level, and its smooth functioning was, among other issues, prevented by rapid wartime developments. Therefore death sentences, pronounced by these courts, do not represent a significant percentage in the general victimological picture (according to the current information, these courts carried out the capital punishment in case of at least 84 civilians, while at least 3543 civilians were executed without any judicial proceedings). Therefore, during the war, military courts were not the main means of retaliation against actual and suspected opponents of the partisan movement among civilians. During our research of military courts, light has also been shed on the punishment policy against partisan fighters themselves, which was at the declarative level, as far as capital punishment was concerned, not as strict as it turned out to be in reality (the aforementioned courts carried out a death sentence in case of at least 136 partisans).

1.01
Prejeto 20. 11. 2008

UDK 355.55(497.4)"1942/1945"

Tomaž Teropšič*

Zavezniški oficirji o bojni usposobljenosti slovenske partizanske vojske

IZVLEČEK

Na podlagi arhivskih virov (*The National Archives and Records Administration v Washingtonu*, Arhiva Republike Slovenije in Posavskega muzeja Brežice) in literature, predvsem spominske, prikazuje avtor bojno usposobljenost partizanske vojske, kot so jo videli zavezniški oficirji. Ti so partizansko vojsko ocenili kot dobro organizirano in zelo mobilno, s tehniko gverilskega vojskovanja, ki so jo izpopolnili. Pravilno so ocenili sistem dvopoveljevanja (vojaški poveljnik in politični komisar) in pohvalili usposobljenost poveljniškega kadra. Pri tem so višji poveljniški kader ocenili precej bolje kot nižjega. Še posebej so pohvalili minerje, ki so zelo učinkovito uporabljali samostojno izdelana eksplozivna sredstva. V primerjavi z zavezniškimi enotami so bile partizanske enote precej slabše oborožene in opremljene. Večino oborožitve in opreme so odzele sovražniku v boju.

Ključne besede: druga svetovna vojna, Jugoslavija, Slovenija, Štajerska, partizanska vojska, zavezniki, zavezniški oficirji, gverilsko vojskovanje, pehotno orožje

ALLIED OFFICERS ON THE BATTLE READINESS OF THE PARTISAN ARMY

ABSTRACT

On the basis of literature and archive sources from the National Archives and Records Administration in Washington, Archives of the Republic of Slovenia and the Posavski muzej Brežice museum the author explores the battle readiness of the partisan army. The article includes abundant published recollections. The allied officers evaluated the partisan army as well-organised and extremely mobile. The partisans used perfected guerrilla warfare techniques. The allied officers correctly assessed the system of dual command and commended the qualifications of the command staff. The higher-ranking command staff was evaluated as quite better than the lower-ranking command staff. The sappers, who used self-made explosives very efficiently, were especially approved of. In comparison with the allied units, the partisans had significantly inferior weapons and equipment. They acquired most of their weapons and equipment from the enemy in battle.

Key words: World War II, Yugoslavia, Slovenia, Styria, partisan army, allied officers, organisation of the Slovenian partisan army, battle readiness of the Slovenian partisan army, guerrilla warfare, infantry weapons

* Dr., muzejski svetovalec, Posavski muzej Brežice, Cesta prvih borcev 1, SI-8250 Brežice, e-naslov: tomaz.teropsic@guest.arnes.si

O jugoslovanskih partizanih

V noči s 27. na 28. maj 1943 je na Durmitorju (v Črni gori) pristala s padali prva britanska misija pri vrhovnem štabu s konspirativnim imenom Typical. V njej je bil tudi predstavnik Britanske tajne službe za pomoč odporniškim gibanjem, Special Operations Executive (SOE), kapetan William Deakin, docent na Univerzi Oxford in osebni prijatelj Winstona Churchilla. O partizanskem načinu bojevanja je zapisal: "Tito in njegov štab sta zdaj izoblikovala zamisel partizanskega vojskovanja, ki se je odmikala ne samo od nekdanje sovjetske prakse, temveč tudi od sedanje diplomatske taktike. Temeljna vojaška razlika v obrazložitvi je bila preprosta. Rusom je ustvaritev partizanskih enot pomenila pomožno orožje redne vojske, ki naj opravi nekatere naloge za sovražnimi bojnimi črtami; Jugoslovanom pa so bile partizanske enote vojska, organizirana v gibljivih formacijah in po ozemeljskih obrambnih enotah, ki so vse skupaj predstavljale moralo in ideologijo revolucionarne vojne."¹ Churchill Tita ni maral, ker je bil komunist, a je kljub temu k njemu poslal svojega sina Randolpha, ki je o partizanih junija 1944 izjavil: "Tisto, kar so storili Tito in partizani, bi moralo biti za zgled vsem okupiranim deželam v Evropi. Izpopolnili so tehniko gverilskega vojskovanja, kakršno smo v preteklosti malokje videli. Iz nič so ustvarili izvrstno armado."²

Škot Fitzroy Maclean, ki je bil od septembra 1943 vodja britanske misije v Vrhovnem štabu Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije, je zapisal: "Strateško je bil položaj kot nalašč za neregularne operacije. Prav vse v Jugoslaviji je bilo naklonjeno gverili. Razvlečene linije sovražnikovih komunikacij, njegove izolirane garnizije in naprave. Tudi teren je bil zelo prikladen. Partizani so imeli zaledje za svoje operacije v hribih in gozdovih, ki so po želji lahko služili kot baza, kot odskočna deska, kot manevrski prostor in kot skrivališče. To je bil element, tako bistven za njihov način vojskovanja, kot je morje za pomorsko vojskovanje. S tem da so se znenada pojavljali iz gozdov, so lahko dosegli presenečenje, ki je za neregularne operacije bistveno. S tem da so izginili v gozdovih, ko je bila njihova neposredna naloga izvršena, so izmaknili sovražniku sleherno oprijemljivo tarčo za protiudarec. /.../ Vojna, ki so jo bojevali partizani, je bila čudna. Trdne fronte ni bilo. Ker so se bojevali večidel samo z lahkim orožjem in z omejenimi zalogami municije proti dobro izvežbanemu, dobro oboroženemu, opremljenemu in motoriziranemu sovražniku, ki so ga podpirali tanki, topništvo in letalstvo, so se morali izogibati pozicijskega bojevanja, pri katerem bi nedvomno potegnili slabši konec. Če so hoteli uspeh, je bilo bistveno, da sami obdržijo pobudo in da je ne prepuste svojim nasprotnikom. Njihov cilj je moral biti, da napadejo sovražnika tam, kjer je predstavljal najbogatejšo tarčo, kjer je bil najšibkejši, in predvsem tam, kjer je to najmanj pričakoval. Prav tako važno je bilo, da se po doseženem uspehu ne mudijo, temveč, da spet izginejo v zavetje hribov in gozdov, kjer jih zasledovanje ne more doseči. To je zahtevalo visoko stopnjo mobilnosti."³

¹ Frederick William Deakin: Gora trdnjava. Ljubljana 1976, str. 123. Knjiga je delno avtobiografskega in delno znanstveno raziskovalnega značaja.

² Božo Repe: Rdeča Slovenija : Tokovi in obrazi iz obdobja socializma. Ljubljana 2003, str. 201.

³ Fitzroy Maclean: Vojna na Balkanu. Ljubljana 1968, str. 40-41.

Ameriški polkovnik C. Huntington je menil, da ima partizanska pehota primerne bojne izkušnje in dobre bojne kakovosti. Pri tem je poudaril, da so jugoslovanske čete sposobne delovati z mnogo slabšo opremo in manjšo podporo orožja kot njihove lastne enote. "Partizanski odredi so večinoma nenehno obkoljeni. Zato morajo sprejeti in uveljavljati najstrožjo disciplino ali pa propasti. /.../ Razpored Titovih sil v tem trenutku je najboljši dokaz hrabrosti in discipline njegovih čet. /.../ Partizanski vojak je na videz mnogo bolj flegmatičen, kot je povprečni britanski oz. ameriški vojak. Njegove reakcije se zdijo počasnejše v primerjavi z našimi možmi, čeprav ni zato nič manj čuječ /.../".⁴

O slovenskih partizanih

Britanski podpolkovnik Peter A. Wilkinson, ki je prišel v Slovenijo kot vodja misije "Clowder", je aprila 1944 sestavil pomembno poročilo z naslovom Memorandum o vstaji v Sloveniji.⁵ Slovenske partizane je opisal kot mojstre gverilskega vojskovanja v klasičnem slogu, "neranljivi, nedosegljivi, brez obliča in hrbta, razprostrirajoč se naokrog kot plin". Taktiko je opredelil kot izmikalno, saj se partizani borijo v odkritem spopadu le, kadar so v škripcih. Pravilno je ocenil sistem dvo-poveljevanja in pohvalil poveljniški kader: "Brigadni in bataljonski komandanti so na splošno brezhibni, praktični vojaki z izkušnjami, ki so si jih pridobili v več kot dvajsetih mesecih nenehnih gverilskih bojov. Zaradi naglega naraščanja slovenske vojske so četni komandanti večinoma neizkušeni in manj tehtni. Toda v celoti so Slovenci lahko upravičeno ponosni na svoje komandante. Tisti, ki ne upravičijo svojega imenovanja, ne ostanejo dolgo na položaju. Obstaja tudi visok standard poklicne pristojnosti in osebnega vodenja." Podobno je ocenil politične komisarje. Po njegovem so višji politični komisarji zelo inteligentni, nižji komisarji pa tip nezadovoljnega osnovnošolskega učitelja, družbeno frustriranega, ambicioznega in maščevalnega. "Kljub vsemu so vsi komisarji pogumni ljudje in se kosajo s komandanti pri vodenju vojakov v boj. Vsi so - poleg tega, da so politično izobraženi - tudi vojaško izurjeni, tako da pogosto nadomeščajo poveljnike v svojih enotah." Opazil je, da so partizanski štabi majhni zato, ker morajo biti mobilni. "V Sloveniji so celo štabi višjih formacij nomadski." Glede starosti borcev in njihovih poveljujočih je zapisal: "Tudi v Sloveniji pogosto srečaš dvanajstletnike ali štirinajstletnike, vodnike ali celo mladoletne četne komandirje, ki poveljujejo možem, dvakrat starejšim od sebe. Generalmajorji so sredi tridesetih let, divizijski komandanti so v poznih dvajsetih letih - pogosto imajo v štabu oficirje, ki so deset let starejši od njih."

⁴ Dušan Biber: Ameriške misije, slovenski partizani in prodor na sever. V: Zbornik Janka Pleterškega. Ljubljana 2003, str. 420. Huntingtonova ocena vojaške moči jugoslovanske vojske je bila zelo ugodna. "Za vse partizane Jugoslavije je značilno, je zapisal, da ne obupajo in se ne predajo, kadar so obkoljeni. Ker pa so nenehno obkoljeni, se morajo braniti na vse strani. Od tod njihovi uspehi. Tako vojskovanje pa je možno samo s prostovoljci, ki so izredno skromni in zdržijo največje napore vojskovanja." V: Božidar Gorjan - Bogo: Zavezniške misije na Koroškem in Štajerskem 1944-45 : operacija Avstrija. Koper 2003 (dalje Gorjan, Zavezniške misije), str. 172.

⁵ Memorandum je prvi dokument, ki je zaveznikom v celoti predstavil slovensko partizansko gibanje. Nastal je na podlagi opazovanj v času od decembra 1943 do marca 1944. Memorandum je preveden in objavljen v knjigi: Thomas Mack Barker: Socialni revolucionarji in tajni agenti : koroški slovenski partizani in britanska tajna služba. Ljubljana 1991 (dalje Barker, Socialni revolucionarji), str. 115-149.

Organizacijo slovenske partizanske vojske je opisal z naslednjimi besedami: korpusu poveljuje polkovnik, šteje pa kakih 10.000-15.000 mož; diviziji poveljuje podpolkovnik, šteje pa 3000-4000 mož; brigada ima uradno 1000-1500 mož, poveljuje pa ji major; bataljon šteje 200-500 mož; odred po navadi poveljuje major, šteje pa nekaj manj mož kot brigada, običajno sestoji iz dveh ali treh bataljonov.

"Brigada je sestavljena iz treh bataljonov in je običajna slovenska taktična enota za ofenzivne operacije. Zelo redko, če sploh kdaj, ima statično vlogo. Če nima posebne naloge - na primer konvojske ali rekrutne -, je njena običajna taktika v tem, da prodira skozi nevtralnno mejno ozemlje, ki ločuje nemško od partizanskega svobodnega ozemlja, in tako rekoč išče spopad. To je lahko v obliki napada ali opazovanja osamljenih nemških postojank, napada na železniško progo ali postavljanja zasede konvoju. Podobno kot vsi gverilci se upravičeno, in če je le možno, izogibajo čelnim spopadom. Kadar jim to grozi, se razkropijo v gozdovih in se spet formirajo drugje."

"Odred je običajna slovenska garnizijska enota. Običajno sestoji iz treh bataljonov, od brigade pa se razlikuje po tem, da ima pretežno statično in obrambno vlogo. Njegova naloga je, da deluje kot posadka in policija na osvobojenih ozemljih in da preprečuje vsakršne sovražnikove vpade. Odred sestoji iz rednih vojakov, čeprav so pogosto z območja, ki ga odred brani. Sedaj, ko ofenzivne operacije v Sloveniji upadajo, odredi na splošno bolj kot brigade privlačijo boljši in bolj izkušen tip partizana. Čeprav ima odred obrambno vlogo, se pred močnejšo silo umakne in se podobno kot brigada, če je le mogoče, izogne frontalnim bojem."

O urjenju rekrutov je zapisal, da po navadi sestoji iz desetdnevne vaje s puško, puškomitraljezom in bombo. Strelska izurjenost ne dosega rednih britanskih standardov in nadzorovano streljanje je malce amatersko. "Če povzamem, standard urjenja je precej pod ravni redne vojske (celo ko gre za patroljno taktiko), toda neskončno boljši, kot sem si ga lahko zamišljal v kateri koli gverilski vojski." V nadaljevanju je zapisal, da je za partizana orožje prestižni predmet. Oficirji in podoficirji so imeli brzostrelke, ne pa stene (angleške brzostrelke), ker so bile videti preveč ceneno.

Britanska brzostrelka sten MK II, 9 mm. Izdelali so več kot 2 milijona kosov in je bila uporabljena na vseh bojiščih (muzejski predmet hrani Posavski muzej Brežice).

Podpolkovnik Wilkinson se je precej razpisal o partizanski obveščevalni dejavnosti. Tu je bil tudi najbolj kritičen. "V nobeni drugi stvari pogledi partizanov in nas niso tako očitno različni kot so glede obveščevalnega dela. Razen morebiti Titovega Vrhovnega štaba, katerega pomembnost narašča iz dneva v dan, partizani nimajo nobene potrebe po strateški obveščevalni službi, pravzaprav sploh po nobeni, ki ni neposredno povezana z njihovimi krajevnimi operacijami. Vrednost točnega poročanja o bojni razporeditvi na bojišču je zanje brez pomena. /.../ Taktično obveščevalno delo je dobro in navkrižna zasliševanja ujetnikov med bojem se lahko primerjajo z zasliševanjem v naši armadi. Kot sem že dejal, pa je vse drugo obveščevalno delo, razen taktičnega, v celoti zanemarjeno." Posebej pa je poudaril, da jim partizani niso dovoljevali, da bi stopili v stik s partizanskimi obveščevalnimi viri. In v tem početju so bili partizani povsem nepopustljivi.

Je pa bil polkovnik Peter navdušen nad kurirji in kurirskim sistemom, za katerega je zapisal, da je odlika slovenskih odporniških komunikacij. Zapisal je še, da je kurirska služba najučinkovitejša in najbolj tajna dejavnost, kar jih je videl na svoji poti. Kurirski sistem "je v glavnem v rokah fantov, starih 14 do 20 let, ki so na raznih stopnjah in pogosto živijo v sila nevarnih razmerah in skoraj vedno zelo neudobno. Odgovarjajo za prenos pošte in vodenje uradnih potnikov. Povprečen pohod na noč traja 6 do 12 ur, če je vse v redu, pripravljeni pa morajo biti tudi na 20-urno pot, ki smo jo bili prisiljeni opraviti v pol ducata primerov (najhujši pohod brez predaha je trajal 37 ur!). Po uradni kurirski liniji je moč priti iz slovenskega glavnega štaba na Primorsko v 10 dneh, na Štajersko tudi v 10 dneh, iz primorskega štaba (9. korpus) v Celovec v 8-10 dneh in v Istro v 5 dneh."

Lepe besede je namenil partizanski preskrbi: "Partizanska vojska v Sloveniji je v preskrbi povsem odvisna od civilnih organizacij. Za hrano, civilni prevoz itd. skrbi vaški odbor, ki je odgovoren za vzdrževanje vseh enot na svojem območju. Nobena pohvala ni previsoka za način, s katerim je civilno prebivalstvo brez pritožb sprejemalo žrtve, ki jih narekujejo potrebe partizanov, katerih zahtevnost se skorajda enači z nemško. Dobrosrčnost, s katero so dajali še zadnje, kar so imeli, v prid njihovi stvari, mi je bila najbolj prepričljivo potrdilo o priljubljenosti vstaje in vdanosti njenim ciljem. Seveda pa je za vojsko tolikšnega obsega nemogoče, da bi se preživljala izključno s tistim, kar daje podeželje. Za preskrbo kot tudi za vojne zaloge in zdravstveno opremo so poleg podeželja odvisni še od: a) zaplenjenih sovražnikovih zalog; b) pošiljk, ki jih odvržejo britanska letala; c) skrajno zaupnih virov dobav iz mest, ki so jih okupirali Nemci." Po njegovem mnenju je imela partizanska vojska dovolj mesa in krompirja, povsem pa je primanjkovalo sveže zelenjave in sadja, tudi mila in tobaka. Manjkalo je soli in sladkorja, manjšale pa so se zaloge kruha. Prehrano je ocenil kot ustrezno, čeprav ne preveč zdravo in obupno dolgotrajno. Označil jo je kot "pošten zaporniški jedilnik."

V memorandumu se je dotaknil še vprašanja zdravstva. Opazil je, da zaradi pomanjkanja zdravnikov delajo brez mila, anestetikov in antiseptikov, a kljub temu delajo po najboljših močeh. Zapisal je, da v Sloveniji pegavega tifusa tako rekoč ni, sta pa precej razširjena jetika in kašelj, ki je vsesplošen. Zaradi spanja na prostem je bilo veliko revmatizma v sklepih. Pri tem je opozoril, da so hud problem gverilske vojne ranjenci. Zdravijo jih v primitivnih bolnišnicah, ki so vedno locirane na težko dostopnih krajih. Svoje nadrejene je ob tem opozoril, da je evakuacija hudo ranjenih ena izmed najnujnejših slovenskih potreb.

Partizanski oficir pri pregledu zavezniške pomoči iz zraka v Zgornji Savinjski dolini leta 1944 (Zgodovinski arhiv Celje).

V povzetku je Wilkinson strnil nekaj sklepnih misli. Zapisal je, da je vrednost balkanskih odporniških gibanj v tem, da na svojem ozemlju zadržujejo veliko število sovražnikovih vojakov in ovirajo promet po železnicah in v manjši meri po cestah. Slovenske partizane je označil za neprimerno bolj iregularne kot hrvaške in bosanske, menil je, da jih je treba po teh iregularnih standardih tudi soditi.

Drugi britanski podpolkovnik Peter Moore je v svojem poročilu z dne 10. februarja 1945 strnil svoje misli v naslednjo ugotovitev. Slovenski partizani, ki so se prejšnje poletje dobro borili, so postali neaktivni in tudi v redkih akcijah poslej niso bili uspešni. Njihov očitni namen je bil, da varčujejo s silami in čakajo na zlom

nemške armadne skupine v Jugoslaviji, potem pa zasedejo Ljubljano, Primorsko in Koroško.⁶

Iz dostopnih ameriških virov lahko ugotovimo, da so imeli ameriški oficirji pozitivno mnenje o partizanski taktiki in usposobljenosti slovenskih partizanskih borcev. Menili so, da partizani dajejo prednost nočnim bojem. Uporabljajo taktiko ameriških Indijancev in so eksperti v maskiranju mitraljeških in topniških položajev. Dobro poznajo teren in ne potrebujejo zemljevidov. Uporabljanje lokalnih vodičev, ki so dobri poznavalci terena, je ključno za njihove operacije. Avgusta 1944 so zapisali, da je partizanska vojska organizirana na vojaških osnovah skoraj tako kot redne vojske. Skoraj vsa njihova oprema je od sovražnika, dobili pa so jo z bojem, še posebej velja to za uniforme. Do maja 1944 je bila v glavnem oblečena v italijanske uniforme. Te uniforme so bile slabše kakovosti in jih je bilo treba zamenjati. Obstajala je samo ena pot - nove uniforme so si izbojevali od nemške vojske.⁷

Slovenska partizanska vojska je dobro oborožena s pehotnim orožjem, tudi z lažjim in težjim avtomatskim orožjem. Nemško avtomatsko orožje prevladuje (MP 38, MG 42 in MG 34). Precej imajo italijanskih brzostrelk tipa beretta. Priljubljene so nemške in italijanske pištole (luger parabellum in beretta). Od pušk uporabljajo stare jugoslovanske mavzerice, kratke italijanske pehotne puške, nemške nove (model 42) in stare mavzerice ter nekaj novih nemških polavtomatskih pušk. Ročne bombe so nemškega, italijanskega in jugoslovanskega izvora in jih imajo skoraj vsi vojaki obešene na opasače.⁸

Nemška brzostrelka MP (Maschinenpistole) 40, 9 mm. Bila je standard v enostavni in poceni izdelavi orožja (muzejski predmet hrani Posavski muzej Brežice).

⁶ Barker: Socialni revolucionarji, str. 76. Podpolkovnik Moore je bil s svojo ugotovitvijo zelo blizu resnice. Potrditev najdemo pri Edvardu Kardelju, ki je že konec julija 1944 svaril slovensko partizansko vodstvo: "V zvezi s koncem, ki se približuje, vodite tudi pravo vojno politiko. Čuvajte sile in ne trošite jih tam, kjer ne gre za učvrstitev naše vojske in njenega položaja." Tone Ferenc: Priprave na konec vojne. V: Slovenija v letu 1945. Ljubljana 1996, str. 12.

⁷ The National Archives and Records Administration (dalje NARA), Washington, D. C., RG 226 E 10-8 B 73 WASH-REG-INT-19. Office of Strategic Services, Economic conditions in Slovenia, 13 August 1944, str. 8 in 9. Za prijaznost, pomoč in vpogled v bogato arhivsko gradivo, ki ga je v tujih arhivih zbral, se najtopleje zahvaljujem dr. Dušanu Bibru iz Ljubljane.

⁸ NARA, Washington, D.C., RG 226 E 10-8 B 73 WASH-REG-INT-19. Office of Strategic Services, Economic conditions in Slovenia, 13 August 1944, str. 9 in 10.

Ameriški kapetan George S. Wuchinich, prvi ameriški obveščevalec v Jugoslaviji, ki je 27. novembra s padalom doskočil pri Hribu na Dolenjskem,⁹ je zatrjeval, da pozimi ni lahko biti partizan in da se noben ameriški vojak ne bi bojeval ali živel v takšnih razmerah. Pri tem je izvedel primerjavo z njihovo revolucijo in boji Georgea Washingtona.¹⁰ Kapetan John A. Blatnik¹¹ je zapisal, da so Slovenci odlični organizatorji. "Častniki so bili v glavnem mlajši ljudje z večletnimi bojnimi izkušnjami, zdeli so se mi resni, sposobni in pravi možje. Vojaki so bili zelo disciplinirani in po tistem, kar sem jih videl v boju, kar sicer ni bilo veliko, bi lahko rekli, da so odlično izurjeni. Morala je bila izjemno visoka." O partizanskem generalu Dušanu Kvedru je zapisal, da je mlad, sposoben, tiho govoreč in zelo simpatičen človek.¹²

O štajerskih partizanih

Britanski major S. V. McNeff¹³ je ugotovil, da sta na Štajerskem dve vrsti oficirjev. "Prvi so poklicni protifašistični vojaki, ki so zelo pogosto slavni borci in dosežejo visok čin. Drugi so bivši oficirji jugoslovanske vojske, ki so dobri za disciplino in urjenje, vendar pa nimajo za sabo rednega oficirskega izpopolnjevanja." Je pa nekaj oficirjev iz prve skupine, ki združujejo vrline obeh. V nadaljevanju je zapisal, "da se partizani ne znajo prav obnašati, ko se nad njimi znajdejo izvidniška letala ali bombniki. Ne znajo biti tiho pod drevesi, svetleče predmete puščajo nepokrite in s strojnimi streljajo na letala, s čimer izdajajo svoje položaje, ne da bi kar koli pridobili. Vendar pa je bilo le malo partizanov kadar koli v letalu in nobeden ni imel sodobnega vojaškega urjenja. Trenutno pošiljajo v IV. cono same najboljše oficirje. Štejejo si v čast, da so tam. Uspehe partizanov v IV. coni je treba ocenjevati glede na dejstvo, da so izgube, ki jih v bitki zadajajo Nemcem, zmerom nekajkrat višje od tistih, ki jih utrpijo njihovi možje." Ugodno je ocenil svobodno partizansko ozemlje v Zgornji Savinjski dolini. "To osvobojeno območje je za obrambo dobro izbrano, ker ga nemške sile lahko dosežejo, poleg operacij širokega obsega prek gora, le skozi ozke soteske. Za povrh so partizani dodatno zavarovali svoje položaje tako, da so uničili nekaj mostov, prek katerih je bilo moč doseči to območje."¹⁴

⁹ George Wuchinich, sin srbskih izseljencev v ZDA, vodja ameriške misije Alum v Sloveniji od novembra 1943 do julija 1944, je napisal več kot 1300 poročil in depeš. Dušan Biber: Doslej neznani ameriški viri : poročila kapetana Johna A. Blatnika o službovanju v Jugoslaviji (na Hrvaškem in v Sloveniji) od avgusta do septembra 1944 in od novembra 1944 do maja 1945. V: Borec, 1988, št. 2 (dalje Biber, Neznani ameriški viri), str. 197.

¹⁰ NARA, Washington, D.C., RG 226 E 146 B 205 F 2870 WASH-SECT-OP-75-78. George S. Wuchinich, Report on Field Conditions in Slovenia (Yugoslavia), 28 November 1944, str. 17.

¹¹ Ameriški letalski kapetan John A. Blatnik je bil vodja ameriške misije v Sloveniji od januarja do maja 1945; Biber, Neznani ameriški viri, str. 196-211.

¹² Prav tam.

¹³ Na Štajerskem je bival od maja do julija 1944. Z letalom je 26. avgusta odletel v Bari. Tam je 13. septembra napisal poročilo, ki nosi oznako "tajno". Kaže, da je to prvo celovitejše poročilo nekega zavezniškega častnika o razmerah v 4. operativni coni NOV in POS. Tone Ferenc: Opombe k Poročilu o delovanju jugoslovanskih partizanov na ozemlju Velikega Reicha (S. V. McNeff). V: Borec, 1987, št. 2-3, str. 102).

¹⁴ S. V. McNeff: Poročilo o delovanju jugoslovanskih partizanov na ozemlju velikega Reicha. V: Borec, 1987, št. 2-3, str. 91-101.

Pravilno je ocenil, da na območju cone primanjkuje uniform in opreme. Zapisal je, da borci nosijo nemške uniforme ter mešanice uniform in civilnih oblek. V dodatku je opisal življenjske razmere na območju cone. "Ker se večina življenja odvija na odprtem zraku v gorah, do višine pet ali šest tisoč čevljev, je vprašanje opreme zelo pomembno in bi ga lahko obdelali precej podrobno. Junija je bilo na Pohorju še zmerom nekaj snega in pogosto pada leden dež. Avgust je edini topli mesec. Pozimi je v gorah sneg debel dva metra in za preživetje je nujna zelo topla oprema. A ker je opremo treba nositi, bi morala biti hkrati tudi lahka."¹⁵

"Možje naj bi nosili jahalne hlače namesto hlač, ker se ne zmočijo toliko. Partizanski oficirji zmerom spremenijo naše vojaške hlače v jahalne hlače. Priskrbeli naj bi zelo močne visoke škornje, ustrezno prirejene za plezanje. Pozimi je nevarnost ozeblin in - poleg tega, da je slišati za primere, ko zmrznejo do smrti - mogoče je srečati partizane, ki so zaradi ozeblin iz lanske zime za stalno pohabljeni. Poslali naj bi veliko volnenih nogavic."¹⁶

Ameriški major Franklin A. Lindsay¹⁷ je v svojem poročilu zelo izčrpno in kritično obdelal štajerske partizane v drugi polovici leta 1944.¹⁸ Zapisal je, da so štajerski partizani veliko prispevali pri uničevanju nemških komunikacij med Italijo, Balkanom in Nemčijo, vendar bi bil lahko ta prispevek večji, če ne bi po septembru skoraj popolnoma izgubili iniciativo.¹⁹

Partizanske operacije je razdelil na dva dela: na operacije proti sovražnikovim komunikacijam in operacije za osvobajanje in ohranitev ozemlja. Prvi tip operacij je opisal podrobno na naslednjem primeru: "Dvaindvajsetega junija sem spremljal partizanski bataljon pri napadu na velik zidani most čez Mislinjo na progi Celje-Dravograd. Do mosta smo prišli, ne da bi nas opazili, in ugotovili, da je popol-

¹⁵ Prav tam, str. 101.

¹⁶ Prav tam.

¹⁷ S Halifaxom so vzleteli iz Brindisija 14. 5. 1944 in okoli 23. ure nad Belo krajino s padali odskočili štirje zavezniški častniki in podčastniki. Med njimi je bil major intendantske službe Franklin Lindsay, vodja angloameriške vojaške misije "Cuckold" (Kukavica) pri 4. operativni coni NOV in POS. V štab cone na Pohorju so prišli 15. 6. Po odpoklicu iz Slovenije je iz štaba cone krenil 6. 12., 20. 12. pa je iz Slovenije krenil v GŠ NOV in PO Hrvatske. Major Lindsay je nato postal vodja ameriške vojaške misije pri VŠ NOV in POJ oz. GŠ JA v Beogradu. Bil je drugi po vrsti vodja takrat še skupne angloameriške vojaške misije pri štabu 4. OC NOV in POS na Štajerskem in tretji po vrsti vodja ameriške vojaške misije pri VŠ NOV in POJ oz. GŠ JA v Beogradu. Lindsay sodi med tiste zavezniške častnike, ki so največ časa prebivali in delovali med jugoslovanskimi partizani. Najprej je bil sedem mesecev v Sloveniji, nato dva meseca na Hrvaškem in nazadnje poltretji mesec v Beogradu. Imel je srečo, da je prebival in delal med štajerskimi partizani v času njihovega najuspešnejšega bojevanja poleti in jeseni 1944. V Slovenijo oz. na Štajersko so ga poslali predvsem zato, da bi kot strokovnjak čim več sodeloval pri oviranju oz. onemogočanju okupatorjevega prometa po zelo pomembni južni železnici, ki je povezovala srednjo Evropo z Balkanom in Italijo. O medvojnih dogajanjih Franklin Lindsay: Ognji v noči : OSS in Titovimi partizani v medvojni Jugoslaviji. Ljubljana 1998 (dalje Lindsay, Ognji v noči); več o njem in njegovem delu Gorjan, Zavezniške misije, str. 94-122.

¹⁸ Poročilo Franklina A. Lindsaya o misiji na Štajerskem 1944. leta. V: Borec, 1983, št. 2, str. 84-114.

¹⁹ Na ravni Slovenije je bil podobnega mnenja britanski podpolkovnik Peter Moore. Tudi GŠ NOV in POS je menil, da bi cona lahko storila več, kot je, in je 7. oktobra pisal: "Imamo vtis, da štab v mnogih primerih izgublja situacijo iz svojih rok. Brigade delajo brez potrebe velike marše, ne da bi izvrševale pri tem kakršne koli operacije. Mobilizacijo izvaja na pr. Kozjanski odred, ki je daleč od vašega štaba, neprimerno bolje od vseh ostalih vaših edinic. Pomoč v orožju s strani zaveznikov je bila razmeroma precej velika. Uspeh vaših edinic pa v tem pogledu do danes še vedno ni tak, kot bi moral biti." V: Arhiv Republike Slovenije (dalje ARS), fond Glavni štab narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije (dalje AS 1851), f. 13/I, pismo GŠ NOV in POS, 7. 10. 1944.

noma nezastražen, čeprav je bila sovražna posadka dvesto mož oddaljena slaba dva kilometra. Nabojе so nastavili ob temeljih treh izmed sedmih stebrov na strani, kjer se je svet "dvigal", tako da so bili naboji s tem delno začepljeni. Prvi naboji niso povsem posekali nosilcev in je bilo treba položiti eksploziv še drugič. Brž ko so eksplodirali prvi naboji, so začeli partizanski strojničarji z bližnjega hriba streljati na nemško posadko. Posadka je mislila, da je napadena, in so zato Nemci zasedli bunkerje in se niso vmešali, ko so partizani polagali drugo serijo nabojev, čeprav so bili dosti močnejši od partizanov. Pol ure pozneje so partizani detonirali drugo serijo nabojev in stebri so bili uničeni. Vrzeli, široka kakih sto metrov, je zazijala, potem ko je eksplodiralo kakih 700 kilogramov eksploziva, ne da bi partizani izgubili enega samega moža. Tega mostu potem sploh niso popravili."²⁰

Več odstavkov poročila je namenil oficirjem in podoficirjem. "Najšibkejši člen v vojaški organizaciji so bili nižji oficirji in nižji komisarji. Številni med njimi so si pridobili ta položaj, ker so se dolgo bojevali v partizanskih vrstah. Videti je bilo, da so številne med njimi imenovali na položaje iz političnih nagibov, ker so imeli malo voditeljskega znanja. Oficirski čin je po navadi veljal kot privilegiran položaj, ne pa kot odgovoren položaj. Kar zadeva obleko, hrano, opremo, zatočišče in privilegije, je med oficirji in možmi dosti večji razloček, kot obstaja v britanski ali ameriški armadi. Ti nižji oficirji izkoriščajo svojo avtoriteto, da si iz mršave oskrbe lastijo najboljše. Skoraj vsi oficirji so nosili "titovske" bluže, skrojene iz britanskih in ameriških vojaških plaščev, potem so si jemali še plašče, da so jih nosili čez te bluže. Medtem pa so možje drgetali v raztrganih ostankih civilnih oblek in nemških uniform. V štabu cone so vsi kurirji in sekretarke nosili britanske bojne uniforme, hkrati pa sem videl cele brigade brez ene same britanske uniforme."

"Enak položaj je bil pri izdajanju hrane. Ločene menze so bile za oficirje in može in po navadi je bil velik razloček med enimi in drugimi, kar je zadevalo kakovost hrane in količino."

"Oficirji so na pohodu redko kdaj nosili svoje nahrbtnike, njihovo opremo so jim nosili osebni kurirji."²¹

Zelo zanimive so njegove ugotovitve o tem, kako so partizani uporabljali orožje. "Partizani v 4. coni so uporabljali tole vojaško opremo: ročne bombe, nemške, britanske in italijanske puške, šmajserje in brzostrelke, puške Boyes MT, nemške strojnice 38 in 42 in lahke strojnice bren, težke strojnice breda, dvopalčne in tripalčne minomete, lahke protitankovske topove, ameriške protitankovske metalce raket, italijanske poljske topove 75 mm, plastik 808 in pritikline."

"Puška in lahka strojnica sta bili poglavitni orožji za gverilski način vojskovanja na tem območju. Poslanih je bilo dosti strojnic bren, ki so bile zelo priljubljene in učinkovite. Glavna težava je bila z urjenjem partizanov, da bi gospodarno uporabljali to orožje."

²⁰ To je bil napad Zidanškove brigade in 1. čete conske zaščite na železniški most čez reko Pako in na bližnji železniški predor v Zgornjem Doliču v noči na 18. junij 1944. Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, VI, knjiga 14, dok. št. 75.

²¹ Je pa partizanom priznal veliko vzdržljivost na pohodih. "Od 7. decembra naprej je bil štab cone stalno na pohodu, pogosto v globokem snegu. Vsi so bili premraženi, lačni in izčrpani. Major Mathews, močan možak blizu tridesetih let, se je zgrudil v sneg. Dejal je, da se je odločil vdati, ker nima več moči, da bi šel naprej. Krepka partizanka ga je postavila na noge in si začela nalagati njegov nahrbtnik vrh svojega nahrbtnika in puške. Ko je videl, da namerava ženska nositi njegov nahrbtnik, ga je to tako spodbodlo, da je z muko nadaljeval pohod." Lindsay, Ognji v noči, str. 359.

"Minometov niso uporabljali posebno učinkovito zaradi premajhne izurjenosti. Očitno je bilo storjenih le malo poskusov, da bi uporabljali instrumente in tablice za kontrolo streljanja. V glavnem so pri kontroli streljanja uporabljali približno metodo z opazovanjem zadevanja. Toda mine iz minometov so povzročale močan pok in partizani so bili prepričani, da so dragoceno orožje, ker demoralizirajo sovražne vojake. Tudi lahki protitankovski topovi in bazuke so bili zelo priljubljeni med partizani, toda skoraj nemogoče jih je bilo prepričati, da bi uporabljali ti dve vrsti orožja za tiste namene, za katere sta bili izdelani. Ob neki priložnosti so videli komandanta brigade, ki je streljal s protitankovskim topom (piatom),²² držeč ga med kolena, in streljal z minami, kot da ima minomet, na sovražne vojake, razporejene na pobočju hriba."

"Top 75 mm so pogosto uporabljali pri napadih na sovražne postojanke, da bi z njim podirali stavbe, v katerih se je zabarikadiral sovražnik. Običajni doseg je bil petdeset metrov in nikoli več kot sto metrov. Top so postavljali tako, da so merili vzdolž njegove cevi."²³

Je pa major Lindsay pohvalil štajerske minerje. Zelo učinkovito so uporabljali samostojno izdelane naboje, težke 4 do 12 kilogramov, za rušenje zidov na sovražnih postojankah. Zapisal je še, da so v akcijah na železnicah in mostovih razstrelivo uporabljali primitivno, vendar učinkovito.²⁴

In na koncu še mnenji vodij zavezniških vojaških misij o bojih za osvoboditev Zgornje Savinjske doline. Vodja sovjetske vojaške misije pri štabu 4. operativne cone NOV in POS podpolkovnik Boris N. Bogomolov je zapisal: "Borbe za osvoboditev Zgornje Savinjske doline so bile težke in predstavljajo niz prekrasnih operacij. Operacije so zamislili in osebno vodili funkcionarji štaba IV. operativne zone komandant major Franc Poglajen, politkomisar Jože Borštnar in načelnik štaba major Peter Brajović. Tudi funkcionarji posameznih operativnih enot so izvedli svoje naloge izredno točno, borci pa so pokazali veliko junaštvo in vzdržljivost."

²² Projector Infantry Anti-Tank - britanski pehotni protitankovski metalec granat. Zaradi povečane debeline oklepa nemških tankov so dotedanje britanske protitankovske puške postale neuporabne. Britanci so zato konec leta 1942 uvedli PIAT. Bili so težki (14,5 kg) in nerodni. Praktični domet je bil okoli 100 m. A je bil PIAT v letu 1942 eden boljših protitankovskih izumov, ki so bili na voljo pehoti. Ian V. Hogg: *The Military Book Club Encyclopedia of Infantry Weapons of World War II*. London 1997, str. 148-149; Stephen Bull: *Twentieth - century arms & armour*. London 1996, str. 154-155.

²³ Major Lindsay je prisostvoval napadu na nemško postojanko v Ljubnem. Zapisal je: "Napad se je nadaljeval in partizani so se med obzidjem in hišami prebijali proti sredini vasi, kjer so se Nemci skrivali v še preostali utrdbi - močni kamniti zgradbi. Kmalu se je na poti proti vasi pojavil 75-milimetrski italijanski top. Partizani na Dolenjskem so ga razstavili in ga kos za kosom v nahrbtnikih prenesli čez mejo in Savo ter prek hribov. V gozdovih so ga ponovno sestavili in usposobili za napad. V bitko ga niso pripeljali s tovarnjakom ali s konji, temveč ga je privleklo šest močnih partizanov. Skupaj so dvignili podvozje topa, se prihulili za njegovo zaščitno ploščo, kakor so najbolje mogli, in ga tako potiskali na strelni položaj. Kakih sedemdeset metrov pred obzidjem postojanke so se ustavili. Namenili so top za prvi strel, zaprli zapiralo, namerili top na steno tako, da so poškilili vzdolž cevi in ustrelili. Zid utrdbe se je razlkal in naslednja granata se je razpočila že v zgradbi. Partizani so nato vdrli skozi razpoko z brzostrelkami sten in ročnimi granatami. Branilci se niso več mogli boriti. Vsi prašni so z vzdignjenimi rokami drug za drugim prišli na plano. Nekateri člani posadke so se razbežali v bližnje hiše in nadaljevali boj. Tiste hiše so partizani z razstrelivom razrušili ali pa jih zažgali in tako v celoti zavzeli vas." Lindsay, *Ognji v noči*, str. 163.

²⁴ Ob petdesetletnici konca 2. svetovne vojne je bil v Sloveniji na obisku Franklin Lindsay z družino. Ob odhodu iz Slovenije je zapisal, "da njegove nekoliko kritične pripombe o partizanski politiki v ničemer ne zmanjšujejo občudovanja našega junaštva, našega nepopisnega poguma in moralne moči. Ponovil je besede svojega prijatelja Petra Wilkinsona, ki je partizane opisal, da so bolj hrabri, kot je bilo mogoče pričakovati." Gorjan, *Zavezniške misije*, str. 120.

Pogreb padlih zavezniških letalcev v Zgornji Savinjski dolini. Govori vodja sovjetske vojaške misije pri 4. OC NOV in POS podpolkovnik Boris N. Bogomolov (Zgodovinski arhiv Celje).

Po vtisih na bojiščih neposredno po bitki moram ugotoviti naslednje: VI. SNOUB Slavka Šlandra je odlična, zlasti njeni minirji, ki so pod mitralješkim ognjem uspešno minirali vsako hišo posebej, eno celo šestkrat. Odličen vtis imam o XI. SNOB Miloša Zidanška. Takšen podvig je možno doseči le ob visoki morali. Težke fizične napore so vzdržali vsi borci in funkcionarji, od najnižjega do najvišjega, ter tvegali svoje življenje za svobodo svojega naroda. To dokazuje veliko politično zrelost. Očitno je nasprotje med sovražnikovo in partizansko moralo: prvih se je mnogo predalo, dočim se ni zatajil niti en partizan.

TAK NAROD, KI VE, ZAKAJ SE BORI, STOJI NA VISOKI MORALNI STOPNJI!

Končno je borba pokazala, da je niso vodile le male partizanske skupine, pač pa so je bojevale edinice Slovenske Narodno Osvobodilne Vojske kot sestavni del velikih zavezniških armad.²⁵

Vodja anglo-ameriške vojaške misije pri štabu 4. operativne cone NOV in POS major Franklin A. Lindsay pa je zapisal: "Osvoboditev prvega teritorija na Štajerskem je dogodek, na katerega so lahko ponosni vsi partizani. Ponosni so posebno lahko zato, ker je to prvi osvobojeni teritorij v tisti pokrajini, ki so jo sovražniki imenovali svojo - to je nemško pokrajino.

Strahovit udarec mora biti za sovražnikovo moralo, da je prvi teritorij v njegovih mejah osvobojen ne od velikih modernih armad ZSSR, Velike Britanije ali ZDA, ampak od partizanskih enot, relativno majhnih po številu moštva, ki se je

²⁵ Arhiv Posavskega muzeja Brežice, f. 7/IX, Poročila št. 41 podružnice Tanjug-a za Slovenijo, str. 1.

bojevalo z najenostavnejšim modernim orožjem. Svoje uspehe pa so dosegli še več s svojim pogumom in vojaško strokovnim znanjem.

Zadnje operacije na Štajerskem so bile načrtne, dobro pripravljene in briljantno izpeljane. Z istočasno akcijo je bil sovražnik vržen iz treh svojih močnih postojank, iz nekaterih manjših pa je iz strahu sam pobegnil. Vse to se dopolnjuje s presenetljivo majhnim številom partizanskih izgub.

Siguren sem, da je to samo začetek in trdno sem prepričan, da bodo partizani močnejši iz dneva v dan tako na moštvu kot v orožju in bodo osvobodili vedno nove teritorije, dokler ne bo svobodna vsa Štajerska."²⁶

Tomaž Teropšič

ALLIED OFFICERS ON THE BATTLE OF THE PARTISAN ARMY

S u m m a r y

Winston Churchill had a favourable opinion about the Yugoslav partisans as an army which fought with the allies. In June 1944 he stated that they should be an example for the whole of occupied Europe, because they had created an army out of nothing and perfected the guerrilla warfare techniques. He especially appreciated the partisans because of their military efficiency.

The allied officers evaluated the partisan army as well-organised and extremely mobile. The partisans used perfected guerrilla warfare techniques. The allied officers correctly assessed the system of dual command and commended the qualifications of the command staff. The higher-ranking command staff was evaluated as quite better than the lower-ranking command staff. The sappers, who used self-made explosives very efficiently, were especially approved of. In comparison with the allied units, the partisans had significantly inferior weapons and equipment. They acquired most of their weapons and equipment from the enemy in battle.

In April 1944 the British lieutenant colonel P. A. Wilkinson drew up an important report entitled Memorandum on the Revolt in Slovenia. He described partisans as masters of classic guerrilla warfare: "invincible, unreachable, without faces or backs, spread everywhere like gas". He defined their tactics as elusive, since they only fought in open battles when cornered. He wrote that the value of the resistance movements in the Balkans lied in the fact that they bound a large number of enemy troops to their territory, and also impeded railroad traffic and, to a lesser degree, road traffic. He characterised the Slovenian partisans as far more irregular as the Croatian and Bosnian ones, stating that they should also be judged by these irregular standards. He was correct in his assessment that the partisan headquarters were small because they had to be mobile. Staff officers were young, major generals were in their thirties, while the divisional commanders were in their late twenties. Platoon and even squad commanders were often underage, commanding men significantly older than themselves. Wilkinson described the organisation of the Slovenian partisan army as follows: corps of around 10000-15000 men were commanded by colonels; divisions of around 3000-4000 men were commanded by lieutenant colonels; brigades officially had from 1000-1500 men and were commanded by majors; battalions had from 200-500 men; detachments, a bit smaller than brigades, were usually commanded by majors and mostly consisted of two or three battalions.

On the basis of sources accessible in the United States we can determine that the American officers had a similarly positive opinion about the partisan tactics and readiness of the Slovenian partisans. They believed that the partisans preferred to fight during the night. They used the tactics of the American Indians and were experts in concealing pillboxes and artillery positions. They were familiar with the territory and did not need any maps. The use of local guides, experts in the terrain, was the key to their successful operations. The officers of the allied military missions appreciated how the Styrian partisans hindered the railroad traffic and the work of their sappers, who were very efficient in the use of explosives. They valued their officers highly and believed the 4th operation zone had the best officers. As far as soldiers were concerned, the Americans believed they were less efficient in mortar and bazooka use due to the lack of training.

²⁶ Prav tam.

Allied officers were critical in regard to partisan noncommissioned officers, whom they regarded as the weakest link in the military operations. They noticed separate kitchens for the headquarters members as well as better uniforms for headquarters members than the fighters. They also noticed that during the marches the officers' backpacks were carried by their personal couriers.

1.01
Prejeto 6. 8. 2009

UDK 330.522.7(497.4)"1944/1945"

Bojan Himmelreich*

Organizacija preskrbe na osvobojenih ozemljih Slovenije in priprave na povojno obdobje (1944-1945)

IZVLEČEK

Članek na podlagi arhivskih virov in literature obravnava normativno dejavnost vodilnih organov slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja v času okupacije Slovenije 1941-1945 v zvezi s preskrbo prebivalstva s predmeti široke potrošnje ter organe, ki so nastajali z namenom ureditve preskrbe in trgovine. Prikazan je razvoj teh organov ter načrtov glede organizacije in izvedbe posameznih korakov v preskrbi, od zajema pridelkov in njihove razdelitve med prebivalstvo do oblik in lastništva trgovinske mreže. Prikazano je zanašanje na pomoč zaveznikov. Predstavljeni so tudi zapisi, nastali pri odseku za preskrbo Predsedstva SNOS, ki so obravnavali načrte za ukrepanje ob prevzemu oblasti. Ti so dopolnjevali omenjene bolj splošne in dolgoročne ter predvidevali konkretne in kratkoročne ukrepe neposredno ob prevzemu oblasti po izgonu okupatorjev in po njem. Članek govori tudi o gospodarskih delegacijah SNOS zunaj slovenskega ozemlja, v Beogradu in Splitu. Nastali sta zaradi zavedanja pomena delovanja na območjih, kjer so pridelovali in prevzemali blago za Slovenijo in kjer so o delitvi blaga odločali.

Ključne besede: Slovenija, druga svetovna vojna, narodnoosvobodilno gibanje, gospodarstvo, preskrba, Slovenski narodnoosvobodilni svet, osvobodjena ozemlja, življenjske potrebe, živilske nakaznice, UNRRA

SUPPLY ORGANISATION AT THE SLOVENIAN LIBERATED TERRITORIES AND PREPARATIONS FOR THE POST-WAR PERIOD

ABSTRACT

On the basis of archive resources and literature, the following article focuses on the normative activities of the governing bodies of the Slovenian national liberation movement during the occupation lasting from 1941 to 1945 with regard to the supply of everyday items to the population and the bodies forming with the intention of managing supply and trade. The article also demonstrates the development of these bodies and the plans with regard to the organisation and individual steps in the supply chain, from the harvesting of produce to its distribution among the people, as well as the forms and proprietorship of the trade network. The reliance on the aid of the allies is demonstrated. The article also presents the records made at the Department of Supply of the Presidency of the Slovenian People's Liberation Council with regard to the plans of action during the takeover of power. These plans supplemented the more general and long-term measures, taking into account the actual

* Dr., arhivist z doktoratom, Zgodovinski arhiv Celje, Teharska 1, SI-3000 Celje, e-naslov: bojan.himmelreich@guest.arnes.si

and short-term measures during and after the takeover of power as the occupiers were driven out. The article also addresses the economic delegations of the Slovenian People's Liberation Council outside the Slovenian territory - in Belgrade and Split. These delegations were formed especially due to the activities in the regions where goods were harvested and taken over for Slovenia, and where decisions were made about the division of these goods.

Key words: World War II, Slovenia, national liberation movement, economy, supply, Slovenian National Liberation Council, liberated territories, life's necessities, food ration coupons, UNRRA

Vodstvo NOB se je s konkretnimi pripravami na organizacijo preskrbe civilnega prebivalstva z življenjskimi potrebščinami za čas po vojni začelo ukvarjati leta 1944. Po zlomu okupatorja, je menil Kardelj avgusta 1944, se bo težišče boja preneslo s političnega polja na gospodarsko. Poleg obnove in graditve industrije je kot nalogo partije videl učvrstitev državnega sektorja gospodarstva.¹ Vendar to ne pomeni, da se s temi problemi niso srečevali že prej. Vsako osvobojeno ozemlje je ob odhodu okupatorjevega upravnega aparata pustilo za seboj praznino na področju preskrbe civilnega prebivalstva. To je bil prvovrstni politični problem, saj je stopnja zadovoljitve osnovnih potreb prebivalstva vedno merilo uspešnosti in s tem priljubljenosti vsake oblasti. Pri pregledu te dejavnosti v času okupacije se bomo omejili le na ukrepe vodstva narodnoosvobodilnega gibanja in na nekatera druga najpomembnejša dejstva. Pričujoči pregled obravnava le sprejete sklepe, ki pa niso bili vedno uresničeni; ob pomanjkanju je imela prednost preskrba vojske, prebivalstvo je v večini moralo samo poskrbeti za svoje potrebe.

Prvi tovrstni ukrep je odlok o povrnitvi osebne in materialne škode, nastale v slovenskem osvobodilnem boju. Zavezal je slovenski narod in OF, da bosta v času osvobodilnega boja skrbela za vzdrževanje družin partizanov.² Naslednje primere preskrbe civilnega prebivalstva zasledimo ob osvobajanju ozemelj na Dolenjskem in Notranjskem spomladi 1942, ko so mu vojaške enote delile zaplenjeno blago. Med drugimi posegi posameznih vojaških enot v pristojnost civilnih oblasti so bili tudi razglasi o prepovedi tihotapljenja živil in drugih življenjskih potrebščin z osvobojenega ozemlja³ in o zaplembi vseh čezmernih zalog ter razdelitvi hrane iz občinskih zalog.⁴

Med partizansko ofenzivo od aprila do julija 1942 sta bili osvobojeni dve tretjini Ljubljanske pokrajine. Osvobojeno ozemlje ni obsegalo skoraj nobenega od večjih mest in le nekaj večjih trgov z največ upravičenci do vseh racioniranih živil. To dejstvo se je glede preskrbe civilnega prebivalstva izkazalo kot prednost.⁵ Italijanske oblasti so namreč ustavile pošiljanje hrane v kraje zunaj njenega nadzora. Primerjava cenikov na območju Ljubljanske pokrajine pod italijansko okupacijo in

¹ Jera Vodušek Starič: Prevzem oblasti 1944-1946. Ljubljana 1992, str. 177.

² Tone Ferenc: Ljudska oblast na Slovenskem 1941-1945. 1, Država v državi. Ljubljana 1987 (dalje Ferenc, Ljudska oblast 1), str. 40. Prvi pregled gospodarske dejavnosti med NOB je izšel že leta 1945: Milan Lemež: Narodno-osvobodilno gibanje in naše narodno gospodarstvo. V: Slovenski zbornik 1945, Ljubljana 1945, str. 251-262. Članek v kratkem pregledu tematike vsebuje nekaj netočnosti.

³ Ferenc, Ljudska oblast 1, str. 137.

⁴ Prav tam, str. 147.

⁵ Prav tam, str. 288.

na osvobojenem ozemlju pokaže višje cene na slednjem, kar si moremo razlagati z dejstvom, da je bila dostopnost živil tam slabša.⁶

Tudi med odredbami IO OF, ki so urejale življenje na osvobojenem ozemlju, so takšne, ki so posegale na področje preskrbe. Ob ustavitvi italijanske preskrbe in ob minimalni možnosti dovoza od drugod so bila ta območja odvisna le od prihodnjega pridelka in od količin v zalogah. Zato je bilo te treba preudarno porazdeliti. Sredi junija je IO OF izdal okrožnici, s katerima je skušal ugotoviti število prebivalstva. Omeniti velja tudi odloka IO OF o obvezni prijavi zalog in prepovedi izvoza življenjskih potrebščin z osvobojenega ozemlja.⁷

Pomen, ki so ga namenjali ureditvi prehrane, se kaže tudi v dejstvu, da je Narodnoosvobodilni svet (NOS) za osvobojeno ozemlje, ustanovljen 27. junija 1942 na seji IO OF, med osmimi poverjeništvu imel tudi poverjenišvo za kmetijstvo.⁸ Vendar ni znano, da bi to poverjenišvo ali NOS imela kak načrt preskrbe za osvobojeno ozemlje. Osnovna skrb za preskrbo je bila na okrožnih in rajonskih odborih OF. A dejstva, da reševanje preskrbe z živili na osvobojenem ozemlju ni bilo rešeno zadovoljivo, so se zavedali in ga skušali izboljšati. Maja in junija so bili izdani navodila o popisu zalog hrane in odlok o obvezni prijavi zalog. Julija 1942 sta poverjenišvo in NOS - ob ugotovitvi, da je osvobojeno ozemlje odvisno le od lastnih virov - prebivalstvo zavezala k največjemu varčevanju, izrazila potrebo po pravičnem razdeljevanju hrane in prepovedala izvoz živil.⁹

Italijanska ofenziva v drugi polovici leta je povzročila veliko gospodarsko škodo, saj so njihove enote nastopale zelo kruto in brez nadzora uničevale živino in krmo ter požigale ali odvažale živila. Sama italijanska oblast je ugotavljala, da v zimi grozi lakota. Ofenziva je zelo škodovala mreži narodnoosvobodilnih odborov.¹⁰

Od konca pomladi leta 1943 je vodstvo NOG začelo zahtevati od odborov OF, naj znova začnejo izvajati oblastne funkcije na vseh področjih in bolj kot na katerem koli drugem se je njihova oblast poleti 1943 uveljavila ravno na gospodarskem. Julija je Izvršni odbor OF ustanovil osrednjo gospodarsko komisijo za vse slovensko ozemlje. Okrožnih, rajonskih in vaških niso ustanavljali povsod sočasno, na Štajerskem šele leta 1944.¹¹ Njihova naloga je bila predvsem preskrba narodnoosvobodilne vojske in organizacije OF, poleg tega še civilnega prebivalstva. Naloge osrednje gospodarske komisije so bile vodenje evidence, odrejanje prisilnih nakupov, posredovanje pri menjavi blaga med okrožji in izdajanje nakaznice za prehrano prebivalstvu. Civilnemu prebivalstvu brez pridelkov so delili živila iz zalog, ostalih za Italijani, ali iz skladišč gospodarskih komisij. Razpustili so jih pozno poleti leta 1944.¹²

⁶ Prav tam, str. 308; Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Ministrstvo za trgovino in preskrbo (AS 230), šk. 15, 1108/15, poročilo IO okrožnega NOO Novo mesto, 6. 6. 1945.

⁷ Metod Mikuž: Slovensko partizansko gospodarstvo v luči partizanskih dokumentov. Ljubljana, 1969 (dalje Mikuž, Slovensko partizansko gospodarstvo), str. 30; Ferenc, Ljudska oblast 1, str. 275.

⁸ Metod Mikuž: Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji, II. Ljubljana 1961 (dalje Mikuž, Pregled zgodovine NOB), str. 83-84; Ferenc, Ljudska oblast 1, str. 277-278. Poverjenik za prehrano je bil Tone Fajfar.

⁹ O vseh navodilih in odlokih vodstva NOG o preskrbi na osvobojenem ozemlju v Ferenc, Ljudska oblast 1, str. 292-301.

¹⁰ Ferenc, Ljudska oblast, 1 str. 498, 515, 519 in 522.

¹¹ Prav tam, str. 629, 636-652.

¹² Metod Mikuž: Pregled gospodarske dejavnosti v narodnoosvobodilni borbi v Sloveniji. V: Zgodovinski časopis, 1956-57 (dalje Mikuž, Pregled gospodarske dejavnosti v NOB), str. 244-245. Podrobno o pristojnostih gospodarskih komisij v Mikuž, Slovensko partizansko gospodarstvo, str. 47-48.

Po kapitulaciji Italije je Vrhovni planum OF 14. septembra 1943 ustanovil Upravno komisijo za osvobojeno ozemlje, ki je imela osem odsekov, med njimi tudi za gospodarstvo in prehrano. Poslovala je le na Dolenjskem in Notranjskem, upravo na Primorskem je vodil novoustanovljeni NOS za Primorsko Slovenijo. V svojem šestmesečnem delu (ukinjena je bila marca 1944) je bilo najbolj izpostavljeno njeno delo na gospodarskem in finančnem področju.¹³

Ukvarjanje vodstva NOG z gospodarskimi zadevami se je v času vojne do prvega zasedanja SNOS v veliki meri omejevalo na reševanje tekočih zadev, skoraj izključno na preskrbo partizanskih enot in le v manjši meri civilnega prebivalstva. S pripravami na poseg v gospodarsko življenje po vojni so se začeli ukvarjati leta 1944. Januarja in avgusta tega leta ustanovljena Znanstveni inštitut pri IO OF/P SNOS in Študijska komisija pri Predsedstvu SNOS sta vključevala mnoge predvojne gospodarstvenike in bila jedro te dejavnosti. Njuni člani so pisali prispevke, v katerih so razmišljali tudi o povojni organizaciji gospodarstva in o njegovem delovanju v spremenjenih razmerah nove družbe.¹⁴

Sprva le Znanstveni inštitut, nato pa obe telesi sta nudili znanstveno oporo novemu upravnemu aparatu, ki so ga oblikovali z odlokom z dne 12. marca 1944. Namesto dotedanje Upravne komisije so oblikovali odseke pri Predsedstvu SNOS. Ta odlok je le potrdil dejansko že obstoječe stanje, saj so odseke oblikovali že prej. Gospodarski odsek bivše Upravne komisije je tako tudi po njeni ukinitvi nadaljeval z delom; združeval je panoge gospodarstva v petih oddelkih.¹⁵ Glede oddelka za trgovino obstaja zapis, da je bil ustanovljen šele junija 1944.¹⁶ Z namenom poživitve zasebne pobude zlasti v trgovini in s tem posledično boljše preskrbe tako za vojsko kot za civilno prebivalstvo je Predsedstvo SNOS prek Denarnega zavoda Slovenije dalo trgovcem posojilo 5 milijonov lir. Glavno delo oddelka za prehrano je v skladu z njegovo nalogo tvorila skrb za nabavo hrane za vojsko in deloma za civilno prebivalstvo.¹⁷

Sredi avgusta 1944 so iz odseka za gospodarstvo izločili oddelek za prehrano in gozdarstvo in ustanovili dva samostojna z istima nazivoma.¹⁸ Da bi struktura odsekov ustrezala poverjeništvom NKOJ-a, so na seji Predsedstva SNOS-a 24. novembra 1944 potrdili ukinitvev gospodarskega odseka, iz njegovih oddelkov pa so nastali novi odseki za kmetijstvo, za obrt in industrijo ter za trgovino. Slednji je

¹³ O delu odseka za gospodarstvo in prehrano Upravne komisije za osvobojeno ozemlje gl. Tone Ferenc: *Ljudska oblast na Slovenskem 1941-1945*. 2, *Narod si bo pisal sodbo sam*. Ljubljana, 1985 (dalje Ferenc, *Ljudska oblast* 2), str. 131-153; Miroslav Stepančič: *Partizansko gospodarstvo in oskrba partizanske vojske na Dolenjskem in Notranjskem 1941-1945*. Ljubljana 1989 (dalje Stepančič, *Partizansko gospodarstvo*), str. 112-127; Mikuž, *Slovensko partizansko gospodarstvo*, str. 45-63; Mikuž, *Pregled gospodarske dejavnosti v NOB*, str. 244.

¹⁴ Tone Ferenc: *Ljudska oblast na Slovenskem 1941-1945*. 3, *Mi volimo*. Ljubljana 1991 (dalje Ferenc, *Ljudska oblast* 3), str. 126.

¹⁵ Stepančič, *Partizansko gospodarstvo*, str. 207-208; Ferenc, *Ljudska oblast* 3, str. 54-55.

¹⁶ ARS, fond Predsedstvo Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta (AS 1643), šk. 477, mapa III, ovoj 2, Poročilo o organizaciji in sestavi, dosedanjem delu in načrtih Odsekov, Komisij in institucij pri Slovenskem Narodno Osvobodilnem Svetu ter njegovem Predsedstvu, s. d. Poročilo je nastalo julija ali najkasneje do 19. 8. 1944.

¹⁷ Prav tam.

¹⁸ ARS, AS 1643, šk. 477, mapa I, ovoj 3, Navodilo za redna poročila pokrajinskim in okrožnim NO /OF/ odborom, odsek za prehrano pri Predsedstvu Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta (dalje P SNOS), 15. 10. 1944. O odseku za prehrano v: Jože Prinčič: *Predsedstvo SNOS-a, Prezidij SNOS-a, Prezidij ustavodajne skupščine LRS 1944-1947*. Ljubljana 1982 (dalje Prinčič, *Predsedstvo SNOS-a*), str. 17-18.

deloval le dober mesec, saj so ga decembra združili z odsekom za obrt in industrijo v odsek za industrijo in trgovino.¹⁹

Novooblikovani odsek za trgovino si je zadal za nalogo urejanje preskrbe s trgovskim blagom in industrijskimi surovinami ter skrb za organizacijo mreže za razdelitev blaga in njegovo redno nakazovanje. V ta namen bi pospeševal ustanavljanje nabavno-prodajnih zadrug ter urejal racioniranje blaga.²⁰ Dokončno obliko organizacije so nameravali izoblikovati po osvoboditvi, sledeč organizaciji Poverjeništva za industrijo in trgovino pri NKOJ-u in njegovim navodilom. Sicer pa je tudi že opisana sledila shemi poverjeništva pri NKOJ-u, s katero so tedaj razpolagali.²¹ V dokumentu je večkrat navedeno, da bo odsek usklajeval svoje načrte in dejavnost z drugimi gospodarskimi odseki. Tovrstno sodelovanje so pred tem že formalizirali na seji Predsedstva SNOS 25. decembra 1944 z ustanovitvijo gospodarskega sveta. Potrebno je postalo z osamosvojitvijo oddelkov gospodarskega odseka jeseni 1944. Člani sveta so bili načelniki vseh odsekov gospodarskega področja.²²

Predlog organizacije aparata preskrbe v povojnem obdobju je septembra 1944 izdelal dr. Lado Vavpetič. Menil je, da bo najnujnejša preskrba z živili, druge življenske potrebščine bi lahko počakale. Za ta namen so nameravali izgraditi enotno organizacijo, oprto na organe oblasti. Za pravilno organizacijo prehrane je po tedanjih izkušnjah predlagal tri ločene dejavnosti: nabavo blaga, določanje količin blaga za posameznika in njegovo razdeljevanje. Slednje bi morali prepustiti lokalnim zadrugam in trgovcem, s katerimi bi morali skleniti primerne dogovore o zaščitku, vse skupaj pa naj bi nadzirali NOO. Ti naj bi vodili vse zadeve glede preskrbe prehrane, nanje naj bi se obračali vsi s hrano povezani uradi, zato naj bi pri vsakem delal referent za prehrano. Vavpetičevi predlogi so bili sprejeti in oblikovani v sklepe.²³

V tem prikazu nalog NOO se že kaže tudi del elementov v prvi polovici novembra predlagane reorganizacije prehranjevalne službe. Izvedli so jo v pričakovanju osvoboditve in ob prepričanju, da ob njenem času obstoječa organizacija odsekov za prehrano pri NOO ne bo kos svojim nalogam. Ti so se namreč, kljub drugačnim deklarativnim usmeritvam, ukvarjali večinoma z zbiranjem živil za vojsko in za civilne udeležence NOB. To ni veljalo le za kmečke predele osvobojenega ozemlja, ki je bilo večinoma samooskrbno, temveč tudi za mesta, kjer je bila "prehrana civilnega prebivalstva /.../ v glavnem /.../ prepuščena njim samim".²⁴ Takšen položaj bi ob osvoboditvi celotnega slovenskega ozemlja postal nevzdržen, saj je nova oblast morala prevzeti tudi skrb za civilno prebivalstvo, zlasti po mestih. Predvidevali so, da tega do tedaj na osvobojenem ozemlju obstoječa prehranjevalna organizacija ne bo zmogla. Zato je odsek za prehrano pri SNOS-u

¹⁹ O reorganizaciji odsekov Ferenc, Ljudska oblast 3, str. 64-67 in Prinčič, Predsedstvo SNOS-a, str. 22.

²⁰ ARS, AS 1643, šk. 476, mapa I, ovoj 2, Poročilo odseka za trgovino pri P SNOS-a o nalogah in problemih na področju tega odseka, 25. 11. 1944.

²¹ ARS, AS 1643, šk. 476, mapa 1, ovoj 1, Organizacija Poverjeništva za industrijo in trgovino, s.d.

²² Ferenc, Ljudska oblast 3, str. 67.

²³ ARS, AS 1643, šk. 526, mapa IV, ovoj 1, Zapisnik 6. seje Študijske komisije pri P SNOS, 14. september 1944. V: Zdenko Čepič: Zamisli o gospodarski ureditvi po drugi svetovni vojni v narodnoosvobodilnem gibanju. Ljubljana 1998 (dalje Čepič, Zamisli o gospodarski ureditvi) je navedeno, da je ohranjen tudi v ARS, AS 1643, šk. 499/I, del tudi v prav tam, šk. 478, mapa II, ovoj 2.

²⁴ ARS, AS 1643, šk. 478, mapa II, ovoj 1, Priprave na povojno prehranbeno organizacijo, s.d.

izdelal načrt za novo organizacijo, ki bi morala biti izvedena čim prej, vsekakor pa bi morala delovati takoj ob osvoboditvi. Kot najpomembnejše spremembe po novem načrtu so se lotili izvedbe stroge ločitve opravil, ki so bila trgovskega značaja, od opravil upravnega značaja (npr. ugotavljanje potreb, razdeljevanje živilskih nakaznic). Slednje bi še naprej izvajali NOO, opravila trgovskega značaja pa bi jim odvzeli in jih predali posebni ustanovi, imenovani Nabavljalni zavod (NAVOD).

Če NOO še niso imeli samostojnih odsekov za prehrano, so jih morali takoj ustanoviti. Glede drugega elementa reorganizacije, sistema živilskih nakaznic, so sklenili uvesti enotne živilske nakaznice na vsem slovenskem ozemlju. Izdal bi jih Odsek za prehrano pri Predsedstvu SNOS-a.

Tretje načelo, ki ga je utemeljevala reorganizacija, je bilo razdeljevanje predmetov prek trgovcev špeceristov, trgovcev z mešanim blagom in kmetijskimi pridelki, prek prodajnih in nabavnih zadrug, mesarjev, pekov, gostinskih obratov in mlekarn. Vsi naštetih bi prejeli živila v skladiščih okrožnih ali okrajnih podružnic NAVOD-a na podlagi nakazil, izdanih po prehrabnih odsekih okrajnih NOO po obračunu odrezkov živilskih nakaznic. Potrošniki bi prejeli živila v teh lokalih ob izročitvi predpisanih odrezkov živilskih nakaznic. Vsak potrošnik bi moral imeti samo enega stalnega trgovca ali zadrugo, kjer bi prejemal racionirane predmete. Trgovci in vsi drugi bi morali voditi točen seznam odjemalcev.

V zvezi z navedeno ločitvijo opravil med prehranjevalnimi odseki NOO in NAVOD-om so nameravali čim prej izvesti reorganizacijo prvih. Prikaz pristojnosti NOO glede prehrane iz druge polovice novembra 1944, torej iz časa, ko so reorganizacija in s tem pravkar našete naloge NOO bile že sprejete, kaže, da so organizacijo stalno dopolnjevali in spreminjali, kot so pač pokazale novoodkrite potrebe.²⁵

Glede organizacije odseka za prehrano pri predsedstvu SNOS sta do novembra 1944 obstajala vsaj dva načrta.²⁶ Odsek je predstavil seznam svojih problemov, za katere je menil, da so rešljivi le v enotnem, "jugoslovanskem okviru". Predlagali so, naj NKOJ takoj pripravi smernice za enotno organizacijo prehranjevalnega aparata v vseh federalnih enotah. Glede preskrbe Trsta in Ljubljane s prehrano - o drugih manjših mestih so menili, da imajo boljše zaledje in da tam problem prehrane ne bo tako kritičen - so od NKOJ-a zahtevali, naj takoj pripravi potrebne količine za prvi mesec po osvoboditvi, da bi mogli začeti s preskrbo obeh mest že nekaj dni po prevzemu oblasti. Zbiranje potrebnih živil naj bi potekalo v skladiščih, ki bi se ob umikanju Nemcev postopoma pomikala proti Sloveniji. Od NKOJ-a so tudi želeli podatek, kolikšne količine živil morejo pričakovati takoj ob osvoboditvi. Glede takojšnje pomoči so predlagali, naj takoj začnejo organizirati transport najpomembnejših živil iz že osvobojenih delov Vojvodine, kasneje tudi iz Slavonije.

Kot prevzemnik vseh dobav iz tujine naj bi nastopalo poverjenišтво za prehrano pri NKOJ in ne posamezne federalne enote. Poverjenišтво naj bi te pošiljke razdeljevalo na temelju potreb in aktivnosti posamezne enote. Tu je jasno vidna zaskrbljenost slovenskega vodstva, da bi posamezne federalne enote nastopale kot prejemnik blaga iz tujine, saj bi bila Slovenija tako v zelo težkem položaju, ker bi,

²⁵ ARS, AS 1643, šk. 477, mapa I, ovoj 3, odsek za prehrano pri P SNOS, Organizacija prehranjevalne službe, 11. 11. 1944; prav tam, šk. 478, mapa II, ovoj 1, Priprave na povojno prehrabeno organizacijo (Navodila NOO), s.d.; prav tam, Delokrogi in organizacija prehranjevalnih odsekov NO odborov, 24. 11. 1944.

²⁶ ARS, AS 230, šk. 20, št. 1316/20, odsek za prehrano pri P SNOS, 24. 11. 1944.

ob pričakovanju pošiljk z Vzhoda in od UNRRE v osvobodjene dele bodoče enotne države po morju v jadranska ali črnomorska pristanišča, ostali brez njih.²⁷ Dva meseca pred koncem vojne je pri odseku za trgovino in preskrbo nastal še predlog pristojnosti in nalog Poverjeništvu za trgovino in preskrbo. Zopet gre za prilaganje organizaciji v NKOJ-u, tokrat ne le po sestavi, temveč tudi že po nazivu.²⁸

Odsek za prehrano, pred njim pa osrednja gospodarska komisija pri IO OF, sočasno in tudi kasneje pa še razni nižji organi, so izdajali cenike, s katerimi so skušali določiti orientacijske vrednosti cen življenjskih potrebščin. Do novembra 1944 so navajali cene v lirah ali markah,²⁹ cenik življenjskih potrebščin, veljaven za vse ozemlje Slovenije, ki ga je odsek izdal 5. novembra 1944, pa je prvič navajal cene v lirskih bonih. S tem so želeli uvesti enotno slovensko plačilno sredstvo za vse slovensko ozemlje. Od tedaj dalje vrednosti lirskih bonov niso več enačili z vrednostjo lire. Skupaj z marko je bila lira še v obtoku, a cene, izražene z njima, so bile prepuščene prostemu prometu. Le kdor je trgoval z lirskimi boni, se je moral držati novega cenika.³⁰

Poleg načrtov glede oblikovanja in dela teles v preskrbi so nastajali tudi sestavki o potrebnih ukrepih za organiziranje preskrbe po vojni, ki so jih pripravljali v mesecih pred izgonom okupatorja iz Slovenije. Lotevali so se različnih elementov povojne ureditve gospodarstva, predvsem trgovine in preskrbe. Največ omenjenega je obravnaval - ponekod le okvirno - v svojem referatu dr. Stane Pavlič. Čeprav so del tistega, kar je predlagal, spremenili že med vojno, so nekatere njegove zamisli le zaobjele rešitve temeljnih problemov preskrbe in prehrane prebivalstva, s katerimi se je morala spopasti nova oblast po izgonu okupatorja.³¹ Nekaj temeljnih točk glede trgovine v Pavličevem omenjenem zapisu iz septembra 1944 je podrobneje obdelal Franjo Novak na sestanku Študijske komisije 20. decembra 1944, ob zaključku katerega so sklenili, da naj izdela še podroben referat o problemih trgovine.³² Konec januarja 1945 je pri oddelku za trgovino pri odseku za trgovino in industrijo nastal referat o notranji trgovini brez navedbe avtorja, z veliko verjetnostjo pa ga lahko pripišemo Novaku. O odnosu, ki ga naj ima nova oblast do trgovcev, je menil, da morajo varovati demokratične pridobitve narodnoosvobodilnega boja, da pa se bo gospodarstvo Slovenije tudi v prihodnje razvijalo na načelih zasebne lastnine in iniciative; da bodo morali zaradi pomembne posredovalne vloge trgovine v okviru gospodarstva zgraditi dober aparat, česar pa tedaj niti državni niti združni sektor nista imela, kar je bil še razlog več za naslonitev na obstoječi zasebne trgovce. Ti, zlasti večje družbe, so imeli tudi dobro utrjene poslovne zveze, zaupanje partnerjev, mrežo poslovalnic in velika finančna sredstva tako doma kot v tujini, česar nova oblast ni mogla pridobiti čez noč, trgovskih

²⁷ ARS, AS 1643, šk. 477, mapa I, ovoj 3, Prikaz glavnih problemov odseka za prehrano, 24. 11. 1944.

²⁸ ARS, AS 1643, šk. 476, mapa I, ovoj 1, Predlog o delokrogu in nalogah organov in ustanov Poverjeništvu za TiP, marec 1945.

²⁹ Primeri cenikov v: ARS, AS 1643, šk. 439, mapa IV, ovoj 2 in ovoj 4; prav tam, šk. 452, mapa III, ovoj 1 in 2 ter prav tam, mapa IV, ovoj 2.

³⁰ ARS, AS 1643, šk. 477, mapa I, ovoj 3, odsek za prehrano, Navodila pokrajinskim in okrožnim NO (OF) odborom, 11. 11. 1944.

³¹ ARS, AS 230, šk. 20, 1316/20, dr. Stane Pavlič, Okvirni prikaz nalog Odseka ob prevzemu oblasti ter organizacija Odseka, Odsek za prehrano pri P SNOS, 12. 9. 1944 (dalje Pavlič, Okvirni prikaz).

³² Čepič, Zamisli o gospodarski ureditvi, str. 126.

družb, ki so razpolagale z naštetim, pa tudi ni mogla prisiliti v sodelovanje (sredstev v tujini, znanja, poslovnih zvez ali zaupanja poslovnega partnerja pač ni moč zapleniti ali nacionalizirati!). "Iz navedenega sledi, da bomo morali pritegniti k sodelovanju čimveč trgovcev grosistov in detajlistov, da bo treba najti tak način rešitve tega vprašanja, ki bo zaščitil široke ljudske plasti pred izkoriščanjem a istočasno naj zainteresira in pritegne k sodelovanju tudi finančno močne trgovske tvrdke ki nam niso preveč naklonjene. Najti moramo torej način da se okoristimo z njihovim aparatom trgovskimi zvezami in finančnimi sredstvi ter tako omogočimo čim hitrejšo in cenejšo izmenjavo in nabavo dobrin."

Avtor referata je namenjal veliko vlogo konzumnim in nabavno-prodajnim drugim v prihodnosti. Takšen način zamenjave blaga naj bi najbolj ustrezal "ljudski demokratični obliki notranje ureditve nove Jugoslavije"; zaradi racioniranja in določenih cen poenostavljena ureditev notranje trgovine na malo naj ne bi povzročal velikih težav zadrugam, te pa bi tudi zapolnile vrzel v trgovini, ki bi nastala po razlastitvi trgovskih podjetij v lasti tujcev in njihovih sodelavcev. Število trgovin bi glede na stanje v predvojni Jugoslaviji zmanjšali. Povprečje 120 prebivalcev na trgovino iz leta 1936 bi po vojni na podeželju povečali na 700-1000. V okrajnih in drugih središčih bi zaradi obstoja nekaterih specializiranih trgovin odpadlo na eno trgovsko podjetje povprečno 300-400 prebivalcev. S tem bi zmanjšali stroške upravljanja in število podjetnikov. Njihovo število bi nadzirali tudi z omejenim izdajanjem obrtnih dovoljenj.³³

Tako avtor sestavka o organizaciji prehrane iz srede julija 1944 kot Stane Pavlič v svojem referatu načeloma še nista nasprotovala začasnemu prevzemu ob osvoboditvi zatečenih preskrbovalnih organizacij. Kot neizbežno pa sta načrtovala takojšnjo zamenjavo vodilnega kadra.³⁴ Predvsem sta to imela za potrebno pri Prevodovem aparatu. Po razpadu Jugoslavije naj bi ta postal zatočišče belogardistično nastrojenih klerikalnih intelektualcev, očitali so tudi, da je bil Prevod dolgo finančni vir belogardizma, ker naj bi ga po izločitvi veletrgovcev "imela v zakupu" Gospodarska zveza, ki mu je dobavljala živila in večji del dobička "odvajala BEGA". Zato so pričakovali, da bo velik del njegovega vodilnega kadra pobegnil, "dokaj pa jih bo odstranila OZNA!".³⁵ Nove kadre so zato nameravali iskati med tistimi, "ki so sicer /bili/ manj strokovno usposobljeni, toda popolnoma naklonjeni in predani osvobodilni stvari". Pomanjkljivo strokovnost bodočega kadra so nameravali izboljšati s tečajji za bodoče aktiviste.³⁶

Avtor sestavka z naslovom Živilske nakaznice je začel z ugotovitvama, da bo zaradi pomanjkanja živil in oteženega transporta vprašanje prehrane civilnega prebivalstva težko, da pa bo oblast ravno v pogledu prehrane izpostavljena najostrejši kritiki. Upoštevati so nameravali nove razmere, hkrati pa bi od sistemov okupatorjev uporabili tisto, kar je bilo dobro. Z novimi razmerami so imeli v mislih dejstvo, da je bila naloga nove prehranjevalne službe ob izgonu okupatorja predvsem preprečitev stradanja civilnega prebivalstva. Zato so želeli vpeljati takšen

³³ ARS, AS 230, šk. 17, štev. 1223/17, Referat o vprašanju notranje trgovine Slovenije, 27. 1. 1945.

³⁴ "Ugotoviti moramo takoj, da strokovnjakov za organiziranje prehrane sploh nimamo." ARS, AS 1643, šk. 477, mapa II, ovoj 2, Kratek pregled problemov v zvezi z organiziranjem prehrane, 13. 7. 1944.

³⁵ ARS, AS 230, šk. 20, štev. 1316/20, Pavlič, Okvirni prikaz.

³⁶ Besedila glede tečajev zanje v ARS, AS 1643, šk. 478, mapa II, ovoj 1.

sistem, ki bi odgovarjal "razmeram ob razsulu" in bi bil v skladu s prvimi nalogami in zmožnostmi nove službe za preskrbo.

V sklopu prehranjevalnega načrta, ki bi ga morali izdelati za daljše obdobje, bi živilska nakaznica morala biti oblikovana elastično. V prvem času bi rabili le nakaznice za osnovni obrok racioniranih živil. Odsek za prehrano je predvideval enomesečni osnovni obrok racioniranih živiljskih potrebščin: 12 kg moke, 1 kg mesa, 3 kg riža in/ali testenin, po 0,5 kg maščob, sladkorja in soli ter 0,2 kg mila. Prebivalstvo, ki bi ga morali preskrbeti z racioniranimi živili, so razdelili v tri skupine: tiste, ki bi bili vse leto upravičeni do vseh življenjskih potrebščin (P = polnooskrbovanci), tiste, ki bi bili vse leto upravičeni le do nekaterih življenjskih potrebščin, do drugih pa samo v času, dokler ne bi porabili lasten pridelek (D = delni oskrbovanci), in tiste, ki bi bili vse leto upravičeni samo do tistih življenjskih potrebščin, ki jih ne bi pridelali sami (S = samopreskrbovanci).³⁷

Tudi v drugih zapisih, ki so omenjali živilske nakaznice, upravičence do njih ali predvidene količine, so opazne le majhne razlike.³⁸ V nekaterih pa je zapisana novost, da naj bi se pojavila bistvena razlika glede na dotedanji način razdeljevanja racioniranih živil. Ljudje naj bi postali subjekt odločanja in bi prek krajevnih NOO dejansko sami odločali o tem, kdo naj dobi živilske nakaznice, hkrati pa bi imeli v skladu z načelom ljudske demokracije pravico izvajati stalen nadzor nad delom vseh na gospodarskem področju delujočih organov.³⁹

Poleg že omenjenih so ohranjeni še naslednji zapisi: Problem prehrane vojske in civilnega prebivalstva, september-oktober 1944;⁴⁰ Navodila za povojno prehranbeno organizacijo (navodila pokrajinskim, okrožnim, okrajnim in krajevnim NOO);⁴¹ Organizacije in naloge Nabavnega zavoda;⁴² Kratek pregled industrije na slovenskem ozemlju, avtor Jože Dular;⁴³ Ureditev prometa z vinom;⁴⁴ Problemi naše izvozne in uvozne trgovine, avtor Silvo Križmančič⁴⁵ in Navodila za pravilno knjiženje, avtor Ivan Čuk.⁴⁶

Iz zapisov o predvidenem stanju po koncu vojne je razbrati trdno prepričanje, da bodo deležni velike pomoči tako od vseh zaveznikov kot od poražencev v obliki odškodnine. Od Sovjetske zveze so pričakovali izdatno pomoč v prehrani, prav tako so verjeli izjavam bolgarske vlade, da se bo oddolžila za povzročeno škodo.⁴⁷ Poverjenišstvo za prehrano naj bi pripravljalo potrebni vozni park in skladišča tik za fronto ob njenem pomikanju proti zahodu in naj bi bilo tako moč računati na dostavo hrane v slovenske kraje takoj prve dni po osvoboditvi. Takojšnja pomoč naj bi bila omogočena tudi preko Trsta, ker bi Sovjetska zveza mogla s svojo črnomorsko floto dostavljati blago neposredno preko tega pristanišča. Od UNRRE so

³⁷ ARS, AS 1643, šk. 478, mapa II, ovoj 1, Živilske nakaznice, s.d.

³⁸ ARS, AS 230, šk. 20, štev. 1316/20, Pavlič, Okvirni prikaz; ARS, AS 1643, šk. 478, mapa II, ovoj 2, Nekaj o prehrani, s.d.

³⁹ ARS, AS 1643, šk. 452, mapa III, ovoj 2, Smernice za najnujnejše ukrepe pri sedanjem gospodarstvu in pri preskrbi prebivalstva s hrano, s.d.; prav tam, šk. 478, mapa II, ovoj 2, Nekaj o prehrani, s.d.

⁴⁰ Prav tam, šk. 478, mapa II, ovoj 2.

⁴¹ Prav tam, ovoj 1.

⁴² ARS, AS 1643, šk. 478, mapa II, ovoj 5.

⁴³ ARS, AS 1643, šk. 526, mapa IV, ovoj 2.

⁴⁴ ARS, AS 1643, šk. 478, mapa II, ovoj 2.

⁴⁵ Prav tam, ovoj 1.

⁴⁶ Prav tam, ovoj 3.

⁴⁷ Prav tam, mapa II, ovoj 2, Nekaj o prehrani (napisano za objavo), s.d. (marec 1945 ali kasneje).

pričakovali pomoč civilnemu prebivalstvu še pred osvoboditvijo vsega slovenskega ozemlja. V neposredni bližini naj bi imela pripravljene "naravnost ogromne" količine živil.⁴⁸ Sicer je UNRRA v dokumentih prvič omenjena septembra 1944.⁴⁹

V začetku novembra 1944 so pri Odseku za prehrano izračunali enomesečne potrebe najvažnejših življenjskih potrebščin za slovensko ozemlje. Izračun so nameravali uporabiti tudi kot osnovo pri organizaciji prehranjevalnega sistema.⁵⁰ Na podlagi teh ocen števila prebivalstva in okvirnih obrokov živil so izračunali skupne mesečne potrebe Slovenije.⁵¹ Sočasno so izračunali tudi kalorično vrednost živil, ki so sestavljala oba obroka, odsekov (2159 kalorij dnevno) in UNRRIN (3170). Pri izračunu so upoštevali še neracionirana živila, ki so, preračunana v dnevnih obrokih, dajala še približno 800 kalorij, torej skupno z racioniranimi živili pri odsekovih obrokih 3000 kalorij, kar bi povprečno zadostovalo za eno osebo.⁵²

Odsek se je odločil, da bo sproti določal seznam racioniranih predmetov v njegovi pristojnosti. V času nastanka gornjega zapisa so bili racionirani moka, žito, maščobe, meso, živina razen drobnice in malih živali, riž, testenine, sladkor, med, krompir, fižol, mleko, sol, milo in tobak. Po potrebi je odsek odkupoval vino, žganje in krmila. Poleg neživilskih mila in tobaka je bil odsek pristojen tudi za dodeljevanja kuriva, pri katerem je bila racionirana poraba premoga, drv in oglja.⁵³

Posebno skupino sestavljajo zapisi, nastali pri odseku za preskrbo Predsedstva SNOS, ki so obravnavali načrte za ukrepanje ob prevzemu oblasti. Ti so dopolnjevali gornje - bolj splošne in dolgoročne - in predvidevali konkretne in kratkoročne ukrepe neposredno ob in po prevzemu oblasti po izgonu okupatorjev.

Dva med njimi sta nastala že septembra 1944. Prvi je bil del že omenjenega Pavličevega referata. Glede bodoče upravne razdelitve organizacije preskrbe s prehrano je načrtoval delitev na tri dele: ozemlje bivše Dravske banovine, ozemlje Primorske s Trstom ter ozemlje Koroške. Zaradi velikega pomena prehrane Trsta in njegovega industrijskega zaledja ter zavezniških pošiljk, za katere so vedeli, da bodo prihajale skozi to pristanišče, in važnosti njihove hitre odpreme v Slovenijo, so preudarjali, da bi v tem mestu ustanovili poseben oddelek odseka. Za izvedbo potrebne organizacije na Štajerskem in upoštevajoč slabe prometne zveze so tudi v Mariboru nameravali postaviti poseben oddelek. Naloga prehranjevalnega odseka je bila vzpostavitev enotnega preskrbovalnega sistema na ozemlju celotne Slovenije, dokler pa to ne bi bilo izvedeno, bi delovali vsi do tedaj obstoječi. Za izvedbo svojih nalog bi se odsek opiral predvsem na centralni aparat Prevoda in bi nastopal kot neposredni zbiralec domačega in od UNRRE dobljenega blaga ter dobavitelj vseh racioniranih živil za vso Slovenijo. Bil je pred nalogo izgradnje močnega nabavnega in razdeljevalnega aparata za 2 milijona prebivalcev. Odsek je predvi-

⁴⁸ Prav tam, Problem prehrane vojske in civilnega prebivalstva, s.d. (september ali oktober 1944).

⁴⁹ Ob pričakovanju velikih pošiljk UNRRE je izraženo tudi nezaupanje v kakovost njenega blaga: "Ameriške tvrdke bodo skušale plasirati vsakovrstno zastarelo robo, /.../" ARS, AS 230, šk. 20, št. 1316/20, Pavlič, Okvirni prikaz.

⁵⁰ ARS, AS 230, šk. 20, št. 1329/20, Pojasnila Odseka za prehrano k tabelam enomesečnih potreb prehrane Slovenije, 5. 11. 1944. To pojasnilo je ohranjeno tudi v P SNOS, šk. 477, mapa I, ovoj 3.

⁵¹ ARS, AS 230, šk. 20, št. 1329/20, Skupne potrebe Slovenije (izračunane za en mesec).

⁵² ARS, AS 230, šk. 20, št. 1329/20, Seznam pripadajočih količin živil za osebo.

⁵³ ARS, AS 1643, šk. 477, mapa I, ovoj 3, Prikaz glavnih problemov odseka za prehrano, 24. 11. 1944.

deval, da mu bo za to nalogo primanjkovalo strokovnjakov in so jih nekaj nameravali pritegniti iz Trsta in Štajerske, za povezavo med njim in okrožnimi NOO in odbori OF bi pri vseh pokrajinskih odborih OF delovali zastopniki odseka. V vseh okrožnih odborih bi postavili gospodarske odseke - prehranjevalne oddelke. Ti okrožni kot tudi okrajni gospodarski oddelki bi delovali kot uradi za nabavo presežkov pridelkov ter tudi za nakazovanje blaga. Njegovo razdelitev bi izvajali trgovci, konzumi ter prodajne in nabavne zadruge. Slednje bi morali čim prej ustanoviti v vsakem okrožju, saj bi poleg razdeljevanja racioniranih živil prevzele tudi nalogo zbiranja presežkov pridelkov. Oživili pa naj bi tudi vso zasebno trgovino. Sočasno s trgovino bi morali obnoviti tudi delovanje mesarskih, pekarskih in gostinskih obratov, klavnic in živilske industrije. Živilske nakaznice bi ostale v veljavi, vendar bi bilo treba na vsem ozemlju čim prej uvesti enotne in enostavne nakaznice, ki ne bi zahtevale velikega aparata. Tudi naprej bi blago delili na racionirano, v prosti prodaji in pod zaporo (rezervirani izključno za vojsko, bolnice ipd.). Zaradi različnih okoliščin pridelovanja v pokrajinah in oteženega transporta bi odsek moral izdajati različne sezname racioniranega in blaga pod zaporo za različne predele Slovenije. Glede transporta so pričakovali velike težave zaradi poškodovanih prog in pomanjkanja tovarnjakov pri dovozu v centralna skladišča odseka.⁵⁴

Drugi, ravno tako septembra 1944 nastali predlog ukrepov je predlagal izjemno strogo ravnanje ob prevzemu oblasti: vsak prestop bi morali strogo kaznovati, do vključno smrtne kazni. Avtorju so se takšni koraki zdeli pomembni zaradi gospodarskih in političnih razlogov, saj naj bi z brzdanjem "vojaških enot in partizanov" (ravno s te "strani se je bati posegov po zalogah") dosegli zaupanje ljudi v novo oblast. Trgovine v večjih krajih, industrijskih in rudarskih središčih, kjer je bilo prebivalstvo glede preskrbe z živili v večini odvisno od razdeljevanja, naj bi odprli, kolikor hitro bi to bilo mogoče. Zaposleni ne bi smeli zapuščati delodajalcev, tako zaradi evidence delovne sile zaradi morebitnega kasnejšega prerazporejanja kot tudi zato, da bi zmanjšali "možnost skrivanja raznim elementom, za katere se bo zanimala VDV".

Predvidevali so, da bo mnogo trgovin zaradi pomanjkanja blaga brez dela, ravno tako tudi mnogo trgovcev. To se je avtorju zapisa zdela ugodna prilika za ustanavljanje združenih trgovin. Nasploh je bil prepričan, da bo združenstvo moralo doživeti velik razmah, do takrat pa bo morala delo posrednika med proizvajalci in potrošniki opravljati zasebna trgovina na drobno. V trgovini na veliko naj bi se povezali v nakupne centre po posameznih strokah in okrožjih, a tudi tu so predvidevali še začasen obstoj dotedanjih družb.⁵⁵

Najpotrebnejše in najnujnejše ukrepe ob koncu vojne v okviru ministrstva za trgovino in preskrbo so delili na ukrepe splošnega značaja in ukrepe posebnega oziroma krajevnega značaja. Splošna navodila naj bi služila kot osnova za sestavljanje enotnih navodil za okrožne odbore in za obvestila javnosti. Lastniki, upravniki in zaposleni v podjetjih in družbah naj bi bili obvezani ostati na svojih dotedanjih položajih in izvesti popis lastnine. S poveljstvi večjih mest bi se morali

⁵⁴ ARS, AS 230, šk. 20, štev. 1316/20, Pavlič, Okvirni prikaz.

⁵⁵ ARS, AS, šk. 20, 1316/20, Novak Franjo: Ukrepi, predlogi in okvirne smernice, ki jih predvidevam in priporočam za trgovinski oddelek pri Predsedstvu SNOŠ ob prevzemu oblasti, 13. 9. 1944.

že vnaprej dogovoriti o potrebnih ukrepih za zavarovanje važnih gospodarskih objektov, npr. skladišč hrane.⁵⁶ Med ukrepe splošnega značaja so uvrščali čim hitrejšo vzpostavitev pregleda nad vsemi ustanovami, zavodi in državnimi, samoupravnimi, javnopravnimi ali zasebnimi uradi, ki so sodili v pristojnost ministrstva, ter njihov takojšnji popolni ali delni prevzem v začasno upravo, v zasebnih pa po potrebi postavitev nadzornih organov. Kot obvezen ukrep so predlagali tudi zaporo vseh trgovskih lokalov za določen čas, ki bi bil različen za posamezne stroke. Potrebna bi bila, da bi ob splošni zmedbi preprečili plenjenje in skrivanje blaga ter špekulacijo kot tudi zaradi izvedbe popisa blaga. V času zapore bi veljala tudi prepoved prevažanja in prenašanja blaga. Vse naštetu je seveda veljalo tudi za organe do tedaj obstoječih prehranjevalnih sistemov, namesto spajanja različnih okupatorjevih sistemov pa so imeli namen izgraditi novi lasten.

Ukrepe posebnega pomena so razdelili po področjih. Pri trgovinah z živili so predlagali zaprtje za tri dni, izdelavo popisa blaga, ki bi ga morali oddati pristojnemu odboru OF ali NOO, ter obračun racioniranih predmetov in odrezkov pristojnemu prehranjevalnemu uradu. Tudi pri vseh drugih vrstah trgovine in obrtnih lokalih so zahtevali popis blaga v treh dneh, razlike so se pojavile drugje. Nekaterim so dovolili nemoteno poslovanje (pekarnam, mlekararn, gostinskim obratom - le v okviru javne prehrane ter stojnicam za zelenjavo in sadje), drugim so določili tridnevno zaprtje, odredili so le nekatere omejitve (prepoved klanja, prepoved točenja alkohola), trafikam ter trgovinam s tehničnim blagom in pogonskimi sredstvi pa so prepovedali prodajo. Vsi drugi trgovski obrati so morali biti zaprti najmanj sedem dni, v tem času so morali izvesti popis in določiti predmete, ki naj bi bili pod zaporo, racionirani ali v prosti prodaji. Zaloge pri trgovcih na veliko bi morale biti pod zaporo toliko časa, dokler ne bi okvirno ugotovili vseh zalog na območju federacije. Od javnih skladišč in špedicijskih podjetij s skladišči so nameravali zahtevati prijavo vseh prevoznih sredstev, pogonskih sredstev in tehničnega materiala ter zalog in njihovih lastnikov.

Glede ukrepov lokalnega značaja so bili najbolj natančni in konkretni glede Ljubljane in nekdanje Ljubljanske pokrajine. "Razmere v mestih na Štajerskem in Koroškem in večji del Gorenjskem, kakor tudi v pokrajinah samih so /bile/ neznanne," zato so bila za te predele navodila le splošna.⁵⁷

Gospodarski delegaciji SNOS zunaj slovenskega ozemlja

SNOS se je zavedal pomena delovanja na področjih, kjer so prevzemali blago, kjer so živila pridelovali in kjer so o delitvi blaga za preskrbo odločali. Zato so postavili svoji delegaciji v Splitu in v Beogradu. Prva je prevzemala del blaga, ki je prihajalo v jadranska pristanišča, in skrbela za čim hitrejši prevoz v Slovenijo, druga je sama nakupovala živila v Vojvodini in pri centralnih organih skušala iztržiti čim več.

V Beogradu je delovala Gospodarska delegacija SNOS-a že vsaj od 21. marca 1945. Ministrstvo za finance ji je na prošnjo za 800 milijonov dinarjev kredita odobrilo 500 milijonov za nakup živil za Slovenijo. Pričakovali so, da jim bo

⁵⁶ Prav tam, Najpotrebnejši ukrepi ob prevzemu oblasti v okviru ministrstva za trgovino in oskrbo, s.d.

⁵⁷ ARS, AS 230, šk. 20, šte. 1316/20, Predlog za prve ukrepe ob prevzemu oblasti, s.d.

zvezno ministrstvo za trgovino dovolilo nakup hrane v Vojvodini. Ker so predvideli, da bo za Slovenijo brezpogojno treba priskrbeti hrano za okoli milijon ljudi, so zaprosili za dovoljenje za nakup za skupaj 28.800 ton živil. Delegaciji so pri ministrstvu za trgovino obljubili, da jim bodo nakazali vsa zahtevana živila, razen masti. Ker so se zavedali, da bo treba dnevno odpremiti vsaj za 100 vagonov blaga, so nameravali izkoristiti vsako možnost za prevoz teh količin, tako avtomobile kot železnico, tako prek Madžarske kot po Savi do Siska ali Dravi do Osijeka. Glede žita so v Novem Sadu nameravali oblikovati nakupno bazo, ki naj bi poslovala že pred 20. aprilom. Nameravali so zaprositi, da naj bi v Vojvodini dobili na razpolago mlin, ki bi mlel samo za Slovenijo.

Delegacija je dala oblastem v Sloveniji več predlogov za ukrepanje. NAVOD naj bi izdelal natančen načrt razdeljevanja hrane na posamezna razdeljevalna središča; ta bi ustanovili v večjih krajih ali ob križiščih prometnih poti. Nameravala je - takoj ko bi prejela obvestilo NAVODA, da je tam ustanovil center - nemudoma začeti s pošiljanjem hrane v osvobojeno Prekmurje.⁵⁸ Vso hrano, ki bi jo pošiljali, bi morali prodajati in ne deliti brezplačno, saj bi sicer delegacija hitro zgubila obratna sredstva. Ves aparat so nameravali zgraditi na vojaški osnovi, zato so načrtovali potrebo po vsaj petih stotnikih in 20 (pod)poročnikih, ki naj bi bili dovolj zanesljivi in odločni, da bi spremljali Transporte hrane, zlasti tiste prek Madžarske.⁵⁹

Delegacija je uspela s prošnjo pri Upravi državnih monopolov, ki ji je odobrila prevzem 200 ton soli za potrebe Slovenije iz solin na otoku Pagu. Plačati jo je morala delegacija.⁶⁰ Uspešna je bila tudi pri zagotavljanju žita. Zvezno ministrstvo je Glavnemu NOO Vojvodine naročilo, naj uredi vse potrebno, da bo delegacija mogla prevzeti 12.000 ton pšenice ali odgovarjajočo količino moke in 9000 ton koruze.⁶¹ Uprava za preskrbo pri zveznem ministrstvu je delegacijo obvestila, da je za otroke do sedmih let starosti, za bolnišnice, lekarne in laboratorije na območju Slovenije dodelila 149,4 tone sladkorja iz tovarne sladkorja v Petrogradu.⁶²

Delegacija je z ruskimi in ameriškimi letali pošiljala v Slovenijo tudi manjše količine blaga, ki je imelo določene prevzemnike. Do 1. aprila je šest letal prepeljalo več pošilk: npr. 600 kg prekajene svinjine in 800 kg masti ter 300.000 cigaret, kar je dal generalni štab "za vojsko", okoli tri tone krmilne pese in različnih semen, zanimiva pa je vsebina pošiljke 1. aprila. Vsebovala je zaboj živil, ki jih je delegacija nakupila "za praznike, za predsedstvo SNOS-a in C.K.K.P.S." (orehe, rozine, liker, bombone, sir, smokve, pecilni prašek, maslo, salame).⁶³

Delegacija je razširila svoje delo na Novi Sad in Subotico, kjer je ustanovila poslovalnici, kasneje tudi v Bosno in celo v Makedonijo. O njihovem delu ni po-

⁵⁸ Tam je že bila delegacija SNOS z nalogo vzpostaviti politične in oblastne organe. Lado Ambrožič - Novljan: Po čem je zmaga. Maribor 1988, str. 29.

⁵⁹ ARS, AS 1643, šk. 462, mapa III, ovoj 1, Dopis Gospodarske delegacije SNOS v Beogradu, 12. 4. 1945.

⁶⁰ Prav tam, dopis Gospodarske delegacije SNOS v Beogradu, 14. 4. 1945.

⁶¹ Prav tam, prepis dopisa Uprave za preskrbo pri zveznem Ministrstvu za trgovino in preskrbo (dalje MTP), 14. 4. 1945.

⁶² Prav tam.

⁶³ Prav tam, račun in dopis Gospodarske delegacije SNOS v Beogradu, 2. in 7. 4. 1945. Vsebina pošiljke bi nas mogla zapeljati v obsojanje, vendar pa prejemnikom 108.000 dinarjev vrednega blaga ne smemo očitati zapravljenosti, ker ni šlo za visok znesek. V tistem času je Gospodarska delegacija kupila dva pisalna stroja za 310.000 dinarjev.

ročil, vendar gotovo gre prvima dvema zasluga za pošiljke žita, ki so začele iz Vojvodine prihajati v Slovenijo.⁶⁴

SNOS je imel delegacijo tudi v Splitu pri Direkciji Jadran⁶⁵ Zavoda za izredne nabave, ki je deloval v okviru zveznega ministrstva za trgovino in preskrbo. Imela je tajništvo, transportni oddelek, organizacijski oddelek ter vodje izpostav.⁶⁶ Ob prihodu slovenske delegacije v Split malo pred 20. aprilom⁶⁷ je ta direkcija z okoli 60 uslužbenci uporabljala pristanišči Split in Dubrovnik, pripravljali pa so se že na selitev težišča dela na Sušak. Šibenik in Zadar sta bila tedaj le pomožni bazi brez naprav. V drugih pristaniščih severnega Jadrana ladje še niso mogle pristajati zaradi neodstranjenih min. Direkcija je oblikovala podružnici v Novem in na Reki, ki sta imeli vsaka svojega upravnika.⁶⁸

Direkcija Jadran je ugotovila, da število pomoči potrebnega prebivalstva na področju, ki ga je pokrivala, znaša en milijon na Hrvaškem, 600.000 v Sloveniji, 300.000 v Črni gori, 900.000 v BIH in 200.000 v Sandžaku. Število pomoči potrebnih v območju črnomske in egejske direkcije (Srbija, Vojvodina in Makedonija) je bilo skupaj 1 milijon ljudi. Slovenija bi morala dobivati iz dobav vseh treh direktij po 15%, samo pri Jadranski pa 20%. Pri eni od delitev blaga (tovornjakov) je Bosna dobila 45%, Hrvaška 17%, Črna gora 20% in Slovenija 18%.⁶⁹

Za delegacijo je bil najtežji problem prevoz blaga iz Splita v Slovenijo (do Črnomlja in Trsta), in to ne le zaradi slabih poti, temveč tudi zaradi pomanjkanja transportnih sredstev. Na razpolago naj bi imeli le 55 tovrnjakov z nosilnostjo po 2 ali 3 tone.⁷⁰ Direkcija prav tako ni imela dovolj ljudi za razkladanje ladij in za skladiščenje blaga. To je predstavljalo posebno težavo, ker zavezniki niso pustili skladiščiti blaga več kot 20 dni. Sicer pa je imela delegacija težave tudi s "svojimi". Prvo kolono tovrnjakov je poslala iz Splita v Črnomelj 20. aprila, a se do 29. še ni vrnila.⁷¹ Tega dne so poslali na pot drugo skupino tovrnjakov s tovorom moke, masti, sladkorja, nekaj dietetične hrane in pogonskega goriva.⁷² Kasneje so začeli tvoriti blago z manjšimi ladjami do Novega, s tovrnjaki od tam na Reko in od tam

⁶⁴ ARS, fond Lado Vavpetič (AS 1244), šk. 5, mapa 6, Obrazložitev moje trgovinske, preskrbovalne in ostale politike; Preskrba (dalje ARS, AS 1244, Preskrba), str. 6, 2. 2. 1945.

⁶⁵ Direkcija Jadran (DIRJAD) je nastala s prehodom aparata ukinjene Jugoslovanske državne komisije (JDK) v njen okvir. JDK je delovala v začetku leta 1945, njena naloga je bila sprejem vojaške pomoči v okviru Zavezniške vojaške zveze (AML) za civilno prebivalstvo Jugoslavije. Branko Petranović: Pomoč UNRRE Jugoslaviji : istorija XX. veka. Zbornik radova II, Beograd 1961 (dalje Petranović, UNRRA), str. 180. O JDK gl. še: ARS, AS 1643, šk. 462, mapa III, ovitek1, Zapisnik sestanka Uprave za zunanjo trgovino in predstavnikov federalnih enot, 21. 3. 1945.

⁶⁶ ARS, AS 1244, šk. 1, mapa II, Zapisnik sestanka članov in sodelavcev Delegacije SNOS pri Jadranski direkciji za vanredne nabave, s.d., med 6. in 28. 4. 1945.

⁶⁷ Dopis delegacije z dne 29. aprila ime tekočo številko šele 4/45. V Splitu je nekdo deloval že pred prihodom delegacije, pošiljke blaga s tovrnjaki iz Splita v Črnomelj so namreč dokumentirane že od 5. aprila naprej. ARS, AS 1643, šk. 478, mapa II, ovoj 2, Seznam pošiljk blaga iz Splita v Trst in Črnomelj, s.d. Najverjetneje je to bila (kot del "civilne uprave SNOS") Uprava civilnih skladišč za Slovenijo v Splitu, ki je prevzemala zavezniško pomoč za civilno prebivalstvo. Štepančič, Partizansko gospodarstvo, str. 643.

⁶⁸ ARS, AS 230, šk. 41, 2055/41, Pismo delegacije, 29. april 1945; prav tam, šk. 70, 2658/70, Poročilo delegacije SNOS pri Zavodu za izredne nabave zveznega MTP, 23. 5. 1945.

⁶⁹ ARS, AS 1244, šk. 1, mapa II, Zapisnik sestanka članov in sodelavcev Delegacije SNOS pri Jadranski direkciji za vanredne nabave, s.d., med 6. in 28. 4. 1945.

⁷⁰ Ljudska pravica (dalje LP), 20. 2. 1946, str. 4.

⁷¹ ARS, AS 230, šk. 41, 2055/41, pismo delegacije, 29. april 1945. Prav tam, šk. 70, štev. 2658/70, Poročilo delegacije SNOS pri Zavodu za izredne nabave zveznega MTP, 23. 5. 1945.

⁷² ARS, AS 230, šk. 41, 2055/41, dopis F. Novaka odseku za TiP pri P SNOS, 29. 4. 1945.

z železnico v Slovenijo.⁷³ Maja so začeli pošiljati blago v Slovenijo z ladjami prek Trsta, vendar prevozov s tovornjaki niso popolnoma opustili, čeprav so bile z njimi prepeljene količine malenkostne v primerjavi s tistimi na ladjah. V dobrih dveh mesecih, od začetka aprila do srede junija, so s tovornjaki v Trst in v Črnomelj prepeljali blizu 300 ton različnega blaga (od tega skoraj polovico živil, ostanek so predstavljali bencin, nafta, oblačila in obutev, milo, avtomobilske gume in nekaj drugega blaga). Da gre za res majhne količine, za primerjavo navedimo, da so samo 14. maja z enim parnikom iz Splita odpotali v Trst skoraj dvakrat več (506 ton) blaga.⁷⁴

Delegaciji je pomanjkanje ljudi povzročalo velike težave. Blago je prihajalo tudi v Dubrovnik in v Šibenik, organizirati je bilo treba njegov pretovor in nadaljevanje poti na sever, naravnost v Trst ali vmes v Novi in na Reko. Transporte so spremljali, potrebovali so tudi ljudi za straže ob skladiščih, katerih število se je večalo. Že omenjeno pomanjkanje tovornjakov in šoferjev jih je pestilo ves čas, konec maja pa so jim ob oblikovanju državnega avtomobilskega podjetja vzeli vse voznike, ki so jim bili dani na razpolago. Tedaj so tudi sklenili, da bodo blago pošiljali le po morju.⁷⁵

Od delegacije so večkrat prišle pritožbe, da so jim predstavniki drugih federalnih enot, zlasti pa Hrvaške, povzročali težave glede razpoložljivega prostora na ladjah. Tistim, ki so prihajale v pristanišča, so hrvaške lokalne oblasti z različnimi izgovori in sprenevedanji nalagale dolžnost tovorjenja hrane za njih. Če so si uspeli priboriti kake ladje, pa so večkrat bile te neuporabne; prihajalo je tudi do odkritih nasprotovanj in onemogočanja dela slovenske delegacije.⁷⁶ Problemi so se pojavljali tudi med transportom blaga. Kolonom tovornih vozil, ki so vozila blago iz Novega na Reko, so se pogosto dogajali nezaželeni dogodki. Vojaki ali celo oficirji so na cestah ustavljali tovornjake, ki so bili vedno polno naloženi, a so se kljub temu hoteli na vsak način peljati z njimi. Če tovornjaki niso ustavili, so streljali v njihove gume, en vojak pa je nekoč streljal celo v kabino.⁷⁷

Iz podatkov ni razvidno, do kdaj je delegacija delovala. Svoje delo je opravljala vsaj še 11. junija, ko je NVS poročala, da ima v Dubrovniku in Splitu okoli 730 vagonov živil in nekaj goriv.⁷⁸ Je njen aparat prevzel NAVOD, ki je postal prevzemnik vseh živil za Slovenijo? Navaja se, da je imel podružnice v Splitu, Novem in na Reki.⁷⁹ Kakor koli, delo na tem območju je postalo nepotrebno, ko so ladje z UNRRINO pomočjo Jugoslaviji začele pristajati v Trstu, torej od začetka julija 1945.

Točno količino blaga, ki jo je delegacija (ali NAVOD) posredovala v Slovenijo, moremo določiti s pomočjo seštevka zgoraj omenjenih količin: do srede junija poslanih v Slovenijo (300 ton) in zalog v tem času v Splitu in Dubrovniku (730 ton) ter poročila, da je NAVOD prevzel v dalmatinskih pristaniščih 1030 ton blaga.⁸⁰

⁷³ LP, 20. 2. 1946, str. 4; ARS, AS 1244, Preskrba, str. 6.

⁷⁴ ARS, AS 1643, šk. 478, mapa II, ovoj 2, Seznam pošilk blaga iz Splita v Trst in Črnomelj, s.d.; ARS, AS 230, šk. 41, štev. 2055/41, poročili delegacije o prevzemu in predaji blaga v aprilu, 14. in 19. 5. 1945.

⁷⁵ ARS, AS 230, šk. 41, 2055/41, dopis podružnice delegacije SNOS v Novem, 30. 5. 1945.

⁷⁶ ARS, AS 230, šk. 70, 2658/70, Poročilo delegacije SNOS pri Zavodu za izredne nabave zveznega MTP, 23. 5. 1945; prav tam, šk. 41, 2055/41, Poročilo delegacije, 27. 5. 1945.

⁷⁷ ARS, AS 230, šk. 41, 2055/41, dopis podružnice delegacije SNOS v Novem, 30. 5. 1945.

⁷⁸ Prav tam, dopis delegacije, 11. 6. 1945.

⁷⁹ LP, 20. 2. 1946, str. 4.

⁸⁰ Prav tam.

Količine, ki jih je delegacija odpremila v Slovenijo, so bile ob hudem pomanjkanju živil neznatne. Vendar so bile toliko bolj dobrodošle in ravno to dejstvo pomen delegacije še poveča. Če je ne bi bilo v Splitu, bi bile količine živil še manjše ali pa jih morda, ob upoštevanju ovir, ki jih je blago na svoji poti že ob navzočnosti delegacije moralo prestat, sploh ne bi bilo.

Bojan Himmelreich

SUPPLY ORGANISATION AT THE SLOVENIAN LIBERATED TERRITORIES
AND PREPARATIONS FOR THE POST-WAR PERIOD

S u m m a r y

In 1944 the National Liberation Struggle leadership started focusing on the actual preparations for the organisation of the supply of the civil population with life's necessities after the war. However, that does not mean that these problems had not been encountered before. After the occupiers' administration apparatus departed from each of the liberated territories, it left behind a gap in the field of the supply of the civil population. This was a pressing political problem, since the level of satisfaction of the basic needs of the population is always indicative of how successful and thus popular each administration is. The decisions that the national liberation movement reached in this field were not always realised: due to the shortage the supply of the army took precedence, while the civil population mostly had to take care of its needs itself.

The first attempts at organising the supply of the civil population were noticeable at the liberated territories of the Dolenjska and Notranjska regions in 1942 and 1943. The Administrative Committee of the liberated territory, established in September 1943, already had a department of economy and food supply. The relevance attributed to well-functioning supply was also indicated by the increasing importance of the central administrative body responsible for the supply and trade, as well as by the demand of organising this in all National Liberation Committees, which advised the National Committee for the Liberation of Yugoslavia on the supply of Slovenia during the ongoing retreat of the occupiers.

During the war, up until the first meeting of Slovenian People's Liberation Council (hereinafter SNOS), the involvement of the national liberation movement leadership in the matters of economy was mostly restricted to the resolution of urgent issues - therefore exclusively on the supply of the partisan units and only to a lesser degree on the supply of the civil population. The preparations for the intervention into the post-war economic life were initiated in 1944. The core of these activities was represented by the establishment of the Scientific Institute of the Liberation Front Executive Committee/Presidency of SNOS and the Study Commission of the Presidency of SNOS in January and August of 1944. The members of these bodies wrote contributions dealing also with the post-war organisation of economy and its functionality in the altered circumstances of the new society.

Due to political as well as economic reasons, the initial trade relied on the functioning private merchants. These merchants had access to all the necessities the foreseen state and cooperative trade network still lacked at that time. However, the reduction of the number of stores was planned. A new supply organisation was foreseen, but the system of rationed distribution of life's necessities by means of ration coupons was to be retained. The measures planned for the time immediately after the takeover of power envisioned procedures that all of the supply chain establishments as well as the local political or administrative bodies were supposed to carry out.

Much attention was paid to foreign aid, but the experiences from the period after World War I, when the authorities in power in Slovenia attempted to address the shortage by obtaining goods in Vojvodina themselves, were also taken into account. Therefore in the final months of World War II Slovenian delegations in Split and Belgrade were established. The latter was supposed to alleviate the problems with the supply of Slovenia by making suggestions to the central authorities, while both were involved in the securing of goods.

1.01
Prejeto 3. 3. 2009

UDK 364-787.9(497.4)"1945/1953"

Dunja Dobaja*

Zdravstveno in socialno varstvo v Sloveniji v letih 1945-1953 s poudarkom na razvoju zakonodaje

IZVLEČEK

Avtorica prikaže prvo obdobje po drugi svetovni vojni v slovenski družbi, ko je poskušala t. i. ljudska oblast tudi zakonsko udejaniti obljube o socialni pravičnosti vseh državljanov nove države. Zgled pri uresničevanju tega cilja ji je bila prva država socializma, to je Sovjetska zveza. Obravnavano obdobje, v katerem so se spremembe uvajale postopoma, je čas centralističnega upravljanja v zdravstvu in socialnem skrbstvu, ko naj bi bili zdravstvene in socialne varnosti deležni vsi državljani. Seveda je veljala privilegiranost tistih, ki so bili na strani zmagovalcev, nasprotniki so bili v nemilosti. Avtorica se dotakne tudi te problematike. Obravnavano obdobje sklene z letom 1953, ko se že začne proces "socializacije" zdravstvene in socialne službe ter njuno usklajevanje s socialističnim družbenim redom.

Ključne besede: Slovenija, Jugoslavija, social varstvo, zdravstveno varstvo, zakonodaja

HEALTH AND SOCIAL CARE IN SLOVENIA FROM 1945 TO 1953 WITH THE EMPHASIS ON THE DEVELOPMENT OF LEGISLATION

ABSTRACT

The author of the following article focuses on the first period in the Slovenian society after World War II, when the so-called new people's authorities attempted to legally implement the promises of social justice for all the citizens of the new state. It pursued this goal in accordance with the model of the first socialist state - the Soviet Union. The period under consideration, when the changes were introduced gradually, is the time of centralised management of health and social care, when all citizens were supposed to be entitled to this care. Naturally, those who sided with the winners had privileges, while the opposition was disfavoured. The author also touches upon this issue. She concludes the period in question with the year 1953, when the process of the "socialisation" of health and social services and their harmonisation with the socialist order had already begun.

Key words: Slovenia, Yugoslavia, social insurance, health care, legislation

* Univ. dipl. zgodovinarica, strokovna sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: dunja.dobaja@inz.si

Po drugi svetovni vojni je t. i. ljudska oblast na prvo mesto postavljala delovnega človeka, zato je z nacionalizacijami in ukinitvijo ali omejitvijo zasebnega dela na videz odpravila nekdanje elite, vendar jih ni mogla povsem izbrisati tudi iz miselnosti ljudi. Po novem naj bi bili zdravstvene in socialne varnosti deležni vsi državljani, za kar naj bi poskrbela kar država sama. Po letu 1945 so začeli izenačevati zdravstvene in socialne pravice zavarovanja, njihove stroške je začela v vedno večji meri nositi država. Sprva so bili izenačevanja pravic deležni le zaposleni in uslužbenci v državnih podjetjih in ustanovah, od petdesetih let dalje pa so se zakonske pravice glede pristopa do zdravstvenih in socialnih storitev razširile skoraj na vse državljane.¹

Socialno zavarovanje

Novonastala jugoslovanska država se je tudi na področju socialnega zavarovanja zgledovala po vzoru prve države socializma, Sovjetske zveze. Temeljna načela novega, državnega socialnega zavarovanja je predstavil Lenin na praški konferenci daljnega leta 1912. Izhajala so iz naslednjih stališč: "Socialno zavarovanje mora zaščititi delavca v vseh primerih izgube delovne sposobnosti, kot so bolezen, invalidnost, starost, delavke v času nosečnosti in poporodnem obdobju, v primeru smrti zavarovanca pa so te zaščite deležne tudi njihove vdove, vdovci in otroci; zavarovanje mora zajeti vse zaposlene osebe in njihove družinske člane; zavarovanci imajo pravico do popolnega nadomestila njihove mezde; vse stroške socialnega zavarovanja morajo nositi država in delodajalci; zavarovanje naj izvajajo enotne sindikalne organizacije, organizirane na teritorialnem načelu."²

Seveda pa povojna Jugoslavija ni imela potrebnih finančnih sredstev za takojšnjo izvedbo socialnega zavarovanja po sovjetskem zgledu, zato je spremembe vpeljevala postopoma. Tako je bil prvi korak k poenotenju socialnega zavarovanja storjen že z odlokom Nacionalnega komiteja osvoboditve Jugoslavije (NKOJ) o vrhovnem državnem nadzorstvu poverjeništvu za socialno politiko nad vsemi ustanovami obveznega socialnega zavarovanja z dne 30. januarja 1945. Z Zakonom o izvajanju socialnega zavarovanja v območju DFJ je bil ustanovljen Osrednji zavod za socialno zavarovanje s sedežem v Zagrebu kot edini nosilec vseh vrst socialnega zavarovanja v državi (za bolezni, onemoglost, starost, smrt, poškodbe in brezposelnost). S tem zakonom so bili ukinjeni vsi nekdanji samostojni nosilci socialnega zavarovanja, ki so se spremenili v izpostave Osrednjega zavoda za socialno zavarovanje, ki je bil javna in samoupravna ustanova. Na sedežih federalnih enot so bili predvideni deželni zavodi za socialno zavarovanje, ki naj bi zdravstveno zavarovanje izvajali prek svojih podružnic, vse ostale vrste zavarovanja pa neposredno kot organi osrednjega zavoda.³

¹ Irena Ivančič Lebar: Zgodovina zasavskega zdravstva. Trbovlje 2008 (dalje Ivančič Lebar, Zgodovina zasavskega zdravstva), str. 81.

² Mateja Jeraj: Slovenski sindikati in socialna politika 1945-1950. Ljubljana, 1995 (dalje Jeraj, Slovenski sindikati in socialna politika), str. 60.

³ Prav tam.

Z uredbo Ministrstva za socialno politiko Narodne vlade Slovenije z dne 1. julija 1945 je bil v Sloveniji ustanovljen Federalni zavod za socialno zavarovanje v Sloveniji (FZSZ) s sedežem v Ljubljani.⁴ Po določbah omenjene uredbe je bil FZSZ v Sloveniji "javna ustanova, zasnovana na načelu samouprave in pristojna za posle, ki jih je določal Zakon o izvajanju socialnega zavarovanja na področju DFJ".⁵ Tako naj bi do izida zakona o enotnem socialnem zavarovanju zavarovanje za primer bolezni izvrševali federalni zavodi za socialno zavarovanje po svojih podružnicah. Zavodi federalnih enot naj bi izvrševali vse druge vrste zavarovanja kot organi Osrednjega zavoda. Dotedanji okrožni uradi za zavarovanje delavcev pokrajinske uprave Bolniškega sklada državnega prometnega osebja in bratovske skladnice rudarskih delavcev so s tem zakonom postale podružnice zavodov federalnih enot, vse druge ustanove obveznega socialnega zavarovanja za primer bolezni pa so postale začasne ekspoziture pristojnih podružnic tega zavoda. Federalni zavod za socialno zavarovanje je bil pristojen za izvajanje zavarovanja za primer bolezni vseh oseb, za katere je bilo na njegovem področju zavarovanje obvezno; "da je podpisovanje zavarovanih članov uredil po obstoječih osnovnih načelih socialnega zavarovanja in na enoten način na vsem svojem območju; da je omogočil službo skupnih zdravnikov in skupno nabavo zdravil in zdravstvenih naprav za vse ustanove socialnega zavarovanja na svojem območju; da je ustanavljal in skrbel za lastne lekarne, bolnice, ordinacijske zavode, zdravilišča, kopališča; da je pripravljala rezervo v zavarovanju za primer bolezni; da je odločal o povečanju in rabi rezerve zavarovanja za primer bolezni; da je za posamezne kategorije delavcev, katerih dohodki se niso bistveno razlikovali, vnaprej določil mezdne razrede; da je v spornih primerih odločal o obveznosti uslužbencev za pokojninsko zavarovanje."⁶ Minister za socialno politiko je moral postaviti zavodu za čas do izvedbe volitev samoupravnih organov začasno upravo in nadzorni odbor po določitvi zakona o izvrševanju zavarovanja na območju DFJ. Naloga začasne uprave je bila zlasti, da izvede organizacijo zavoda.⁷ Z zakonom o ureditvi sodišč socialnega zavarovanja in vrhovnega sodišča socialnega zavarovanja z dne 26. oktobra 1945 so bila predpisana posebna sodišča, pristojna izključno za presojanje o zahtevah zavarovancev do nosilcev socialnega zavarovanja. Prvostopenjska sodišča socialnega zavarovanja so delovala pri okrožnih sodiščih. Vrhovno sodišče socialnega zavarovanja je lahko razsodbe prvostopenjskih sodišč potrdilo, ukinilo ali spremenilo. Pritožbe javnega tožilca DFJ proti razsodbam Vrhovnega sodišča socialnega zavarovanja pa je reševalo Vrhovno sodišče DFJ. V tem obdobju so organi socialnega zavarovanja kljub novi zakonodaji še vedno poslovali po starem sistemu. V veljavi so ostali vsi tisti predvojni predpisi, ki niso bili v nasprotju s pridobitvami NOB in zakonskimi predpisi novih oblasti.⁸

Spremembe na področju socialnega zavarovanja je prinesel Zakon o socialnem zavarovanju delavcev, nameščencev in uslužbencev z dne 26. julija 1946, ki je določal obvezno zavarovanje za vse zaposlene, a še vedno neenotno in neenako. Izvzeti so bili namreč tisti delavci, ki so imeli drugačne delovne pogoje od indus-

⁴ Uradni list Slovenskega narodno osvobodilnega sveta (UL) in Narodne vlade Slovenije, št. 20/1945.

⁵ Uradni list Demokratične federativne Jugoslavije, št. 29/1945.

⁶ Prav tam.

⁷ UL Slovenskega narodno osvobodilnega sveta in Narodne vlade Slovenije, št. 20/1945.

⁸ Jeraj, Slovenski sindikati in socialna politika, str. 62.

trijskih delavcev; to so bili npr. poljedelski delavci, ribiči, nosači in vsi državni uslužbenci. Zavarovanje slednjih so še vnaprej urejali pravni predpisi iz let 1945 in 1946.⁹ Po predpisih uredbe o zdravstvenem varstvu državnih uslužbencev¹⁰ so zdravstveno varstvo uživali državni uslužbenci, njihovi družinski člani, osebni državni upokojenci, njihovi družinski člani in družinski upokojenci. Državni uslužbenci so imeli zase in za svoje družinske člane v primeru bolezni pravico do vseh dajatev, ki jih je določal zakon o socialnem zavarovanju delavcev, nameščencev in uslužbencev, izvzemši pravice: "do denarnega povračila za izgubljeni zaslužek (bolniško hranarino); do denarne podpore za vzdrževanje družine ali denarne podpore za dnevne majhne stroške; do denarnega povračila za izgubljeni zaslužek (porodniško hranarino)". Osebni državni upokojenci, njihovi družinski člani in družinski upokojenci so imeli v primeru bolezni pravico do brezplačnega zdravljenja po predpisih zakona o socialnem zavarovanju delavcev, nameščencev in uslužbencev. V primeru smrti aktivnega državnega uslužbenca ali osebnega državnega upokojenca je imel tisti, ki je poskrbel za pogreb, pravico do pogrebnine. Ob smrti družinskega člana aktivnega državnega uslužbenca mu je pripadala pravica do pogrebnine. Ta je znašala za zakonca, starše in otroke, starejše od 14 let, polovico, za otroke, mlajše od 14 let, pa tretjino njegovih kosmatih mesečnih prejemkov.¹¹

Posebna uredba Ministrstva za delo LRS (v tem obdobju je bil minister za delo Tomo Brejc) je urejala vprašanje mezd in plač za poljedelske delavce in viničarje.¹² Na podlagi nje veliki posestniki kmečkega delavca niso mogli več izkoriščati.¹³ V praksi je prihajalo tudi do kršitev te uredbe. Tako je npr. prišlo do težkih primerov kršitve delovnih odnosov do kmečkih delavcev in viničarjev pri Sv. Juriju ob Pesnici, kjer številni kmeti niso izplačevali svojim delavcem polnih prejemkov. S svojimi delavci niso imeli sklenjenih pisnih pogodb, pač pa samo ustni dogovor. Delodajalci so svoje delavce tudi premalo plačevali. Tako naj bi, po pregledu kontrolnega organa na območju Sv. Jurija, delavci prejeli najmanj 5000, nekateri celo do 19.000 dinarjev izplačila za opravljeno delo premalo.¹⁴ Pričujoči članek opozarja na postopno zmanjševanje kmečke delovne sile zaradi načrtovane industrializacije in elektrifikacije. Ob zmanjšanju števila kmečkih delavcev naj bi bilo lažje izvesti socialno zavarovanje kmečkih delavcev za primer bolezni in za starost, saj "bo delo kmečkega delavca tedaj trajnejše, razdrobljenost kmečke zemlje bo z večjim številom kmečko obdelovalnih zadrug manjše". V skladu s to ugotovitvijo je bilo torej moč izvesti zavarovanje le za delavce, ki so imeli trajno zaposlitev, in ki so delali pri delodajalcih, nad katerimi je imela oblast kolikor toliko točen pregled. Zaradi tega je bilo sprva uvedeno le zavarovanje za kmečke delavce, ki so delali na državnih posestvih, in za vse, ki so bili zaposleni v "traktorskih strojnih brigadah". Uredba o socialnem zavarovanju za primer bolezni in starosti pa je kljub vsemu ustvarjala že možnost, da se je kmečki delavec lahko sam zavaroval, se pravi, še

⁹ Prav tam.

¹⁰ Uradni list Federativne ljudske republike Jugoslavije, št. 88/1946.

¹¹ Prav tam.

¹² Naša žena, 1947, št. 4, str. 102-103, Tudi kmečki delavci uživajo socialno zavarovanje.

¹³ Po uredbi je bilo prepovedano nadurno in nočno delo kmetijskim delavcem pod 16. letom, nosečim ženam po 4. mesecu nosečnosti in doječim materam do končnega 8. meseca dojenja. Na podlagi zdravniškega mnenja se je smel za doječo mater ta čas tudi podaljšati. V: Naša žena, 1947, št. 6, str. 166, Za zaposleno ženo in mater veljajo posebni zakoni in posebne uredbe.

¹⁴ Naša žena, 1947, št. 4, str. 102-103.

preden bi bilo tudi za njega uvedeno obvezno zavarovanje. Pogoj je bil, da ni bil starejši od 40 let. Lahko se je prostovoljno vključil v vse vrste zavarovanja.¹⁵

Na podlagi Zakona o socialnem zavarovanju delavcev, nameščencev in uslužbencev¹⁶ je država izvajala socialno zavarovanje na celotnem območju FLRJ prek Državnega zavoda za socialno zavarovanje¹⁷ in njegovih organov, organiziranih na teritorialnem in profesionalnem načelu, in sicer po načelu, da je treba socialno zavarovanje čim bolj približati samim zavarovancem. Pri izvajanju tega načela naj bi se socialno zavarovanje organiziralo v samih podjetjih, kjer koli bi bilo to mogoče. Državni zavod za socialno zavarovanje je bil državna ustanova splošnega državnega pomena pod neposrednim vodstvom in nadzorstvom ministra za delo FLRJ. Njemu je, na podlagi omenjenega zakona, pomagal pri vodstvu državnega socialnega zavarovanja Svet socialnega zavarovanja FLRJ, ki so ga sestavljali predstavniki zvezne načrtne komisije, Ministrstva za finance FLRJ, zveznih gospodarskih ministrov, Komiteja za ljudsko zdravje pri vladi FLRJ, Enotnih sindikatov delavcev in nameščencev Jugoslavije in ministrstev za delo posameznih republik. Na podlagi uredbe o ustroju in pristojnosti Državnega zavoda za socialno zavarovanje z dne 8. novembra 1946 je takratni minister za delo LRS Tomo Brejc predpisal Pravilnik o ustanovitvi Sveta socialnega zavarovanja LRS (SSZ).¹⁸ Bil je posvetovalni organ Ministrstva za delo LRS v zadevah socialnega zavarovanja. Dajal je strokovno mnenje in nasvete o vseh zadevah socialnega zavarovanja delavcev, nameščencev in uslužbencev, ki mu jih je dal minister za delo LRS v presojo. Od Sveta so lahko zahtevali strokovno mnenje v zadevah socialnega zavarovanja tudi drugi člani vlade, podružnice državnega zavoda za socialno zavarovanje in glavni odbor enotnih sindikatov. Na podlagi sklepa seje je lahko razpravljal Svet tudi o drugih pomembnih vprašanjih, ki mu niso bila predložena od drugih, kot tudi o vprašanjih, ki niso bila na dnevnem redu seje. SSZ je bil sestavljen iz največ 13 članov in enakega števila namestnikov. Člani sveta so bili ravnatelji podružnic Državnega zavoda za socialno zavarovanje na področju LRS, druge člane in namestnike je imenoval minister za delo za dve leti izmed oseb, ki so mu jih predlagali minister za industrijo in rudarstvo LRS, minister za trgovino in preskrbo LRS, minister za gradnjo LRS, minister za kmetijstvo in gozdarstvo LRS, minister za finance LRS, predsednik kontrolne komisije LRS, predsednik načrtne komisije LRS in glavni odbor enotnih sindikatov.¹⁹ V Državnem socialnem zavarovanju so se določile pravice zavarovancev glede na delovno dobo in težo opravljenega dela, in sicer po načelu: "za več dela in za težje delo večje pravice iz socialnega zavarovanja". V skladu s tem načelom se je odmerila količina dajatev iz socialnega zavarovanja po trajanju zavarovanja in po trajanju zaposlitve pri delih, višina denarnih dajatev pa se je odmerila po povprečnem dejanskem zaslužku zavarovanca v določenem časovnem razdobju pred začetkom pravice na dajatve (osnova za denarne dajatve). Osnova za denarne dajatve iz zavarovanja za primer bolezni, nosečnosti in poroda je bil povprečni dnevni zaslužek, osnova za denarne dajatve iz

¹⁵ Prav tam.

¹⁶ Uradni list FLRJ, št. 65/1946.

¹⁷ Predvojni zavarovalni zavodi so bili odpravljeni in leta 1946 je bil ustanovljen Zavarovalni zavod Slovenije. Bil je centraliziran in vključen v jugoslovanski državni zavarovalni zavod.

¹⁸ Uradni list LRS, št. 12/1947.

¹⁹ Prav tam.

zavarovanja za primer nezgode pri delu in iz pokojninskega zavarovanja pa je bil povprečni mesečni zaslužek zavarovanca.²⁰

Kljub določeni stopnji izenačitve pravic iz socialnega zavarovanja za različne kategorije prebivalstva je bilo zdravstveno zavarovanje uslužbencev v tem obdobju ugodneje urejeno kot tovrstno zavarovanje delavcev. Javni uslužbenci so v času bolezni prejeli plačo, medtem ko so delavci v času bolezni dobivali t. i. hranarino, ki se je odmerjala od povprečnega dnevnega zaslužka v zadnjem mesecu zaposlitve, njena višina pa je bila odvisna od delovne dobe in teže dela ter je znašala 80-88% osnove. Tako so uslužbenci prejeli plačo ne glede na to, kje so se zdravili, hranarina delavcev v času njihovega zdravljenja v bolnišnici ali v zdravilišču pa je bila odvisna od števila vzdrževanih družinskih članov. To pomeni, da so samski delavci dobili le 20% hranarine.²¹ Presojeno nesposobnosti zavarovanca za delo in določitev načina zdravljenja v primeru bolezni, nosečnosti in poroda je opravil zdravnik državnega zavoda za socialno zavarovanje ali od zavoda določen zdravnik. Nesposobnost za delo oziroma zmanjšanje sposobnosti za delo ponesrečenega zavarovanca, onemoglost in vrsto onemoglosti zavarovanca je ugotavljala zdravniško-delavska strokovna komisija. Spore v zvezi s tem so reševale zdravniško-delavske strokovne komisije prve stopnje, v primeru hujših sporov pa omenjene komisije višje stopnje.²²

Način financiranja socialnega zavarovanja se po tem zakonu ni spremenil. Prispevke za kritje stroškov s tega področja sta si še vedno delila delodajalec in zavarovanec, saj gospodarstvo v povojnem obdobju še ni bilo toliko močno, da bi lahko prevzelo na svoje rame celotno breme socialnega zavarovanja. Poleg izključitve že prej omenjenih delavcev iz pravic tega zakona je imel še druge pomanjkljivosti, predvsem na področju pokojninskega in invalidskega zavarovanja. Zaposleni so prejeli pokojnine le za tisti čas svoje delovne dobe, v katerem so bili plačani vsi zahtevani prispevki. V predvojni Jugoslaviji pa je obvezno pokojninsko zavarovanje začelo veljati šele leta 1937. Problem je bil tudi ta, da so se nekateri delodajalci izogibali plačevanju prispevkov.²³ S tem zakonom je torej vse dotedanje avtonomne nosilce socialnega zavarovanja nadomestila država. Ta je postala edini nosilec socialnega zavarovanja delavcev in nameščencev. Pomanjkljivosti tega zakona je reševal novi Zakon o socialnem zavarovanju delavcev, uslužbencev in njihovih družin, ki je začel veljati 16. februarja 1950.²⁴ Dajal je enake in splošne pravice vsem delavcem in uslužbencem ter omogočil pridobitev pravic tudi tistim, ki jih po predpisih v prejšnjih letih niso mogli uveljaviti. Socialno zavarovanje je s tem zakonom postalo popolnoma državno. V organizacijskem pogledu se je socialno zavarovanje vključilo v državne upravne organe, in sicer v poverjenišтва za socialno skrbstvo in ministrstvo za socialno skrbstvo oziroma kasneje v okrajne in republiške svete za ljudsko zdravstvo in socialno politiko.²⁵ V materialnem po-

²⁰ Uradni list FLRJ, št. 65/1946.

²¹ Jeraj, Slovenski sindikati in socialna politika, str. 65.

²² Uradni list FLRJ, št. 65/1946.

²³ Jeraj, Slovenski sindikati in socialna politika, str. 63-64.

²⁴ Uradni list FLRJ, št. 10/1950.

²⁵ Z odločbo o ustanovitvi Zavoda za socialno zavarovanje LRS je bil ustanovljen Zavod za socialno zavarovanje LRS v Ljubljani, ki je prevzel vse posle socialnega zavarovanja od do takratne republiške uprave za socialno zavarovanje v sestavi Sveta za ljudsko zdravstvo in socialno politiko LRS. Svet za ljudsko zdravstvo in socialno politiko vlade LRS je izročil začasnemu odboru Zavoda za socialno zavarovanje LRS obenem s posli socialnega zavarovanja tudi uslužbence, ki so opravljali te

gledu je zakon pomenil znatno razširitev pravic socialnega zavarovanja za vse ljudi v delovnem razmerju. Zakon je izenačil pravice vseh delavcev in uslužbencev ne glede na vrsto dela in mesta zaposlitve (državni, družbeni, združni, zasebni sektor), in sicer za ves čas, v katerem so bili v rednem delovnem razmerju. Socialno zavarovanje je postalo enotno na vsem ozemlju FLRJ. Država je bila tista, ki je priskrbelo finančna sredstva za socialno zavarovanje. Plače delavcev in uslužbencev se niso smele obremeniti s prispevkom za socialno zavarovanje. Zakon je predvideval naslednje pravice: pravica do zdravstvene oskrbe, pravica do oskrbnine ob začasni nezmožnosti za delo zaradi bolezni, pravica do oskrbnine ob porodniškem dopustu, pravica do podpore za otroke. Zakon je predvideval tudi oskrbnine ob zmanjšani delovni zmožnosti (invalidnina), zadnja pravica, ki jo je predvideval, pa je bila pravica do pogrebnine. Pridobitev in obseg vseh posameznih pravic sta bila odvisna od trajanja delovnega razmerja in od višine plače. Delavci in uslužbenci, ki so bili zaposleni na ozemlju FLRJ, so bili zavarovani ob začetku svojega delovnega razmerja. Z enakimi pravicami kot osebe v delovnem razmerju so bili zavarovani člani predstavniških in njim odgovornih organov, ki so dobivali plačo za svoje delo, člani obrtniških proizvodnih združenj, za bolezen in nesrečo pri delu so bili zavarovani tudi študenti ter učenci strokovnih šol in tečajev ob opravljanju obvezne prakse in obveznega praktičnega dela, dalje osebe, zaposlene na javnih delih, osebe, ki so prestajale kazen poboljševalnega dela oziroma odvzema prostosti s prisilnim delom. Za primer bolezni so bili po zakonu zavarovani tudi učenci in študenti, ki so bili v delovnem razmerju, pa so ga zaradi šolanja začasno prekinili, prav tako pa tudi člani njihovih družin. Vlada FLRJ je lahko socialno zavarovanje v celoti ali deloma razširila tudi na osebe svobodnih poklicev in kulturne delavce ter tudi na druge osebe, ki sicer niso bile v delovnem razmerju, so pa s svojo delavnostjo koristile družbi. Po predpisih tega zakona so bili zavarovani tudi državljani FLRJ, ki so bili zaposleni v tujini pri jugoslovanskih državnih organih, ustanovah in podjetjih, ali pa so bili zaposleni tam po njihovem pooblastilu. Tuji državljani, ki so bili zaposleni v FLRJ kot delavci ali uslužbenci v državnih, združnih in družbenih podjetjih in ustanovah, so bili na podlagi socialnega zavarovanja z enakimi pravicami kakor državljani Jugoslavije.²⁶

S popolnim podržavljanjem je izvajanje socialnega zavarovanja v Sloveniji leta 1950 prevzelo Ministrstvo za socialno skrbstvo LRS, leta 1951 pa Svet za ljudsko zdravstvo in socialno skrbstvo LRS.

Organizacija zdravstvene službe

Organizacija zdravstvene službe v prvem povojnem obdobju 1945-1953 je bila odraz začetnih težkih razmer po koncu vojne (pomanjkanje zdravstvenih šol, zdravstvenih delavcev, zdravstvenih zavodov). Zdravstvena služba je bila organizirana centralistično. Da bi zmanjšali primanjkljaj zdravstvenega kadra, so razpisali veliko število štipendij za študij medicine. Do leta 1950 je več kot polovica študentov medicinske fakultete prejela od države štipendijo za študij, v petdesetih

posle, in pa inventar, arhive, poslovne knjige in evidence, ki so se nanašale na socialno zavarovanje. Izročitev in prevzem službe socialnega zavarovanja se je izvršilo po stanju z dne 30. junija 1952, in sicer po posebni komisiji. V: Uradni list LRS, št. 19/1952.

²⁶ Uradni list FLRJ, št. 10/1950.

letih pa so več štipendij dobivale bodoče višje medicinske sestre.²⁷ Zanimive so številke, ki jih je podal predsednik Komiteja za zaščito ljudskega zdravja dr. Pavle Gregorič na razpravi o vsedržavnem proračunu za leto 1948 v Ljudski skupščini FLRJ.²⁸ V svojem govoru je glede organizacije in nalog zdravstvene službe po koncu vojne poudaril potrebo po izšolanju mladega medicinskega kadra in večjega števila specialistov za kurativno in preventivno medicino. V obravnavanem obdobju naj bi bilo, po njegovih navedbah, več kot 7.000 medicincev. Do konca leta 1951 bi moralo biti še 2.500 novih zdravnikov in 900 lekarnarjev. Opozoril je na nujnost pravilne razporeditve obstoječih medicinskih kadrov glede na zdravstvene razmere v posameznih republikah. Kritiziral je preveliko koncentracijo zdravnikov v mestih. Zlasti je primanjkovalo zdravstvenih delavcev s srednješolsko izobrazbo. Za izboljšanje teh razmer je bilo ustanovljenih več srednjih in nižjih šol. Po njegovih navedbah je za podporo visokošolcev na medicinski fakulteti in dijakov na srednjih nižjih šolah Komite zagotovil več kot 12 milijonov din poleg proračunskih sredstev posameznih republik. Leta 1948 je bilo odobrenih tudi 80 štipendij za zdravnike in srednje medicinske kadre, in sicer za njihovo šolanje v tujini. Nadalje je poudaril potrebo po 90.000 bolniških posteljah. Ni jih bilo niti polovico toliko. Kot je poudaril, naj bi med petletko pridobili v bolnišnicah 14.300 bolniških postelj. V letu 1948 je bila predvidena izgradnja več bolnišnic in posameznih bolnišničnih oddelkov. V letu 1947 se je, tako Gregorič, povečalo omrežje ambulantnih polikliničnih ustanov, povečalo pa se je tudi število javnih lekarn.²⁹ Kot rečeno, nova organizacija zdravstvene službe, usklajena z novim socialističnim družbenim redom, še ni bila postavljena in zato je zdravstvena služba potekala še po predvojnih predpisih. Še vedno je delovala zasebna praksa in zasebne lekarne,³⁰ čeprav je bila neprestano prisotna težnja po njihovi ukinitvi. Šele po nacionalizaciji podjetij je doživela organizacija zdravstvene službe prvi preobrat. Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o nacionalizaciji zasebnih gospodarskih podjetij, ki ga je Zvezna skupščina po hitrem postopku sprejela na svojem zasedanju 28. aprila 1948, je predvideval tudi nacionalizacijo 30 sanatorijev in bolnišnic.³¹ Zdravniki so bili razporejeni v državne zdravstvene ustanove. Zaradi velikega pomanjkanja zdravstvenega kadra so osebu, ki bi se upiralo prehodu iz zasebne v državno službo, zagrozili s sankcijami. Z drugo ali dopolnilno nacionalizacijo se je po oceni partijskega vrha uspešno končala bitka za "likvidacijo privatno-kapitalističnih elementov na najpomembnejšem delu gospodarske, kulturne in zdravstvene dejavnosti". S tem naj bi se odprla pot za vzpostavitev "državno-socialističnih odnosov". Ko je Zvezna ljudska skupščina sprejela omenjeni zakon, je slovenska republiška vlada obravnavala seznam ustanov, ki naj bi jih nacionalizirali. V tem seznamu je bilo tudi osem bolnišnic in sanatorijev, in sicer Samo-

²⁷ Aleš Gabrič: Slovenija med vzhodno in zahodno potjo. V: Zvonka Zupanič Slavec: Javno zdravstvo 20. stoletja in njegov soustvarjalec dr. Bojan Pirc. Ljubljana 2007, str. 21.

²⁸ Ljudska pravica, 27. 4. 1948, št. 100, str. 2.

²⁹ Prav tam.

³⁰ Za vse tiste lekarne v LRS, ki so bile državna last, je bila ustanovljena posebna "poslovna in organizacijska centrala" v Ljubljani, imenovana Uprava državnih lekarn, ki je bila pod neposrednim nadzorom Ministrstva za narodno zdravje. V: Uradni list LRS št. 23/1946, Uredba vlade Ljudske republike Slovenije o ustanovitvi Uprave državnih lekarn.

³¹ Jože Prinčič: Povojne nacionalizacije v Sloveniji 1945-1963. Novo mesto: Dolenjska založba, 1994, (dalje Prinčič, Povojne nacionalizacije v Sloveniji) str. 83.

stan šolskih sester, Maribor; Sanatorij Emona, Ljubljana; Leonišče, Ljubljana; Sanatorij dr. Černiča M., Maribor; Sanatorij dr. Ipavca, Maribor; zdravstvena ustanova Stara Gora, Stara Gora; Bolnišnica v Kandiji, Novo mesto; Bolnišnica Ormož, Ormož).³² O pravih razlogih za drugo nacionalizacijo se javno ni govorilo. Utemeljevali so jo z visokoletečimi besedami o "nadaljnem razširjanju in utrjevanju socialističnega sektorja našega gospodarstva". Predsednik planske komisije Boris Kidrič je v svoji obrazložitvi zakonskega predloga o spremembah in dopolnitvah zakona o nacionalizaciji zasebnih gospodarskih podjetij utemeljeval nacionalizacijo sanatorijev, bolnišnic, zdravilišč, letovišč, hotelov, kinematografov s tem, da "smo že toliko utrdili naš gospodarski sistem in državni aparat, da lahko uspešno vodimo nacionalizirana podjetja v korist delovnega ljudstva, njegovega zdravja, odmor in kulture brez nevarnosti, da bi prišlo do zastoja v javnem življenju".³³ Razlogi so bili seveda drugi. Spomladi leta 1948 je prišlo do skrajne zaostritve odnosov z zahodnimi in vzhodnimi državami. Oboje so Jugoslavijo na neki način osamile. Zahodne države so začele izvajati proti Jugoslaviji tudi gospodarske in politične ukrepe, vzhodne države pa so z Jugoslavijo omejile diplomatske stike, pretrgale podpisane pogodbe, vojaško in gospodarsko sodelovanje ter grozile z gospodarsko blokado, vojaškim posegom in izključitvijo iz skupnosti socialističnih držav. KPJ je želela z novo nacionalizacijo dokazati svojo "pravovernost", zanikati obtožbe in se izogniti nevarnosti z Vzhoda. Partijsko vodstvo se je odločilo za razširitev nacionalizacije tudi iz notranjih razlogov. Šlo je predvsem za težave, ki so se pojavljale ob izvajanju prvega petletnega gospodarskega načrta. Z dopolnilnim poddržavljanjem zasebnih finančnih in materialnih sredstev si je partijsko vodstvo zagotovilo finančna in materialna sredstva za izvedbo svojih načrtov.³⁴ Leta 1949 so bile na podoben način poddržavljene še lekarne.³⁵ Zakon o odkupu zasebnih lekarn je določal, da vsa dovoljenja za javne lekarne, izdana zasebnikom, prenehajo veljati najpozneje v šestih mesecih po uveljavitvi omenjenega zakona. Republiški minister za ljudsko zdravstvo (v tem obdobju je bil minister za ljudsko zdravstvo LRS dr. Marjan Ahčin) je lahko za posamezne lekarne ta rok podaljšal še za tri mesece. Po zakonu je vsa zdravila, opremo in drug material, ki je bil v zasebnih lekarnah, odkupila država. Lekarne je od zasebnikov prevzel pristojni okrajni oziroma mestni ljudski odbor. Do prevzema so dotedanji lastniki nadaljevali z rednim poslovanjem lekarn niso pa smeli odsvojiti opreme in materiala v lekarni in tudi ne prodajati zdravil izven rednega poslovanja. Republiški minister za ljudsko zdravstvo je bil dolžan izdati za vsako posamezno lekarno odločbo, s katero je določil dan, ko je zasebniku prenehalo veljati dovoljenje za lekarno in ko je začel okrajni oziroma mestni ljudski odbor s prevzemanjem lekarne. Zakon je določal, da se nekdanjemu lastniku lekarne, izplača ocenjena vrednost lekarne v mesečnih obrokih po največ 5000 dinarjev. Vsi dotedanji lastniki lekarn, stari manj kot 60 let, ki so bili farmacevti ali farmacevtski pomočniki, so bili dolžni po odkupu lekarne stopiti v državno službo. Glede tega pa je zakon vseboval določbo, ki jo lahko razumemo kot izsiljevanje prejšnjih lastnikov. Nekdanjim lastnikom lekarn, ki so stopili v državno službo, so se namreč priznala leta, ki so jih prebili pri farma-

³² Prav tam, str. 83-89.

³³ Ljudska pravica, 27. 4. 1948, št. 100, str. 3.

³⁴ Prinčič, Povojne nacionalizacije v Sloveniji, str. 80.

³⁵ Uradni list FLRJ, št. 50/1949, Zakon o odkupu zasebnih lekarn.

cevtškem delu, kot delovna doba za pridobitev pravice do pokojnine, če so se odrekli odškodnini za lekarno in če so prebili v državni službi najmanj pet let.³⁶

Zdravljenje nepremožnih

Glede zdravljenja nepremožnih v Sloveniji je vlada LRS (takratni predsednik vlade LRS je bil Miha Marinko) na podlagi 35. člena in 19. točke 44. člena ustave LRS izdala Uredbo o zdravljenju nepremožnih.³⁷ Pravica do popolnega ali delnega brezplačnega zdravljenja se je priznavala osebam, ki niso mogle plačati stroškov za zdravniško pomoč zaradi nevarnosti za svoj obstoj ali za obstoj tistih, ki so bili zanje dolžni skrbeti in ki so živeli z njimi v skupnosti. Zdravniško pomoč po tej uredbi niso mogli uživati tisti, ki so bili zdravstveno zaščiteni po drugih predpisih. Tako so pravico do popolnega brezplačnega zdravljenja uživali bolniki ne glede na vrsto bolezni, ki so sami ali njihovi hranilci plačevali letno manj kot 400 din dohodnine; bolniki z akutnimi nalezljivimi boleznimi, z jetiko, s trahomom, z malarijo in s spolnimi boleznimi, ki so sami ali njihovi hranilci plačevali letno manj kot 700 din dohodnine; duševni bolniki, ki so bili po enoletnem bolnišničnem zdravljenju še vedno nesposobni za pridobitno delo; drugi kronični in neozdravljivi bolniki, pri katerih je trajala zdravniško ugotovljena nesposobnost za pridobitno delo nad 6 mesecev. Minister za ljudsko zdravje (takrat je to bil dr. Marjan Ahčin) je bil pooblaščen v sporazumu z ministrom za finance (v tem obdobju je to bil Zoran Polič) v primeru spremembe razmer z odločbo določiti drugačno višino letne dohodnine za dosego zgoraj navedenih ugodnosti. Po tej uredbi so pravico do delnega brezplačnega zdravljenja v obliki 50% popusta od stroškov zdravljenja uživali pod točko 1 navedeni bolniki, ki so sami ali njihovi hranilci plačevali letno več kot 400 din in manj kot 600 din dohodnine, dalje pod točko 2 navedeni bolniki, ki so sami ali njihovi hranilci plačevali letno več kot 700 din in manj kot 1000 din dohodnine, in pa otroci do 7. leta starosti, bolne porodnice, vdove z dvema ali več nepreskrbljenimi otroki in starši s petimi ali več nepreskrbljenimi otroki. Tudi v teh navedenih primerih je imel minister za ljudsko zdravje enake pristojnosti kot pri osebah, ki so imele pravico do popolnega brezplačnega zdravljenja. Krajevni ljudski odbor pa je lahko, razen vseh navedenih primerov, izjemoma priznal v posameznem primeru pravico do popolnega ali delnega brezplačnega zdravljenja in ne glede na višino odmerjene dohodnine osebi, ki je bila zaradi svojih socialnih, pridobitnih, družinskih in drugih razmer gospodarsko ogrožena, če bi morala plačati stroške zdravniške pomoči. Kar se tiče obsega pravic, so bili upravičenci do popolnega brezplačnega zdravljenja upravičeni pri

³⁶ Prav tam.

³⁷ Uradni list LRS, št. 22/1947; noveli k tej uredbi: Uradni list LRS, št. 32/1948, Uredba o spremembi uredbe o zdravljenju nepremožnih (spremembe so se nanašale na kazenske določbe) ter UL LRS, št. 17/1954, Uredba o razveljavitvi uredbe o zdravljenju nepremožnih, po kateri sta bili razveljavljeni uredba o zdravljenju nepremožnih in uredba o spremembi uredbe o zdravljenju nepremožnih, saj je taka uredba postala nemogoča glede na 24. točko odloka o finansiranju in poslovanju zdravstvenih zavodov (UL FLRJ, št. 14/1953), ki je določala, da morajo republike (in seveda tudi ljudski odbori), ki so s svojimi predpisi določale olajšave samoplačnikom pri plačevanju zdravstvenih storitev, tudi same plačati zdravstvenemu zavodu oskrbnino. Zaradi tega je bilo razumljivo, da republiška uredba, ki je nalagala določene materialne obveznosti ljudskim odborom, ni mogla več veljati. Zaradi razveljavitve omenjene uredbe pa so bili ljudski odbori prisiljeni, da so čim prej sprejeli odloke o priznanju olajšav pri plačevanju zdravstvenih storitev.

naslednjih vrstah zdravniške pomoči: pri pravici do ordinacije pri pristojnem krajevnem zdravniku, pravici do obiskov pristojnega krajevnega zdravnika na domu, pravici do zdravljenj v javni lekarni ali, če te ni bilo v bolnikovem kraju, pri zdravniku, ki je imel zakonito dovoljeno hišno lekarno, dalje pri pravici do zdravljenja v bolnišnicah, zdraviliščih in drugih javnih zdravstvenih ustanovah, pravici do nabave ortopedskih predmetov in drugih zdravstvenih pripomočkov, pravici do pregleda pri uradnih specialistih v javnih zdravstvenih ustanovah, pravici do prevoza v bolnišnico in končno pri pravici do babiške pomoči. Upravičenci do delnega brezplačnega zdravljenja so imeli pravico do 50% popusta pri stroških, nastalih pri naslednjih vrstah zdravniške pomoči: pri pravici do zdravljenja v bolnišnicah, zdraviliščih in drugih javnih zdravstvenih ustanovah; pravici do nabave ortopedskih predmetov in drugih zdravstvenih pripomočkov ter pravici do prevoza v bolnišnico. Upravičenec je imel pravico do popolnega ali delnega brezplačnega zdravljenja samo na podlagi potrditve, ki ga je izdal pristojni krajevni ljudski odbor. Stroški za brezplačno zdravljenje so obremenjevali okrajne ljudske odbore. Okrajni ljudski odbori so bili dolžni določiti v svojem letnem proračunu primerne denarne vsote za stroške zdravljenja, upoštevajoč pri tem največje verjetno število upravičencev, ki bodo uporabili pravico do popolnega ali delnega brezplačnega zdravljenja. Za podlago so okrajnim ljudskim odborom služili podatki o plačilih v preteklem letu in sezname, ki so jih predložili krajevni ljudski odbori.³⁸ Na podlagi omenjene uredbe je minister za ljudsko zdravstvo LRS v sporazumu z ministrom za finance LRS predpisal pravilnik o odpisovanju stroškov za zdravljenje nepremožnih.³⁹ Na podlagi pravilnika je bilo določeno, da se bolniški osebni stroški za zdravljenje upravičencev do polnega ali delnega brezplačnega zdravljenja v državnih bolnišnicah in v zdraviliščih za tuberkulozo v Topolšici in Novem Celju v tekočem proračunskem letu odpisujejo v breme dohodkov teh ustanov. Te odpise je opravilo Ministrstvo za ljudsko zdravstvo LRS s posebno odločbo.⁴⁰ Od 1. januarja 1948 je začela veljati sprememba zgoraj omenjenega pravilnika.⁴¹ Določeno je bilo, da se bodo bolniški osebni stroški za zdravljenje upravičencev do popolnega ali delnega brezplačnega zdravljenja v vseh republiških in okrajnih (mestnih) bolnišnicah, zdraviliščih, v kliničnih bolnišnicah in v bolnišnici za živčne in duševne bolezni v Polju pri Ljubljani v proračunskem letu 1948 odpisovali v breme dohodkov teh ustanov. Nadalje je pravilnik določal, da bo minister za ljudsko zdravstvo v sporazumu z ministrom za finance LRS z odločbo odredil odpisovanje teh stroškov tudi za nadaljnja proračunska leta, če se bo izkazalo za potrebno.⁴²

Socialno skrbstvo in oblike sodelovanja državljanov

Po vojni je država prevzela nadzor nad celotnim področjem socialnega skrbstva. Za takratnega ministra za socialno skrbstvo Antona Kržišnika je država nosila "kolektivno odgovornost za usodo vsakega poedinca".⁴³ Poudarjali so sodelovanje

³⁸ Prav tam.

³⁹ Uradni list LRS, št. 22/1947.

⁴⁰ Prav tam.

⁴¹ Uradni list LRS, št. 7/1948.

⁴² Prav tam.

⁴³ Jelka Zorn: Socialno skrbstvo po drugi svetovni vojni. Nova ideologija in stare vrednote. V: Zgodovina socialnega dela v Sloveniji. Med družbenimi gibanji in političnimi sistemi. Ljubljana 2006,

državnih skrbstvenih organov z množičnimi prostovoljnimi organizacijami, Antifašistično fronto žensk, Rdečim križem, Osvobodilno fronto, sindikati, podjetji in mladinskimi organizacijami. Prioriteta socialnega skrbstva takoj po vojni je bila obnova porušene države in preskrba vojnih žrtev. V ideološkem smislu pa so poudarjali odpravljanje preostankov kapitalistične dediščine predvojne Jugoslavije. Udeleženosť v NOB in status žrtve fašističnega nasilja sta bila kriterija delitve pristojnosti med državno in lokalno ravniyo socialne pomoči. Vojni invalidi, žrtve fašističnega nasilja in njihovi svojci so bili obravnavani na državni ravni, vsi drugi (ostareli, hendikepirani, sirote po starših, katerih smrt ni bila povezana s fašističnim nasiljem, osebe brez pokojninskega zavarovanja itd.) pa na lokalni ravni. To je po eni strani kazalo na hierarhizacijo pomoči, po drugi strani pa na širitev socialnih pravic onstran zaposlovanja in na pomembno vlogo skrbstvenih delavcev in delavk na lokalni ravni, saj so odločali o socialni pomoči.⁴⁴

Po vojni so bile torej socialne zaščite potrebne osebe razdeljene v več skupin. Prvi so bili invalidi iz NOV in njihove družine ter svojci padlih v NOV. Zanje je skrbela s podporami zvezna državna blagajna. Te podpore so bile v vseh federalnih enotah Jugoslavije enake, zanje je jamčila država. V bistvu so področje socialnega skrbstva v letih 1945-1947 urejali številni zakonski predpisi, od katerih so bili najpomembnejši: Odlok NKOJ o podeljevanju začasne denarne podpore nepreskrbljenim rodbinam borcev NOV in POJ ter padlih borcev NOV in POJ, invalidom NOV in njihovim rodbinam kakor tudi rodbinam žrtev fašističnega terorja z dne 19. decembra 1944, Zakon o vojaških vojnih invalidih z dne 25. maja 1946, Zakon o vojaških mirnodopskih invalidih z dne 21. decembra 1946, Uredba o ugotovitvi pravice do pokojnine z dne 25. oktobra 1945, Uredba o upokojitvi državnih uslužbencev z dne 25. oktobra 1945 in Uredba o dodeljevanju podpor rodbinam, katerih hranilci služijo v stalnem kadru jugoslovanske armade z dne 8. januarja 1947 ter Zakon o socialnem zavarovanju delavcev, nameščencev in uslužbencev z dne 26. julija 1946.⁴⁵ Realnost je bila drugačna, saj državni proračun ni zadoščal za vzdrževanje vseh socialno-zdravstvenih ter vzgojno-izobraževalnih ustanov.

Med osebe, ki jim obstoječa socialna zakonodaja ni zagotavljala sredstev za preživljanje, so spadali: stari in onemogli brez vsakih starostnih rent, rednih podpor, pokojnin in drugih dohodkov (nekdanji hlapci, dekle, kmečki delavci, kočarji, bajtarji, sezonski delavci ipd.), telesno ali umsko prizadete osebe brez premoženja in dohodkov (prizadeti od rojstva, civilni invalidi, žrtve vojne, za katere niso veljali zakonski predpisi o invalidskem skrbstvu, poškodovani ob bombnih napadih in njihovi družinski člani, invalidi okupatorske vojske in kvizlinških formacij), pridobitno nesposobni družinski člani tistih padlih, ki so se borili "zunaj NOV", družine, ki so izgubile pravico do pokojnine, ker so njihovi hranilci sodelovali z okupatorjem. Za vse te osebe naj bi poskrbelo t. i. "**splošno socialno skrbstvo**".⁴⁶ Po statističnih podatkih iz leta 1947 je bilo v Sloveniji popolnoma nepreskrbljenih 18.354 oseb, delno nepreskrbljenih, a še potrebnih javne pomoči pa 15.334

str. 62. Dr. Anton Kržišnik je bil sooblikovalec socialnopolitičnega programa nove jugoslovanske države, prvi zvezni minister za socialno politiko, republiški minister za socialno skrbstvo in profesor na Višji šoli za socialne delavce v Ljubljani.

⁴⁴ Prav tam, str. 62-63.

⁴⁵ Jeraj, Slovenski sindikati in socialna politika, str. 83-84.

⁴⁶ Prav tam, str. 84.

oseb.⁴⁷ Ministrstvo za socialno skrbstvo je v letu 1946 izdalo za pomoč tem osebam iz sredstev rednega proračuna 8.861.852,00 din. Okrožni, okrajni in krajevni ljudski odbori so prispevali za to pomoč iz svojih rednih in izrednih proračunov 37.990.439,00 din, socialni fond je prispeval znesek 2.303.327,00 din, patronati, ki so še zbirali denarna sredstva, so prispevali 5.971.180,00 din. Skupno je bilo torej izdanih približno 55.126.808,00 din. To pomeni, da je na eno osebo prišlo približno 136,00 din.⁴⁸ Iz teh podatkov je razvidno, da služba splošnega socialnega skrbstva ni bila na zavirljivi ravni. Iz poročila o sodelovanju množičnih organizacij pri izvajanju nalog splošnega socialnega skrbstva za leto 1947 je bila poudarjena potreba po še večjih prispevkih s strani socialnega fonda OF in patronatov, saj je bila v nasprotnem primeru izražena bojazen po poslabšanju položaja oseb, ki so sodile pod splošno socialno skrbstvo. V naslednjem letu je bila namreč predvidena "absolutna" navezanost splošnega skrbstva na sredstva socialnega fonda OF in na pomoč patronatov. Ministrstvo za socialno skrbstvo ni imelo za splošno skrbstvo v rednem proračunu na razpolago nobenih sredstev, razen 750.000,00 din za civilne invalide. Zaradi tega naj bi odpadle vse dotacije okrajem za splošno socialno skrbstvo.⁴⁹

Ministrstvo za socialno skrbstvo LRS je leta 1948 poslalo vsem krajevnim ljudskim odborom (KLO) navodila za opravljanje socialno-skrbstvenih zadev.⁵⁰ Socialno skrbstvo je imelo nalogo, da je preskrbelo vse tiste, ki so bili trajno ali začasno nesposobni za delo in niso imeli sredstev za vsakdanje življenje. Za izpolnjevanje te osnovne naloge je bilo potrebno, da so imeli KLO-ji točen pregled nad vsemi socialno ogroženimi osebami na svojem območju. Zaradi tega je Ministrstvo za socialno skrbstvo LRS izdelalo obrazce za evidenčne zvezke, v katere naj bi KLO-ji, enotno po vsej Sloveniji, vpisovali posamezne skupine socialno ogroženih oseb ter obiskovalke, rejnike, skrbnike in socialno zaščitne ustanove v kraju. Do takrat namreč KLO-ji v glavnem niso vodili točne evidence socialnega skrbstva. Navodila so predvidevala, da bo izpolnjevanje evidenčnih zvezkov za socialno skrbstvo predstavljalo za KLO obsežno delo, katerega član izvršilnega odbora, ki je odgovarjal za socialno skrbstvo (poročevalec), ne bo mogel opraviti sam. Zato naj bi k delu pritegnil krajevni socialno-zdravstveni svet. Vpis naj bi bil izveden v enem mesecu po prejemu obrazcev, ki jih je priskrbel okrajni LO - socialno-zdravstveni odsek. Po navodilih je krajevni LO vodil evidenco socialne zaščite potrebnih oseb v treh zvezkih, v četrtem zvezku je vodil seznam obiskovalk, rejnikov, skrbnikov in socialnih ustanov v kraju. Zanimiva so tudi navodila Ministrstva za socialno skrbstvo glede višine denarnih podpor po vojni. Višina denarne pomoči je v znesku do 2400 din znašala osebam, ki so postale nesposobne v NOV,⁵¹ v znesku

⁴⁷ Arhiv Republike Slovenije (ARS), Republiški svet Zveze sindikatov Slovenije (AS 540), t. e. 57, Sodelovanje množičnih organizacij pri izvajanju nalog splošnega socialnega skrbstva v letu 1947.

⁴⁸ Prav tam.

⁴⁹ Prav tam.

⁵⁰ Socialna politika in socialno delo v samoupravni socialistični družbi. Poročilo o delu za leto 1984. Ljubljana 1984, str. 61 (dalje Poročilo o delu za leto 1984).

⁵¹ Na podlagi 79. člena ustave LRS je vlada LRS na predlog ministra za socialno skrbstvo LRS izdala odločbo o ustanovitvi in delu Sveta za invalidske zadeve pri ministrstvu za socialno skrbstvo LRS. Bil je posvetovalni organ ministra za socialno skrbstvo. Njegova naloga je bila, da je preučeval probleme v zvezi z zaščito vojaških vojnih invalidov in drugih oseb, zaščiteneh z zakonom o vojaških vojnih invalidih, dalje, da je predlagal konkretne ukrepe za reševanje teh zadev in da je usklajil delovanje državnih organov z delovanjem množičnih organizacij na tem področju. V: Uradni list LRS, št. 14/1950.

do 2000 din družinam padlih borcev ter družinam žrtev fašističnega nasilja, v znesku do 1600 din družinam oseb, ki so bile v vojaški službi v JLA ter družinam vojnih ujetnikov, ki so bili materialno ogroženi, dodatek za vsakega otroka do 18. leta starosti je znašal 175 din mesečno.⁵² Če se je otrok šolal, je bil upravičen do doklade do dopolnjenega 23. leta in po navedeni starosti, če je bil popolnoma nezmožen za delo. Otrok ni imel pravice do doklade, če je bil v zavodu, kjer je imel brezplačno oskrbo, če je prejemal štipendijo ali podporo 175 din ali več mesečno, če je imel od lastnega dela ali premoženja 175 din ali več mesečnih dohodkov.⁵³

Na podlagi 69. člena Zakona o splošnih ljudskih odborih z dne 24. maja 1946 so izvršilni odbori ljudskih odborov lahko ustanovili svete državljanov za izvajanje splošnih in lokalnih nalog s področja posameznih panog državne uprave. Na tej podlagi je bilo mogoče ustanoviti tudi socialno-zdravstvene svete (SZS), ki so bili koordinacijski in pomožni posvetovalni organi ljudske oblasti pod neposrednim vodstvom in nadzorstvom organov za socialno skrbstvo in zdravstvo. Koordinacijski so bili zato, ker so morali usklajevati vse socialno-zdravstvene akcije organov ljudske oblasti in posameznih množičnih organizacij. Njihova temeljna naloga je bila spoznavanje vseh tistih, ki so bili v okolju potrebni pomoči, in ukrepanje na način, ki je bil za posameznika najbolj ustrezen. Kar se tiče organizacije SZS: vključeni so bili stalni zastopniki množičnih organizacij in zastopniki organov oblasti. Organizirani so bili pri Ministrstvu za socialno skrbstvo, okrajnih ljudskih odborih in krajevnih ljudskih odborih.⁵⁴ Ker je še vedno prihajalo do napak, so morali imeti v okviru SZS t. i. "obiskovalke", ki so hodile po terenu in spoznavale razmere ogroženih ljudi. Predvsem so morale skrbeti za otroke - sirote, za katere so skrbeli krušni starši. Ugotovile naj bi, v kakšnih razmerah so živeli njihovi varovanci. Po prvem obisku so morale poročati socialno-zdravstvenemu svetu. Obiskovalka je bila pomočnica mladinskega skrbstva, ki se je za svoje delo usposabljala v posebnih tečajih. Namen njenega dela ni bil nadomestiti zaščitno zdravstveno sestro, pač pa je bila nekakšna "socialna sestra", ki je opozorila zdravstveno sestro na bolnega otroka, nikakor pa ni opravljala poslov namesto nje. Pogoji za opravljanje dela obiskovalke je bila strokovna izobrazba.⁵⁵ Na konferenci sekretark okrajnih odborov AFŽ 12. februarja 1951 je bil med drugimi sklepi sprejet tudi sklep, po katerem naj bi se organizirali posebni tečaji za t. i. poročevalke za zdravstveno zaščito mater in otrok. Te bi bdele nad zdravstvenim stanjem mater in otrok ter sploh vsega prebivalstva v njim zaupanih krajih, izkazovale bi prvo pomoč, poročale o zdravstveno škodljivih pojavih, prijavljale bolezenske primere in skrbele, da bi se ukrepi zdravnika in medicinske sestre, ki nista utegnili dnevno obiskovati vseh vasi v okraju, skrbno izpolnjevali. V začetku leta 1952 so odprli prvi tak tečaj v Slovenj Gradcu.

Poskus reševanja socialne stiske v povojni Sloveniji je pomenila torej tudi že omenjena organizacija Socialnega fonda Osvobodilne fronte, ki je skrbela za zbiranje in za pravilno razdeljevanje prispevkov, zbranih v socialne namene. Pri izvršnem odboru OF je bila postavljena Glavna uprava socialnega fonda OF, v kateri je

⁵² Poročilo o delu za leto 1984, str. 65.

⁵³ Uradni list LRS, št. 12/1947. V bistvu gre za spremembo in dopolnitev z dne 4. 7. 1945 izdanih navodil za ravnanje pri podeljevanju začasnih podpor.

⁵⁴ Poročilo o delu za leto 1984, str. 66.

⁵⁵ Prav tam.

sodeloval po en član glavnih odborov vsake množične organizacije, zastopnik Ministrstva za socialno skrbstvo in zastopnik Ministrstva za ljudsko zdravje. Pri okrožnih, okrajnih in krajevnih odborih OF pa so bile predvidene okrožne, okrajne in krajevne uprave socialnega fonda OF. Sočasno je Ministrstvo za notranje zadeve izdalo prepoved zbiranja prispevkov s pomočjo drugih akcij, razen v izjemnih primerih.⁵⁶ Ena izmed oblik razbremenitve državnega proračuna so bili tudi patronati. Pobudo za njihovo ustanavljanje je dalo Ministrstvo za socialno skrbstvo LRS. Funkcijo takšnega zaščitnika kakšnega doma ali zavoda (mladinski dom, okrevališča, internati, domovi za onemogle, za slepe, za gluhoneme itd.) je lahko prevzela ena ali več ustanov, podjetij, zadrug, terenov, vasi, množičnih organizacij, lahko tudi vojaške enote, športna društva itd. Patron naj bi z rednimi finančnimi prispevki delno ali v celoti oskrboval posamezno ustanovo ali zavod. Poleg denarnih prispevkov je bilo predvideno tudi zbiranje igrač, oblek, knjig, z udarniškim delom naj bi pripomogli k ureditvi zgradbe in okolice, z osebnim stikom bi lahko oskrbovancem določenega doma ali zavoda popestrili njihovo življenje, osebju zavoda ali doma pa naj bi z nasveti pomagali odpraviti določene nepravilnosti oziroma še izboljšati delovanje zavoda oziroma ustanove. K tovrstni "množični, ljudski" socialni akciji naj bi pritegnili tudi zasebnike in tudi v njih vzbudili "socialni čut".⁵⁷ Sklenjeno je bilo, da patronati ostanejo toliko časa, da bi postal socialni fond tako močan, da bi te materialne dajatve lahko kril s prispevki svojih darovalcev. Tako naj bi npr. že v letu 1946 v Ljubljani ljudje s prispevki že tako močno podprli socialni fond, da je zmozel tudi dajatve za patronate. To pomeni, da so ljudje plačevali samo prispevke za socialni fond. V ostalih delih Slovenije socialni fond v tem obdobju še ni bil tako močan, zato se je še plačevalo dvoje socialnih dajatev.⁵⁸

Dodeljevanje socialne pomoči po politični pripadnosti

Izplačevanje rent in pokojnin osebam, ki so bile med vojno na strani protipartizanskega tabora, je bilo pereče vprašanje. V Uradnem listu FLRJ št. 15 z dne 19. februarja 1946 je bilo objavljeno pojasnilo, ki je predvidevalo ukinitve družinskih pokojnin vsem družinskim članom tistih zavarovancev, ki so padli v boju proti narodnoosvobodilni vojski ali so bili ustreljeni zaradi "sodelovanja z okupatorjem". Ker je bilo to pojasnilo podpisal minister za finance, so bila ta določila veljavna samo za državne uslužbence.⁵⁹ Ministrstvo za delo FLRJ je s svojim dopisom št. 434 z dne 13. maja istega leta veljavnost zgornjega določila razširilo tudi na člane socialnega zavarovanja. Federalni zavod za socialno zavarovanje v Ljubljani se je z dopisom št. 6/18-45 z dne 20. septembra 1946 obrnilo na prejšnje Ministrstvo za socialno politiko v Ljubljani z vprašanjem, ali je po mnenju Ministrstva treba ustaviti rento le nekdanjemu zavarovancu samemu, ki je "sodeloval z okupatorjem", ali tudi njegovim družinskim članom, ki niso sodelovali z okupatorjem. Ministrstvo za socialno politiko v Ljubljani je z dopisom z dne 4. oktobra 1945 obvestilo o tem Predsedstvo Narodne vlade Slovenije v Ljubljani in zavzelo

⁵⁶ Naša žena, 1946, št. 12, str. 282-283, Ali več, kaj je socialni fond?.

⁵⁷ Jeraj, Slovenski sindikati in socialna politika, str. 86-87.

⁵⁸ Naša žena, 1946, št. 12, str. 282-283.

⁵⁹ ARS AS 540, t. e. 57, Pokojnine sodelavcev okupatorja.

stališče, "da se ustavi izplačevanje rente ali pokojnine le bivšemu zavarovancu samemu, če je sodeloval z okupatorjem, nikakor pa ne njegovim rodbinskim članom, ako dokažejo, da niso sodelovali z okupatorjem, oziroma so ostali nedorasli otroci, katerim sploh ne moremo očitati, da bi napravili kakršnokoli kaznivo dejanje. Ako gledamo iz perspektive bodočnosti, je tudi v tem slučaju naše mnenje pravilno. Rodbino sodelavca z okupatorjem moremo pridobiti s tem, da kaznujemo samo krivca, njegovi rodbini, t. j. ženi in otrokom pa priznamo zakonite dajatve, ako dokažejo, da se niso pregrešili."⁶⁰ V omenjenem viru se večkrat poudarjajo besede maršala Tita, "da otroci izdajalcev ne morejo biti žrtve zločinov svojih staršev. Otrok je vendar nedolžno bitje in mu ne smemo vtisniti pečat manjvrednosti že v mladih letih. To je važen politični moment ter ne smemo iti molče mimo njega."⁶¹ Stvarnost je bila žal drugačna. Mnogi preživeli otroci političnih nasprotnikov so po vojni končali v "prevzgojnih zavodih", kjer za njih niso imeli usmiljenja. Ivan Ott je bil le eden izmed takšnih otrok, ki je opisal svoje trpljenje in trpljenje svojih vrstnikov v knjigi *Otroci s Petrička*. Njihova "prevzgoja" se je ob prihodu na neko opustošeno posestvo v bližini Celja začela s temi besedami uniformirane partizanke: "Poslušajte, vi, pankrti! To ni poletna hišica na deželi, kamor smo vas pripeljali, da bi uživali. To je vzgojni dom, kjer bomo poskušali iz vaših glav očistiti sovražne misli, s katerimi ste vzgojeni. Pozabite preteklost in ljudi, ki so povezani z njo."⁶²

Dne 8. novembra 1946 je bila v posvetovalnici Ministrstva za socialno skrbstvo LRS v Ljubljani sklicana konferenca, ki je obravnavala vprašanje izplačila rent in pokojnin "sodelavcem okupatorja in njihovim pomagačem". Konferenca je potrdila pravilnik Ministrstva za socialno politiko LRS in predsedstva vlade LRS, da imajo svojci tistih, ki so "sodelovali z okupatorjem", pravico do pokojnine. Žene so se morale izkazati s potrdilom, da niso sodelovale z okupatorjem. Glede zavarovancev, ki so "sodelovali z okupatorjem", pa naj bi se razpravljalo na drugi konferenci. Glavni odbor Enotnih sindikatov Slovenije je v dopisu Osrednjemu zavodu za socialno zavarovanje v Zagrebu navedel, da je izšla v Uradnem listu FLRJ št. 98 z dne 6. decembra 1946 Odredba o reviziji rent in pokojnin pri ustanovah socialnega zavarovanja, ki je določala, kateri "okupatorjevi sodelavci" niso imeli pravice do pokojnine. Med temi niso bili navedeni družinski člani zavarovancev, ki so padli v boju proti NOV. Iz tega je moč sklepati, da so bila že prej omenjena Pojasnila, ki so izšla v Uradnem listu FLRJ št. 15 z dne 19. februarja 1946, ter dopis

⁶⁰ Prav tam. Pri dokazovanju krivde oziroma nedolžnosti je prihajalo v zvezi z razsodbami do načelnega vprašanja, to je, ali naj sodišča izrekajo razsodbe izključno na podlagi uradnih izjav ali pa lahko ovržejo take uradne izjave ter izrečejo razsodbo na podlagi izpovedi prič, ki jih je tožnik pripeljal na sodišče. Naj navedemo primer V. M., ki ji je Sodišče socialnega zavarovanja v Ljubljani s sodbo z dne 27. decembra 1947 priznalo pravico do družinske pokojnine, kljub temu da je odsek za notranje zadeve pri OLO - Celje okolica vztrajal pri svojih navedbah, da je bila tožiteljica simpatizerka nasprotnikov NOB in ljudske oblasti, medtem ko je bil njen pokojni mož simpatizer in pripadnik protipartizanskega tabora. Proti tej razsodbi je bila vložena pritožba na Vrhovno sodišče socialnega zavarovanja FLRJ. Iz sodbe je razvidno, da je Vrhovno sodišče priznalo tožbeni zahtevek kljub uradno ugotovljeni negativni karakteristiki, opirajoč svoj izrek na izjave prič o političnem obnašanju tožnice oziroma njenega pokojnega moža. V navedenem dokumentu (Pz.: zav. št. 23904) lahko nadalje beremo, da je "Vrhovno sodišče zavzelo načelno stališče, da so sodišča pristojna, da v dokaznem postopku ugotavljajo resničnost navedb v uradnih poročilih o političnem ponašanju osebe v teku okupacije."

⁶¹ Prav tam.

⁶² Ivan Ott: *Otroci s Petrička*. Ukradeno otroštvo. Celje 2008, str. 229.

Ministrstva za delo FLRJ št. 434 z dne 13. maja 1946 kot tudi okrožnica Osrednjega zavoda za socialno zavarovanje št. 14. 1923/16 z dne 22. junija 1946 razveljavljena. Zaradi tega dejstva se je Glavni odbor Enotnih sindikatov Slovenije obrnil na Osrednji zavod za socialno zavarovanje v Zagrebu s prošnjo, da izda podrejenim Federalnim zavodom za socialno zavarovanje navodila v smislu nove situacije.⁶³

Naslednje pereče vprašanje je bilo vprašanje pokojnin prisilnih mobilizirancev. Po tedanjih navodilih Osrednjega zavoda za socialno zavarovanje v Zagrebu jim ta pravica ni pripadala, niti ni pripadala njihovim družinam v primeru, da je zavarovanec padel v boju.⁶⁴ Dejansko pa bi bili po zakonu o vojaških vojnih invalidih in nekateri tudi po zakonu o socialnem zavarovanju delavcev, nameščencev in uslužbencev upravičeni do pokojnine. Glede mobilizirancev v italijansko vojsko je bilo leta 1958 izdano prečiščeno besedilo Uredbe o začasni pomoči vojaškim vojnim invalidom iz 8. točke XIV. priloge k mirovni pogodbi z Italijo (UL LRS, št. 14-53/53), ki se je glasilo Uredba o začasni pomoči vojaškim vojnim invalidom, bivšim pripadnikom italijanske vojske.⁶⁵ Po njej se je priznavala začasna pomoč vojaškim vojnim invalidom, nekdanjim pripadnikom italijanske vojske, družinskim članom padlih, umrlih in pogrešanih nekdanjih pripadnikov italijanske vojske ter družinskim članom umrlih vojaških vojnih invalidov, nekdanjih pripadnikov italijanske vojske, ki so po pogodbi z Italijo ali na podlagi opcije postali državljani FLRJ, in sicer vse dotlej, dokler z določbo mirovne pogodbe z Italijo ni bilo dokončno rešeno vprašanje invalidskih prejemkov oseb, ki so na podlagi te mirovne pogodbe ali z opcijo pridobile državljanstvo FLRJ.⁶⁶ Mobiliziranci v nemško vojsko so bili povsem v nemilosti. S strani Republiškega sekretariata za pravosodno upravo v Ljubljani je bil dne 18. aprila 1963 poslan predsednikom občinskih sodišč Slovenije sledeč odlok: "Jugoslovanskim državljanom, ki so služili v nemški vojski in tam postali invalidi, se pri nas ne priznava status vojnega invalida. ZR Nemčiji se tudi ne more prepustiti, da ta urejuje s temi osebami vprašanje rente in odškodnin, niti ne more Jugoslavija od Nemčije za tako osebo sprejeti kako globalno odškodnino, ne glede na to, ali bi se ZR Nemčija pri tem skušala vmešavati v samo izplačevanje ali ne. Glede na vse to naj naši organi v korist takih ocen ne povzamejo nikakih postopkov v tej smeri, da bi se uveljavljalo odškodnino ali drugo podobno dejstvo proti ZR Nemčiji."⁶⁷

Zaščita mater in otrok

Že v prvem povojnem obdobju so bile izdane uredbe o zaščiti žena, mater, nosečnic in otrok. Korak k temu je napravil že Zakon o ljudskih odborih, katerega bistvo je bilo, da so imeli krajevni, okrajni in okrožni odbori vso možnost in seveda dolžnost, da so pri izvajanju uredb in predpisov višjih državnih organov vključili k sodelovanju čim širši krog ljudi, ne glede na spol, izobrazbo, položaj v

⁶³ ARS AS 540, t. e. 57, Pokojnine sodelavcev okupatorja.

⁶⁴ Prav tam, Zapisnik konference, ki se je vršila dne 8. novembra 1946 v sejni dvorani Ministrstva za socialno skrbstvo LRS.

⁶⁵ Uradni list LRS, št. 24/1958.

⁶⁶ Prav tam.

⁶⁷ Ludvik Puklavac: Spomeniki padlim in pobitim mobilizirancem. Maribor 2007, str. 1-2.

družbi, torej tudi ženo. Ljudski odbori so bili dolžni skrbeti za to, da je mladina prejela svojo osnovno izobrazbo, nadarjenim otrokom pa je moralo biti omogočeno nadaljnje šolanje. Po vojni je primanjkovalo strokovnjakov na vseh področjih. Izobrazba naj bi bila omogočena tudi odraslim. Zakon je govoril tudi o zaščiti ljudskega zdravja. Ljudski odbori so imeli nalogo organizirati in podpreti vse ustanove, ki so služile zdravju ljudi. Zlasti so bili dolžni skrbeti za mladoletne, tako kar se tiče zdravja, kakor tudi njihovih delovnih odnosov (npr. vajenci, hlapci na kmetiji). Nadalje so bili ljudski odbori odgovorni za zaščito invalidov in njihovih družin. Organizirati so morali strokovno usposabljanje invalidov, organizirati pa so morali tudi zaščito družin tistih invalidov, ki sami niso mogli preživljati svojih družin. Zakon o ljudskih odborih je postavljaj pred krajevne, okrajne in okrožne ljudske odbore nalogo, da so poskrbeli za tiste ljudi, ki so bili dela nezmožni zaradi bolezni ali starosti.⁶⁸

Tudi na področju varstva žena in otrok je prevladoval sovjetski koncept, to je poveljevanje žene, ki je premagala vse težave velike vojne, ki se je pogumno vključila vanjo kot delavka v zaledju, in kot borka na bojišču. Ta žena se je v povojnem obdobju vključila v novo sovjetsko petletko, se pravi, da se je ponovno aktivno, povsem enakopravno z moškim, vključila v obnovo, delala v tovarni, kolhozih, uradih, bolnišnicah in znanstvenih zavodih. Bila pa je seveda tudi skrbna mati. Lenin je večkrat poudarjal, da je dolžnost materinstva sveta dolžnost napredne žene. V vzgoji otrok, v vzgoji zdravega "zaroda" je videl prvo dolžnost nove socialistične družbe. Sovjetska država je tistim materam, ki so bile posebej zaslužne, dala naziv "mati herojev". Enake skrbi naj bi bile deležne s strani države tudi "povprečne" matere. Tudi glede dolžnosti do otrok sta bila moški in ženska izenačena.

Jugoslovanska zakonodaja je štela enakovrednost žene z možem v družini in zunaj družine za zelo pomembno, saj je prispevala k pravilnemu razvoju otrok. Samo ob enakopravnosti se ustvarja v družini tisto vzdušje harmonije in enotnosti, ki je nujno potrebno za razvoj otroka v uravnovešeno osebnost. Zato je socialistična jugoslovanska država sprejela takšno zakonodajo, ki je omogočala popolno enakopravnost moža in žene v zakonski zvezi.⁶⁹ Tudi v odnosu do otrok naj bi bila oče in mati povsem enakopravna. Razmerje med starši in otroki je urejal temeljni zakon o razmerju med starši in otroki z dne 1. decembra 1947, s katerim je bil vzpostavljen enakopraven odnos matere in očeta do otrok. Pravice in dolžnosti staršev so bile zajete v pojmu "roditeljska pravica", ki ni vsebovala le pravic, ampak predvsem dolžnosti. Dana je bila staršem v korist otrok.⁷⁰ S tem zakonom in z že prej izdanim zakonom o zakonski zvezi, skrbništvu in o posvojitvi je bilo v bistvu oblikovano novo družinsko pravo v novi Jugoslaviji, ki je temeljilo na popolni enakosti moža in žene. Z zakonom o razmerju med starši in otroki je bila ustvarjena tudi popolna enakost zakonskih in nezakonskih otrok in uzakonjena možnost ugotavljanja očetovstva. Dolžnosti in pravice staršev do nezakonskih otrok so bile

⁶⁸ Naša žena, 1946, št. 7, str. 163, Zakon o ljudskih odborih štiti ženo in njeno enakopravnost. V dejanskem življenju je prihajalo tudi do nespoštovanja ženske enakopravnosti. Tako se v tovarni sadnih sokov v Celju žene niso oglašale pri razpravljanju problemov, ker "jih moški omalovažujejo". V: Naša žena, št. 5, 1952, str. 133. Kako živi v Sloveniji zaposlena žena.

⁶⁹ Mateja Jeraj: Slovenke na prehodu v Socializem. Vloga in položaj ženske v Sloveniji 1945-1953. Ljubljana 2005 (dalje Jeraj, Slovenke na prehodu v socializem), str. 150.

⁷⁰ Prav tam, str. 152-153.

popolnoma enake kot do zakonskih. Novi čas je predvsem bistveno spremenil vsebino in obseg pravic in dolžnosti, ki so jih imeli starši v odnosu do otrok. Starši so bili pred državo odgovorni za to, da so skrbeli za koristi otrok. V povojni jugoslovanski državi je zaščita matere in otroka v bistvu postala zakon. Jugoslovanski komunisti so bili prepričani, da lahko le razgledana, izobražena, zaposlena in politično dejavna ženska vzgoji svoje otroke v koristne člane socialistične družbe, družba oziroma država pa ji mora pri tem nuditi čim več pomoči. Zaščita ženske kot osebnosti in kot bodoče matere je bila izvedena posredno in neposredno.⁷¹ Neposredno se je materinstvo in zdravje otrok ščitilo s posebno zakonodajo, ki se je nanašala na zaščito žene in matere na delovnem mestu, v času nosečnosti, poroda in nege otrok, in sicer z določbami, ki so se nanašale na priznanje pravic žene, matere in otrok, ter z določbami, ki so predpisovale organizacijo in delovanje socialno-zdravstvenih ustanov za zaščito matere in otroka, to je otroških bolnišnic, dispanzerjev, posvetovalnic za matere, otroke in mladino, porodnišnic, materinskih domov, otroških jasli in podobnih ustanov.

Neposredna zaščita

Z uredbo o dopustu žen pred porodom in po njem z dne 4. julija 1946⁷² so vse zaposlene ženske v podjetjih, uradih, ustanovah, organizacijah in tudi pri zasebnih delodajalcih dobile pravico do plačanega dopusta za obdobje šestih tednov pred porodom in šestih tednov po porodu. Kršitelji uredbe so bili kaznovani z denarno kaznijo do 25.000 din ali s prisilnim delom do enega leta, v primeru hujših kršitev pa z odvzemom prostosti s prisilnim delom. Z zakonom o državnih uslužbencih z dne 29. aprila 1947 so bile državne uslužbenke glede pravice do porodniškega dopusta izenačene z delavkami. Zakon jim je priznaval pravico do 12 tednov porodniškega dopusta pod pogojem, da so bile v državni službi najmanj 6 mesecev v zadnjem letu ali najmanj 12 mesecev v zadnjih dveh letih pred porodom. Kmečke žene teh ugodnosti niso imele. Mnoge so tudi v času nosečnosti delale na polju in pri drugih kmečkih opravilih, "porodniškega dopusta" pa dejansko niso imele oziroma je bil omejen le na nekaj dni počitka. Šele s 1. januarjem 1960 je bilo uvedeno obvezno zdravstveno zavarovanje vseh kmetijskih proizvajalcev, ki do tedaj niso bili zavarovani. Z uredbo o varstvu nosečih in doječih mater v delovnem (službenem) razmerju z dne 4. aprila 1949⁷³ se je porodniški dopust podaljšal. Po novem je znašal 90 dni. Doječe matere so imele pravico do prekinitve dela zaradi dojenja vsake tri ure praviloma do šestega meseca otrokove starosti, izjemoma do osmega. Imele pa so tudi pravico do skrajšanega delovnega časa (4 ure), in sicer do šestega meseca otrokove starosti, v izjemnih primerih do osmega meseca, v posebnih primerih pa celo do tretjega leta otrokove starosti. Prepovedano je bilo nočno in nadurno delo nosečnic od četrtega meseca dalje in doječih mater do dopolnjenega osmega meseca dojenja. Kršitelji omenjenih predpisov so bili denarno kaznovani. Denarno kaznovane so bile tudi tiste žene, ki so se okoristile z navedenimi ugodnostmi z navedbo napačnih podatkov. Vsaka, ki je bila pred porodom brez presledka najmanj 6 mesecev ali v zadnjih dveh letih s presledki naj-

⁷¹ Prav tam, str. 156.

⁷² Prav tam.

⁷³ Prav tam, str. 157.

manj 18 mesecev v delovnem razmerju, je imela v času porodniškega dopusta pravico do plače za redni delovni čas s stalnimi dodatki. Tiste, ki so bile zavarovane po predpisih o socialnem zavarovanju in niso imele zahtevane delovne dobe, pa so imele pravico do porodniške "hranarine" po predpisih zakona o socialnem zavarovanju z dne 26. julija 1946.⁷⁴ Uredba o spremembah in dopolnitvah uredbe o varstvu nosečih žen in doječih mater v delovnem (uslužbenskem) razmerju z dne 20. junija 1952⁷⁵ je določala, da imajo zaposlene doječe matere pravico do skrajšanega delovnega časa. Po tej uredbi je imela vsaka doječa mati pravico do 4-urne zaposlitve do šestega oziroma na zdravnikov predlog do osmega meseca otrokove starosti. V primerih, ko je bil zaradi posebnih delovnih pogojev s posebnimi predpisi določen redni delovni čas, krajši od šestih ur, pa je imela doječa mati pravico do skrajšanega delovnega časa na 3 ure dnevno. V obdobju skrajšanega delovnega časa je imela doječa mati pravico do polne plače, tako kot da bi delala redni delovni čas. Uredba je govorila o "doječi materi". V praksi je nastalo vprašanje, ali so imele to pravico tudi matere, ki niso dojile svojih otrok, ampak so jih hranile umetno. Zavod za socialno zavarovanje, ki je po novi uredbi nosil stroške za te dajatve, je priznaval to pravico vsem materam, torej tudi nedoječim, in sicer z utemeljitvijo, da je mati s pripravljanjem hrane za zalivančka še mnogo bolj zaposlena, kot če ga hrani sama. Žene seveda te ugodnosti niso smele izkoriščati. Zlorabe uredbe so se očitno dejansko dogajale, o čemer priča primer neke Ljubljankanke, ki je imela svojega otroka 2 meseca na zdravljenju na otroški kliniki in ga ni dojila, izrabljala pa je pravico do 4-urne zaposlitve.⁷⁶

Uredba o prepovedi zaposlovanja žena in mladine pri določenih delih z dne 5. marca 1952⁷⁷ je določala, da se žene, ne glede na starost, in mladi, ki so mlajši od 18 let, ne smejo zaposlovati pri delih, ki so škodljiva za zdravje ali telesno posebno težka. Nosečnice so imele še dodatne prepovedi; tako jim je bilo prepovedano opravljati poklice, v katerih bi bilo njihovo telo izpostavljeno stalnim tresljajem (npr. voznica), škodljivim hlapom in dvigovanju težkih bremen. Zelo pomembna je bila določba, ki je prepovedovala odpoved delovnega razmerja vsem nosečim in doječim materam. Zanimivo je, da je bilo nočno delo žensk v prvem desetletju obstoja socialistične Jugoslavije dovoljeno. Zato so bila močna prizadevanja za prepoved nočnega dela ne samo nosečnicam od 4. meseca nosečnosti dalje in doječim materam do 8. meseca otrokove starosti, ampak nosečnicam za ves čas nosečnosti, materam z otroki do 7. leta starosti kakor tudi vsem tistim ženskam, ki so skrbele za večjo družino. Prav tako so obstajala prizadevanja za prepoved dela ob nedeljah in praznikih nosečnicam, materam z majhnimi otroki in tistim z več otroki. Prav tako se naj bi jih zaščitilo pred premeščanjem zunaj kraja stalnega

⁷⁴ Prav tam, str. 158.

⁷⁵ Prav tam.

⁷⁶ Naša žena, 1952, št. 11, str. 291, Spremenjena in dopolnjena uredba o varstvu nosečih žen in doječih mater v delovnem razmerju.

⁷⁷ Jeraj, Slovenke na prehodu v socializem, str. 159. V praksi so se pojavljale kršitve o zaščiti žena na delovnem mestu. Tako npr. uslužbenke, zaposlene pri Električni cestni železnici v Ljubljani, niso imele zagotovljenih osnovnih higienskih pogojev. Tako niso mogle opraviti niti najvažnejše osebne higijene. Zaradi stalnega stanja in tresenja so bili pri njih pogosti pojavi prezgodnje menstruacije, pogosti splavi in prezgodnji porodi. Drug primer je bila železarna v Štorah, kjer žene na zunanem obratu niso imele ne plašev ne škornjev proti dežju, zato so imele pogoste motnje pri menstruaciji, obolenja notranjih organov in obolenja dihal. V več primerih pa se tudi žene same niso želele posluževati zaščitnih naprav. "Nočejo nositi naglavnih rut, ker te ne povzdigujejo njihovega zunanega videza." V: Naša žena, 1952, št. 5, str. 134, Kako živi v Sloveniji zaposlena žena.

bivališča. Odlok o prepovedi nočnega dela žensk, zaposlenih v industriji in gradbeništvu z dne 26. aprila 1956 je sicer velik del delavk zaščitil pred nočnim delom, a je dopuščal vrsto izjem in s tem dejansko še naprej omogočal nočno delo žensk.⁷⁸

Posredna zaščita

Ustava FLRJ je posvečala zaščiti matere in otroka posebno pozornost. S socialno zakonodajo in z ustanavljanjem otroških dispanzerjev, materinskih in dečjih domov, otroških jasli (v Sloveniji so bile prve ustanovljene v Mariboru konec avgusta 1947), zavetišč ter domov iger in dela⁷⁹ je povojna Jugoslavija in s tem Slovenija skrbela za načrtno zaščito materinstva in naraščaja. Ministrstvo za ljudsko zdravje je že leto dni po vojni ustanovilo vrsto zavodov za zaščito mater in otrok. Tako je bil na Viču v Ljubljani ustanovljen materinski dom za socialno ogrožene matere, ki so bile v zadnjih mesecih nosečnosti. Za Bežigradom v Ljubljani je bil ustanovljen dečji dom. Takšna domova sta bila ustanovljen tudi v Mariboru in Celju. Leta 1947 so začeli z delom za ureditev velikega dečjega doma v Ljubljani z 200 posteljicami v sklopu zavoda za zdravstveno zaščito mater in otrok. Prvotni prostori doma so namreč postali pretesni, tako da je bila načrtovana preselitev vseh oddelkov v stavbo Mladike. S povečanimi kapacitetami je lahko dom sprejel več socialno in zdravstveno ogroženih dojenčkov in njihovih mater. V glavnem so to bile neporočene matere, ki niso imele lastnega stanovanja in gospodinjstva. V domu pa so bili tudi otroci tistih družin, ki so živele v pretesnih stanovanjih, ki so bila povsem neprimerna za najnujnejšo otrokovo higieno. Seveda je bil v teh domovih tudi prostor za dojenčke sirote. Za poučitev bodočih mater glede ravnanja z dojenčkom so delovale posvetovalnice za noseče žene (takih je bilo 21) in posvetovalnice za otroke (bilo jih je 23). Pod vodstvom zdravnikov, otroških specialistov je lahko v taki posvetovalnici vsaka mati dobila brezplačen nasvet glede nege in prehrane svojega otroka. Kar se tiče bolnih otrok, je poskušala država že v tem obdobju nuditi kar najcenejšo in kar najhitrejšo zdravniško pomoč, ki je bila vsakemu otroku na voljo v otroških poliklinikah.⁸⁰ Kasnejše izvajanje splošnega socialnega zavarovanja je pripomoglo k temu, da je bilo zdravljenje omogočeno tudi tistim, ki bi sicer svojih otrok ne mogli zdraviti.

20. maja 1948 je izšlo navodilo o organizaciji zaščite in povzdige ljudskega zdravja,⁸¹ ki je med drugim določalo tudi ustanavljanje ustanov, namenjenih le ženskam in otrokom. Na podlagi tega navodila je izšla vrsta predpisov tako npr. pravilnik o ustanavljanju, organizaciji in delu porodnišnic z dne 23. junija 1949, pravilnik o ustanovitvi, organizaciji in delu dečjih dispanzerjev z dne 3. oktobra 1949 ipd.⁸²

⁷⁸ Jeraj, Slovenke na prehodu v socializem, str. 160.

⁷⁹ Ustanavljali so jih tudi na podeželju, le da so se tam imenovali sezonski domovi igre in dela (domovi, ki so sprejemali otroke le v določenem letnem času). Namreč tudi kmečko mater, ki je bila zaposlena pri poljskem delu v obdelovalnih kmečkih zadrugeth je bilo treba razbremeniti skrbi za otroke v času dela na polju. Tudi v teh domovih so bili otroci deležni vse oskrbe in vzgoje. Ob nedeljah so se otroci vračali domov.

⁸⁰ Naša žena, 1946, št. 10, str. 235-236.

⁸¹ Jeraj, Slovenke na prehodu v socializem, str. 160.

⁸² Prav tam, str. 160-161.

Zanimiv način dodatnega financiranja socialnih ustanov v LRS je določala Uredba o ustanovitvi sklada za socialne ustanove in o uporabi njegovih sredstev.⁸³ Na podlagi nje se je pri Svetu vlade LRS za ljudsko zdravstvo in socialno politiko ustanovil sklad za socialne ustanove. Vanj naj bi se stekale denarne kazni, ki so bile izrečene v upravnem kazenskem postopku po temeljnem zakonu o prekrških, in izkupiček za odvzete prodane predmete v mejah zadnjega odstavka 39. člena temeljnega zakona o prekrških. Omenjeni sklad naj bi se uporabljal za nabavo opreme in za izboljšanje razmer v posameznih socialnih ustanovah, če ne bi zadoščala njihova redna proračunska sredstva. Minister - predsednik Sveta vlade LRS za ljudsko zdravje in socialno politiko je lahko uporabil sredstva sklada v sporazumu z ministrom za finance LRS tudi za druge namene v korist teh ustanov, prav tako je lahko uvrstil med socialne ustanove še druge ustanove. Dohodki in izdatki sklada se niso izkazovali v republiškem proračunu.⁸⁴

Z letom 1953 se je pričel proces "socializacije" zdravstvene službe in njeno usklajevanje s socialističnim družbenim redom. Leta 1953 so tudi v zdravstvu začeli uvajati samoupravljanje. Do leta 1954 sta bila zdravstveno varstvo in zdravstveno zavarovanje povezana celota v sklopu socialnega zavarovanja v pristojnosti države. Zvezni zakon o zdravstvenem zavarovanju delavcev in uslužbencev, sprejet leta 1954, je izločil zdravstveno zavarovanje iz sistema socialnega zavarovanja. Financiranje zdravstvenega varstva je začelo prehajati iz državnega proračuna na nižje upravne enote. S tem se je končalo obdobje centralističnega upravljanja v zdravstvu.⁸⁵ Podlago za uvajanje "družbenega upravljanja" tudi v socialnih zavodih je pomenil republiški zakon o socialnih zavodih, objavljen v Uradnem listu LRS št. 26/1954. Delo socialnih zavodov do takrat ni bilo urejeno s pravnimi predpisi. Ta vrzel v zakonodaji je bila občutena pri samem ustanavljanju in tudi pri upravljanju in financiranju socialnih zavodov. "Družbeno upravljanje" socialnih zavodov naj bi pomenilo predvsem boljšo ureditev gospodarske osnove posameznih socialnih zavodov, pravilnejšo "usmerjanje iniciative ljudskih odborov in družbenih organizacij" ter udeležbo čim večjega števila državljanov pri organiziranju in delu v socialnih zavodih.⁸⁶

Dunja Dobaja

HEALTH AND SOCIAL CARE IN SLOVENIA FROM 1945 TO 1953 WITH THE EMPHASIS
ON THE DEVELOPMENT OF LEGISLATION

S u m m a r y

The guidelines for social policy in the post-war Slovenia were already outlined by Tone Fajfar on 9 January 1945 in his essay "Guidelines for Social Policy in the Future Slovenia". In line with the spirit of the times he emphasised the following considerations: the central issue of social policy is the question of workers; the workers as the most important factor for the development of the post-war economic life; the exploration of two parallel yet different problems of social policy: workers' unions and social insurance. In his opinion both of these questions called for a multitude of changes. The post-war authorities saw the working people as the most important class, therefore through nationalisations and

⁸³ Uradni list LRS, št. 3/1952.

⁸⁴ Prav tam.

⁸⁵ Ivančič Lebar, *Zgodovina zasavskega zdravstva*, str. 84.

⁸⁶ Vestnik Sveta za zdravstvo in socialno politiko LRS, 1954, št. 3, str. 51.

the abolishment of private enterprise they seemingly put an end to the former elites. However, they were unable to completely erase these elites from the mentality of the people. The period under consideration is the time of centralised management of health care and social security. After 1945 the equalisation of health and social rights began, and the state started covering an increasing percentage of expenses. At first the equalisation of rights only concerned the workers and employees in the state-owned companies and institutions, but since the 1950s the legal rights in regard to the availability of health and social services spread almost to the whole of the population. Namely, the Social Insurance of Workers, Employees and Their Families Act, which entered into force on 16 February 1950, provided for equal and general rights for all workers and employees as well as allowed all those who had in the previous years been unable to exercise their rights in accordance with the legislation, to acquire these rights. With this Act, social insurance became the sole responsibility of the state and was uniform for the whole territory of the Federal People's Republic of Yugoslavia. Naturally, all those who the new authorities considered their "opponents" were excluded from social and health care benefits. All those who remained "outside of the law" were supposed to be taken care of by the "general social welfare", which was to depend mostly on the resources of the Liberation Front social fund and the assistance of the patronages. The period in question was also the time of the new attitude towards women and children. In the post-war Yugoslavia the protection of mothers and children in fact became enshrined in law. With its social legislation and the establishment of children's clinics, homes for mothers and children, day nurseries, shelters and the so-called homes of games and labour, the post-war Yugoslavia and thus also Slovenia took care of the methodical protection of mothers and children. Complete equality of legitimate and illegitimate children was also enforced. The parents were responsible to the state to take care of the children's benefits.

Preteklost razkrivajo orodja prihodnosti...

Sistory - portal Zgodovina Slovenije

www.sistory.si

Portal Zgodovina Slovenije - Sistory je izobraževalni in raziskovalni portal slovenskega zgodovinarstva. Z digitalizacijo zgodovinskih virov, literature in zgodovinskih analiz želimo omogočiti lažjo, celovitejšo in širšo dostopnost javnosti. Na takšen način zgodovinsko znanje o slovenski preteklosti vstopa tudi med laične in ne samo strokovne javnosti.

Namen portala je digitalizacija zgodovinskih virov, literature in vseh tistih vsebin, ki so najbolj zanimive za raziskovalce slovenske zgodovine, učitelje, profesorje, študente ali učence. S portalom Sistory hkrati promoviramo dognanja slovenskega zgodovinarstva in odpiramo prostor za mednarodne ter med disciplinarne razprave. Portal omogoča lokalno, nacionalno in mednarodno povezovanje na področju izobraževanja in raziskovanja.

Na spletnem portalu Zgodovina Slovenije – Sistory lahko brskamo po zgodovinskih dokumentih, tiskanih virih kot na primer po uradnih listih, ki so jih uporabljali naši pradedki, ali pa prelistavamo osrednje zgodovinske revije, zgodovinske analize oz. šolske učbenike, iz katerih so se zgodovine učile naše babice in dedki. Spletne strani niso zamišljene statično, temveč interaktivno, z dodajanjem novih povezav, vsebin, prispevkov, monografij ali virov.

Iščemo lahko po različnih vsebinskih rubrikah:

Viri – Arhivski – Tiskani – Zbirke podatkov – Literatura – Serijske publikacije – Monografije – Zgodovina in šola – Zgodovinski učbeniki – Biografika – Zgodovinski indeks citiranosti – Povezave – Forum

Zanimajo nas vaši odzivi, mnenja in predlogi!

Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana,
e-pošta: lnz@inz.si, tel. + 386 1 200 31 61

1.01
Prejeto 9. 7. 2009

UDK 314.116(083.41)((497.4:497.115)"19"

Sabina Žagar Žnidaršič*

Kosovo in Slovenija - primerjalna analiza demografskega prehoda

IZVLEČEK

V članku skušamo primerjati demografski razvoj v Republiki Sloveniji in v Republiki Kosovo v zadnjih desetletjih. Glavni namen prispevka je opozoriti na pomembne razlike in razloge za zelo različen potek demografske tranzicije v obeh izbranih okoljih. Medtem ko se je v Republiki Sloveniji demografska tranzicija konec prejšnjega stoletja sklenila, se je v Republiki Kosovo zaustavila v svoji prvi fazi. Tako kot se sooča Republika Slovenija danes s 'posttranzicijskimi' razmerami, za katere so najbolj značilna bistveno spremenjena razmerja med generacijami, je Republika Kosovo v samem središču tranzicije in njeni aktualni podatki o gibanju prebivalstva kažejo, da je pred povsem novimi izzivi, povezanimi z napovedujočimi se radikalnimi spremembami (tudi) rodnostnega vedenja prebivalstva.

Ključne besede: Republika Slovenija, Republika Kosovo, prebivalstvo, demografija, 20. stoletje, nataliteta, mortaliteta, smrtnost dojenčkov, maskuliniteta, ženske

KOSOVO AND SLOVENIA - COMPERATIV ANALYSIS OF DEMOGRAPHICAL TRANSITION

In the following article the author compares the demographic development in the Republic of Slovenia and the Republic of Kosovo in the last few decades. The author's main intention is to underline the important differences and reasons for a very different process of the demographic transition in both environments under consideration. While the demographic transition in the Republic of Slovenia concluded in the end of the previous century, in the Republic of Kosovo it was suspended at its initial stage. Today the Republic of Slovenia faces the "post-transition" circumstances with its characteristic significantly altered relations between the generations, while the Republic of Kosovo is in the very middle of the transition. Its current demographic data indicates it is facing completely new challenges, related to the looming radical changes (also) in the fertility behaviour of the population.

Key words: Republic of Slovenia, Republic of Kosovo, population, demography, 20th century, fertility, mortality, infant mortality, masculinity, women

* Dr., doc., Fakulteta za Humanistične študije Univerze na Primorskem, Titov trg 5, SI-6000 Koper; e-naslov: sabina.znidarsic@guest.arnes.si

Današnji Republiko Slovenijo in Republiko Kosovo ne povezuje le sobivanje v skupnih državah, ampak sta se območji vse od 'zimske vstaje' leta 1981 na Kosovu prek obdobja največjih političnih napetosti v osemdesetih letih 20. stoletja do razpada socialistične Jugoslavije tudi intimneje povezali.

Na tem mestu nas bodo zanimali trendi gibanja prebivalstva, ki so bili v obeh območjih medsebojno kar se da različni, in ki so proizvedli tudi povsem različne aktualne realnosti. S pomočjo predvsem statističnih virov bomo skušali medsebojno primerjati trende v gibanju prebivalstva in pokazati na najpomembnejše razlike med njimi; skušali bomo pokazati na nekatere vzroke za obstoječe razlikosti in opozoriti na mogoče trende v prihodnosti. Raziskovalno nas bo zanimal potek demografskega prehoda na Kosovu kot ozemlju, kjer je ta potekal drugače kot v Sloveniji (in po večini Evrope) in kot predvidevajo teorije prehoda; izpostavljena bodo vprašanja naravne rasti prebivalstva glede na gibanje smrtnosti in rodnosti, posebej nas bosta zanimala mrtvorojenost in smrtnost dojenčkov kot pomembna kazalnika stopnje modernizacije, ter visoka stopnja maskulinitete. Najpomembnejša težava, s katero se kot raziskovalci ob tem srečujemo, je primerljivost razpoložljivih virov in podatkov, ki jih le ti prinašajo. Država Slovenija danes razpolaga z bogato bazo statističnih podatkov, ki ustrezno pokrivajo celotno obdobje od sredine 19. stoletja, od tedaj, ko je avstrijska monarhija leta 1857 uvedla in izvajala redne in po sodobnih standardih oblikovane popise svojega prebivalstva. Na območju Kosova pa moramo računati na vsaj dve pomembni časovni cezuri: prva zadeva obdobje pred nastankom Kraljevine Jugoslavije, druga pa nastopi v obdobju vrhunca političnih napetosti med Srbijo in Kosovom znotraj socialistične Jugoslavije; tako so podatki za čas od zadnjega skupnega jugoslovanskega popisa leta 1981 pa vse do danes raziskovalno vprašljivi in pomanjkljivi. Statistična služba vlade Republike Kosovo (dalje SOK¹) vsaj od leta 2002 pripravlja vsebinsko omejena statistična poročila, prav sedaj pa so priprave za izvedbo prvega splošnega popisa prebivalstva na območju Republike Kosovo v svoji sklepni fazi. Težava s statističnimi podatki na Kosovu je povezana tudi z obstrukcijami posameznih etnij (srbske in/ali albanske) ob štetjih in zbiranjih podatkov.

Demografska realnost na ozemlju Republike Kosovo je vsaj znotraj evropskih prostorov izrazito specifična in zato raziskovalno izjemno zanimiva. Za Kosovo ni značilna le najhitrejša rast prebivalstva na račun naravnega obnavljanja, ne le najmlajša struktura celotnega prebivalstva, ampak izstopa tudi po visokem številu porok ob hkrati visokih deležih nezakonskih rojstev in visoki stopnji maskulinitete. Demografski trendi kar najbolj neposredno vplivajo na druga sklopa v strukturi prebivalstva: na socialno-ekonomskega in družbenega; hkrati pa so tudi njuni 'ujetniki'. Čeprav ta vprašanja v raziskavi niso bila posebej obravnavana, velja opozoriti vsaj na najpomembnejše povezave in soodvisnosti: visoka stopnja brezposelnosti, neuravnotežena struktura posameznih sektorjev narodnega gospodarstva, slaba izobrazbena struktura prebivalstva.

¹ Statistical Office of Kosovo ali SOK oz. Enti i Statistikës së Kosovës ali ESK, Statistični urad Republike Kosovo, ki deluje znotraj Ministrstva za javne službe. V besedilu so uporabljene angleške strani kosovske statistične službe.

Demografski prehod

Za Republiko Slovenijo bi lahko ocenili, da se je demografski prehod² v teku zadnjih dvestotih let odvrtel in stekel v negativno naravno rast prebivalstva, ob kateri samo priselivitveni tokovi zagotavljajo njegovo počasno naraščanje. Podatki za Republiko Kosovo pa kažejo, da se je tukaj demografski prehod začel kasneje, da je dosegla prva faza prehoda, za katero je značilno upadanje smrtnosti in naraščanje naravnega prirastka, vrhunec v obdobju SFRJ in da ga je dogajanje zadnjih dveh desetletij radikalno pretreslo. Demografski prehod na Kosovu je konec 20. in v začetku 21. stoletja vstopil v svojo drugo fazo, za katero je značilno postopno zniževanje rodnosti.

Tabela 1: *Demografski prehod v Sloveniji*³

Obdobje	Rodnost	Smrtnost	Stopnja naravnega prirastka / padca	Stopnja selitvenega prirastka / padca	Delež zunajzakonskih rojstev
1754-1779	36,3	32,8	3,5	-0,7	/
1780-1819	34,0	35,6	-1,6	-0,1	/
1818-1846	34,6	26,1	8,5	0,2	/
1846-1857	32,0	28,7	3,3	-3,7	/
1858-1869	33,4	26,5	6,9	-2,7	16,4
1870-1880	34,4	28,1	6,3	-2,1	10,5
1881-1890	35,1	27,0	8,1	-3,8	9,9
1891-1900	34,8	26,2	8,6	-5,9	8,5
1901-1910	34,0	23,5	10,5	-6,4	7,7
1911-1920	25,9	23,5	2,4	-4,2	/
1921-1930	28,7	17,7	11,0	-4,6	/
1931-1940	23,4	15,0	8,4	-4,4	9,9
1941-1947	20,3	16,1	4,2	-4,4	/
1948-1952	23,3	12,2	11,1	-2,3	11,7
1953-1961	19,7	9,7	10,0	-2,9	10,7
1961-1970	17,8	9,9	7,9	-2,5	9,2
1971-1980	16,8	10,2	6,6	2,4	10,5
1981-1990	13,8	10,4	3,5	0,5	19,3
1991-2000	9,7	9,8	-0,1	2,3	31,0
2001-2004	8,8	9,4	-0,6	1,3	41,7

² S pojmom demografski prehod ali demografska tranzicija označujemo eno od razsežnosti prehoda iz tradicionalnih v moderne družbe, ki se v demografiji kaže kot prehod od visoke stopnje rodnosti in smrtnosti k nizki stopnji obeh; vmesno stopnjo označuje porast naravnega prirastka kot posledico časovnega zamika med zniževanjem smrtnosti in rodnosti. Demografsko tranzicijo je zato nujno misliti skupaj z drugima dvema procesoma prehoda: z industrializacijo oz. ekonomsko in s politično transformacijo. V večini Evrope so se ti procesi intenzivno prepletali v 19. in 20. stoletju in dokončno preoblikovali podobo evropskih držav.

³ Milivoja Šircelj: Rodnost v Sloveniji od 18. do 21. stoletja. Ljubljana 2006 (dalje Šircelj, Rodnost v Sloveniji), str. 46.

Začetek demografskega prehoda v Sloveniji lahko postavimo v prvo polovico 19. stoletja, ko je padla smrtnost celotnega prebivalstva pod 30‰. S skoraj stoletnim zamikom je padcu smrtnosti, ob predhodnem porastu sredi 19. stoletja, sledil tudi upad rojstev: v letih 1911-1920 upade rodnost pod 30‰. Od začetka 20. stoletja se rodnost in smrtnost nenehno zmanjšujeta vse do konca stoletja, ko se njuni stopnji ujameta na vrednostih pod 10‰. V 21. stoletje vstopi Slovenija prvič z negativnim naravnim prirastkom.⁴

Tabela 2: *Naravno gibanje prebivalstva Kosova*⁵

Leto	Št. prebivalcev v tisočih	Rodnost	Smrtnost	Stopnja naravnega prirastka	Smrtnost dojenčkov
1934	592	37,6	20,6	17,0	161,7
1950	764	46,1	17,0	29,1	141,3
1955	842	43,6	18,2	25,4	164,0
1960	944	44,1	14,2	29,9	132,5
1965	1075	40,5	10,9	29,6	122,6
1970	1220	36,5	8,9	27,6	96,3
1975	1406	35,1	7,1	28,0	80,3
1980	1553	34,2	5,7	28,5	57,7
1985	1760	30,6	6,7	23,9	56,1
1987	1848	30,4	5,6	24,8	50,7
2002	1985	18,2	2,8	15,4	11,1
2003	2016	15,9	3,2	12,7	14,5
2004	2041	17,2	3,1	14,1	11,8
2005	2070	18,0	3,4	14,6	9,6
2006	2100	16,3	3,6	12,7	12,0
2007	2126	15,6	3,1	12,5	11,0

Na Kosovu se je začela smrtnost zniževati že v obdobju prve jugoslovanske države in njeno upadanje je zaznamovalo celotno 20. stoletje. Za razliko od Slovenije pa je intenzivno upadanje smrtnosti na Kosovu potekalo vzporedno z naraščanjem rodnosti; še posebno je ta obratno sorazmerni trend značilen za prva desetletja znotraj socialistične Jugoslavije. Vzorec visoke rodnosti in padajoče

⁴ V zadnjih letih beležimo v Republiki Sloveniji rahel porast rodnosti: v letu 2005 9,1‰, 2006 9,4‰, 2007 9,8‰ in v letu 2008 10,1‰; smrtnost pa stagnira na stopnji, kot jo narekuje starostna piramida in splošno staranje celotnega prebivalstva: 2005 9,4‰, 2006 9,1‰, 2007 9,2‰ in v letu 2008 9,1‰; splošna stopnja rodnosti ostaja nizka: 2001 1,21 otroka na žensko, 2002 1,21, 2003 1,2, 2004 1,25, 2005 1,26, 2006 1,31, 2007 1,38 otroka na žensko; SURS: http://www.stat.si/tema_demografsko_prebivalstvo.asp, dostop 20. 6. 2009.

⁵ Za leto 1934: Prilozi za izgradjivanje društvenih stavov o planiranju porodice i regulisanju uslova prekida trudnoče. Beograd 1968, Priloga 1., Osvrt na demografski razvitak jugoslovenskog stanovništva, tabela str. 3.

Za leta 1950-1987: Jugoslavija 1918-1988, Statistični godišnjak. Beograd 1989 (dalje Jugoslavija 1918-1988), tabela 3-8, Kretanje stanovništva po republikama i pokrajinama, str. 42-43. Podatki za 21. stoletje: SOK: Analysis of the Vital Statistics for the newest period of Time http://www.ks-ov.net/ESK/eng/index.php?option=com_docman&task=cat_view&gid=8&Itemid=8, dostop 17. 6. 2009.

smrtnosti ostaja značilen vse do preloma tisočletja, ko rodnost prvič pade pod 20‰, smrtnost pa doseže dno pri 2,8‰ leta 2002. Posebnost dinamike razmerja med rodnostjo in smrtnostjo na Kosovu v 20. stoletju je v stalnem in občutnem upadu smrtnosti, ki se je v letih 1934-2002 zmanjšala skoraj za desetkrat, in v počasnejšem in (predvsem) zakasnelem padcu rodnosti, katere stopnje so se v istem obdobju razpolovile. V podobnem obdobju je bil za Slovenijo značilen drugačen proces: smrtnost je upadla za tretjino, rodnost pa skoraj za trikrat.⁶

Če se ob koncu demografskega prehoda Slovenija sooča s stagnacijo tako rodnosti kot smrtnosti, negativnim naravnim prirastkom, upadanjem števila mlajših in naraščanjem števila starejših prebivalcev, nujnostjo odpiranja vprašanj vzpostavitve novega medgeneracijskega dogovora in oblikovanja dolgoročne priselivitvene politike, so dileme, s katerimi se srečuje danes Kosovo sredi demografskega prehoda, drugačne in se dotikajo predvsem vprašanj modernizacije družbe. Kazalniki naravnega gibanja prebivalstva v Republiki Kosovo v prvem desetletju 21. stoletja kažejo na pomembne spremembe trendov: rodnost se zmanjšuje, smrtnost stagnira na izjemno nizkih vrednostih, posledično pa stagnira tudi naravni prirastek.

Dejavniki prehoda

Znotraj demografije je vse do sredine 20. stoletja prevladovalo mnenje, da je evropski demografski prehod kar najtesneje povezan s spremembami v načinih življenja, ki sta jih prinesli industrializacija in urbanizacija. Sodobnejša opazovanja in raziskovalna dognanja tako demografije kot historične demografije pa so tovrstna prepričanja izpostavila resnemu dvomu; raziskovalci so spoznali, da ne obstaja preprosta povezava med socialno-ekonomskim razvojem in demografskimi spremembami. Poleg ekonomskih so tako postali pomembni tudi drugi dejavniki, na primer, preusmeritev vrednot k individualizmu in težnji po samouresničitvi, širjenje ideje o nuklearni družini, v kateri postanejo otroci neto prejemniki družinske blaginje, in razširjanje vednosti in prakticiranja rabe učinkovitih sredstev kontracepcije.⁷ Zgodovinska perspektiva znotraj preučevanja gibanja prebivalstva postavlja vse naštetе dejavnike pod dodaten vprašaj; slej ko prej z njimi ne moremo pojasniti, zakaj je do upadanja smrtnosti, začetnega agensa demografskega prehoda, prišlo bistveno pred uveljavitvijo vseh omenjenih dejavnikov. Za razumevanje poteka demografskega prehoda je torej ključno razumevanje vzrokov za začetni upad smrtnosti opazovanega prebivalstva.

Na področju današnje Republike Slovenije je smrtnost dokončno padla pod 30‰ v obdobju po napoleonskih vojnah, po ponovni konsolidaciji avstrijske oblasti. Če razumemo demografski prehod kot prehod iz obdobja, ko je bilo gibanje prebivalstva odvisno predvsem od dejavnikov prisile,⁸ k obdobju, ko so

⁶ V jugoslovanskem merilu je bil proces upadanja smrtnosti in rodnosti mnogo bolj uravnotežen: med letoma 1931 in 1987 sta se obe vrednosti razpolovili: smrtnost od 13,8‰ na 9,2‰, rodnost od 33,6‰ na 15,3‰; V: Jugoslavija 1918-1988, str. 41, tabela: Kretanje stanovništva.

⁷ Šircelj, Rodnost v Sloveniji, str. 30-34.

⁸ Livi Bacci med dejavnike prisile prišteva "podnebje, prostor, zemljo, poseljitvene vzorce, bolezni, energijo, prehrano". Livi Bacci: Prebivalstvo v zgodovini Evrope. Ljubljana 2005 (dalje Bacci, Prebivalstvo v zgodovini), str. 9, torej tiste dejavnike, ki so pomembni za celotno prebivalstvo, ki se le počasi spreminjajo, ali sploh ne, na katere se mora prebivalstvo za daljši ali krajši čas prilagoditi, ki

pomembnejši dejavniki izbire,⁹ pomeni na Slovenskem prva polovica 19. stoletja začetek tega prehoda: v letu 1817 beležimo na Slovenskem zadnjo veliko lakoto, enega od pomembnejših določevalcev prebivalstvenega gibanja starega režima.¹⁰ To je bil tudi čas, ko je bila tudi na Slovenskem agrarna revolucija dokončno uveljavljena in je prinesla večjo dinamiko in proizvodnjo v sektor gospodarstva, ki je bil še v 20. stoletju najpomembnejši in v katerem se je preživljala večina prebivalstva. Devetnajsto stoletje je bilo tudi čas, ko se (tudi) naš prostor ni več srečeval z epidemijami, ki so še stoletje pred tem močno vplivale na število prebivalstva; izjema je le epidemija kolere iz sredine 19. stoletja, katere učinki se kažejo tudi v povečani stopnji smrtnosti. Ključne spremembe za nadaljnji potek prehoda zadevajo tudi spremembe v položaju predvsem kmečkega, večinskega prebivalstva, ki so povečevale notranjo diferenciacijo in mobilnost kmečkega prebivalstva. Začetek 19. stoletja je na Slovenskem tudi čas zgodnje industrializacije, začetek procesa prestrukturiranja narodnega gospodarstva, ki je bil na našem ozemlju sicer med najpočasnejšimi znotraj avstrijske monarhije. Nikakor ni nepomembno, da je bila v letu 1868/69 izpeljana učinkovita šolska reforma, ki je v osnovno izobraževanje vključila vse otroke ne glede na spol ali socialni status staršev; pismenost na Slovenskem je bila že pred koncem 19. stoletja visoka in je zajemala dobrih 80% prebivalstva.

Ob sočasnem zniževanju smrtnosti in ohranjanju visoke rodnoti je bil v celotnem 19. stoletju naravni prirastek dežele visok; posamezna, predvsem razvojno obrobna območja so postala glede na razpoložljive vire preživljanja prenaseljena in slovensko ozemlje se je vključilo v migracijske in emigracijske evropske tokove. Migracijski tokovi so sicer polnili tudi domača upravnna, trgovska in industrijska središča, v katerih je prebivalstvo naraščalo bistveno hitreje, kot kažejo povprečja za celotno slovensko ozemlje, vendar je bil dejanski prirastek bistveno nižji od naravnega.¹¹ Odnos oblasti do emigracije, odhajanja presežnega prebivalstva se je spreminjal sorazmerno z rastjo prebivalstva; vse do leta 1867 so morali imeti izseljenci posebno dovoljenje, povezano s plačilom odhodnine/Abfahrtsgeld, po tem letu je zadostovala za moške izseljence le opravljena obveznost redne vojaške službe.¹² Nasploh so avstrijske državne statistike o emigrantih presenetljivo slabe,¹³ kar morda kaže tudi

torej zahtevajo prilagoditveno vedenje in nujno prebivalstva, da svojo rast uskladi s temi dejavniki.

⁹ Dejavniki izbire najbolj vplivajo na ritem rasti prebivalstva, so izraziti pospeševalci ali zaviralci rasti prebivalstva, "so spremembe individualnega ali kolektivnega vedenja, ki so pomembne za demografski razvoj in so povezane s svobodnimi odločitvami". Bacci, *Prebivalstvo v zgodovini* str. 11: poročnost, rodnot, ki jo določajo tako naravni kot preišljeni dejavniki, mobilnost in migracije.

¹⁰ Obdobje 1816-17 pomeni v celotni Zahodni in Srednji Evropi zadnjo veliko preživitveno krizo, ki so jo povzročile podnebne spremembe, dvig cen in spremljajoča epidemija tifusa. Kasnejše krize so imele lokalni značaj, čeprav so lahko bile v svoji posledicah zelo hude (npr., velika lakota na Irskem sredi 19. stol.).

¹¹ Naravni prirastek na Kranjskem je bil v desetletju 1880-1890 7,83%, dejanski pa 3,7%, od 1890 do 1900 8,34% oz. 1,8%, v desetletju 1900-1910 naravni prirastek 9,59% in dejanski prirastek 3,5%; Sabina Ž. Žnidaršič: *Ora et labora - in molči, ženska! Pregled demografije dežele Kranjske in pridobitnosti žensk v desetletjih 1880-1910*. Ljubljana 2000 (dalje Žnidarič, *Ora et labora*), str. 111.

¹² Aleks Kalc: *Razvojni obrisi izseljenske zakonodaje v 19. stoletju in do prve svetovne vojne*. V: *Dve domovini*, 1997, št. 8, str. 9-35.

¹³ 'Presenetljivo slabe' predvsem zato, ker velja Avstrijska državna statistika za vzorni primer med evropskimi državnimi statistikami, kot je že davnega leta 1899 ugotavljal Ferrin Weber (Adna Ferrin Weber: *The Growth of Cities in the Nineteenth Century. A Study in Statistics*. New York 1965) in s čimer se moramo strinjati vsi, ki kot raziskovalne vire uporabljamo tudi različne države statistike. Gl. Aleks Kalc: *Ladijske potniške evidence kot vir za zgodovino izseljenstva, s posebnim ozirom na izseljenske sezname tržaškega pristanišča*. V: *Dve domovini*, 1996, št. 7, str. 51-69.

na uporabo izseljenstva kot socialnega korektiva znotraj družb, ki niso zmogle zadovoljivo reševati prebivalstvenih porastov. Za razvoj prebivalstva so migracije pomembne, ker so (in kadar so) spolno selektivne; tudi glede spola izseljencev tavamo v poltemi, statistike nam pri tem ne pomagajo vedno, vendar "približno razmerje govori o dveh izseljenih Kranjcih na eno izseljeno Kranjico (1,7 : 1)."¹⁴ Manko moških v starostnih skupinah prebivalstva, primernih za sklenitev zakonske zveze, pa je v obdobjih in okoljih, v katerih je bila sklenjena zakonska zveza, tako rekoč prvi pogoj za reproduktivno življenje moških in (predvsem) žensk, ključno povezan s stopnjo rodnosti. Migracijski premiki prebivalstva so bili ključni pri procesu trganja tradicionalnih socialnih mrež kot tistih družbenih veziv, prek katerih se prenašajo tradicionalne življenjske prakse, povezane (tudi) z reprodukcijo prebivalstva; in znotraj teh vprašanj so ključna skupina ženske.

Prebivalstvo Kosova je v obdobju socialistične Jugoslavije izjemno hitro naraščalo; do prve podvojitve je prišlo v dobrih tridesetih letih, v obdobju od tridesetih do šestdesetih let 20. stoletja, ko je prebivalstvo Kosova prvič doseglo milijon in več ljudi. V drugi polovici 20. stoletja se je hitra rast prebivalstva nadaljevala in do začetka 21. stoletja beležijo statistike na Kosovu že dva milijona prebivalcev. V sedemdesetih letih se je torej prebivalstvo Kosova podvojilo kar dvakrat.¹⁵ Rast prebivalstva je bila na Slovenskem v prejšnjem stoletju bistveno počasnejša. Če rekonstruiramo podatke o številu prebivalstva za obdobje popisa leta 1931, je bilo tedaj na ozemlju današnje Republike Slovenije 1,266.604 oseb,¹⁶ po podatkih Statističnega urada Republike Slovenije pa jih je bilo v letu 2008 2,032.362,¹⁷ kar pomeni, da se je prebivalstvo v tem obdobju uspelo povečati za dobrih 60%. Na hitro rast kosovskega prebivalstva pa so odločilno vplivali vsakokratni migracijski tokovi, ki so bistvena komponenta zgodovinskega razvoja tega prostora v 20. stoletju.¹⁸ Glede potekov in posledic migracijskih tokov na območju Kosova (in Albanije ter zahodne Makedonije, na ozemljih, poseljenih z Albanci) obstajajo izrazito kontradiktorne teze. Zlasti srbski viri navajajo močne selitvene tokove tudi v novjšem obdobju; tako poudarja Šaranović¹⁹ beg Albancev na prostore Kosova in zahodne Makedonije v obdobju po drugi svetovni vojni zaradi tiranije albanskega režima pod Enverjem Hoxo, Trifunovski²⁰ pa je "na podlagi večletnega terenskega preučevanja dokazal priseljensko poreklo številnim albanskim družinskim zadrugam v Pologu (zahodna Makedonija)".²¹ Prihod po večini mlajših generacij (in po večini moških), ki izkazujejo veliko asimilacijsko sposobnost,²² je nedvomno pri-

¹⁴ Žnidaršič, *Ora et labora*, str. 53.

¹⁵ Ocena rasti opazovanega prebivalstva je seveda odvisna od izhodiščnega leta; rast prebivalstva Kosova je ob primerjavah za daljša obdobja še mnogo bolj dramatična: po podatkih analize SOK iz junija 2008 lahko vidimo, da se je število prebivalstva na Kosovu v 123 letih od 1880 do 2004 povečalo za osemipolkrat, od 240.000 oseb na 2,041.000 oseb; SOK: *Analysis of the Vital Statistics 7/2008*, str. 5.

¹⁶ Anton Melik: *Slovenija. Geografski opis*. Ljubljana 1963, str. 345.

¹⁷ SURS: <http://www.stat.si/pxweb/Dialog/Saveshow.asp>, dostop 16. 6. 2009.

¹⁸ Migracijski tokovi so igrali izredno pomembno vlogo tudi v predhodnih zgodovinskih obdobjih na tem prostoru; gl. Jovan Cvijić: *Balkansko poluostrvo*. Beograd 1966.

¹⁹ Mihailo Šaranović: *Enver hodžina Albanija*. Beograd 1981.

²⁰ Jovan Trifunovski: *Albansko stanovništvo u Makedoniji*. Beograd 1988, str. 13-17.

²¹ Jernej Zupančič: *Albansko vprašanje v luči političnoteritorialne rekonstrukcije Balkana*. V: *Razprave in gradivo*, 2008, št. 55, (dalje Zupančič, *Albansko vprašanje*) str. 6-49. ter str. 25; <http://www.2.arnes.si/~ljinv16/RIG/RIG%2055/Zupancic.pdf>, dostop 6. 2009.

²² Zupančič, *Albansko vprašanje*, str. 25.

speval k porastu rodnosti prav albanske skupnosti in zaradi starostne sestave prebivalstva k upadu smrtnosti. Naravno gibanje prebivalstva Kosova se kaže kot izrazito odvisno od sočasnih številčnih razmerij med različnimi etnijami na tem prostoru; spreminjajoča številčna razmerja med albanskim in nealbanskim prebivalstvom govorijo v prid tezi o izjemni vitalnosti Albancev, saj "v vseh državah, kjer nastopajo bodisi kot večinski narod bodisi kot manjšina, izstopajo z visoko rodnostjo".²³ Na številčna razmerja med različnimi etnijami na prostoru Kosova pa so vseskozi vplivale različne politične akcije in načrti aktualnih državnih skupnosti, ki so bile usmerjene prav v spreminjanje etnične sestave prostora. Tako so v obdobju prve Jugoslavije, ko se zgodnji poskusi asimilacije niso posrečili, skušali z različnimi ukrepi potisniti kar se da veliko Albancev s prostora Kosova in zahodne Makedonije v izseljenstvo. V dvajsetih letih je nastal izjemno podroben načrt Vase Čubrilovića o izselitvi Albancev v Turčijo, ki naj bi bila za odškodnino pripravljena sprejeti celo 400.000 Albancev in jih naseliti na Anatolski planoti. Načrt se ni v celoti posrečil, vendar so po nekaterih ocenah²⁴ iz Jugoslavije izselili približno 100.000 Albancev. V obdobju druge svetovne vojne in Velike Albanije²⁵ so se razmere izrazito poslabšale za srbsko prebivalstvo na okupiranih ozemljih. Po drugi svetovni vojni pa se je skušala socialistična država izogniti podedovanim mednarodnim nesoglasjem in je (tudi) v ta namen postopoma gradila državni federalizem; kar zadeva položaj Kosova je bila ključna velika ustavna reforma leta 1974, ki je prinesla sedaj avtonomni pokrajini Kosovo notranjo avtonomijo in nekatere attribute državnosti. Po reformah 1974 so se na Kosovu oblikovale nacionalne institucije, stopnjevale pa so se tudi nacionalistične težnje, ki jih je podpirala tudi populacijska premoč Albancev v pokrajini. Vse od šestdesetih let, ko se je v pokrajini začela intenzivnejša industrializacija, je demografski prehod s padanjem rodnosti zajel nealbansko, pretežno srbsko prebivalstvo. Na upadanje števila nealbanskih prebivalcev so poleg zmanjševanja rodnosti močno vplivali tudi izselitveni tokovi tega dela prebivalstva, ki je v šestdesetih in sedemdesetih letih pokrajino zapuščalo predvsem zaradi ekonomskih, v osemdesetih letih pa tudi zaradi političnih in varnostnih razlogov.²⁶ Na socialistične reforme se je albansko prebivalstvo odzvalo drugače; prav v tem obdobju je albanska skupnost beležila največje številčne poraste, ki jih je treba povezati s porastom preživetvenih virov, z upadanjem pomena dejavnikov prisile in s spodbujevalnimi učinki postopne, čeprav močno selekcionirane modernizacije.

Kosovo, kot pretežno v kmetijstvo usmerjena pokrajina, se je vseskozi srečevalo s problemom prenaseljenosti; še danes je to država s primerjalno visoko gostoto poselitve.²⁷ Izseljevanje prebivalstva je tudi zato ena od pomembnih sodobnih zna-

²³ Prav tam, str. 26.

²⁴ Noel Malcolm: Kosovo: A short History. London 2002, str. 286.

²⁵ Velika Albanija, ki je nastala leta 1941 po italijanski zasedbi, je bila prva politična tvorba, ki je približno pokrila ozemeljske težnje političnega združevanja albanskega prebivalstva.

²⁶ V letu 1981 se začne obdobje odprtih konfliktov in uporov Albancev. Pomemben mejnik pomeni leto 1989, ko SR Srbija z spremembo ustave odpravi avtonomijo tako Vojvodine kot Kosova. Vrhunec oboroženih spopadov sodi v leti 1998/99, ki ob mednarodni intervenciji vodi v dejansko ločeni status Kosova, značilen za obdobje po letu 2000. Proces, vsaj za albansko stran, ločevanja s Srbijo se je sklenil s razglasitvijo samostojnosti Republike Kosovo, februarja 2008.

²⁷ Z okoli 200 oseb/km² se uvršča Republika Kosovo med najbolj gosto naseljene evropske države; po podatkih za leto 2008 je gostota naselitve v RS okoli 100, najvišja znotraj EU pa na Nizozemskem s 484 oseb, v Veliki Britaniji s 250 oseb/km². Slovenija v številkah 2008, 74-75.

čilnosti tega prostora; vzroki so tako ekonomski kot politični in pomembni za vse etnične skupine na Kosovu. Izseljevanje kosovskega albanskega prebivalstva je bilo v obdobju socialistične Jugoslavije po večini povezano z ekonomskimi razlogi, predvsem s pomanjkanjem razpoložljivih delovnih mest ob hkratni siloviti številčni rasti prebivalstva. Razkorak med razpoložljivimi delovnimi mesti in številom iskalcev zaposlitve je bil prav na Kosovu največji, kar je vodilo v ekonomsko emigracijo (predvsem moških) in, kot odgovor na zaostrene preživitvene možnosti, nastale zaradi prenaseljenosti, ohranjalo tradicionalno moč družinskih skupnosti.²⁸ Prav tovrstni načini spopadanja s prebivalstveno krizo so na Kosovu najbolj zavirali učinkovitejšo modernizacijo družbe kot najpomembnejšega pospeševalca demografskega prehoda. Po predvsem srbskih interpretacijah naj bi bila visoka rodnost instrumentalizirana za namene albanske nacionalistične politike. V tem kontekstu je tudi pomenljivo, da se je prav Kosovo izjemno slabo vključevalo v obširno jugoslovansko akcijo načrtovanja družine, ki je potekala vse od poznih šestdesetih let prejšnjega stoletja.²⁹

Samo zmanjšanje smrtnosti prebivalstva, ki je sicer incipit procesa demografskega prehoda, pa samo na sebi še ne vodi v drugo fazo, zmanjšanje rodnosti, kajti "starši naj ne bi načrtovali števila rojenih, temveč število odraslih otrok."³⁰ Na upadanje rodnosti - kot naslednjega koraka v demografskem prehodu - so pomembneje od skupnega padca smrtnosti vplivali drugi dejavniki, predvsem večje preživitvene možnosti dojenčkov in majhnih otrok. Smrtnost dojenčkov in rodnost sta tesno povezana procesa in delujeta na medsebojno prepletenih nivojih: večja smrtnost novorojenčkov in dojenčkov³¹ vodi praviloma v zgodnejše ponovne nosečnosti in vpliva na skrajševanje intergenetičnih presledkov, večje število preživelih otrok v družini povečuje časovno in materialno breme njihove nege in vzgoje, večje investicije v nego in vzgojo otrok pa povečujejo njihove možnosti preživetja.³² Na območju Republike Slovenije se je začela smrtnost dojenčkov zmanjševati v drugi polovici 19. stoletja in je padla od okoli 220‰ na približno 170‰ ob začetku 20. stoletja, ko so statistike zaznale tudi prve pomembne (in stalne) padce rodnosti. V 20. stoletju je smrtnost dojenčkov upadala bistveno hitreje in že ob koncu stoletja je Republika Slovenija beležila eno od najnižjih

²⁸ Primerjalna posebnost albanskega okolja reševanja prebivalstvene krize maltuzijanskega tipa je v tem, da ni povzročila, npr. restrikcije rodnosti, dvigovanja poročne starosti in drugih načinov omejevanja reprodukcije prebivalstva, ampak je vodila predvsem v krepitev preživitvenih strategij znotraj tradicionalnih družinskih in klanovskih skupnosti.

²⁹ Pobude za družbeno akcijo, s katero naj bi predvsem 'humanizirali' reprodukcijo jugoslovanskega prebivalstva, dokončno odpravili ilegalne splave, zagotovili zakonskim parom legalen in nadzorovan dostop do učinkovite kontracepcije in medicinskega abortusa, uveljavili načelo, da je načrtovanje števila v zakonu rojenih otrok človekova pravica zakonskega para, za katero naj država zagotavlja potrebne servise, je izvirala iz Slovenije pod ideološkim varstvom Vide Tomšič, vplivne politične osebnosti povojne Jugoslavije in Slovenije. Prvi vrhunec je akcija doživela leta 1968, ko je bila v Jugoslaviji sprejeta Resolucija o načrtovanju družine; po njenem sprejetju so bile republike obvezane vključiti njena stališča v svoje notranje zakonodaje in razviti potrebno infrastrukturo, vendar so bile tako v tempu kot v razsežnostih implementacije povsem suverene. V času po ustavnih reformah 1974 so členi o načrtovanju reprodukciji kot človekovi pravici prišli tudi v posamezne republiške ustave, npr., v slovensko.

³⁰ Šircelj, *Rodnost v Sloveniji*, str. 96.

³¹ Neonatalna in postneonatalna smrtnost dojenčkov.

³² Bacci, *Prebivalstvo v zgodovini*, str. 183.

stopenj smrtnosti dojenčkov na svetu.³³ Upadanje smrtnosti dojenčkov nikakor ni bil premočrten proces, značilen za vse slovenske pokrajine; do pomembnega porasta smrtnosti dojenčkov, več kot 250%, je prišlo, na primer, v obdobju gospodarske recesije v sedemdesetih letih 19. stoletja, in to predvsem v izrazito kmetijskem Prekmurju, kjer se je velik del prebivalstva preživljal kot najeta delovna sila v kmetijstvu in kjer so bile značilne sezonske delovne migracije tako moških kot žensk.³⁴ Na smrtnost dojenčkov so vplivali tudi družbeni dejavniki v tesni povezavi s socialno-ekonomskimi in med njimi je treba posebej poudariti intenzivno urbanizacijo, industrializacijo in profesionalizacijo dela žensk (mater). In prav ta zadnja se je v svoji začetni fazi kazala kot ključna; tako je tudi za slovenska oziroma kranjska mesta, na primer za Ljubljano, veljala ugotovitev: "Pomemben razlog za visoko smrtnost dojenčkov v mestih je slaba prehrana /.../ Nadomestno hranjenje z mlekom, s pomočjo stekleničk je nujno, kjer primanjkuje dojilj; tudi ob primerni previdnosti umrljivost dojenčkov vedno naraste v poletnem času, ko so matere na delu izven doma."³⁵

Smrtnost dojenčkov je kar najtesneje povezana tako s časovnimi kot materialnimi 'investicijami' v njihovo nego, varstvo in vzgojo, za kar so bile v večini kultur večino časa zadolžene ženske. "Na splošno si lahko mislimo, da raven znanja vse do odločilnega nastopa bakteriološke ere ni omogočala - razen v izjemnih družbenih in okoljskih razmerah - omejevanja umrljivosti dojenčkov pod raven 150 na 1000," je zapisal Livi Bacci.³⁶ Vse do moderne dobe sta bila torej ključna dejavnika časovna razpoložljivost mater in njihova praksa dojenja; na splošno pomeni uveljavitev in razširjanje razsvetljenskih pogledov na materinstvo v Evropi tudi (ponovno) utrjevanje prakse rednega in zgodnjega dojenja. Vendar je postajalo dojenje, ne glede na siceršnje lokalne kulturne prakse, v 19. stoletju na novo, drugače segmentirano; manj pomembne so postajale tradicionalne lokalne in socialne prakse, vedno pomembnejša je postajala vpetost žensk v razvijajoči se kapitalistični trg dela. Na podlagi statističnih podatkov za deželo Kranjsko konec 19. stoletja lahko sklepamo, da so bila pretežno agrarna in po načinu življenja tradicionalna okolja, kjer so se ženske preživljale s pridobitnim delom doma, novorojenčkom in dojenčkom mnogo bolj naklonjena kot mesta in industrijska središča, v katerih so ženske vstopale v različna plačana dela praviloma zunaj doma.³⁷ V okoljih, kjer so se ženske preživljale s plačanim delom zunaj doma, je bilo vprašanje, kako uspešno usklajevati materinsko-gospodinjске in profesionalne obveznosti, za matere vse do stabilizacije razmer znotraj socialistične države izjemno problematično.³⁸ Na zniževanje smrtnosti dojenčkov je na Slovenskem

³³ V Sloveniji je začela smrtnost dojenčkov hitro upadati po prvi svetovni vojni; leta 1913 je bila 170‰, leta 1960 35,8‰, 1985 13,1‰, 1991 8‰, 1999 4,5‰, 2006 3,5‰ in leta 2007 2,8‰, kar uvršča RS danes med najuspešnejše države sveta; V: SURS: <http://www.stat.si/pxweb/Dialog/Saveshow.asp>, dostop 20. 6. 2009.

³⁴ Šircelj, n. d., str. 96-97; Melik, 1963, str. 344.

³⁵ Ferrin Weber, *The growth of cities*, str. 361.

³⁶ Bacci, *Prebivalstvo v zgodovini*, str. 185.

³⁷ Leta 1896, npr., je bila smrtnost dojenčkov, starih 0-9 mesecev, v Ljubljani - mestu 200‰, v njeni neposredni okolici 216‰, v izrazito kmetijskem političnem okraju Črnomelj pa najnižja na Kranjskem, 125‰; hkratno kranjsko povprečje je bilo 169‰; Žnidaršič, *Ora et labora*, str. 94.

³⁸ Na Slovenskem je bilo, npr. v obdobju med obema svetovnima vojnama, mnogo bolj razširjeno t. i. nadomestno dojenje in oddajanje dojenčkov in majhnih otrok v rejništvo med revnejšimi, delavskimi kot pa med premožnimi sloji; z rejništvom pa se je povezovala visoka stopnja smrtnosti dojenčkov in majhnih otrok; Sabina Ž. Žnidaršič: *Ženske so pa vzrasle svetlejšje dolžnosti nego kuhati in*

ključno vplivala tudi postopna uveljavitev prakse preventivnega cepljenja proti otroškim nalezljivim boleznim; tako je bilo v Sloveniji po epidemiji leta 1921 uvedeno obvezno cepljenje proti kozam, leta 1932 proti škrlatinki, v tridesetih letih proti davici, leta 1951 proti tetanusu, leta 1957 proti oslovskemu kašlju in otroški paralizi, leta 1968 proti ošpicam, proti mumpsu in rdečkam (leta 1972 za deklince, po letu 1991 tudi za dečke).³⁹

Prav upadanje smrtnosti dojenčkov se na Kosovu kaže kot pomemben vzrok padanja rodnosti oziroma lahko ugotovimo, da med obema trendoma obstaja nesporna, čeprav v svoji primarnosti ne nujno tudi povsem jasna povezava.

Do radikalnega in stalnega upada rodnosti na Kosovu je prišlo po upadu smrtnosti dojenčkov pod 50‰. Kot (zanimivo) prelomno leto kažejo podatki UNMIK-a⁴⁰ leto 1989/90, ko je smrtnost dojenčkov nenadoma in stalno, da je še pomembnejše upadla za polovico z 51,2‰ leta 1989 na 34,4‰ leta 1990. Smrtnost dojenčkov se je v zadnjem desetletju 20. stoletja nenehno in hitro zniževala in dosegla v začetku 21. stoletja že vrednosti pod 10‰ (na primer leta 2005). Prav padci smrtnosti dojenčkov predstavljajo enega najbolj dramatičnih procesov znotraj naravnega gibanja prebivalstva na Kosovu v zadnji desetletjih. Če vzamemo kot izhodiščno leto primerjave leto 1934, se je smrtnost dojenčkov do prvih let 21. stoletja znižala za petnajstkrat: od 161‰ na 11‰ leta 2007. Zakaj je do tako dramatičnega upada smrtnosti dojenčkov na Kosovu prišlo prav v obdobju največjih političnih napetosti, zaradi pomanjkljivega poznavanja razmer na tem mestu le težko odgovorimo, obstajata pa verjetno dve možnosti: ali imamo opraviti s pomanjkljivimi podatki, ko znotraj neugodnih političnih razmer za ustrezno zajemanje podatkov smrti novorojenčkov in dojenčkov niso bile ustrezno zabeležene, ali pa so se korenito spremenile negovalne prakse in tako bistveno prispevale k večjim preživitvenim možnostim novorojenčkov in dojenčkov. Zaradi ohranjanja doseženo nizkih vrednosti smrtnosti novorojenčkov in dojenčkov tudi po podatkih za 21. stoletje se lahko upravičeno nagibamo k drugi možnosti: da so se vlaganja v nego in s tem v večje preživitvene možnosti novorojenčkov in dojenčkov na prehodu zadnjih stoletij na Kosovu radikalno spremenila. Predpostavko lahko dopolnimo še z drugo, da je povečana skrb za novorojenčke tesno povezana s sočasnim zmanjševanjem rodnosti: manj rojstev, večja vlaganja v rojene, boljše preživitvene možnosti novorojenih. Podmeno, da je manjša smrtnost novorojenčkov in dojenčkov (tudi) na Kosovu neposredno povezana najprej s povečano in ustrežnejšo skrbjo za njihovo nego, potrjujejo tudi podatki SOK,⁴¹ da med umrlimi dojenčki prevladujejo s 95,4% mlajši od dveh mesecev in da med njimi predstavljajo več kot tretjino (36%) prvorojenci, rojeni po večini (61,2%) mlajšim (morda tudi manj izkušenim) materam, starim med dvajset in devetindvajset let. Seveda ne moremo nedoumno določiti sosledja procesov: ali je manj rojstev, do česar je prišlo zaradi vojaških eskalacij, vodilo v skrbnejšo nego rojenih ali pa je manjša smrtnost dojenčkov vodila v zmanjšanje rodnosti. Zaradi neposredne bližine obeh trendov bi bilo verjetno najbolj upravičeno sklepati na prvo možnost,

prati ... Podoba in pojavnost žensk na Slovenskem: Slovenke, od sredine 19. stoletja do 2. svetovne vojne. Ljubljana, 2008 (dalje Žnidaršič, Ženske).

³⁹ Šircelj, Rodnost v Sloveniji, str. 99.

⁴⁰ <http://enrin.grida.no/htmls/kosovo/SoE/popullat.htm>, dostop 20. 6. 2009.

⁴¹ SOK: Analysis of the Vital Statistic junij 2008, str. 32.

da manjša rodnost omogoči večjo skrb za rojene in s tem po sledično še okrepi trend zniževanja rodnosti (vsaj) s podaljševanjem intergenetičnih presledkov.

Dejavniki, ki bistveno prispevajo k večjim preživetnim možnostim dojenčkov, sodijo po večini med t. i. dejavnike modernizacije: širjenje in dostopnost sodobnih znanj in tehnologij. Raziskava, ki jo je opravila Elizabeth Horman⁴² poleti 1999 med devetsto ženskami na Kosovu, je, pokazala, da je sodobna praksa dojenja tu slaba, predvsem zaradi nepoznavanja sodobnih znanstvenih spoznanj in smernic. Ugotovitve o praksah dojenja na Kosovu, v okolju, kjer so tradicionalni odnosi, razmerja in prakse izrazito živi in pomembni, so presenetljive in povsem v nasprotju s poznanji v Sloveniji, kjer je, kot smo zapisali že zgoraj, obstajala jasna povezava med tradicionalno usmerjenostjo okolja, boljšo prakso dojenja in posledično manjšo ranljivostjo dojenčkov.

Neredno dojenje je nedvomno dejavnik, ki skrajšuje intergenetične presledke in ob sočasni neuporabi kontracepcijskih sredstev dviguje rodnost;⁴³ neustrezno hranjenje novorojenčkov in dojenčkov pa neposredno povečuje njihovo smrtnost. Uveljavljena tradicionalna praksa dojenja in hranjenja dojenčkov na Kosovu, kot jo je zabeležila Horman leta 1999, je nedvomno dejavnik, ki ni mogel bistveno vplivati na zniževanje smrtnosti dojenčkov v desetletju pred opravljeno raziskavo. Očitno je na tem področju modernizacija bistveno zaostajala in so bile še vedno pomembnejše tradicionalne prakse, ki so se nagibale k modelom t. i. potratne rodnosti.

Nedvomno je bila modernizacija v obdobju socializma bolj kot na področju spreminjanja negovalnih praks učinkovito izpeljana v primeru zdravstvenega varstva žensk in majhnih otrok. Deleži žensk, ki so na Kosovu rojevale v zdravstvenih ustanovah in ob zdravniški strokovni asistenci, so se v socialistični državi postopno zviševali, čeprav je bil tempo rasti v primerjavi s celotno državo izjemno počasen. Po podatkih Zveznega zavoda za zdravstveno zaščito v Beogradu⁴⁴ je leta 1961 že več kot polovica (natančno 53,6% vseh) Jugoslovank rojevala s strokovno pomočjo, na Kosovu je bilo takih manj kot šestina (natančno 17%); desetletje kasneje so se njihovi deleži sicer skoraj podvojili na 31,3%, vendar je bilo to še vedno ob-

⁴² Elizabeth Horman: Report on Breastfeeding Consultancy in Kosovo. September-December 1999. Avtorica navaja podatke, da 11% žensk nikoli ne doji svojega novorojenčka, da jih 35% doji manj kot šest mesecev, da je le 12,2% otrok prve štiri mesece le dojenih, da četrtnina žensk ne začne dojiti prvi dan po porodu, da 68% dojenčkov pije kravje mleko pred starostjo šestih mesecev, da kar 97% dojenčkov uživa črni čaj pred starostjo enega leta, da je 11% dojenčkov dodatno hranjenih z mešanico piškotov in kravjega mleka pred starostjo dve mesecev in 42% pred starostjo šestih mesecev, da le 43% otrok, v starosti med šestim in osemnajstim mesecem, ko naj bi začeli dobivati prvo dodatno hrano, dobi sadje in zelenjavo, in le 39% otrok meso, ribe in jajca in da 10,7% otrok, mlajših od petih let, kaže znake kronične podhranjenosti; <http://www.euro.who.int/Document/Nut/infantkosovo.pdf>, dostop 20. 6. 2009.

⁴³ Uporaba kontracepcijskih sredstev je bila znotraj socialistične Jugoslavije izjemno nizka prav na Kosovu; prav tako je bil delež tistih žensk, ki poznajo katero koli kontracepcijsko sredstvo ali metodo kontracepcije, tu najnižji: po podatkih Centra za demografske raziskave leta 1970 je bilo le 39% kosovskih žensk seznanjenih vsaj z eno kontracepcijsko metodo ali sredstvom. V Sloveniji je bilo takih žensk več kot 90%. Na Kosovu je po podatkih leta 1970 le 1% poročenih žensk uporabljalo katero od kontracepcijskih sredstev; v Sloveniji je bilo takih več kot 60%. V: Socialni aspekti planiranja porodice u Jugoslaviji. Beograd 1974 (dalje Socialni aspekti planiranja porodice u Jugoslaviji), str. 108, 110, tabela 8, tabela 10. Sodobnih podatkov o uporabi kontracepcijskih sredstev med kosovskimi ženskami nismo našli.

⁴⁴ Socialni aspekti planiranja porodice u Jugoslaviji, str. 103, tabela 2.

čutno manj kot je veljalo za hkratno jugoslovansko povprečje, 73,4%.⁴⁵ Razlog za tako majhne deleže porodov na Kosovu v strokovnih ustanovah in ob strokovni pomoči je vsekakor treba pripisati (ne)dostopnosti medicinskih ustanov in kadrov.⁴⁶ Kosovo je bilo še v sedemdesetih letih 20. stoletja pokrajina z največjim številom žensk na zdravstveno ginekološko ustanovo in pokrajina z najmanjšim številom usposobljenega medicinskega osebja.⁴⁷ Danes se na Kosovu 93,7% vseh porodov zgodi v zdravstvenih ustanovah in kar 99,6% z medicinsko pomočjo.⁴⁸ Po podatkih SOK za leto 2007 se v večini kosovski občin otroci rojevajo v porodnišnicah oziroma v medicinskih centrih, v petih občinah pa so deleži otrok, rojenih zunaj zdravstvenih ustanov, visoki in segajo od 15 do 38% vseh v občini rojenih otrok; vendar tudi večina teh porodov poteka ob strokovni pomoči.⁴⁹

Glede mrtvorojenosti lahko sklepamo iz podatkov SOK, da ostajajo deleži glede na živorojene otroke v prvem desetletju 21. stoletja stabilni in se gibajo pod 10%.⁵⁰ Glede mrtvorojenosti opazamo tako na Kosovu kot v Sloveniji podobno soodvisnost: vzporedno s starostjo matere ob porodu narašča tudi stopnja mrtvorojenosti; posebnost so najmlajša skupina mater, kjer so deleži mrtvorojenosti prav tako visoki. Tako na Kosovu kot v Sloveniji se kot posebno opazna starostna meja kaže štirideseto leto materine starosti: po tej starosti je stopnja mrtvorojenosti

⁴⁵ Najvišje deleže porodnic, ki so rojevale ob strokovni pomoči, so imele v letu 1961 oz. 1971 Slovenija z 98,4% oz. 99%, Vojvodina z 93,8% oz. 97,7% in Hrvaška z 80,3% oz. 94,9%. Postopna 'institucionalizacija' rojevanja je potekala na Slovenskem vse od začetkov 20. stoletja dalje; tako se je v ljubljanski porodnišnici ob koncu tridesetih let rodilo že okoli 80% ljubljanskih novorojenčkov; na slovenskem obrobju pa je ostajala nujna rojevanja na domu ob strokovni pomoči izšolanih babic ali brez njih prisotna še vse do šestdesetih let. Deleži žensk, ki so rojevale v porodnišnicah, je na Slovenskem naraščal zaradi različnih razlogov: zato ker se je število usposobljenih, kvalificiranih babic nenehno zmanjševalo, ker je bila domača asistenca zdravnika za večino žensk predraga in ker so porodnišnice postajale centri, kjer so se porodi odvijali vedno bolj varno tako za matere kot za otroke. Roditi ob najboljši strokovni pomoči, pa je postal v drugi polovici 20. stoletja na Slovenskem splošen, družbeno pospeševan in zaželen standard; Žnidaršič, Ženske; Irena Rožman: Peč se je podrla! Kultura rojstev na slovenskem podeželju v 20. stoletju. Ljubljana 2004.

⁴⁶ Zakaj je bilo temu tako prav na Kosovu, pa je seveda že povsem drugo vprašanje. V Sloveniji je bila izgradnja infrastrukture, namenjene ženskam in njihovim specifičnim potrebam, ena od prioritet ženskega gibanja že vse od časov kraljevine Jugoslavije; ženske so organizirano in vztrajno zahtevale najprej od države, da deluje tudi v njihovo korist. In k temu so same veliko prispevale, ne nazadnje s prostovoljnimi delom, materialnimi prispevki ipd. Odsotnost ženskega gibanja se na Kosovu kaže kot ena od osrednjih značilnost primerjalne zaostalosti v 20. stoletju.

⁴⁷ Leta 1971 je na Kosovu prišlo na eno ginekološko kliniko ali ginekološki svetovalni center več kot 9000 žensk v rodni dobi (v Sloveniji je bilo razmerje tri krat bolj ugodno); slabše razmerje so imeli tedaj le v ožji Srbiji z več kot 11.000 žensk na institucijo. Prav tako so bili slabi kazalniki zasedenosti zdravnikov in medicinskih sester; na enega zdravnika je leta 1971 prišlo na Kosovu skoraj 4000 prebivalcev (v Sloveniji okoli 1300), na medicinsko sestro pa skoraj tisoč prebivalcev (v Sloveniji okoli 500). Kosovo je imelo tudi najmanjše število zdravnikov specialistov ginekologov: v letu 1971 le 19, kar je pomenilo, da je na vsakega ginekologa prišlo 18.724 kosovskih žensk v rodni dobi. V: Socialni aspekti planiranja porodice, str. 104-106, tabela 3, tabela 5, tabela 6.

⁴⁸ SOK: Statistics of Births in Kosovo, 7/2008, tabela 1.2.

⁴⁹ Občine z višjimi deleži rojenih zunaj zdravstvenih institucij so v letu 2007 bile: Dragashi z 25,6%, Kacanik z 37,6%, Klina z 14,9%, Rahoveci z 21,1% in Melisheva z 18,7%. V nekaterih od teh občin so opazno višji od hkratnega kosovskega povprečja, ki znaša za leto 2007 8% vseh rojenih, tudi deleži mrtvorojeni otrok; v Kacaniku in Klini 9,1%, v Rahoveci pa celo 12,6%; V: SOK: Statistics of Births in Kosovo, 7/2008, tabela 1.9.

⁵⁰ V letu 2004 5,3% in leta 2007 8,5%. V: SOK: Analysis of the Vital Statistics, 7/2008, str. 23; SOK: Statistics of Births in Kosovo, 7/2008, str. 19, tabela 1.9. V Sloveniji so ti deleži nižji in v letu 2000 je, na primer, bilo od vseh živorojenih otrok 3,7% mrtvorojenih; deleži mrtvorojenosti so v Sloveniji padli pod 10% v šestdesetih letih prejšnjega stoletja. V: SURS: <http://www.stat.si/doc/pub/rr798-2003/5/T05-02-01.htm>, dostop 20. 6. 2009.

otrok opazno višja, kot to velja za mlajše skupine.⁵¹ Tisto, kar je na Kosovu posebnost, pa zadeva nenavadno pogostnost mrtvorojenosti v skupini prvorojencev. Po podatkih lahko ugotovimo, da so deleži mrtvorojenih prav pri prvorojencih visoki; stopnje mrtvorojenosti so glede na vse živorojene prvorojence, ki so sicer številčno najmočnejša skupina novorojenčkov, v letu 2007 15,2‰, pri naslednjih rojstvih so stopnje nižje (pri drugorojenih 3,3‰ in pri tretjerojenih 3,4‰), pri četrtojenih pa dosežejo drugi vrh z 20‰, najverjetneje v povezavi s starostjo matere.⁵² Tako kot pri smrtnosti dojenčkov velja tudi na tem mest ponoviti, da so (po statistiki sodeč) na Kosovu najbolj ogrožena življenja prvorojenih otrok; zakaj je temu tako, bi bilo treba podrobneje raziskati in verjetno upoštevati mnoge dejavnike, od načinov edukacije za materinjenja, ob očitno neučinkovitih tradicionalnih praksah nege, ki se prenašajo 'iz roda v rod', vpliv starosti (oziroma izjemne mladosti, nezrelosti) mater. Prav posebne pozornosti pa bi bilo vredno preučevanje pojava visoke stopnje nezakonskosti med prvorojenci, saj podatki napeljujejo na to, da se večina porok zgodi ne le po 'konzumaciji' spolne zveze, ampak po 'dokazani' fertilni sposobnosti ženske. Na pomen fertilne sposobnosti ženske za vzpostavitev in obstoj zakonske zveze kažejo tudi podatki o ločitvah, ki so pogoste prav v mlajših skupinah prebivalstva, v skupinah, v katerih je bila zakonska zveza kratkotrajna.⁵³ Da so prav otroci eden od najpomembnejših razlogov za obstoj in kakovost zakonske zveze, kažejo tudi terenske raziskave, opravljene med kosovski materami.⁵⁴

⁵¹ V letu 2001, ko je bil delež mrtvorojenih glede na vse živorojene v Sloveniji 4,9‰, je bila stopnja mrtvorojenosti v starostnih skupinah mater od 15 do 19 let 9,1‰, od 20 do 24 let 4,3‰, od 25 do 29 let 4,7‰, od 30 do 34 let 3,8‰, od 35 do 40 let 7,3‰ in pri materah, starejših od 40. let, 18,2‰. V: SURS: <http://www.stat.si/doc/pub/rr798-2003/5/T05-07-01.htm>, dostop 20. 6. 2009. Za razumevanje vpliva starosti na mrtvorojenost je bistveno ugotavljati deleže mrtvorojenih glede na vse živorojene, znotraj konkretne starostne skupine mater. Ob takem branju statističnih podatkov ugotovimo tudi na Kosovu, da se delež mrtvorojenih bistveno povečuje sorazmerno z naraščanjem starosti matere ob porodu: v letu 2007 je bila stopnja mrtvorojenosti v starostni skupini mater od 19 let 4,2‰, 20-24 let 5,9‰, 25-29 let 6,8‰, 30-34 let 11,6‰, 35-39 let 10,9‰, 40-44 let 24‰, nad 45 let 32,8‰. V: SOK: Statistics of births in Kosovo, 7/2007, tabela 1.15 in tabela 1.22.

⁵² SOK: Statistics of births in Kosovo, junij, 2007, tabela 1.22, tabela 1.14. Tudi v Sloveniji je večina mrtvorojenih rojenih kot prvorojencev, vendar je to dejstvo povezano z nizko stopnjo rodnosti; tako je bilo od vseh živorojenih prvorojencev 9,9‰ mrtvorojenih; V: SURS: http://www.stat.si/letopis/1992/1992_04.pdf, tabela 4-14, dostop 20. 6. 2009.

⁵³ Po podatkih SOK se deleži ločitev na Kosovu v zadnjih letih povečujejo (čeprav bi za realnejšo oceno potrebovali dolgotrajnejše podatke) in dosegajo od 7,9% ločitev glede na sklenjene zakonske zveze v letu 2004 do 9,3% v letih 2006 in 2007. Skoraj polovico, 48,5%, vseh ločenk predstavljajo ženske v starostnih skupinah do 29 let, v skupinah, povprečne starosti žensk ob poroki; od teh ločenk jih je 4,6% mlajših od 20 let, 45,1% mlajših od 25 let in 50, 3% mlajših od 30 let; V: SOK: Women and Men in Kosovo 4/2009; tabela: Marriages and Divorces, 2002-07, str. 24; tabela: Divorces Clasified by Sex and Age-Groups, 2006 and 2007, str. 25. V Sloveniji se število novih sklenjenih zakonskih zvez nenehno zmanjšuje in Slovenija je glede na te podatke na zadnjem mestu med državami EU; V Sloveniji narašča starost nevest in ženinov (leta 2005 so bile neveste v povprečju stare 28,2 leta, ženini 30,6 leta), prav tako se povečuje število ločitev: leta 1980 je bil delež ločitev glede na število sklenjenih zakonskih zvez 18,7%, leta 1990 21,8%, leta 2004 36,8% in leta 2005 45,9%. V povprečju je leta 2005 do ločitve prišlo po 16 letih trajanja zakonske zveze; V: SURS: http://www.stat.si/novica_prikazi.aspx?ID=363, dostop 20. 6. 2009.

⁵⁴ Mirjana Rašević: Žena i rađanje na Kosovu i Metohiji. V: Stanovništvo, 2000, št. 1-4, str. 188-194. <http://scindeks-clanci.nb.rs/data/pdf/0038-982X/2000/0038-982X0001188B.pdf>, dostop 20. 6. 2009.

Drugi elementi procesa modernizacije pa so na Kosovu izjemno slabo zaznavni; tako nimamo na razpolago sodobnejših podatkov, ki bi pojasnjevali načine urejanja, načrtovanja rodnosti, spreminjanja rodnostnega vedenja (na primer uporaba kontracepcije, pogostnost dovoljenih abortusov ipd.). Prav tako so kazalniki, ki so (bili), denimo, v Sloveniji odločilno povezani s potekom demografskega prehoda, na Kosovu zelo neugodni: izobraževanje in zaposlovanje žensk, njihova ekonomska samostojnost. Vendar se prav znotraj teh področij nakazujejo odločilne spremembe v prihodnosti: deleži žensk med vključenimi v izobraževalne programe se povečujejo, možnosti zaposlovanja žensk pa naraščajo skladno s stopnjo dosežene izobrazbe.⁵⁵

Maskuliniteta

Prav na koncu moramo omeniti še eno primerjalno posebnost sestave kosovskega prebivalstva: v celotni kosovski populaciji so ženske v manjšini. Po podatkih SOK predstavljajo moški na Kosovu vseskozi večinski del prebivalstva,⁵⁶ s čimer predstavlja Kosovo pravo izjemo med evropskimi državami; v Evropi ni niti ene države, razen Kosova, seveda, kjer bi moški predstavljali večino njenega prebivalstva.⁵⁷ Primerjalno najvišja stopnja maskulinitete je za Kosovo značilna vsaj od obdobja socialistične države, ko je, na primer, leta 1961 znašala kar 1045; hkrati je bila najnižja prav v Sloveniji z 916 moških na tisoč žensk.⁵⁸ Ko govorimo o številčnem razmerju med moškimi in ženskami znotraj celotne populacije v prostorih, kjer so moški v manjšini, opazimo zanimivo dejstvo: v vseh teh okoljih med novorojenci prevladujejo dečki, vendar se njihovi deleži začnejo zmanjševati že takoj ob rojstvu. Za moške vseh starostnih skupin je značilna višja stopnja umrljivosti, prav tako je stopnja mrtvorojenosti pri dečkih višja kot pri deklicah.⁵⁹ Masku-

⁵⁵ SOK: Women and Men in Kosovo 4/2009, Education, str. 27-36; Labor Market, str. 37-45.

⁵⁶ Leta 2002 je bilo 50,5% prebivalstva Kosova moških, leta 2003 51%, leta 2004 50,8%, leta 2005 51,2%, leta 2006 in 2007 50,5%; V: SOK: Women and Man in Kosovo, 3/2009, tabela: Total population in Kosovo (in 1000's), str. 12.

⁵⁷ Maskuliniteta, merjena na 100 žensk (ali na 1000), se v evropskih državah giba med 85 (Ukrajina, Estonija) in 99 (Irska, Nizozemska, Norveška, Srbija in Črna gora) in le v Makedoniji in na Islandiji doseže uravnoteženo razmerje 100 : 100. Na drugi strani najdemo v svetovnem merilu države, kjer je stopnja maskulinitete visoka, npr., najvišja v Združenih arabskih emiratih s 214 moškimi na 100 žensk, v Kuvajtu s 150, v Omanu s 128, v Pakistanu in na Kitajskem s 106, v Indiji s 105, v Iranu in Iraku s 103 moškimi na 100 žensk. V: Poročilo OZN za leto 2004, tabela: VIII. 1, Total population by sex and sex ratio by country http://www.un.org/esa/population/publications/WPP2004/2004Highlights_finalrevised.pdf, dostop 20. 6 2009. Seveda so razlogi za visoke stopnje maskulinitete v omenjenih državah lahko zelo različni, vendar vsaj za Jugovzhodno Azijo in Kitajsko vemo, da je posledica predvsem infanticida deklic ali spolno selektivnih splavov.

⁵⁸ Dolfe Vogelnik: Uvod v socialnoekonomsko statistiko. Ljubljana 1979 dalje Vogelnik, Uvod, str. 98.

⁵⁹ Po statističnih podatkih, ki so nam dostopni za obdobje od 19. stoletja dalje, velja, da imamo znotraj zahodno- in srednjeevropskih držav med prebivalstvom nenehne presežke žensk; podobno razmerje, več žensk kot moških, se zelo hitro vzpostavi tudi v ZDA. Na drugi strani pa so predvsem jugovzhodne in vzhodne evropske države tiste, ki imajo nenehne presežke moških. Najverjetneje gre v teh okoljih iskati vzroke v kulturnih in ne morda v naravnih specifikah; terenske študije so npr. pokazale, da v izrazito patriarhalnih skupnostih niso navajali števila hčera, omembe vredni so bili le sinovi; Maria N. Todorova: *Balkan Family Structure and the European Pattern*. The American University Press, 1990; Richard A. Wagner: *Children and Change in Orašac, 1870-1975: A Serbian Perspective on Fertility Decline*. University of Massachusetts, 1992. V Jugoslaviji se je razmerje med številom moških in žensk začelo spreminjati v korist žensk v Srbiji po drugi svetovni vojni, medtem ko je ostalo na Kosovu in v Makedoniji nespremenjeno, čeprav so deleži žensk postopoma naraščali.

liniteta se je na Kosovu v zadnjega pol stoletja znižala in se v zadnjih letih giba med 1021 (v letih 2002 in 2007) in 1050 (leta 2005). Podatki o spolu novorojenčkov za leto 2004 na Kosovu pravijo, da je med njimi stopnja maskulinitete 108, kar pomeni, da je od vseh novorojencev slabih 52% dečkov. Podatek je primerjalno zanimiv, saj znotraj demografske statistike velja kot konstantno (in za demografske projekcije uporabno) razmerje med rojenimi dečki in deklicami 105 : 100,⁶⁰ kar pomeni, da se na Kosovu rojeva primerjalno več dečkov kot v drugih evropskih državah. Kosovska analiza vitalne statistike ob tem navaja še ugotovitev, da je stopnja maskulinitete odvisna od etnične pripadnosti staršev; med nealban-skim, predvsem srbskim, prebivalstvom naj bi bila opazno nižja.⁶¹ Prav tako naj bila maskuliniteta odvisna od strukture okolja: v urbanih okoljih naj bi bila nižja, v ruralnih višja.

"Občine z večjimi deleži srbskega prebivalstva imajo nižje vrednosti koeficienta maskulinitete in višji koeficient feminitete. Zlasti je koeficient maskulinitete višji od povprečja v tistih občinah, kjer prevladuje albansko prebivalstvo, medtem ko imajo mestne občine srednji koeficient maskulinitete in feminitete otrok. Zemljevid 6 kaže večino občin (25), ki imajo koeficient maskulinitete med 100 in 125 ali 1000 in 1250. Občine z večinskim srbskim prebivalstvom (kljub omejenim podatkom) kažejo nižji koeficient maskulinitete v primerjavi z občinami z albanskim prebivalstvom. Te podatke je treba dodatno analizirati, da bi ugotovili ali gre za delovanje naravnega ali kakega drugega dejavnika."⁶²

Pripomba avtorjev analize je nedvomno na mestu, vendar je to dejstvo, s katerim se srečujemo v vseh okoljih: v populacijah se po pravilu rojeva sicer nekoliko več dečkov kot deklic, nadpovprečno velika številčna prevlada dečkov med rojenimi pa se ob natančnejših raziskavah najpogosteje izkaže kot posledica nasilnih posegov, kot so detomor pri deklicah ali spolno selektivni splavi. Vprašanje, zakaj je prav za albansko populacijo značilna primerjalno visoka stopnja maskulinitete med rojenimi, je raziskovalno nedvomno zanimivo, seveda ob predpostavki, da se odredimo mnenju, da jo pogojujejo 'naravne' posebnosti albanskega prebivalstva, ki proizvajajo višje deleže moških. Mnenje o 'naravnih' posebnostih je toliko bolj vprašljivo, če upoštevamo dejstvo, da je Kosovo od nekdaj izrazito prehodno ozemlje, kjer so se medsebojno mešale mnoge etnije, in da izkazujejo albanski moški visoko asimilacijsko sposobnost. Vzroke za nadpovprečne stopnje maskulinitete moramo najverjetneje iskati med kulturnimi posebnostmi, vendar je vprašanje prav iz tega zornega kota občutljivo in zahteva nabor mnogih podatkov, ki nam trenutno niso na razpolago. Podatki, na primer, glede spola mrtvorojenih, so nezanesljivi in vsekakor pomanjkljivi tako po samem naboru kot po drugih določevalcih; na tem mestu bi nas nedvomno zanimala tudi etnična pripadnost mater mrtvorojenih in umrlih dojenčkov. Tako v analizi rojstev na Kosovu⁶³ v

Prejkone ostaja odprto vprašanje, zakaj so nekatere kulture 'uspešnejše' pri preživetju dečkov kot druge in zakaj se kažejo sodobnejše, industrializirajoče se družbe kot dečkom manj 'naklonjene'. V: Žnidaršič, Ora et labora, str. 47-61.

⁶⁰ Vogeltnik, Uvod, str. 170.

⁶¹ Zaradi tega bi bilo nedvomno zanimivo primerjati stopnje maskulinitete v daljšem časovnem obdobju glede na etnično pripadnost prebivalstva; predpostavimo namreč lahko, da se je maskuliniteta začela dvigovati v obdobju po ustanovitvi socialistične Jugoslavije, vzporedno z naraščanjem deleža albanskega prebivalstva v pokrajini.

⁶² SOK: Analysis of the Vital statistics 7/2008, str. 24.

⁶³ SOK: Statistics of Births in Kosovo, 7/2008.

uvodni tabeli Vital occurrennes in Kosovo by years na strani 7 ne moremo najti števila mrtvorojenih, čeprav tabela predvideva ta podatek, namesto podatka o mrtvorojenih prinaša namreč podatek o smrtnosti dojenčkov; v tabeli 1.21 na strani 27, ki prinaša med drugim tudi podatek o spolu mrtvorojenega, navajajo kot skupno število mrtvorojenih dečkov 160 in 120 mrtvorojenih deklic, v tabeli 1.23 na strani 29, ki prinaša število mrtvorojenih po spolu in mesecu rojstva, pa naj bi bilo mrtvorojenih 160 deklic in 120 dečkov. S primerjavo različnih opravljenih analiz lahko sklepamo, da je napačna tabela 1.23 na strani 29 in da je torej mrtvorojenost (tudi) na Kosovu pogostejša pri dečkih kot pri deklicah.

Glede procesa 'uravnoteženja' številčnega razmerja med spoloma, na katerega ob večji maskuliniteti ob rojstvu otrok vpliva, na primer v Sloveniji (in tudi drugje), večja stopnja umrljivosti moških vseh starostnih skupin, imamo na Kosovu prav tako opraviti s posebno situacijo, povezano morda s pomanjkljivimi podatki: podatki glede smrtnosti novorojenčkov kažejo, da je bila smrtnost višja pri deklicah vse do leta 2005, ko so se razmerja obrnila v 'škodo' dečkov.⁶⁴ Ob tem je zanimivo, da se avtorji nagibajo k predpostavki, ki je glede na statistične podatke upravičena tudi za druge prostore, vendar razlogi zanjo nikjer niso pojasnjeni: "Večletno spremljanje umrljivosti dojenčkov, starih manj kot leto dni, kaže, da je odpornost dečkov nižja in manj stabilna kot pri deklicah,"⁶⁵ oziroma na drugem mestu, "Znano je, da so novorojenke imune v prvih dneh ali mesecih življenja."⁶⁶ Avtor namreč dalje navaja: "Podatki za leto 2004 kažejo, da je od 415 umrlih dojenčkov bilo 43,9% dečkov in 56,1% deklic."⁶⁷ Nedvomno pa z zapisanim avtor izraža neko skupno prepričanje o večji 'naravni' odpornosti novorojenih deklic v primerjavi z dečki, kar se lahko za deklice konča tragično. Vsekakor bi bile nujne natančnejše raziskave o vzrokih tako mrtvorojenosti kot smrtnosti pri dojenčkih.

Glede na primerjavo smrtnosti med moškimi in ženskami po starostnih skupinah lahko sklepamo, da so za ženske najnevarnejša obdobja v življenju tako ali drugače povezana z rojstvom: najprej z lastnim, nato z rojevanjem otrok,⁶⁸ pri moških pa je ritem smrtnosti ravno obraten: najnevarnejše je obdobje mladosti in zgodnje odraslosti, drugo nevarno obdobje pa nastopi okoli petdesetega leta starosti. Razpoložljivi podatki vsekakor namigujejo na to, da je maternalna umrljivost na Kosovu še vedno problematična in pomembna tudi pri vzpostavljanju številčnega razmerja med spoloma.⁶⁹ Glede številčnega razmerja med spoloma znotraj posameznih starostnih skupin prebivalstva na Kosovu prav tako ne moremo ugotoviti nedvoumnega stanja, kajti vsi statistični prikazi ponazarjajo le razpo-

⁶⁴ SOK: Women and Men in Kosov, 4/2009, str. 19.

⁶⁵ SOK: Women and Men in Kosov, 4/2009, str. 20.

⁶⁶ Prav tam.

⁶⁷ SOK: Women and Men in Kosov, 4/2009, str. 19.

⁶⁸ Stopnje smrtnosti pri ženskah glede na starostno skupino so najvišje ob rojstvu, nato strmo upadejo in se začnejo znova zviševati okoli 20. leta, ko vstopi večina žensk na Kosovu v obdobje materinstva, po koncu rodne dobe, po 45. letu starosti, sledi drugi padec smrtnosti pri ženskah, ki se nato nadaljuje v konstantni rasti smrtnosti v starejših življenjskih obdobjih ženske. V: SOK: Analysis of the Vital Statistics, 7/2008; Graf 29, str. 32.

⁶⁹ Glede maternalne umrljivosti na Kosovu nam ni uspelo pridobiti nobenega podatka; v Sloveniji je smrtnost žensk, povezana z zapleti okoli nosečnosti, poroda in poporodnega obdobja, izjemno redka: v obdobju od 1985 do 2007 je bilo takih primerov od 0 do 3 na leto. V: SURS: <http://www.stat.si/pxweb/Dialog/Saveshow.asp>, dostop 20. 6. 2009, tabela: Umrli po vzrokih smrti in spolu. Vsekakor je stopnja maternalne umrljivosti eden od pomembnih dejavnikov maskulinitete tradicionalnih družb.

reditev po starostnih skupinah znotraj istega spola; po teh podatkih⁷⁰ naj bi bila najmočnejša skupina pri ženskah, starih med 25 in 54 let, kar velja sicer tudi za moške, vendar v manjšem deležu. Če si pri oceni deležev žensk in moških znotraj posameznih starostnih skupin pomagamo s starostno piramido prebivalstva Kosova,⁷¹ opazimo, da je žensk v vseh starostnih skupinah prebivalstva, mlajšega od 50 oziroma 55 let, manj kot moških.

Sklep

Preučevanje kosovskega prebivalstva in njegovega gibanja je nedvomno raziskovalni izziv. Opraviti imamo s prav izjemno prebivalstveno strukturo, ki ji znotraj evropskih prostorov ne najdemo primere. Demografski prehod, ki se je, na primer v Sloveniji zaključil, je na Kosovu zastal in povzročil prav posebno situacijo. Tako kot je na potek in iztek prehoda v Sloveniji ključno vplivala modernizacija družbe, ki obsega celotno transformacijo od gospodarske in družbene preobrazbe do transformacije vsakdanjega življenja, so na potek in zastoj prehoda na Kosovu vplivali politični dogodki, zaznamovani in pospeševani predvsem z medetnični spopadi kot bistvenim elementom procesa nacionalne emancipacije albanske skupnosti na Kosovu. Tisto, kar se je dogajalo v politiki večine Evrope, tudi Slovenije, predvsem v 19. stoletju, se je zgodilo na Kosovu v povsem drugačnih razmerah 20. stoletja. In glavna posledica tega procesa, ki je predstavljal eno glavnih nevralgičnih točk v socialistični Jugoslaviji, je bil prav zastoj modernizacije, ki je bila v kosovskih pogojih stigmatizirana kot vsiljen poseg od zunaj in kot grožnja nacionalnim interesom albanske skupnosti. Vztrajanje na domnevno tradicionalnih (in etnično razlikovalnih) vrednotah in načinih življenja med Albanci je oviralo uspešno prenašanje in širjenje novih znanstvenih spoznanj in tehnologij, ki bi bistveno posegle v življenje posameznikov in spremenile njihova pričakovanja. V kolikšni meri je bila za potrebe doseganja primerjalne etnične premoči in s tem siceršnje moči Albancev na Kosovu instrumentalizirana tudi rodnost, je težko govoriti, vsekakor pa je bil argument številčne prevlade albanske skupnosti na Kosovu pogosto uporabljan (in izrabljan).

Kosovo je danes tako demografsko kot ekonomsko in družbeno poseben prostor, ki je na pragu velikih sprememb. Glede na demografske trende je Kosovo na točki, ko se bo demografski prehod (verjetno) začel pospešeno odvijati in bo preoblikoval celotno družbo. Kot izrazite pospeševalce v tem procesu vidimo trende, ki se jasno nakazujejo prav v zadnjih letih po razglasitvi samostojnosti: upadanje rodnoti, upadanje specifičnih delov smrtnosti, predvsem mrtvorodenosti in smrtnosti dojenčkov in majhnih otrok, 'uravnoteženje' številčnega razmerja med spoloma, predvsem z zniževanjem maternalne umrljivosti in umrljivosti moških mlajših starostnih skupin, postopno spreminjanje starostne strukture prebivalstva; to so tisti demografski trendi, ki bodo pomembni za nadaljnji razvoj Kosova in s katerimi se Kosovo že danes približuje evropskim državam.

⁷⁰ SOK: Women and Men in Kosovo, 4/2009, Graf: Population by age-groups (%), str. 14.

⁷¹ <http://www.censusbureau.biz/ipc/www/idb/country.php>, dostop 20. 6. 2009, Population pyramids.

Sabina Žagar Žnidaršič

KOSOVO AND SLOVENIA - COMPERATIV ANALYSIS OF DEMOGRAPHICAL TRANSITION

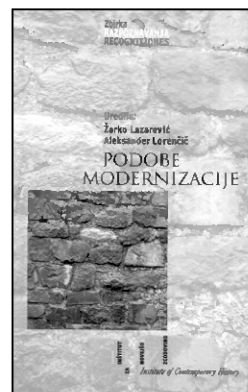
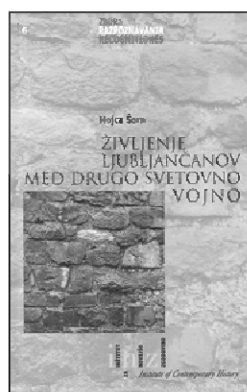
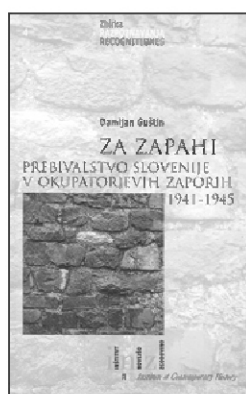
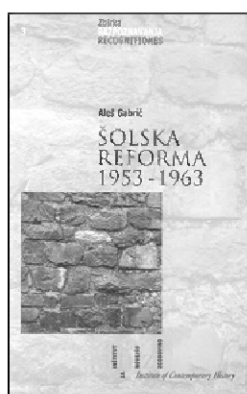
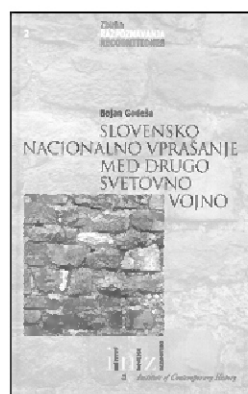
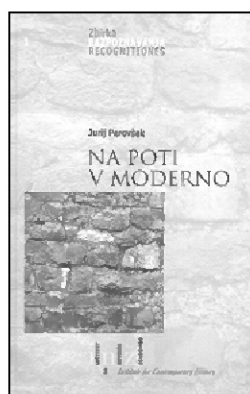
S u m m a r y

Since the end of World War I until the 1990s, the Republic of Slovenia and Republic of Kosovo shared a common state framework. These territories were the parts of the Yugoslav state the furthest apart - not only geographically, but especially with regard to the rate and direction of internal development. These differences were also clearly reflected in the characteristics of the demographic developments at both territories. While in the Republic of Slovenia the demographic transition proceeded and concluded in the last two hundred years, in the territory of the Republic of Kosovo it started later, reaching the peak of its first stage in the period of the socialist Yugoslavia (1945-1991), while the political events of the final decades of the 20th century radically intervened in its further development. The process of the demographic transition in Kosovo was severely hindered by the selective modernisation process, which took place due to political reasons.

Available statistical resources represent an important problem for the explorers of demographic developments in the territory of the today's Republic of Kosovo. While in the Republic of Slovenia we have an extensive database of statistical information for at least the last one hundred and fifty years, in the territory of the Republic of Kosovo we seriously have to take into account censorship during at least two time frames: before the establishment of the Kingdom of Yugoslavia and in the final decades of the 20th century, after the general population census in 1981, in the time of escalating political unrest. The efforts of the Statistical Office of Kosovo in the field of ongoing collection of (selected) statistical data about the population since 2002 are extremely important. We are also looking forward to the first general population census soon to be carried out in the new state. Due to the information problems, we have focused on establishing the most important demographic trends and on registering the important issues, which cannot be answered suitably because of the nature of the data available.

Today the Republic of Kosovo has one of the most exciting population structures in Europe. It is a state with the highest percentages of the young population and high population growth, which is the consequence of a (comparatively) high birth rate and extraordinarily low mortality, as well as with a high rate of marriages and simultaneously a high rate of (especially) firstborn children of unmarried couples, and a high masculinity rate. However, the statistical data collected in the last years indicate significant changes, pointing towards a radical change in the future of the democratic transition. In the Republic of Kosovo fertility is gradually decreasing, getting close to the rate in some (although rare) European Union states, for example Ireland. The correlation between the decreasing fertility rate and decreasing infant mortality rate is evident. Both processes are tightly connected and also demonstrate an incredible simultaneousness; the information of the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo indicates that the turning point is the year 1989/90, otherwise a period of the escalating violence in Kosovo. The trend of the decreasing masculinity of the whole population is also noticeable. With regard to this the structure of the environment appears as one of the key elements of the changing statistical relations between the genders - in urban environments masculinity rate has decreased in recent years.

The most important factors, indicating and promoting radical changes of the Kosovo population trend, are undoubtedly related to the process of modernisation - efficient dissemination and use of new knowledge and technologies. Since the Kosovo reality has for decades been governed especially by the ethnic oppositions and competition that the lives of virtually everyone have been subordinated to, today the main challenge for the Kosovo state community is to ensure the conditions for the realisation of the individual needs and plans. In all environments under consideration, women and their specific needs turned out to be an important indicator of the development and modernisation of the actual society; and the situation of women should be paid more attention to in the future. This is not so much a question of equality, which is by no means questionable in the Republic of Kosovo. It has more to do with the specific issues regarding gender differences; the modernisation of the society under consideration is also measured by its ability to consider, acknowledge and support the differences and needs, (also) gender-related, of its population.

Knjižna zbirka Inštituta za novejšo zgodovino
RAZPOZNAVANJA / RECOGNITIONES

1.01
Prejeto 18. 8. 2009

UDK 329.1:330.34(497.4)"1990"

Blaž Babič*

Predvolilni gospodarski program koalicije Demos

IZVLEČEK

Razprava obravnava gospodarske programe, s katerimi so stranke koalicije Demos (Demokratska opozicija Slovenije) nastopile na volitvah aprila 1990, ko so volilni upravičenci v Sloveniji prvič po drugi svetovni vojni izbirali med različnimi strankami in njihovimi programi. Avtor predstavi gospodarske in politične razmere tik pred volitvami. Največ pozornosti namenja Demosovemu gospodarskemu programu kot tudi programom, s katerimi so stranke koalicije Demos samostojno nastopile na volitvah v družbenopolitični zbor Skupščine Republike Slovenije. Sklene pa z vprašanjema: "Koliko so gospodarski programi dejansko vplivali na izid volitev?" in "Katere izmed napovedanih sprememb na področju gospodarstva so bile v času, ko je bila Slovenija še del Jugoslavije, sploh izvedljive oziroma katere so predvidevale preureditev odnosov med republikami, bodisi v obliki konfederacije bodisi osamosvojitve Republike Slovenije?"

Ključne besede: Slovenija, politične stranke, volitve, gospodarski programi, Demos, Skupščina Republike Slovenije

ABSTRACT

PRE-ELECTION ECONOMIC PROGRAMME OF THE DEMOS COALITION

The following discussion focuses on the economic programmes which the parties of the Demos coalition (Democratic Opposition of Slovenia) presented at the April 1990 elections, when for the first time after World War II the eligible voters were able to choose between different parties and their programmes. The author of the discussion presents the economic and political situation immediately preceding these elections. He mostly focuses on the economic programme of Demos as well as on the programmes which the parties - members of the Demos coalition - presented independently at the elections into the socio-political Assembly of the Republic of Slovenia. The discussion concludes with the questions: "To what degree did the economic programmes actually influence the results of the elections?" and "Which of the announced changes in the field of economy were even feasible in the time when Slovenia was still a part of Yugoslavia, or which changes involved a rearrangement of the relations between the republics either in the form of confederation or separation of the Republic of Slovenia?"

Key words: Slovenia, political parties, elections, economic programmes, Demos, Assembly of the Republic of Slovenia

* Univ. dipl. zgodovinar, mladi raziskovalec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: blaz.babic@inz.si

Gospodarske in politične razmere na začetku devetdesetih let

V osemdesetih letih je bilana jbolj pereč problem jugoslovanskega in s tem tudi slovenskega gospodarstva hitro rastoča inflacija, ki je v zadnji četrtini leta 1989 prerasla celo v hiperinflacijo. Hitro naraščanje inflacije je bilo tudi najočitnejše znamenje globoke gospodarske krize, v kateri je tonil jugoslovanski gospodarski sistem. Poglavitni vzrok za jugoslovansko inflacijo je bilo pokrivanje izgub podjetij in poslovnih bank z dodatnimi emisijami denarja centralne banke.¹ Različne zvezne vlade so sicer vedno znova poskušale najti pot iz gospodarske krize in zatreti inflacijo, vendar je vsem po vrsti spodletelo. Delno je to uspelo šele zadnji zvezni vladi Anteja Markovića, ki je decembra 1989 pretrgala začaran krog inflacije. Ta se je do takrat povzpela že na rekordnih 2.700% na letni ravni. Marković je poskušal najti izhod iz krize na podlagi ambiciozne reforme pravne države, gospodarskega in davčnega sistema, z vzpostavitvijo neodvisne centralne banke, pa tudi z liberalizacijo trga, omejevanjem rasti plač, delno sprostitvijo cen in z uvedbo fiksnega tečaja dinarja, kar je kasneje najbolj prizadelo ravno izvozno usmerjeno slovensko gospodarstvo.² Program je bil zamišljen kot globok tržno naravnan paket gospodarske liberalizacije, deregulacije, spremembe lastništva, uvedbe politične demokracije, usposabljanja federacije za učinkovito vodenje gospodarske politike in protiinflacijskega programa.³ Omenjene reforme naj bi pripeljale do prestrukturiranja podjetij in bank, saj je centralna banka z restriktivno denarno politiko omejila dotok novega denarja poslovnim bankam. Te bi morale nato omejiti posojila, s katerimi so podjetja pokrivala svoje izgube. Izkazalo pa se je, da je bil Markovićev reformni program, kljub nekaterim uspehom (zajezitev inflacije, ohranitev fiksnega tečaja dinarja), zaradi strukturne šibkosti reformnega programa, predvsem pa zaradi okorelosti političnega in gospodarskega sistema in vedno večje politične krize v državi že od vsega začetka obsojen na propad.⁴ Ovire, ki so pripeljale do propada Markovićevih reform, so bile predvsem politične narave. Jugoslavijo je namreč še vedno obvladovala ideološko zadrta politična nomenklatura, miselno in eksistenčno vezana na socializem enopartijskega tipa, ki je odločilno vplivala tudi na gospodarstvo in ni želela reform. Poleg tega je zaradi vse hujših nacionalnih nasprotij država kot celota delovala samo še navzven.⁵

Slovensko gospodarstvo je bilo v osemdesetih letih v nekoliko boljšem stanju kot gospodarstva po drugih republikah. Odgovorni v Sloveniji so gospodarili bolj preudarno kot drugod po Jugoslaviji. Slovenija je svoje kredite odplačevala, previdneje najemala nove in se tudi bolj zanašala na domače sile in vire. Kljub temu pa je gospodarska kriza zajela tudi Slovenijo in jo na nekaterih področjih

1 Andrej Pančur: Neuspešnost gospodarskih reform v Jugoslaviji. V: Slovenska novejša zgodovina: Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848-1992, Ljubljana 2005 (dalje Pančur, Neuspešnost gospodarskih reform), str. 1297-1299, tu 1297, povzeto po: Aleksander Bajt: The Yugoslav hyperinflation: causes and remedies. V: Est-Ovest, 20, 1989, št. 5, str. 4-44.

2 Delo, 3. 3. 1990, str. 3, Bankrot gospodarstva Slovenije v neprijetnem, predvolilnem času.

3 Jože Prinčič, Neven Borak: Iz reforme v reformo : slovensko gospodarstvo 1970-1991. Ljubljana 2006 (dalje Prinčič, Borak, Iz reforme v reformo), str. 546.

4 Pančur, Neuspešnost gospodarskih reform, str. 1297.

5 Božo Repe: Jutri je nov dan : Slovenci in razpad Jugoslavije. Ljubljana 2002 (dalje Repe, Jutri je nov dan), str. 144.

prizadela močnejše kot ostale dele države. Potem ko je slovensko gospodarstvo v bistvu stagniralo že leta 1984, je v prvih mesecih leta 1985 zašlo v resne težave: proizvodnja je močno padla, izvoz je bil počasnejši od uvoza, cene in plače so rasle. Jeseni tega leta so se nato razmere še poslabšale. Ravnotežje med proizvedenim in razpoložljivim produktom se je podrlo, industrijska proizvodnja je stagnirala, cene in osebni dohodki so še naprej nenadzorovano rasli, zmanjšal se je presežek slovenske trgovinske bilance. Hkrati sta zaradi slabe letine izjemno upadli tudi kmetijska priraja in predelava. Gospodarsko nazadovanje se je nadaljevalo tudi v letih 1986 in 1987, ko smo v Sloveniji beležili negativne stopnje rasti družbenega proizvoda, industrijske proizvodnje in naložb v osnovna sredstva. Padanje gospodarske rasti se v naslednjih treh letih ni zaustavilo, temveč so v velike težave zašla tudi podjetja, ki so bila motor slovenskega razvoja in nadpovprečni izvozniki (Iskra, TAM, Litostroj, Slovenske železarnice, SCT, Strojna tovarna Trbovlje). Že omenjeno upadanje gospodarske dejavnosti so spremljali še drugi negativni pojavi: nizka storilnost, devizna nelikvidnost in naraščanje obremenitev gospodarstva. Gospodarstvo je bilo obremenjeno s kar šestdesetimi različnimi prispevki in davki, med katerimi so se najbolj povečali prispevki v zvezne sklade. Našteti negativni pojavi so pripeljali do sporov pri delitvi dohodka, otežili vstopanje tujemu kapitalu in hkrati povzročili visoke izgube, stečaje, rast nezaposlenosti in življenjskih stroškov, znižali so obseg in učinkovitost investiranja ter zelo upočasnili proces posodabljanja gospodarstva. V Sloveniji se je začelo krepiti spoznanje, da vedno bolj zaostajamo za razvitim svetom. Sredi leta 1988 je bilo pri nas 20.000 brezposelnih, na začetku leta 1989 pa že 25.000. Leto 1989 je v Sloveniji z izgubo sklenilo 536 gospodarskih organizacij s 139.700 zaposlenimi. Med njimi so bila vsa največja podjetja vključno z elektrogospodarstvom, železarnami in Iskro.⁶ Na začetku leta 1990 se je v slovenskih medijih začelo vedno pogostejše pojavljati vprašanje "Kako naprej?",⁷ K temu je v veliki meri prispevala srbska gospodarska vojna proti slovenskim podjetjem, ki je slovenskemu gospodarstvu prizadejala za več kot 100 milijonov dolarjev škode. Olje na ogenj pa so prilili tudi Markovićevo vodenje zvezne makroekonomske politike in njegove predstave o Jugoslaviji kot konvoju ladij, v katerem je hitrost prilagojena najbolj počasni izmed njih. V Sloveniji je bilo omenjeno stališče sprejeto kot grožnja, saj je bilo več kot očitno, da imajo jugoslovanske ladje nasprotujoče želje glede hitrosti in smeri skupnega potovanja. Zato so se številni v Sloveniji začeli spraševati, ali ni dozorel čas, ko se je treba odločiti, ali se sploh še voziti skupaj.⁸

V času vsak dan bolj občutne gospodarske krize v začetku leta 1990 se je na podlagi Zakona o političnem združevanju⁹ in Zakona o volitvah v skupščini¹⁰ dokončno oblikoval slovenski politični prostor. Opozicijske zveze in družbenopolitične organizacije so se preoblikovale v klasične politične stranke. Zakon o političnem združevanju je predpisal način uresničevanja svobode političnega združe-

⁶ Prinčič, Borak, *Iz reforme v reformo*, str. 581-583.

⁷ Delo, 3. 1. 1990, str. 1, Spoznali smo nemoč ideološkega dopinga.

⁸ Jože Prinčič: *Gospodarski vidik osamosvajanja Slovenije (1986-1991)*. V: Slovenska osamosvojitve 1991: pričevanja in analize. Ljubljana 2002 (dalje Prinčič, *Gospodarski vidik osamosvajanja*), str. 43-44.

⁹ Uradni list Socialistične Republike Slovenije (dalje UL SRS), št. 42, 29. 12. 1989, Zakon o političnem združevanju.

¹⁰ UL SRS, št. 42, 29. 12. 1989, Zakon o volitvah v skupščini.

vanja občanov in postopke ustanavljanja političnih organizacij. Zakon o volitvah v skupščine pa je uvedel neposredne in tajne volitve, vendar v obstoječo socialistično skupščinsko strukturo. Skupščinski sistem je še vedno temeljil na ustavi iz leta 1974 in je bil z ustavnimi amandmaji septembra 1989 le malenkostno spremenjen. Spremenjena je bila le sestava republiške skupščine, in sicer tako, da so bili vsi trije skupščinski zbori izenačeni po številu delegatov. Šlo je za politični kompromis, zato je zakon predpisoval kombinacijo večinskega (zbor združenega dela (ZZD), zbor občin (ZO)) in proporcionalnega sistema (družbenopolitični zbor (DPZ)).¹¹ Zaradi tega je takoj po svojem sprejetju sprožal tudi številne pomisleke, ki jih je morda najbolj povedno v februarški številki Mladine leta 1990 predstavil Vlado Mihelj: "Ker za razliko od drugih dežel, kjer so si prav tako izborili svobodne volitve, v Sloveniji ni najprej razpadel državni aparat vodilne partije in ker ni prišlo do razpustitve ZO in ZZD, je realno za pričakovati, da bo imel poraženec na proporcionalnem merjenju moči v novem "pomarčevskem slovenskem parlamentu" dejansko večino." Ob tem je Mihelj zapisal, da bo dejanski parlament po volji volivcev le eden od treh zborov in sicer DPZ.¹² V razmerah, ko so družbenopolitične organizacije "sestopale z oblasti" in se deklarativno podajale v enakovredno volilno tekmo z ostalimi strankami, dejansko pa so še vedno imele v rokah vse vzvode oblasti, se je 8. januarja 1990 začela volilna tekma. Tega dne je predsednik Skupščine Socialistične Republike Slovenije¹³ Miran Potrč razpisal splošne volitve in volitve predsednika in članov predsedstva.¹⁴ Do ravnokar opisanih sprememb je prišlo na podlagi septembra 1989 sprejetih ustavnih amandmajev, ki so omogočili prehod iz enopartijskega sistema v večstrankarsko demokracijo, hkrati pa je bilo črtano tudi določilo o vodilni vlogi Zveze komunistov in drugih družbenopolitičnih organizacij.¹⁵ Volilna kampanja, ki je sledila v naslednjih mesecih, je kljub neizkušeni vseh vpletenih s tovrstno dejavnostjo, potekala brez večjih incidentov.¹⁶

"Z odkritjem demokracije ni nobenemu vnaprej določena oblast. Mesto oblasti je načelno prazno, kar pomeni, da nikomur ne pripada vnaprej in za zmeraj. Kdor je na to mesto demokratično izvoljen, je sicer mejni, legitimni, toda vedno samo začasni nadomestnik ljudstva na oblasti. Mesto oblasti je torej načelno nedoločeno, zato ima vsakdo pravico, da se zanj poteguje na demokratičen način, tj. spoštuje in priznava to pravico tudi vsem drugim."¹⁷

¹¹ Božo Repe: Globalna slovenska pomlad v osemdesetih. V: Časopis za zgodovino in narodopisje, 2001, št. 3/4 (dalje Repe, Globalna slovenska pomlad), str. 307-325.

¹² Vlado Mihelj: Zlopamtilo. V: Mladina, 12. 1. 1990, str. 9.

¹³ Besedilo imena je bilo spremenjeno iz Socialistična Republika Slovenija v Republika Slovenija na seji Skupščine Socialistične Republike Slovenije 7. 3. 1990, ko je bil sprejet ustavni amandma XCI. UL SRS, št. 8, 16. 3. 1990, Amandma XCI.

¹⁴ Delo, 9. 1. 1990, str. 1, Štart volilne tekme.

¹⁵ V Sloveniji je bilo pet družbenopolitičnih organizacij. Zveza komunistov Slovenije (ZKS), Socialistična zveza delovnega ljudstva Slovenije (SZDLS) in Zveza socialistične mladine Slovenije (ZSMS) so se preoblikovale v politične stranke. Sindikati in Zveza združenj borcev Slovenije (ZZBS) pa se za ta korak niso odločili, gl.: Edvard Kardelj, Politični sistem socialističnega samoupravljanja, Internetni marksistični arhiv, slovenska sekcija, http://trotsky.org/slovenian/teor_jug_soc/edvard_kardelj/poglavje_04.htm, 9. 8. 2009.

¹⁶ Repe, Globalna slovenska pomlad, str. 321-322.

¹⁷ Volilni program, Zveza socialistične mladine Slovenije-Liberalna stranka: Kmečka stranka: Zeleni Metlike, Metlika 1990, splošna načela, str. 1.

Zgornji citat se nam danes zdi samoumeven. Aprila leta 1990 na prvih večstrankarskih demokratičnih volitvah po drugi svetovni vojni v Sloveniji pa je predstavljal veliko spremembo, saj je bila do tedaj oblast vnaprej rezervirana samo za nosilce enega političnega programa. Temeljna značilnost povojnih volitev tako v Sloveniji kot Jugoslaviji je bila namreč plebiscitarnost. Volilni upravičenci so z udeležbo na volitvah le potrjevali legitimnost oblasti Komunistične partije oziroma Zveze komunistov. Vsebinsko pa so bile povojne volitve namenjene podpori partijskemu programu graditve socialistične skupnosti. Ker na volitvah ni bilo mogoče izbirati med več različnimi programi, tudi ni bilo v ospredju, kdo bo dejansko izvoljen. Kasneje se je sicer na volilnih seznamih začelo pojavljati več kandidatov, kot se jih je dejansko volilo, ker pa so vsi zagovarjali isti program, se s tem še ni spremenila sama narava volitev. Odločitev volivcev se je tako izrazila s samim dejanjem voljenja, ne pa s številom glasov, ki jih je dobil posamezni kandidat. S tem je bil onemogočen eden izmed bistvenih vidikov svobodnih demokratičnih volitev, ki predvideva izbiro med različnimi idejami oziroma političnimi programi. Brez tekmovanja za naklonjenost volivcev med različnimi političnimi strankami ni svobodnih demokratičnih volitev. Nosilke različnih programov so namreč politične stranke, ki kot privatne politične skupnosti posredujejo med dvema ločenima družbenima sferama. Posredujejo med sfero civilne družbe, ki je določena s posameznimi in posebnimi interesi, in sfero politične države, ki je določena s splošnim interesom oziroma z interesom skupnosti kot celote. Politične stranke poskušajo posamezne in posebne interese svojih članov, ki so zapisani v strankarskih programih, dvigniti na raven splošnosti oziroma jih prikazati kot interese skupnosti kot celote. Kasneje, z zmago na volitvah, pa na njihovi podlagi tudi oblikovati novo zakonodajo.¹⁸ Ravno kar omenjena vloga programov je še posebej odločilna v prelomnih trenutkih, ko pride do korenitih institucionalnih sprememb. V Sloveniji je prišlo do preloma s prejšnjim sistemom, podobno kot v drugih evropskih socialističnih državah, konec osemdesetih in v začetku devedesetih let. Na prostoru bivših evropskih socialističnih držav predstavlja začetek obdobja korenitih institucionalnih sprememb, ki ga kratko imenujemo tranzicija, padec berlinskega zidu. V vsaki posamezni državi pa štejemo za politični mejnik začetka tranzicije prve večstrankarske demokratične volitve.¹⁹ V Sloveniji so se prve večstrankarske demokratične volitve po drugi svetovni vojni vrstile skoraj ves april leta 1990. Volitve predsednika in članov Predsedstva, volitve delegatov v republiški DPZ in republiški ZO so bile v nedeljo 8. aprila. V četrtek 12. aprila so bile nato na 7000 voliščih po podjetjih, ustanovah in v državni upravi volitve v ZZD na republiški in lokalni ravni. V nedeljo, 22. aprila, pa so bile lokalne volitve v občinske DPZ in občinske zbore krajevnih skupnosti ter zaradi predvidenega drugega kroga volitev za predsednika Predsedstva in drugega kroga volitev v ZO tudi republiške volitve.²⁰

¹⁸ Koga voliti?! Program političnih strank in list na spomladanskih volitvah v Sloveniji. Ljubljana, 1990 (dalje Koga voliti), str. 4-7.

¹⁹ Janez Šušteršič: Politično gospodarski cikli v socialističnih državah in tranzicija : doktorska disertacija. Ljubljana 1999, str. 44-66.

²⁰ UL SRS, št. 42, 29. 12. 1989, Zakon o volitvah v skupščine.

V Demokratični opoziciji Slovenije (Demos) na začetku volilne tekme niso računali na zmago na volitvah, kvečjemu na status močne opozicije. Podobne predstave so imele tudi tri stranke, ki so izšle iz družbenopolitičnih organizacij (ZKS-Stranka demokratične prenove (ZKS-SDP), ZSMS-Liberalna stranka (ZSMS-LS) in Socialistična zveza Slovenije-SZDL (SZS-SZDL)). Pričakovale so zmago, saj so, kot je bilo že omenjeno, še vedno imele v rokah vse vzvode državne oblasti, vključno z gospodarstvom.²¹ Na volitvah so stranke Demokratične opozicije Slovenije (DEMOS) nastopile tako s skupnim kot tudi vsaka s svojim programom. Ob ustanovitvi Demosa so namreč stranke sklenile, da bo vsaka od njih ohranila svoje programske in organizacijske posebnosti. Te posebnosti naj bi kazale v predložitvi samostojnih list za DPZ. Za vsa ostala mesta v občinah, v republiki in zvezi pa so članice Demosa predstavile skupne kandidate.²² S tem se je v predvolilni kampanji na eni strani znašla koalicija Demos, ki jo je sestavljalo šest strank²³. Na drugi strani pa so bile stranke, ki so izšle iz družbenopolitičnih organizacij ZKS-SDP, ZSMS-LS in SZS-SZDL. Omenjena delitev je nastala tudi zaradi volilne strategije Demosa, ki je v precejšnji meri temeljila na protikomunizmu.²⁴

Gospodarski programi strank koalicije Demos

Politični programi Demosovih strank s poudarkom na tistem delu, ki posega na področje gospodarstva, so večinoma povzeti iz zbornika "Koga voliti?! Program političnih strank in list na spomladanskih volitvah v Sloveniji". V tem delu so zbrani programi vseh političnih strank in list, ki so sodelovale na volitvah. V njem je pri vsaki stranki najprej predstavljen njen volilni program, zatem pa obsežnejši program ali kongresni dokument, če ga je stranka imela. Programi strank so bili objavljeni v izvirniku, kar pomeni, da jih uredniki niso popravljali glede na vrsto sprememb, ki so se v slovenskem političnem prostoru v mesecih pred volitvami hitro in pogosto dogajale. Opravljeni so bili le nujni lektorski posegi. V uredniškem odboru zbornika so sedeli Slavi Krušič, Josip Esterajher in Slobodan Vugrinec. Izdal ga je marca 1990 Jugoslovanski center za teorijo in prakso samoupravljanja Edvard Kardelj. Skoraj identični programi strank, le v nekoliko skrajšani obliki, so bili objavljeni tudi v članku z naslovom "Vse vaše stranke" v Sobotni prilogi Dela 17. marca 1990.²⁵

Skupni volilni program strank, združenih v Demos, se začne z dvema temeljnima zahtevama, ki ju je s svojim organiziranim političnim delovanjem želela uveljaviti združena opozicija. Želeli so uveljaviti civilno družbo, vključno s pravno državo in pluralistično demokracijo ter nacionalno, politično in gospodarsko suverenost. Menili so namreč, da se bo šele z uresničitvijo teh dveh temeljnih zahtev Slovenija vključila v civilno in demokratično Evropo. Volilni program poleg že omenjenih dveh zahtev sestavlja še osem točk, ki se ukvarjajo z odnosom do

²¹ France Bučar: Ustavnopravni vidiki slovenskega osamosvajanja. V: Slovenska osamosvojitve 1991: pričevanja in analize. Ljubljana 2002, str. 117-127.

²² Delo, 4. 1. 1990, str. 2, Demos - združena opozicija šteje po novem pet članic.

²³ Koalicijo Demos je sicer sestavljalo 7 strank, vendar Šivi panterji, ki so se Demosu pridružili 14. 3. 1990, na volitvah niso nastopili kot samostojna stranka.

²⁴ Repe, Globalna slovenska pomlad, str. 322.

²⁵ Delo, 17. 3. 1990, str. 23-24, Vse vaše stranke.

preteklosti, državno ureditvijo, gospodarstvom, kmetijstvom, varstvom okolja, družbenimi službami (zdravstvo, šolstvo, kultura), socialno politiko in obrambo.²⁶ Sam program je napisan zelo na splošno in se ne spušča v podrobnosti posameznih področij, kar je razumljivo, saj so voditelji Demosa (Matjaž Šinkovec, dr. France Bučar, dr. Jože Pučnik, Lojze Peterle, Ivan Oman) hkrati odkrito govorili o idejno-politični različnosti svojih strank in poudarjali pomen skupnega nastopa pri mobilizaciji množic. Zavedali so se namreč, da so posamezno prešibki za volilno zmago nad strankami, ki so izšle iz nekdanjih družbenopolitičnih organizacij.²⁷ V Demosovem volilnem programu je tako, podobno kot preostalim temam, tudi gospodarstvu namenjeno zelo malo prostora. Gospodarstvu so posvečene le štiri alineje, v katerih se stranke Demosa zavzemajo za naslednje spremembe na tem področju: 1. Za gospodarski sistem, ki bo temeljil na svobodnem podjetništvu in tržnih zakonitostih in ki bo z zakonom omejen le, kadar je to potrebno zaradi varovanja okolja, kulturne dediščine ter zagotavljanja minimalne socialne varnosti. Hkrati so se zavzeli tudi za odpravo družbene lastnine in jasno določitev lastnikov kapitala. 2. Za samostojno gospodarsko politiko, ki ne bo podvržena divjanju inflacije. Menili so, da je treba takoj uvesti slovensko obračunsko in menjalno sredstvo, katerega vrednost bo v primerjavi s konvertibilnimi valutami trdna in ki bo kasneje vodila v uveljavitev slovenske denarne enote. Ob tem so zagovarjali tudi zmanjšanje javnih dajatev in zagotovitev plačilne discipline. 3. Za krepitev podjetništva in zasebne iniciative. 4. V zadnji alineji pa so zagovarjali soodločanje delavcev v podjetjih in neodvisne sindikate. V tej alineji so tudi zapisali, da morajo biti plače delavcev in drugi pogoji zaposlitve določeni v skladu s kolektivno pogodbo in se morajo v štirih letih približati ravni sosednjih zahodnoevropskih držav.²⁸

Poleg skupnega programa so stranke koalicije Demos v predvolilni kampanji zagovarjale tudi vsaka svoj program, kar je bilo posledica dejstva, da so na volitvah v DPZ nastopale z samostojnimi listami kandidatov. Slovenski krščanski demokrati (SKD) so v uvodu svojega programa zapisali, da v Sloveniji v povojnem real-socialističnem obdobju niso bile uresničene obljube o novi človekovi svobodi, suverenosti naroda in blaginji družbe. Namesto tega je bilo po njihovem mnenju načeto človekovo dostojanstvo, kršene so bile temeljne človekove pravice, omejeno je bilo ustvarjanje in vsiljen nov sistem vrednot. Vse to je pripeljalo do vedno bolj očitnega moralnega, gospodarskega in političnega propadanja, osebnih stisk mnogih, razpadanja družin in nazadovanja Slovenije kot celote. Člani SKD so v temeljno izhodišče svojega volilnega programa postavili človeka, ki je izhodišče in cilj vsakega kulturnega, gospodarskega in političnega dela. Ob tem so menili, da mora biti prvenstvo osebe temeljno merilo družbene ureditve. V nadaljevanju so se zavzeli za popolno suverenost slovenske države. Menili so, da narod lahko živi ustvarjalno le v svobodni suvereni državi.²⁹ V gospodarskem delu programa, ki

²⁶ Koga voliti, str. 13-17.

²⁷ Janko Prunk: Demos - Instrument demokratičnega prehoda. V: Časopis za zgodovino in narodopisje, 2001, št. 3/4 (dalje Prunk, Demos), str. 341-352.

²⁸ Koga voliti, str. 15.

²⁹ Narodna in univerzitetna knjižnica (dalje NUK), Zbirka EU in PKG, umetna zbirka [Volitve : 1990]: Slovenski krščanski demokrati na volitvah 8. 4. 1990 se izrekamo za: svobodo, dostojanstvo, odgovornost, solidarnost, poštenost, pravičnost.

obsega devet alinej, pa so izpostavili naslednje cilje: 1. Razvoj tržnega gospodarstva z različnimi lastninskimi oblikami. 2. Podrejenost gospodarskih interesov kakovosti okolja. 3. Smotrno rabo naravnih in ustvarjalnih virov. 4. Ponovno ovrednotenje dela in razvoj svobodnega podjetništva. 5. Prehod iz megalomanskega industrializma v gospodarsko strukturo, ki bo upoštevala značaj in možnosti Slovenije. 6. Premišljeno uvajanje tujega kapitala. 7. Razvoj institucij, ki bodo zagotavljale gospodarsko suverenost Slovenije. 8. Normalne gospodarske pogoje za kmetovanja z vrnitvijo dostojanstva in zemlje kmetu. 9. Podporo gospodarsko zaostalim območjem Slovenije.³⁰

Volilni program, s katerim je na spomladanskih volitvah leta 1990 nastopila Slovenska kmečka zveza (SKZ), je bil izrazito usmerjen v kmetijsko problematiko. Sestavljen je bil iz enainvajsetih točk, katerih uresničitev naj bi pripeljala do moderne socialne in pravne države oziroma do države, ki bo svojim državljanom zagotavljala svobodno ter duhovno in gmotno bogatejše življenje. K točkam, ki tako ali drugače posegajo na področje gospodarstva, lahko štejemo naslednje: 1. Razvoj družinske kmetije kot najučinkovitejše in najracionalnejše oblike gospodarjenja v kmetijstvu. 2. Razvoj zadružništva, tako kmetijskega kot potrošniškega. 3. Pravična davčna politika. 3. Vrnitev krivično odvzete lastnine. 4. Zagotavljanje pravne varnosti lastnine. 5. Sprejetje ustrezne zakonodaje za preprečevanje monopolov (gozdarskega, lovskega, trgovskega). 6. Razvoj tržnega gospodarstva z ekološkimi in socialnimi korekturami. 7. Skladen regionalni razvoj Slovenije.³¹ Program SKZ je vseboval tudi deset programskih točk Zveze slovenske kmečke mladine (ZSKM). Cilj teh točk je bil celovit in vsestranski razvoj družinskih kmetij, vasi in podeželja, s čimer naj bi mladim na podeželju omogočili človeka vredno življenje. V nadaljevanju volilnega programa so člani ZSKM zapisali, da ZSKM ni stranka v klasičnem pomenu, ampak stanovsko-politično gibanje, ki bo delovalo samostojno, neodvisno in po demokratičnih načelih za demokracijo in svobodo posameznika.³²

Za program Slovenske demokratične zveze (SDZ) je značilno, da je med programi strank, ki so sestavljale Demos, eden najbolj obsežnih. Poleg tega je v njem tudi daleč največ strokovnih izrazov, predvsem s področja družboslovnih znanosti. To ne preseneča, glede na to, da so najvidnejši člani stranke v javnosti predstavljali kot intelektualno jedro Demosa.³³ Menili so tudi, da je SDZ kot prva prava nova slovenska stranka najbolj odločno formulirala t. i. slovenski program, ki so ga nato druge stranke od njih bolj ali manj prevzele.³⁴ Program SDZ vsebuje tudi podrobna programska izhodišča, v katerih so takoj na začetku zapisali, da se SDZ odreka vnaprej določenemu programu kot izhodišču za oblikovanje nove družbene ureditve. Menili so namreč, da vseobsegajoča programska določenost otežuje sprotne prilagajanje hitro spreminjajočim se razmeram v sodobnem svetu. V pravočasnem prilagajanju so videli pogoj za uspešno preživetje. Na podlagi tega

³⁰ Koga voliti, str. 42-46.

³¹ Aleš Primc: "Ali mora človek res ubogati": ustanovitev in delovanje Slovenske kmečke zveze v obdobju 1988-1990. V: Slovenska kmečka zveza: ob 20 obletnici. Inštitut za gospodarske in družbene študije. Ljubljana, maj 2008, str. 15-68.

³² Koga voliti, str. 36-39.

³³ Delo, 4. 6. 1990, str. 3, Slovenske politične stranke po volitvah.

³⁴ Delo, 26. 5. 1990, str. 2, SDZ po volitvah: oblikovati prepoznavno podobo v javnosti.

stališča so tudi videli enega od glavnih vzrokov za krizo jugoslovanske družbe v nesposobnosti hitrega odzivanja enopartijskega sistema na spremembe v svetu. V nadaljevanju programskih izhodišč člani SDZ zavračajo kolektivizem in namesto njega postavljajo v ospredje pobudo in ustvarjalnost človeka, ki mu bodo s svojim političnim delovanjem zagotavljali večje možnosti za uveljavljanje. Na ta način so želeli odpreti prostor individualni raznovrstnosti, ki je socialistični družbeni sistem ne priznava, ter tako omogočiti boljše življenje vseh. Ob tem so napovedovali, da se s tem ne bodo povečevale samo razlike v premoženju med posamezniki, ampak tudi skupno družbeno bogastvo. Gre za stališče, ki je popolnoma nasprotno ravnanju socialistične oblasti, ki je skušala prek družbene oziroma državne lastnine zagotoviti večjo enakost, kar je po mnenju članov SDZ najprej pripeljalo do upadanja rasti družbenega bogastva in posledično do enakosti v siromaštvu. V skladu s takim pogledom na svet SDZ tudi ni utemeljevala svoje dejavnosti na ideologijah. Zato kot nazorsko izhodišče za svoje delovanje ni sprejela niti socializma niti kapitalizma. V obeh ideologijah so namreč videli ideološki konstrukt, ki človeka omejuje pri njegovi miselni in ustvarjalni svobodi. Za glavni cilj si je SDZ postavila ohranitev naravnih danosti in oblikovanje takih družbenih razmer, ki bodo posamezniku omogočile preživetje in čim boljši razvoj njegovih osebnih sposobnosti. Ob koncu programskih izhodišč so še zapisali, da bo slovenski narod te cilje dosegel le v primeru, če bo lahko samostojno odločal o svojih zadevah. Zato si bo SDZ z vsemi močmi prizadevala, da slovenski narod uresniči svoje zgodovinske težnje po politični samostojnosti in si ustvari svojo lastno suvereno državo.³⁵

Na vodilni položaj programa SDZ pred programi ostalih strank Demosa kaže tudi njegov gospodarski del. V njem se člani SDZ niso ukvarjali samo z nujno potrebnimi spremembami na področju gospodarstva, ki naj bi slovensko gospodarstvo pripeljale iz krize, temveč so takoj na začetku tudi razčlenili slabosti socialističnega sistema. V spodaj opisanih slabostih so videli glavni vzrok za globoko gospodarsko krizo. Socialistično gospodarstvo, ki naj bi odpravilo slabosti tržnega kapitalističnega gospodarstva, predvsem kapitalistično izkoriščanje in neučinkovitost, se je po njihovem mnenju izkazalo za še manj učinkovito od kapitalističnega. Sedemdeset let socializma je pripeljalo do velikega zaostajanja socialističnih držav za ostalimi evropskimi državami. Omenjeno zaostajanje, so zapisali, je danes jasno vidno, tako na področju gospodarstva kot tudi na ostalih področjih vsakdanjega življenja, kjer so razlike še večje. "Graditev komunizma je le draga stranpot v razvoju človeštva, bližnjica, ki se končuje v brezpotju."³⁶ Temeljni problem socialističnih gospodarstev je SDZ videla v prepričanju, da je mogoče z administrativnim urejanjem nadomestiti delovanje tržnih zakonitosti, ter v družbeni oziroma državni lastnini produkcijskih sredstev. Zaradi tega temeljnega prepričanja so bili tudi vsi poskusi reformiranja socialističnega gospodarstva, ki naj bi pripeljali do povečanja učinkovitosti in izhoda iz krize, po njihovem mnenju v naprej obsojeni na neuspeh. Največji problem administrativnega gospodarstva ter nanj vezane družbene lastnine je SDZ videla ravno v njegovi kronični neučinkovitosti, ki izhaja iz slabšega gospodarjenja s kapitalom v družbeni lasti v primerjavi s tistim v zasebni. Menili so namreč, da je odnos do dela in upravljanja neposredno povezan

³⁵ Program Slovenske demokratske zveze, Ljubljana 1989 (dalje Program SDZ), str. 3-6.

³⁶ Program SDZ, str. 10.

z obliko lastnine. Na pričakovane ugovore, da privatna lastnina produkcijskih sredstev prinaša velike razlike v premoženju posameznikov, so člani SDZ v nadaljevanju programa odgovorili, da je mogoče z naknadnimi posegi zagotoviti, da se del dohodka od kapitala prerazdeli in tako vzpostavi večjo enakost, ne da bi pri tem trpela iniciativnost posameznikov. Menili so, da je mogoče gospodarsko učinkovitost, ki bo hkrati pripeljala do splošne blaginje in visoke stopnje enakosti, in ki ne bo enakost v revščini, doseči le z naknadnim vzpostavljanjem večje enakosti.³⁷

V drugi polovici gospodarskega dela programa so člani SDZ našli nujne ukrepe, ki jih bodo izpeljali po zmagi na volitvah in prevzemu oblasti. Ukrepe, ki naj bi po njihovem mnenju rešili slovensko gospodarstvo in končali gospodarsko krizo. Menili so, da je potrebna takojšnja radikalna deregulacija gospodarstva, saj z upravnimi posegi ni mogoče nadomeščati ekonomskih zakonitosti oziroma na njihovi podlagi ustvariti gospodarskega sistema, ki zanemara naravne ekonomske zakonitosti in je hkrati uspešen. Zato so tudi krivdo za inflacijo, stagnacijo, zadolženost, brezposelnost in neučinkovitost gospodarstva pripisovali socialističnemu gospodarskemu sistemu, ki je po njihovem mnenju gospodarske subjekte silil v ekonomsko neupravičene odločitve, kar jim je namesto napredka oziroma vlaganja v razvoj omogočalo le golo preživetje. Zagovarjali so takojšnjo vzpostavitev odprtega tržnega gospodarstva, s samostojnimi gospodarskimi subjekti, ki bodo neodvisni od političnih posegov. Seveda pa morajo gospodarski subjekti sami nositi vso odgovornost, tako za uspešno kot neuspešno poslovanje. Gospodarske in druge organizacije morajo postati samostojne in enakopravne nosilke pravic in obveznosti v pravnem prometu. Z zakonom pa se lahko njihovo samostojnost omeji le izjemoma in samo v primeru, ko je to nujno za življenje in delo prebivalcev republike Slovenije. Člani SDZ so tudi menili, da je gospodarstvo lahko uspešno le, če so dovoljene vse oblike lastnine produkcijskih sredstev in so hkrati zaposleni nagrajevani v skladu s svojo delovno uspešnostjo. V njihovih očeh je bila odprava družbene lastnine prvi pogoj za uspešno izvedbo programa izhoda iz ekonomske stagnacije in gospodarskega nazadovanja. Naslednji element, ki je po mnenju članov SDZ nujen za vzpostavitev uspešnega gospodarstva, je konkurenčnost. Zato so zagovarjali izpostavitev gospodarskih subjektov tako notranji kot zunanji konkurenci, kar pa omogoča le trg brez omejitev. Na koncu gospodarskega dela programa so člani SDZ še zapisali, da naštetih ukrepov ni mogoče izpeljati s centralizacijo makroupravljanja na ravni federacije, ampak je potrebna večja neodvisnost gospodarskih subjektov od političnih struktur na vseh ravneh. Poleg tega so menili, da razlike v stopnji razvitosti med republikami terjajo tudi razlike v gospodarskem sistemu in ekonomski politiki, zato je treba takoj prenesti večino ekonomskih pooblastil federacije na zakonodajne, izvršne in druge organe republik. Pristojnosti nad izdajanjem denarja, uravnavanjem njegove kakovosti in količine, oblikovanjem deviznih rezerv ter drugimi mehanizmi uravnavanja in delovanja monetarnega sistema morajo preiti v roke organov republike Slovenije in njene narodne banke. O morebitnih gospodarskih pooblastilih, ki bodo ostala v rokah federacije ali konfederacije, pa bodo kasneje odločili organi posameznih republik in to področje uredili v svojih ustavah.³⁸

³⁷ Prav tam.

³⁸ Prav tam, str. 11-13.

Zeleni Slovenije (ZS) so takoj na začetku svojega volilnega programa zapisali, da so družbeno in politično gibanje, katerega člani se povezujejo na temelju skupnega interesa in ne na osnovi ideologije. Povezovalo naj bi jih prepričanje, da ima ekološko naravnan razvoj gospodarstva, ohranjanje okolja in smotrno gospodarjenje z naravnih viri prednost v hierarhiji vrednot. Zato so se na podlagi opažanj, da se kakovost okolja vztrajno in pogubno slabša, tudi odločili za aktivno delovanje na političnem področju. Poleg tega so menili, da dotedanji nosilci odločanja, kljub deklarativnemu zagovarjanju gospodarskega razvoja, ki bi upošteval zahteve po varovanju okolja, nikoli niso imeli resnega namena v praksi udeležati ekološko naravnane razvoja. Za cilj svojega političnega delovanja so ZS postavili ohranitev bioloških pogojev življenja in vzpostavitev takega materialnega standarda, ki bo dostojen človeka in ki bo hkrati prilagojen naravi. Ob tem so zapisali, da delujejo v skladu z načelom: "Misli globalno, deluj lokalno, kot del in skrbnik narave, ne pa njen gospodar".³⁹ V nadaljevanju svojega programa so ZS še zapisali, da se ekološki cilji razvoja lahko uresničujejo le v demokratični, strpni, pluralistični, nejedrski in pravni državi, ki spoštuje človekove pravice, pravice manjšin, svobodo političnega organiziranja in javnega delovanja. Zato si bodo v teh okvirjih prizadevali za suverenega državljana v suvereni Sloveniji, za neodtujljivo pravico do samoodločbe ter za široko uporabo referendumov ob temeljnih razvojnih in političnih odločitvah. Njihova vizija je bila družba ekohumanizma, ki bo temeljila na zgoraj omenjenih načelih in ki bo optimalno izkoristila pozitivne prvine socializma in kapitalizma, obogatene s humanoekološkimi podmenami. V drugi polovici volilnega programa so nato ZS napovedali pripravo celovitega političnega in razvojnega programa, ki bo njihov odgovor na zgoraj omenjene izzive. V samem volilnem programu pa so zapisali le, da podpirajo ekološko primerno preoblikovanje gospodarstva, ki bo sposobno količinsko in degradacijsko naravnani model razvoja nadomestiti s kakovostnim, ki bo temeljil na znanju, reciklaži, mehki tehnologiji, ekološko pretehtanem trženju, varovanju zemlje in drugih naravnih virov ter bo strmel k ohranjanju naravne in kulturne identitete Slovenije. Zato bodo zagovarjali energetske varčene in slovenskim pokrajinam prilagojen razvoj malih in srednjih industrijskih obratov, obrti in turizma ter zdravega pridelovanja hrane na družinskih kmetijah.⁴⁰ Ob koncu volilnega programa so ZS še zapisali, da bodo v ospredje postavljali projekte za reševanje najbolj perečih degradacijskih problemov Slovenije in njenih pokrajin ter iskanje drugačnih obrazcev življenja in gospodarjenja.⁴¹

Program Socialdemokratske zveze Slovenije (SDZS) se začne s programskimi izhodišči. V njih so člani SDZS zapisali, da stranka gradi na tradiciji evropske demokracije in socialne države. Zato sprejema smer in metode demokratičnega oblikovanja družbe, zavrača pa uporabo pojma socializem in program "milimeterskega oddaljevanja od marksizma".⁴² Izpostavili so evropsko socialno misel, ki obravnava neenakost med ljudmi in strukturne krivice. Iz te misli po mnenju članov SDZS izhaja tudi evropski razsvetljski program, ki zahteva, da si morajo ljudje sami

³⁹ Koga voliti, str. 68.

⁴⁰ NUK, Zbirka EU in PKG, umetna zbirka [Volitve : 1990]: Zeleni Slovenije.

⁴¹ Koga voliti, str. 68-69.

⁴² Koga voliti, str. 47.

urejati svoje skupne oziroma socialne odnose in razmere. Seveda na podlagi "umnosti političnega sistema",⁴³ ki vsebuje načelno delitev oblasti (na zakonodajno, izvršno in sodno) ter večstrankarski sistem in parlamentarizem. Poleg tega evropski razsvetljski program zahteva tudi legitimnost pravne države. Tehnologijo legitimiranja političnega sistema pa so člani SDZS videli v demokraciji, saj predpostavlja aktivno in organizirano sodelovanje pri odločanju o skupnih zadevah. Na koncu programskih izhodišč je evropski razsvetljski program predstavljen kot teoretično izhodišče na katerega SDZS opira svojo politično delovanje. Po morebitni zmagi na volitvah pa so želeli na tej podlagi tudi prenoviti slovensko družbo ter državo. V nadaljevanju programa so nato v obliki osmih alinej na kratko naštetili cilji in osnovne vrednote SDZS: 1. suverena slovenska država; 2. vključevanje v politične, ekonomske in kulturne integracijske tokove; 3. parlamentarni večstrankarski sistem; 4. pravna država in spoštovanje človekovih pravic; 5. učinkovit gospodarski sistem; 6. nov model socialne države; 7. zaščita in varovanje okolja; 8. prijaznejše okolje.⁴⁴

Program SDZS je med programi strank, ki so sestavljale Demos, eden najbolj obsežnih in podrobno razdelanih. Neposredno z gospodarstvom pa se izmed dvajsetih točk programa ukvarjata kar dve. Gre za 8. in 9. točko. Prva nosi naslov "Gospodarstvo",⁴⁵ druga pa "Prestrukturiranje gospodarstva in zaposlovanje".⁴⁶ V 8. točki so člani SDZS najprej ugotovili, da se prenova začenja v stanju gospodarskega razsula, ki je posledica samoupravnega socializma in graditve komunizma. Ob tem so, kljub priznanju, da vseh razsežnosti gospodarske katastrofe ne poznajo, napovedovali, da bodo prva leta obnove verjetno težja kot tista pred njimi. Za cilj gospodarske prenove pa so označili prehod iz socialističnega, ekstenzivnega gospodarstva v gospodarski model, ki bo slonel na racionalni alokaciji proizvodnih dejavnikov in ki bo odpiral prostor za aktiviranje človeških in intelektualnih potencialov. Člani SDZS so menili, da je omenjeni prehod mogoče izpeljati le s temeljitimi spremembami na naslednjih področjih: finančnem (čiščenje bilanc in ugotavljanje realnega premoženja), podjetniškem (usposobitev menedžmenta in jasno opredeljena vloga podjetništva), lastniškem (preobrazba družbene lastnine v lastninske oblike s titularjem), strukturno-organizacijskem (večji delež majhnih podjetij ter povečanje pomena terciarnega in kvartarnega sektorja) in razvojnotehnološkem (selektivno tehnološko posodabljanje ob upoštevanju komparativnih prednosti). V nadaljevanju 8. točke programa so nato člani SDZS posebej opisali še svoje poglede na različne oblike lastnine ter na svobodno iniciativo in podjetništvo. Zapisali so, da priznavajo državno, privatno in združeno lastnino. Ne priznavajo pa družbene lastnine oziroma po njihovem mnenju nikogaršnje lastnine.⁴⁷ So pa posebej izpostavili privatno lastnino kot tisto, ki omogoča učinkovito proizvodnjo in hkrati ne preprečuje enakomernejše delitve družbenega produkta. Menili so, da je mogoče del dohodka od kapitala prerazdeliti in na ta način vzpostaviti večjo enakost, ne da bi se s tem zmanjšala učinkovitost. Ob tem so

⁴³ Prav tam.

⁴⁴ Prav tam.

⁴⁵ Prav tam, str. 49.

⁴⁶ Prav tam, str. 51.

⁴⁷ NUK, Zbirka EU in PKG, umetna zbirka [Volitve : 1990]: Jože Pučnik, Socialdemokratska zveza Slovenije: Za svobodno Slovenijo.

opozorili na problem družbene lastnine, ki je po njihovem mnenju, ravno v času pisanja programa, začela razpadati in nenadzorovano prehajati v last tistih, ki je niso ustvarili. Zato so menili, da je treba čim prej določiti načine, kako družbeno lastnino preobraziti ali prodati. Izkupiček od morebitne prodaje pa naj bi pripadel državi, ki bi tako lahko za nekaj časa zmanjšala davke in tako olajšala prenovo gospodarstva. Poleg tega so se v programu zavzeli tudi za svobodno iniciativo in podjetništvo ne glede na obseg dejavnosti podjetnika. Za podjetnika so namreč šteli vsakogar, ki v svojo dejavnost poleg dela vlaga tudi lastna sredstva in s tem prevzema gospodarsko tveganje. V drugi polovici 8. točke so člani SDZS posebej izpostavili, da organizacija gospodarstva in delovanje ekonomskih zakonitosti ne smeta biti določena oziroma omejena z ustavo in zakonodajo. "Politika naj se umakne iz tovarn."⁴⁸ Na to področje lahko država po njihovem mnenju poseže le z zakoni, ki so namenjeni: 1. varstvu delavcev, pa tudi podjetnikov in lastnikov (šibkejših pred močnejšimi); 2. varstvu naravnega in drugega narodnega bogastva pred nesmotrnimi posegi in dolgoročno škodljivimi ravnanji; 3. preprečevanju monopolov. Menili so namreč, da lahko država usmerja razvoj gospodarstva predvsem prek ustrezne ekonomske politike. Zato si bodo člani SDZS prizadevali za tako ekonomsko politiko, ki bo v prid slovenskega gospodarstva, in po potrebi tudi za uvedbo lastne denarne valute. Po njihovem mnenju je bila namreč gospodarska osamosvojitev možna, realna in koristna, saj je centralno makroupravljanje gospodarstva uspešno le, če imamo skupne vrednote. V primeru, če teh skupnih vrednot ni, tudi ni možnosti za sporazumevanje. Člani SDZS so tudi v tem videli enega izmed vzrokov za napetosti in nestabilnost jugoslovanskega gospodarstva. Na koncu 8. točke svojega programa pa so izrazili prepričanje, da je davčna politika ključni instrument regulacije gospodarstva. Zato se bodo člani SDZS zavzemali zato, da bodo vsi neposredni davki vedno ostali v rokah slovenske države. Poleg tega so še zapisali, da mora biti davčna politika stimulatívna ter mora pospeševati razvoj kmečke in obrtniške dejavnosti ter zasebnega sektorja v celoti. Zagovarjali so razumno davčno politiko, "ki bo vzpodbujala ekonomsko upravičene naložbe in ki bo slabe gospodarje kaznovala".⁴⁹ Obremenitev gospodarstva s posrednimi dajatvami pa mora biti po njihovem mnenju na isti ravni, kot je v ostalih evropskih državah.⁵⁰

V 9. točki programa so člani SDZS še bolj konkretno opisali svoje poglede na prestrukturiranje slovenskega gospodarstva. Pri tem so se zavzeli za takšno strategijo razvoja, ki bo temeljila na tradicionalnih vrednotah slovenskega naroda in razpoložljivih naravnih ter človeških virih, hkrati pa bo upoštevala tudi zahteve po zaščiti okolja in zatečeno stanje slovenskega gospodarstva. V nadaljevanju so še posebej izpostavili, da je treba proces prestrukturiranja usmerjati z ustrezno regulativo, saj bi lahko v nasprotnem primeru prišlo do hujših ekoloških in socialnih pretresov. Največjo nevarnost, ki bi lahko pripeljala do izbruha socialnih nemirov, pa so videli predvsem v hitro rastoči brezposelnosti. Menili so namreč, da brezposelnost pomeni tudi izključitev iz ekonomskega in socialnega življenja družbe. V primeru zmage na volitvah so zato člani SDZS napovedovali naslednje ukrepe: 1.

⁴⁸ Koga voliti, str. 51.

⁴⁹ Prav tam.

⁵⁰ Prav tam, str. 49-51.

sprejem ekonomske politike, ki bo spodbujala ustvarjanje novih delovnih mest (spodbujanje investicij z davčno politiko, kreditiranje ustanavljanja novih podjetij, subvencioniranje novih delovnih mest, usposabljanje za podjetništvo); 2. razvoj tako javnih kot privatnih služb za zaposlovanje, kar bo omogočilo čim bolj tekoče srečevanje med iskalci dela in delodajalci ter pretok delovne sile iz sektorjev, kjer je le-te preveč, v sektorje, kjer je primanjkuje (poklicno svetovanje in načrtovanje kariere, usposabljanje za iskanje dela, pomoč pri iskanju zaposlitve, analize trga delovne sile, planiranje zaposlovanja); 3. odpravo vseh omejitev glede možnosti dela (omejitve za privatnike in starejše delavce oz. upokoјence). V nadaljevanju 9. točke nato člani SDZS ugotavljajo, da je izobrazbena struktura slovenskega prebivalstva katastrofalno nizka. Pri tem so posebej izpostavili predvsem velik delež nekvalificiranega in polkvalificiranega delavstva ter izjemno nizko vključenost odraslih v izobraževanje. Zato si bodo na področju izobraževanja prizadevali za: 1. uvedbo obveznega desetletnega šolanja mladine; 2. povečanje števila mest na univerzitetnih programih; 3. razvijanje programov za pridobivanje novih znanj oziroma za prilagajanje znanj delavcev in brezposelnih novim tehnološkim in proizvodnim zahtevam. Člani SDZS so bili prepričani, da bodo omenjeni ukrepi omejili rast brezposelnosti in pospešili tehnološki in gospodarski razvoj. Na ta način bi se izboljšala tudi izjemno nizka kakovost delovnega življenja zaposlenih. Menili so namreč, da v Sloveniji prevladuje fizično in psihično naporno delo. Na koncu 9. točke so še zapisali, da takšnih razmer ne bo mogoče spremeniti samo z izboljšanjem tehnologije in izobrazbene ravni delavcev. Potrebno bo tudi s posebnimi ukrepi zaščititi najbolj ogrožene delavce in destimulirati delodajalce, da ohranjajo take delovne procese.⁵¹

Člani Slovenske obrtniške stranke (SOS) so v uvod volilnega programa zapisali, da si bodo s svojim političnim delovanjem prizadevali za javno uveljavljanje in uresničevanje delovnih, stanovskih in državlјanskih interesov vseh svojih članov. Pri tem so posebej izpostavili interese obrtnikov, zasebnih podjetnikov in državlјanov svobodnih poklicev ter zahtevo po enakopravnem položaju zasebnega gospodarstva. Zato bodo, kot so zapisali, načelno podpirali vsa politična izhodišča, ki bodo zagotavljala demokratično družbeno ureditev in svobodno tržno gospodarstvo. V nadaljevanju volilnega programa so nato predstavili svoje temeljne programske cilje, ki jih bodo člani SOS poskušali javno uveljaviti in jih prek uporabe demokratičnih in parlamentarnih metod tudi uresničiti. Programski cilji, ki so si jih zastavili in ki posegajo na področje gospodarstva so: 1. izhodiščna enakopravnost vseh oblik lastnine. Tu so posebej opozorili, da morajo vse ustavne in zakonske rešitve zagotavljati enakopravnost zasebne lastnine in kapitala v razmerjih do družbene in združne lastnine ter do družbenega, združnega in še zlasti tujega kapitala. Hkrati so se zavzeli tudi za odpravo nikogaršnje lastnine in za revizijo vseh vrst nacionalizacij ter kulaških in podobnih procesov; 2. zakonska uveljavitev takšnih rešitev, ki bodo zagotavljale neokrnjenost slovenskega narodnega bogastva in premoženja. Menili so, da je to mogoče doseči z aktiviranjem zasebnega kapitala, ki bo imel pri ohranjanju narodnega bogastva in premoženja prednost pred tujim kapitalom. Poleg tega tudi zemlja ne sme biti na prodaj osebam, ki niso

⁵¹ Prav tam, str. 51-53.

državljeni Slovenije; 3. popolna izenačitev pogojev, v katerih poslujejo vsi subjekti tržnega gospodarstva ne glede na vrsto lastnine in lastnike kapitala. Zavzeli so se za sprejem ukrepov, ki bodo zagotovili, da obrtniki in zasebni podjetniki ter tudi ostali državljani ne bodo v neenakopravnem položaju z drugimi subjekti. Tu so imeli v mislih predvsem različne obremenitve z davki in drugimi družbenimi dajatvami ter različne pogoje pri plačilnem prometu in pri poravnavi prispelih obveznosti; 4. zagotavljanje stimulativnih pogojev za investiranje v nove proizvodne, storitvene in druge dejavnosti ter za ustanavljanje produktivnih delovnih mest; 5. depolitizacija in funkcionalna preureditev gospodarstva.⁵²

Na volitvah v Skupščino Republike Slovenije je zmagal Demos, ki je nedvomno dobil večino. Ni pa mogoče, kljub natančnemu pregledu vseh znanih seznamov o strankarski pripadnosti delegatov, njihovih predlagateljih in poznejših strankarskih opredelitvah, ugotoviti natančnega števila večinske koalicije in manjšinske opozicije. Različne ocene, od novinarskih do zgodovinskih, se gibajo med 127 in 134, ki naj bi jih imel Demos v tridomni 240-članski skupščini.⁵³ Tri stranke, ki so izšle iz bivših družbenopolitičnih organizacij, ZKS-SDP, ZSMS-LS in SZS-SZDL, so bile poražene in so to takoj priznale. Niso pa doživele tako hudega poraza, kot so ga doživele sorodne stranke v drugih socialističnih državah. Skupaj so dobile med 106 in 113 delegatov, v ZZD pa so osvojile celo večino.⁵⁴ Za Demos in za prihodnjo sestavo Izvršnega sveta (IS) Skupščine Republike Slovenije so bile najpomembnejše volitve v DPZ. Ob ustanovitvi Demosa so namreč stranke koalicije sprejele interni dogovor, da bo mandatar za sestavo IS prihajal iz stranke, ki bo na volitvah v DPZ dobila največ glasov.⁵⁵ Volitve v DPZ so postregle tudi z največjim presenečenjem volitev, presenetljiva so bila predvsem notranja razmerja med Demosovimi strankami. Največ glasov so dobili SKD 13,0% (11 delegatov), sledila je SKZ 12,6% glasov (11 delegatov), SDZ pa je bila šele na tretjem mestu z 9,5% glasov (8 delegatov). Tak rezultat je zelo razočaral najvišje funkcionarje v SDZ, ki so bili prepričani, da bodo kot prva prava nova slovenska stranka, ki je med svojimi člani imela tudi največje število znanih imen, dobili več glasov. Nekateri so bili celo mnenja, da so volivci zamenjavali SDZ s SDZS.⁵⁶ Zelo dobro so se odrezali ZS, ki so dobili 8,8% glasov (8 delegatov), presenetljivo slabo pa SDZS z 7,4% glasov (6 delegatov). Najmanj glasov med Demosovimi strankami, ki so bile izvoljene v DPZ, je dobila SOS, 3,5% (3 delegate).⁵⁷

Demos je dobil na volitvah v skupščino šibko večino, ki pa je zadostovala za samostojno sestavo IS ter za nekatere spremembe, ki so jih Demosove stranke napovedovale v svojih programih. Imel je dovolj glasov za sprejetje potrebnih zakonov, ki bi omogočili dokončen prehod iz socialističnega v tržno gospodarstvo, kar so omogočali že septembra 1989 sprejeti ustavni amandmaji.⁵⁸ Ni pa imel dovolj glasov za samostojno sprejetje nove ustave ali amandmajev k stari ustavi. Kas-

⁵² Prav tam, str. 40-41.

⁵³ Rosvita Pesek: Osamosvojitve Slovenije: ali naj Republika Slovenija postane samostojna in neodvisna država?. Ljubljana 2007, str. 143.

⁵⁴ Prunk, Demos, str. 346.

⁵⁵ Repe, Jutri je nov dan, str. 127.

⁵⁶ Delo, 26. 5. 1990, str. 2, SDZ po volitvah: oblikovati prepoznavno podobo v javnosti.

⁵⁷ Statistični urad Republike Slovenije, http://www.stat.si/letopis/1998/05_98/05-01-98.asp?jezik=s, 20. 4. 2009.

⁵⁸ Repe, Globalna slovenska pomlad, str. 321.

neje se je izkazalo, da je Demosu daleč največ težav povzročalo ravno sprejemanje zakonodaje, potrebne za prehod v tržno gospodarstvo.⁵⁹ Kdo je nedvomni zmagovalec volitev, se je pokazalo že ob izvolitvi skupščinskega vodstva, ko je Demos brez dogovora z opozicijo za predsednika izvolil dr. Franceta Bučarja, za podpredsednika pa Vaneta Gošnika in Vitodraga Pukla. Vsi trije so bili predstavniki Demosa.⁶⁰ Ob tem je bilo očitno, da se je skupščina že na prvi seji razdelila na dva bloka. To je pokazalo vsako glasovanje, pa tudi besedne opazke so praviloma letele od Demosa proti trem strankam, ki so izšle iz socialističnih družbeno-političnih organizacij in nazaj.⁶¹ Na to temo, je Spomenka Hribar⁶² v Sobotni prilogi Dela že konec maja 1990 zapisala, da je blok "prenoviteljev" nastal že pred prvim zasedanjem nove skupščine. Ko je Jožef Školč⁶³ na pogajanjih o delitvi vodilnih skupščinskih mest predlagal, da mesto predsednika skupščine pripade ZSMS-LS, so predlog takoj podprli predstavniki ZKS-SDP in SZS-SZDL. Takrat se je "pred našimi očmi sestavil blok "prenoviteljev", ki je trdno in enotno nastopal tudi v skupščini".⁶⁴ Na podlagi burnih razprav v skupščini in nekaterih zapisov vidnih politikov v tiskanih medijih so novinarji Dela že mesec dni po volitvah ugotovili, da so razmere v slovenski politiki "skoraj normalne". Zapisali so, da se velik del politikov že sovraži, politično pa se med seboj razlikujejo izključno po tem, kdo je in kdo ni na oblasti, in da je takšen razvoj dogodkov najbrž normalen, saj tisti, ki so izgubili, do zadnjega trenutka niso verjeli, da bodo izgubili, zmagovalci pa niso bili prav nič prepričani o svojem uspehu.⁶⁵

Vpliv gospodarskih programov na izid volitev in realnost njihovih izhodišč

Zgoraj opisani rezultati volitev sami po sebi v ospredje postavljajo vprašanje: "Do katere mere so programi strank dejansko vplivali na izid volitev?" Dr. Zdenko Čepič meni, da strankarski programi in obljube posameznih strank na volilne rezultate niso občutno vplivali, saj je bila za volivce odločilna karizmatičnost strankarskih voditeljev in članstva.⁶⁶ Na dejstvo, da programi niso pomembneje vplivali na razplet volitev, kaže tudi uspeh ZS, ki so v DPZ dobili 8 delegatov. Gre za stranko, ki je pred volitvami šele napovedovala pripravo "celovitega političnega in razvojnega programa".⁶⁷ Poleg tega sta bili na volitvah v DPZ (znotraj koalicije Demos) najbolj uspešni stranki (SKD in SKZ), ki sta imeli v primerjavi z manj uspešnima SDZ in SDZS mnogo manj razdelan program in sta ponujali precej manj jasnih ukrepov, ki naj bi gospodarstvo potegnili iz krize. Da programi strank

⁵⁹ Jože Prinčič: Pot v gospodarsko samostojnost. V: Slovenska novejša zgodovina: Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848-1992, Ljubljana 2005, str. 1303.

⁶⁰ Delo, 10. 5. 1990, str. 1, Vodstvo slovenske skupščine so volitve prisodile Demosu.

⁶¹ Delo, 9. 5. 1990, str. 1, Parlament se je že na prvi seji razdelil na dva bloka.

⁶² Predstavnica Demosa v DPZ.

⁶³ Predsednik ZSMS-LS in delegat v DPZ.

⁶⁴ Delo, 19. 5. 1990, str. 20, Spomenka Hribar: Manevri v skupščini - moj pogled.

⁶⁵ Delo, 26. 5. 1990, str. 2, Peklenski angeli.

⁶⁶ Zdenko Čepič: Volitve in volilni rezultati. V: Slovenska novejša zgodovina: Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848-1992, Ljubljana 2005, str. 1290.

⁶⁷ Koga voliti?! Program političnih strank in list na spomladanskih volitvah v Sloveniji, str. 69.

ne bodo pomembneje vplivali na razplet volitev, je že februarja 1990 napovedal Bogomil Ferfila, eden izmed piscev gospodarskega dela programa ZKS-SDP.⁶⁸ "Zaradi vsebinske identičnosti vseh političnih strank in strankic in tudi zaradi dokajšnje apolitičnosti širokih volilnih mas je verjetno, da bo na volitvah bolj malo pomembno, kaj je v programu sploh zapisano (morda se le 10-20% volivcev resneje pogloblja v vsebinske usmeritve in problemske dileme programskih tekstov, ves preostali "folk" pa gre na intelektualno mnogo manj zahtevna obeležja političnih strank)."⁶⁹ Ferfila je ob tem še napovedal, da bodo na volitvah pomembnejšo vlogo odigrali zgodovinski "imidži" in kadri posameznih strank, zlasti vodilni.

Ob branju gospodarskega dela programov Demosovih strank se zastavlja tudi vprašanje: "Katere izmed napovedanih sprememb na področju gospodarstva so bile v času, ko je bila Slovenija še del Jugoslavije, sploh izvedljive oziroma katere so predvidevale preureditev odnosov med republikami, bodisi v obliki konfederacije bodisi osamosvojitve Republike Slovenije?" Pravna ureditev v Sloveniji je bila namreč tesno povezana z pravno ureditvijo Socialistične Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ). Ustava SFRJ je določala enotno družbenoekonomsko ureditev.⁷⁰ Prvi amandma, ki je postavljal slovensko ustavo nad jugoslovansko, je bil sprejet šele jeseni leta 1990. Določal je, da v Sloveniji ne veljajo tista določila Ustave SFRJ, ki so v nasprotju s slovensko ustavo. Pred sprejetjem tega amandmaja slovenska ustava ni smela biti v nasprotju z Ustavo SFRJ.⁷¹ Dokončno pa je Ustava SFRJ v Sloveniji prenehala veljati 25. junija 1991 s sprejetjem Temeljne ustavne listine o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije.⁷² Zahteva po samostojni gospodarski politiki in nastop proti centralizaciji makroekonomske politike na ravni federacije nista bila izvedljiva pred preureditvijo odnosov znotraj Jugoslavije, kljub temu da je bila že septembra 1989 z ustavnim amandmajem predvidena ekonomska suverenost Slovenije.⁷³ Omenjeni amandma je Jože Mencinger junija 1990 opisal z naslednjimi besedami. "V zvezni državi je tako določilo le nekakšno leseno železo, s katerim si ni mogoče veliko pomagati. Seveda vse dotlej, dokler si v zvezni državi."⁷⁴ O tem veliko pove izjava Lojzeta Peterleta, predsednika IS SRS, z začetka junija 1990, da ima slovenska vlada v rokah le kakih 20% instrumentov, s katerimi lahko vpliva na gospodarsko politiko.⁷⁵ Podobno velja tudi za zahtevo po razvoju institucij, ki bodo zagotavljale gospodarsko suverenost Slovenije. Ustavni amandma, ki je določal ekonomsko suverenost Slovenije, je ostal mrtva črka na papirju vse do januarja 1991, ko se je že po plebiscitu za samostojno in neodvisno državo Republiko Slovenijo začelo gospodarsko osamosvajanje Slovenije. Slovenija se je januarja 1991 z uvedbo lastnega sistema neposrednih davkov in odklonitvijo plačila kotizacije zveznemu proračunu fiskalno izločila iz Jugoslavije. V naslednjih

⁶⁸ Evropa zdaj!, 2. 11. 1989, str. 29, Z Jugoslavijo k Evropi.

⁶⁹ Bogomil Ferfila: Program je funkcija časa in razmer. V: Teorija in praksa, 1990, št. 1-2, str. 123.

⁷⁰ Prinčič, Borak, Iz reforme v reformo, str. 558.

⁷¹ Zdenko Čepič: Dopolnila k slovenski ustavi jeseni 1989. V: Slovenska novejša zgodovina: Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848-1992, Ljubljana 2005, str. 1206.

⁷² Rosvita Pesek: Zadnji dnevi Slovenije v Jugoslaviji. V: Studia Historica Slovenica, 2007, št. 1-2 (dalje Pesek, Zadnji dnevi Slovenije v Jugoslaviji), str. 177-198.

⁷³ Prinčič, Gospodarski vidik osamosvajanja, str. 43.

⁷⁴ Delo, 2. 6. 1990, str. 17, Prva snedena in prva izpolnjena obljuba.

⁷⁵ Delo, 6. 6. 1990, str. 3, Tako slabega gospodarskega stanja vlada ni pričakovala.

dveh mesecih se je nato s sprejemom nadaljnjih ustavnih amandmajev v veliki meri izločila tudi iz jugoslovanskega pravnega sistema.⁷⁶ Preureditev odnosov med jugoslovanskimi republikami so torej predvidevale tudi zahteve po spremembi sistema davkov, predvsem zahteva, da morajo vsi neposredni davki ostati v rokah Slovenije in da se morajo posredni davki spustiti na raven drugih evropskih držav. V novi skupščini je prevladovalo prepričanje, da je razbremenjevanje gospodarstva nujno in neizbežno. Tone Peršak, podpredsednik DPZ, je junija 1990 v Delu zapisal: "Slovensko gospodarstvo je naravnost nenormalno obremenjeno z davki, prispevki in drugimi obveznostmi. Tako zelo, da je pravzaprav čudež, da se še ni sesulo." Peršak je v nadaljevanju članka izpostavil, da gre v normalnih državah za proračun približno 15-20% nacionalnega dohodka. Pri nas pa v proračunu konča približno 34% nacionalnega dohodka, ker Slovenija polni dva proračuna. Zveznega, ki zajema približno 17,5% nacionalnega dohodka, in republiškega, za katerega gre ravno tako približno 17% nacionalnega dohodka.⁷⁷ Kako občutljiva tema so bili na drugi strani davki za predsednika jugoslovanskega IS Anteja Markovića, govori tudi njegov očitek Lojzetu Peterletu v telefonskem pogovoru na dan osamosvojitve Republike Slovenije: "To, kar ste storili z carinami in kontrolo letenja, predstavlja navadno nasilje." Marković je nato nadaljeval: "Vi ste napadli ozemlje Jugoslavije, ki ima kot mednarodnopravni subjekt edina legitimnost za takšne funkcije, vi pa ste s policijo in vojsko okupirali carinarnice."⁷⁸ Najbolj očitno pa je bila s preureditvijo odnosov med jugoslovanskimi republikami povezana zahteva po uvedbi slovenske denarne enote. Jože Mencinger, podpredsednik IS zadolžen za gospodarstvo, je kmalu po izvolitvi za Delo izjavil, da nasprotuje uvedbi lastnega denarja. "Dokler živimo v skupni državi, je normalno, da imamo skupen denar." Ob tem je tudi opozoril, da bi z uvajanjem slovenske denarne enote kršili vse mednarodne norme.⁷⁹ Glede morebitne uvedbe slovenske denarne enote je bil 12. junija 1990 v nastopu v slovenski skupščini zelo jasen tudi Ante Marković, ki je v primeru enostranskih odločitev Sloveniji grozil s sanitarnim kordonom in izolacijo. V omenjenem govoru je med zahtevami, od katerih ne bo odstopil, omenil tudi enoten monetarni sistem.⁸⁰ Do uvedbe slovenskega denarja je prišlo 7. oktobra 1991, dobre tri mesece po osamosvojitvi, ko je bil v skupščini sprejet Zakon o denarni enoti Republike Slovenije.⁸¹

Ob koncu lahko ugotovimo, da so bili vsi pomembnejši procesi gospodarske tranzicije napovedani že v gospodarskih delih programov Demosovih strank (dokončen prehod v tržno gospodarstvo, prestrukturiranje gospodarstva, privatizacija, denacionalizacija). Zato Demosova zmaga na volitvah ne pomeni le začetek trganja slovenskega gospodarstva od jugoslovanskega, temveč tudi dokončno slovo socialističnega gospodarskega sistema. Oblast so namreč prevzele stranke, katerih gospodarski programi niso dopuščali nobenega dvoma. Programi so napovedovali po-

⁷⁶ Prinčič, Borak, *Iz reforme v reformo*, str. 600.

⁷⁷ Tone Peršak: Za katastrofalni položaj gospodarstva je precej "zaslužna" tudi zvezna vlada. V: *Delo*, 12. 6. 1990, str. 10.

⁷⁸ Darko Friš: Demosova vlada po razglasitvi slovenske samostojnosti in odmevi v mariborskem časniku *Večer*. V: *Studia Historica Slovenica*, 2007, št. 1-2, str. 344.

⁷⁹ *Delo*, 23. 5. 1990, str. 1, Vlada nima nič skupnega z Lipo.

⁸⁰ Pesek, *Zadnji dnevi Slovenije v Jugoslaviji*, str. 181.

⁸¹ Prinčič Borak, *Iz reforme v reformo*, str. 611-612.

poln in dokončen prehod v tržno gospodarstvo in hkrati zavrnil kakršen koli program "milimetrskega oddaljevanja od marksizma".⁸² Ob tem se je pokazalo, da številne v programih zastavljene spremembe niso izvedljive pred preureditvijo odnosov med republikami, bodisi v obliki konfederacije bodisi osamosvojitve Republike Slovenije oziroma brez izločitve slovenskega gospodarskega sistema iz jugoslovanskega. Zato sta osamosvajanje slovenskega gospodarstva in gospodarska tranzicija v Sloveniji potekala "z roko v roki" s političnim osamosvajanjem in politično tranzicijo. "Dvojna tranzicija", prehod iz socialističnega v tržno gospodarstvo in iz regionalnega v nacionalno gospodarstvo,⁸³ je bila torej neločljivo povezana s še eno "dvojno tranzicijo", prehodom iz socialističnega družbenopolitičnega sistema v parlamentarno demokracijo in iz zvezne jugoslovanske republike v samostojno in neodvisno državo.

Blaž Babič

PRE-ELECTION ECONOMIC PROGRAMME OF THE DEMOS COALITION

S u m m a r y

The crisis that engulfed the Yugoslav and thus also Slovenian economy became increasingly serious towards the end of the 1980s. In the last quarter of 1989, inflation as the most evident sign of crisis turned into hyperinflation. It was evident that changes of the political as well as economic system were necessary. The aspirations for changes were largely brought about by the backwardness and lack of prospects that the previous regime and the former state exhibited especially in the last decade of their existence. In the beginning of 1990 the formation of the Slovenian political space was completed. The opposition unions and socio-political organisations transformed into classic political parties. The first multi-party democratic elections after World War II were called. Demos (the United Opposition) which, in its political programme, had argued for the independent and economically autonomous Slovenia, won the April 1990 elections. At the elections the parties - members of the Demos coalition - appeared with a joint programme as well as with their individual programmes. Namely, when Demos was established, the parties decided that each of them would preserve their own specific programme and organisational features. These specific features would also supposedly be evident from the submission of independent lists of candidates for the socio-political Assembly of the Republic of Slovenia. For all other posts in municipalities, the republic and the federation, joint candidates were presented.

After the elections it became evident that the party programmes had not significantly influenced the results of the elections. However, because all of the more important processes of economic transition had already been announced in the economic parts of the programmes of Demos parties (complete transition into market economy, restructuring of the economy, privatisation, denationalisation), we can conclude that Demos's victory at the elections did not only mean the beginning of the separation of the Slovenian economy from the Yugoslav economy - it also represented the end of the socialist economic system. The programmes involved a complete and final transition into market economy, at the same time rejecting any programmes of "slight distancing from Marxism". Simultaneously it turned out that many of the changes foreseen in the programmes were not feasible before the relations between the republics were redefined, either in the form of confederation or separation of the Republic of Slovenia, meaning the exclusion of the Slovenian economic system from the Yugoslav economic system. Therefore the separation of Slovenian economy and economic transition in Slovenia

⁸² Koga voliti, str. 47.

⁸³ Aleksander Lorenčič: Prva leta gospodarske tranzicije v Sloveniji. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2008, št. 2, str. 149-164.

went "hand in hand" with political separation and political transition. "Double transition" - the transition from the socialist into market economy and from regional into national economy - was inseparable from another "double transition": the transition from the socialist socio-political system into a parliamentary democracy and from a federal Yugoslav republic into an independent and autonomous state.

1.01
Prejeto 11. 2. 2009

UDK 33.025.28(497.4)"199"

Aleksander Lorenčič*

Pretvorba družbene lastnine v privatno - osrednji problem slovenske gospodarske tranzicije

IZVLEČEK

V članku avtor obravnava proces privatizacije v Sloveniji, ki se je pokazal kot osrednji problem slovenske gospodarske tranzicije po osamosvojitvi. Izpeljava privatizacije je bila - in še vedno je - predmet številnih razprav. Avtor namenja osrednjo pozornost procesu lastninjenja podjetij. Do velikih zapletov na tem področju je prišlo že pri samem sprejemanju ustrezne zakonodaje, kar je botrovalo številnim goljufijam in prispevalo k temu, da je prihajalo do tako imenovane "divje privatizacije". V razpravi so navedeni konkretni podatki o oškodovanju družbene lastnine in poteku privatizacijskega procesa.

Ključne besede: Slovenija, gospodarska tranzicija, privatizacija, lastninjenje

ABSTRACT

TRANSFORMATION OF PUBLIC PROPERTY INTO PRIVATE PROPERTY - FOCAL PROBLEM OF SLOVENIAN ECONOMIC TRANSITION

In the following article the author addresses the privatisation process in Slovenia, which turned out to be the key problem of Slovenian economic transition after the attainment of independence. The realisation of privatisation was - and still is - the subject of numerous debates. The author focuses particularly on the process of the privatisation of companies. Major difficulties in this area appeared already with the adoption of relevant legislation, giving rise to numerous frauds and contributing to the so-called "wild privatisation". This discussion includes actual information about the public property damage and the course of privatisation process.

Key words: Slovenia, economic transition, privatisation, ownership transformation

* Univ. dipl. zgodovinar, mladi raziskovalec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: aleksander.lorencic@inz.si

Privatizacija - pogoj za povečanje učinkovitosti gospodarstva

Privatizacija naj bi bila urejen in zakonit prenos lastninskih upravičenj od "ljudstva" - države in drugih javnih institucij na osebe civilnega prava - posameznike in družbe. Privatna lastnina naj bi izboljšala gospodarsko učinkovitost, zagotovila pravičnost pri razdelitvi bogastva in blaginje ter služila za odpravo enopartijskega sistema. Privatna lastnina in tržno gospodarstvo sta temelja stabilne politične demokracije, vendar pa je politična in gospodarska elita privatizacijo razumela predvsem kot priložnost za hitro povečanje svoje politične legitimnosti in bogastva. Tako je bila "prava" privatizacija le takšna, katere rezultat je bila njim ustrezna prerazdelitev bogastva in moči, podobno kot je za tuje investitorje "prava" privatizacija tista, ki jim omogoči poceni nakupe podjetij in velike dobičke.¹ Privatizacija je imela dvojno naravo. Pomembna je bila tako z gospodarskega kot tudi s političnega vidika. Zamenjava prevladujočega državnega lastništva in nadzora produkcijskih sredstev z razpršeno in raznoliko zasebno lastnino je bilo bistveno dejanje pri odpravi prejšnjega gospodarskega sistema. Razpršitev gospodarske moči pa je pomenila tudi razpršitev politične moči in konstruiranje demokratičnih institucij.²

Slovenska privatizacijska zakonodaja

Zakonsko je privatizacija gospodarstva potekala v nekaj korakih. Jeseni 1991 sta bila sprejeta zakona o privatizaciji stanovanj³ in denacionalizaciji.⁴ Tretji v nizu privatizacijskih zakonov pa je bil šele konec leta 1992 sprejeti Zakon o lastninskem preoblikovanju podjetij (ZLPP).⁵ To področje se je izkazalo za najbolj pereče in v razpravi bo ravno problemu lastninjenja in privatizaciji posvečena osrednja pozornost.

Začetki strukturnih premikov konec osemdesetih let ter oškodovanje družbene lastnine pred sprejetjem ustrezne zakonodaje

Na področju gospodarstva so se strukturni premiki v Sloveniji zgodili že konec osemdesetih let, kar je omogočila sprejeta zakonodaja na zvezni ravni. Najpomembnejši so bili Zakon o podjetjih,⁶ Obrtni zakon,⁷ Zakon o prometu in razpolaganju z družbenim kapitalom⁸ ter Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o podjetjih,⁹ ki je bil sprejet avgusta 1990. Slednji je med drugim določal ukinitve

¹ Jože Mencinger: Deset let pozneje: tranzicija - uspeh, polom ali nekaj vmes?. V: Gospodarska gibanja (dalje GG), 2000, št. 317, str. 25-42.

² John Eatwell: Iz tranzicije v evropsko povezovanje: oblikovanje prihodnosti srednje in vzhodne Evrope. Ljubljana 1996, str. 176.

³ Uradni list Republike Slovenije (dalje UL RS), 18/1991.

⁴ UL RS, 27/1991.

⁵ UL RS, 55/1992.

⁶ UL SFRJ, 77/1988.

⁷ UL SRS, 35/1988.

⁸ UL SFRJ, 84/1989.

⁹ UL RS, 46/1990.

delavskih svetov. Pristojnosti, ki jih je imel delavski svet, so se tako prenesle na skupščino podjetja, upravni odbor in na direktorja. Spremenjeni zakon iz leta 1990 je odpravil tudi ločitev med pravico do lastnine in pravico do upravljanja lastnine. Po novem je pravica do upravljanja izvirala le iz lastninske pravice. Omenjena zakonodaja je omogočila ustanavljanje zasebnih podjetij, privatizacijo obstoječih podjetij ter sprožila dva procesa, in sicer nastajanje malih ter drobljenje velikih podjetij. Iz strukture dodane vrednosti po dejavnostih je bilo razvidno zmanjševanje deleža industrije in povečevanje pomena storitvenega sektorja. V okviru industrijskega sektorja (rudarstvo, predelovalna industrija, oskrba z električno energijo, plinom in vodo ter gradbeništvo), ki je bil v dodani vrednosti leta 1990 udeležen z 41% (leta 1987 še 50%), so bili v najizrazitejšem upadanju gradbeništvo in predelovalna industrija ter rudarstvo. Storitveni sektor, ki je vključeval trgovino, turizem in gostinstvo, finančne in poslovne ter državne storitve, pa je imel že 54% delež (leta 1987 le 45%). Opazna je bila tudi sprememba v lastninski strukturi slovenskega gospodarstva, in to skoraj izključno na račun novonastalih podjetij, saj zakon o lastninjenju obstoječih družbenih podjetij še ni bil sprejet. Od aktivnih 13.309 podjetij konec leta 1991 je bilo 75% zasebnih, 19% družbenih ter 5,6% mešanih. Število zasebnih podjetij se je v enem letu povečalo za 90%, vendar pa je bila njihova teža v poslovnih rezultatih celotnega gospodarstva še razmeroma majhna. Ta podjetja so zaposlovala 2,7% celotnega števila delavcev, ustvarjala pa 7,3% celotnih prihodkov, njihova poslovna sredstva pa so pomenila 2,8% celotnih poslovnih sredstev slovenskega gospodarstva. Veliko bolj so na pomenu pridobila mešana podjetja, ki so v letu 1991 povečala število zaposlenih v strukturi od 8,2 na 9,4%, delež prihodkov od 12,4 na 14,3%, delež poslovnih sredstev pa od 8,6 na 9,8%. V celotni izgubi gospodarstva so družbena podjetja udeležena z 90%, mešana s 7% in zasebna s 3% deležem. Kljub tem premikom pa so bili skupni poslovni rezultati še vedno pretežno odvisni od družbenih podjetij, ki so ustvarjala 78% celotnega prihodka v gospodarstvu in so zaposlovala 88% delavcev. Z lastninskimi spremembami je bilo tesno povezano spreminjanje velikosti strukture podjetij. Vrzel malega gospodarstva, ki je bilo na nekaterih področjih konkurenčno, na drugih pa dopolnjujoče velikim podjetjem, se je v našem gospodarstvu v začetku devetdesetih let postopoma izpolnjevala. V letu 1991 se je podvojilo število aktivnih malih podjetij (ki so zaposlovala do 50 delavcev), tako da jih je bilo že 11.582 in so zaposlovala 36.569 delavcev ali 6,1% vseh zaposlenih. Mala podjetja so ustvarila 13,3% prihodka, 6,1% izgub ter kar 38% akumulacije vsega gospodarstva. Določeni pozitivni premiki so se kazali tudi v sektorju srednjih podjetij, predvsem v povečanju deleža zaposlenih ter izvoznih prihodkov.¹⁰

V času od leta 1990 do sprejema ZLPP konec leta 1992 so se torej mnoga podjetja statusno preoblikovala, dokapitalizirala ali reorganizirala na podlagi takratne jugoslovanske zakonodaje, in ker še v tem času država ni imela docela vzpostavljenega instituta nadzora nad statusnimi in premoženjsko-kapitalskimi spremembami podjetij, ki so imela družbeni kapital, je seveda bila velika možnost zlorab. Za to obdobje je tako lahko prihajalo do tako imenovane "divje privatizacije".¹¹ Medtem pa ko so posamezni teoretiki in vlada razmišljali, ali bi bilo

¹⁰ Urad za makroekonomske analize in razvoj (UMAR), Delovni zvezek, 1992, št. 2, str. 26-29.

¹¹ Lastninsko preoblikovanje slovenskih podjetij. Poročilo o delu Agencije RS za prestrukturiranje in privatizacijo. Ljubljana 1999 (dalje Lastninsko preoblikovanje slovenskih podjetij), str. 100.

bolje delavcem preprosto razdeliti delnice v tovarnah ali pa jim omogočiti njihov nakup z dolgoročnimi krediti, pa se je po mnenju Alenke Žnidaršič Kranjc družbena lastnina "izničevala, razprodajala, razgrabljala ali kar kradla - titular lastnine je postajal znan".¹²

Zaradi zapletov in dolgotrajnega sprejemanja privatizacijske zakonodaje sta bili decembra 1990 ustanovljeni dve državni ustanovi, da bi nadzorovali in urejali izvajanje privatizacije v Sloveniji in pomagali pri njej. Agencija Republike Slovenije za prestrukturiranje in privatizacijo je spremljala in nadzirala proces, pripravljala navodila, potrjevala privatizacijske programe ter kasneje opravljala tudi revizijske postopke za obdobje pred ZLPP. Sklad Republike Slovenije za razvoj je prestrukturiral podjetja. Postal je tudi lastnik podjetij, lahko se je pogajal in podpisoval prodajne pogodbe. Preden je bila sprejeta privatizacijska zakonodaja, je Sklad za razvoj tudi prejemal izkupiček od prodaj in ga vlagal naprej. Privatizacije, ki so bile izvedene pred sprejetjem ZLPP, so se izvajale po jugoslovanskih zakonih. Ti zakoni so dajali delavskim svetom in upravi podjetij možnost, da se privatizirajo ali pa ne. V tem okviru ni bil mogoč aktiven pristop k privatizaciji in nobena državna ustanova ni mogla zahtevati, da se določeno podjetje privatizira. Privatizacije, ki so potekale pred sprejetjem ZLPP, so bile izvedene po Zveznem zakonu o družbenem kapitalu in Zakonu o podjetjih. Zakon je dajal podjetjem (to je delavskim svetom in vodstvu) pravico, da se odločijo, ali bi se privatizirala ali ne. V tem okviru ni bila možna privatizacija podjetij proti njihovi volji. Že leta 1991 se je pokazalo, da je stara jugoslovanska zakonodaja neustrezna. Sprejeta so bila dopolnila k zakonu, da bi upravi in delavcem preprečili kupovanje podjetij po izjemno nizkih cenah. Dodaten nadzor nad procesom je vlada zaupala Agenciji za prestrukturiranje in privatizacijo. Po drugi polovici 1992 je bilo praktično za vse transakcije pred registracijo na sodišču potrebno pisno soglasje Agencije. V enem letu je bilo pregledanih približno 1000 primerov in skoraj 800 je bilo odobrenih. Večinoma je šlo za reorganizacijo podjetij v družbeni lasti in delne privatizacije s prodajo dela sredstev ali delnic. Pogosto pa so taki posli predstavljali prve korake pri celoviti privatizaciji velikih podjetij.¹³

Konec leta 1992 sprejeti ZLPP se je do problematike divjega lastninjenja opredelil v 48. členu, ki se je glasil: "Pred začetkom preoblikovanja se v podjetjih ali v od njih odvisnih ali povezanih podjetjih, ki so se v času od 1. januarja 1990 do uveljavitve tega zakona, to je 5. decembra 1992 kakorkoli statusno preoblikovala, reorganizirala, brezplačno prenašala družbeni kapital ali ustanavljala in vlagala v nova podjetja, ali so prenašala posamezne poslovne funkcije na druga podjetja, opravi finančni, računovodski in pravni pregled ter preverjanje zakonitosti in pravičnosti poslovanja (v nadaljnjem besedilu: postopek revizije), če obstaja utemeljen sum, da je pri tem prišlo do oškodovanja družbene lastnine".¹⁴ Leta 1995 je bila na podlagi Zakona o spremembah in dopolnitvah zakona o Agenciji RS za plačilni promet, nadziranje in informiranje¹⁵ ustanovljena Agencija RS za revidiranje last-

¹² Alenka Žnidaršič Kranjc: Privatizacija ali zakonita kraja: divja privatizacija, načrtovana kraja, neznanje ali slovenska nevoščljivost?. Postojna 1994 (dalje Žnidaršič Kranjc, Privatizacija ali zakonita kraja).

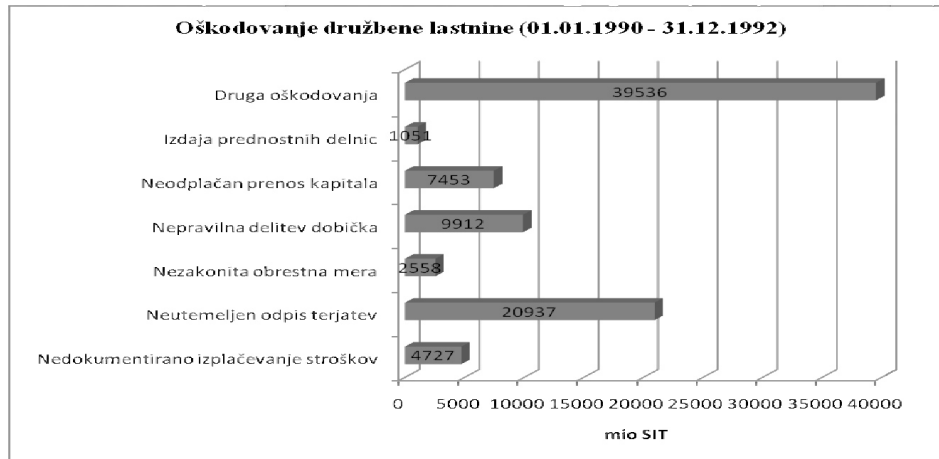
¹³ Agencija Republike Slovenije za prestrukturiranje in privatizacijo, Poročilo o lastninskem preoblikovanju podjetij. Ljubljana 1997 (dalje Agencija), str. 10-11.

¹⁴ UL RS, 55/1992, § 48.

¹⁵ UL RS, 58/1995.

ninskega preoblikovanja podjetij (dalje Agencija za revidiranje), ki je opravljala revizijske postopke podjetij. Agencija je delovala vse do 1. avgusta 2004, ko je po Zakonu o ukinitvi Agencije RS za revidiranje lastninskega preoblikovanja podjetij¹⁶ prenehala obstajati.

Graf 1: Oškodovanje družbene lastnine, ugotovljeno v postopkih revizije lastninskega preoblikovanja za obdobje od 1. 1. 1990 do 31. 12. 1992, po stanju na dan 31. 7. 2004 (klasifikacija je narejena, kot predvideva drugi odstavek 48. člena ZLPP¹⁷)

Vir: Zadnje poročilo o delu Agencije za revidiranje na dan 31. 7. 2004, str. 8-9.

V obdobju od 1. januarja 1990 do 31. decembra 1992 je prišlo po podatkih Agencije za revidiranje do oškodovanja družbene lastnine v vrednosti 86.174 milijonov takratnih slovenskih tolarjev. Sama številka nam seveda pove izjemno malo. S pomočjo izračuna oziroma revalorizacije denarnega zneska¹⁸ pa pridemo do zelo zanimive vsote. Vrednost zgoraj omenjenega revaloriziranega zneska na dan 2. oktobra 2008 znaša 1.238.454.581,87 EUR.¹⁹ Pri izračunu se upošteva gibanje indeksov cen v obravnavanem obdobju, ki so bili merilo inflacije. Znesek je visok, posebej če predpostavimo, da vsa oškodovanja in kazniva dejanja niso bila odkrita. Naj samo informativno dodamo, da je proračun Republike Slovenije za leto 1992²⁰ znašal dobrih 174 milijard slovenskih tolarjev oziroma dobri 2,5 milijarde evrov (revaloriziran znesek).²¹ Vsekakor si je majhen del prebivalstva v tem

¹⁶ UL RS, 80/2004.

¹⁷ UL RS, 55/1992, § 48.

¹⁸ Izračun preverljiv na strani: Statistični urad RS: Revalorizacija denarnih zneskov, http://www.stat.si/indikatorji_preracun_reval.asp, 2. 10. 2008.

¹⁹ Za začetni datum pri izračunu revaloriziranega zneska je vzet 31. 12. 1992.

²⁰ Zakon o proračunu RS za leto 1992. V: UL RS, 16/1992.

²¹ Znesek 2,5 milijarde EUR je vrednost, ki je dobljena s izračunom oziroma revalorizacijo denarnega zneska z začetnim datumom 31. 12. 1992. V kolikor vzamemo kot začetno vrednost 1. 1. 1992, je preračunana vrednost še veliko višja. Ta znaša 4,7 milijarde EUR (vzrok je v inflaciji). Izračun je bil narejen na dan 2. 10. 2008.

obdobju zelo opomogel. Največja oškodovanja so bila posledica neutemeljenega odpisa terjatev, nepravilne delitve dobička ter neodplačanega prenosa kapitala.²²

Počasno oblikovanje koncepta Zakona o lastninskem preoblikovanju podjetij in potek lastninjenja

Na prvih strankarskih volitvah v Sloveniji aprila 1990 je zmagala koalicija Demos.²³ Z imenovanjem Demosove vlade maja 1990 se je začel proces dejanskega trganja slovenskega gospodarstva od jugoslovanskega, ki je trajal do decembra 1991. Daleč največ težav je imela vlada ravno pri preurejanju gospodarskega življenja in pri sprejemanju zakonodaje, potrebne za prehod v tržno gospodarstvo. Zapletlo se je pri sprejemanju zakona o privatizaciji podjetij. Podpredsednik vlade in odgovoren za gospodarstvo dr. Jože Mencinger je preobrazbo gospodarstva iz socialističnega v kapitalističnega in privatizacijo zastavil precej socialno, pa tudi gospodarno. Menil je, da privatizacija ne sme biti sama sebi namen, in da je ne bi razumeli le kot politično dejanje, temveč bi moralo gospodarstvo s tem postati učinkovitejše. Breme prehajanja iz enega v drug gospodarski sistem naj bi po njegovem nosili premožnejši. S tem pa se številni v Demosu niso strinjali. Mencinger je zato junija 1990 skupščini predložil prvi predlog privatizacijskega modela. Po tem predlogu naj bi podjetje upravljali tisti, ki bi odkupili desetino njegove vrednosti, hkrati pa je nasprotoval zastonjski razdelitvi premoženja. Mencinger je takratnim vodstvom podjetij, tako imenovanim rdečim direktorjem, tudi naprej zaupal vodstvo podjetij. Zaradi tega so ga kritizirali zlasti v vrstah Demosa, češ da ščiti "rdeče direktorje" in da s svojimi pogledi na gospodarski način tranzicije in osamosvajanja ne kaže zadostnega navdušenja nad osamosvojitvijo.²⁴ Slovenska vlada je osnutek Zakona o privatizaciji podjetij sprejela 18. oktobra 1990. Januarja 1991 ga je tako imenovana Mencingerjeva skupina nekoliko spremenila, vendar so njegovi temeljni poudarki ostali. Osnutek so poimenovali Mencingerjev model delavskega oziroma menedžerskega odkupa. Njegovo bistvo pa je bilo, da so nosilci privatizacije v podjetjih zaposleni delavci ter nosilci vodilnih upravljalških funkcij. Njim je bilo prepuščeno, da sami izbirajo zanje najugodnejši način privatizacije. Mencinger je 19. marca 1991 ob predstavitvi osnutka zakona v skupščini dejal, da se poddržavljenju ne bo mogoče povsem izogniti, saj v zasebni lasti ni dovolj denarja. Poleg tega pa so obstajala velika podjetja, ki jih nihče ne bo hotel kupiti.²⁵ Z Mencingerjem se ni strinjal predvsem

²² V članku Aleksandra Lorenčiča: Prva leta gospodarske tranzicije v Sloveniji. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2008, št. 2, str. 149-164, v tabeli 1 na strani 157 pred vrednostmi realne letne stopnje rasti BDP-ja v % v obdobju recesije 1990-1992 manjka predznak minus, prav tako izračun proračuna za leto 1992 (stran 160) ne prikaže relevantne slike. Vrednost v EUR je namreč preračunana po tečaju 239,640 SIT. Bolj ustrezno sliko dobimo z revalorizacijo denarnega zneska proračuna, kot jo avtor predstavi v tem članku!

²³ Demos - Demokratično opozicijo Slovenije - je 4. 12. 1989 formaliziral sporazum naslednjih strank oziroma zvez: Slovenske demokratične zveze, Socialdemokratske zveze Slovenije, Slovenskih krščanskih demokratov in Slovenske kmečke zveze.

²⁴ Zdenko Čepič: Privatizacija gospodarstva. V: Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848-1992. Ljubljana 2005 (dalje Čepič, Privatizacija gospodarstva), str. 1304-1306.

²⁵ Jože Prinčič, Neven Borak: Iz reforme v reformo: slovensko gospodarstvo 1970-1991. Ljubljana 2006 (dalje Prinčič, Borak, Iz reforme v reformo), str. 594-613.

predsednik vlade Lojze Peterle, ker bi po njegovem gospodarstvo ostalo v rokah nekdanjih, tako imenovanih komunističnih direktorjev oziroma menedžerjev. Peterle je zato iskal drug način privatizacije, predvsem takšnega, na podlagi katerega bi odstranili dotedanje direktorje. Privatizacija naj bi bila po njegovem mnenju način odprave tako imenovanega direktorskega socializma, ki ga je z reformo podjetij uvedel predsednik jugoslovanskega Zveznega izvršnega sveta Ante Marković in po katerem so številni ustanavljali podjetja tudi brez potrebnega kapitala za delovanje podjetja in pogosto postali direktorji sami sebi.²⁶ Odnosi so se še poslabšali, ko je vlada kot gospodarskega svetovalca najela ameriškega ekonomista, profesorja na Harvardu, Jeffreyja Sachsa. Ta se je v pripravo privatizacijske zakonodaje vključil marca 1991. Med drugim je bil tudi svetovalec Anteja Markovića. Rezultat tega so bili namreč še poslabšani odnosi v koaliciji in celo odstop podpredsednika vlade dr. Jožeta Mencingerja in finančnega ministra dr. Marka Kranjca. Pokazalo se je, da je prišlo v koaliciji do spopada dveh povsem različnih gospodarsko-političnih konceptov, ki sta jih na zunaj posebej dajala dr. Jože Mencinger ter ameriški ekonomist dr. Jeffrey Sachs.²⁷ Ta je prišel v stik s slovensko vlado s posredovanjem dr. Janeza Drnovška konec leta 1990, nato pa ga je vlada najela kot svetovalca. Dejstvo je bilo, da je Sachsu bilo veliko do tega, da vsaj v eni državi pokaže uspešnost svojega modela, saj je doživel neuspehe v drugih post-socialističnih državah. Slovenija pa je bila kot majhna in relativno razvita mnogo bolj obvladljiva in zato primerna za "eksperiment". Sachsova ekipa se je celo odrekla honorarju, čeprav so stroški za njegovo delo slovensko vlado kljub temu stali nekaj sto tisoč dolarjev.²⁸ V sporu teh dveh različnih konceptov je šlo za to, da je prva stran videla temeljni problem slovenskega gospodarstva v makroekonomskem področju, dajala prednost postopnemu preoblikovanju gospodarske ureditve, nasprotovala takojšnji uvedbi slovenskega denarja in razbitju Ljubljanske banke. Druga stran, ki ni bila obremenjena s hipoteko jugoslovanskega ekonomskega sistema, je predlagala hiter skok v kapitalizem s sočasno izvedbo najpomembnejših ekonomskih ukrepov, se pravi zamenjavo denarja, rekonstrukcijo gospodarstva, sanacijo bančnega sistema, privatizacijo in finančno ozdravitev podjetij. Temeljni problem je videla v družbenih podjetjih in se opredeljevala za razbitje Ljubljanske banke. Sachs je skupaj še z enim tujim ekonomskim strokovnjakom, Davidom Liptonom, za vlado napisal program gospodarske osamosvojitve in prestrukturiranja slovenskega gospodarstva. Avtorja sta se zavzela za dva načina privatizacije. Pri manjših podjetjih naj bi približno 60% družbenega premoženja prišlo v last enega ali manjše skupine lastnikov. Lastnik približno 40% pa bi postala država, ki bi lahko ta delež po končani privatizaciji prodala. Velika podjetja pa naj bi se lastninila prek investicijskih skladov. Pri denacionalizaciji sta odsvetovala vrnitev v naravi. Pripravo novega privatizacijskega predloga je prevzela skupina pri republiškem sekretariatu za družbeno planiranje pod vodstvom ministra Igorja Umeka.²⁹ Na koncu je pri privatizaciji po številnih kompromisih in dopolnilih zakona prevladal neke vrste vmesni model med Mencingerjevim in Sachsovim. De-

²⁶ Čepič, *Privatizacija gospodarstva*, str. 1305.

²⁷ Prinčič, Borak, *Iz reforme v reformo*, str. 594-613.

²⁸ Božo Repe: *Slovenci v osemdesetih letih*. Ljubljana 2001 (dalje Repe, *Slovenci v osemdesetih*), str. 78-79.

²⁹ Prinčič, Borak, *Iz reforme v reformo*, str. 594-613.

loma tudi zato, ker Sachsove zamisli o enkratni, ne pa postopni izvedbi privatizaciji ni bilo mogoče realno uresničiti in ker se procesa osamosvajanja ni dalo izvesti po zamišljenem idealnem modelu.³⁰ Vlada je bila deležna hudih kritik. Očitali so ji, da je osamosvajanje podredila političnim interesom in da zapostavlja domačo stroko. Najbolj neposredni in neprizanesljivi kritiki so bili vodilni domači ekonomisti. Aleksander Bajt je vladi zameril, da se je, namesto da bi odpravila težave pri gospodarjenju s kapitalom in njegovim oblikovanjem, zapletla v "mukotrpne procese oktroiranja privatizacije in denacionalizacije". Po njegovem je s tem dokazala, da šteje zasebno obliko lastnine za najpomembnejši produkcijski dejavnik. S tem pa je "vlekla za nos same sebe in se hotela pred svetom postaviti, kako napredna in radikalna je", hkrati pa je pred problemi, katerih rešitev je bila mnogo pomembnejša za učinkovitost gospodarjenja, "samovoljno tiščala glavo v pesek". Mlajši rod ekonomskih strokovnjakov, kot je na primer Ivan Ribnikar, je vladi oponesel, da nadaljuje z zapostavljanjem domače stroke. Prejšnja oblast je pritegnila drugo- in tretjerazredne ter "priučene" ekonomiste, ki so se "spoznali na vse" in razlagali "nekaj, česar ni bilo mogoče razumeti". Nova oblast pa je novačila tuje ekonomiste, ki so v Ljubljani in Beogradu prodajali in "pripovedovali stvari", ki jih je bilo mogoče poiskati v učbeniku prvega letnika Ekonomske fakultete v Ljubljani.³¹ Nekateri so bili mnenja, da je bila močna politizacija vprašanja lastninskega prestrukturiranja posledica dveh dejavnikov. Prvi je bil pomanjkljiva koordinacija v vladi pri nastajanju njenega prvega predloga o privatizaciji, ki ga je celo sama umaknila, drugi dejavnik pa je bil, da se je skušal izvesti prehod na novi sistem, upoštevajoč okvire starega sistema.³² Zanimivo je mnenje Jožeta Mencingerja o dogajanju in sporih okrog privatizacije ter njegovem odnosu do takratnega premiera Lojzeta Peterleta leta 1991. V intervjuju v časniku Mladina leta 2006 je dejal: "Ko sem zaradi sporov o privatizaciji odstopil, sem bil nanj sicer jezen, zdaj pa na to gledam drugače. Sam sem z odstopom naredil edino možno stvar. Začeti trditi, da je nekaj zeleno, če sem verjel, da je modro, nisem mogel, časi za prepire niso bili pravi, vse, kar je bilo mogoče za osamosvojitve narediti na makroekonomski ravni, je bilo do aprila narejeno, največ po zaslugi Marka Kranjca, v operativnih stvareh pa je bil moj naslednik Ocvirk mnogo boljši. Sicer pa imam na takratno vlado, ki jo je Peterle vodil zelo demokratično, dobre spomine. Bili smo skupina političnih amaterjev, ki so poskušali nekaj narediti, ne da bi prav dobro vedeli, kaj in kako, in bili smo povsem neodvisni od strank. Sam sem bil na primer član zdajšnje, takrat Tomšičeve vlade, a mi nikoli niti na kraj pameti ni padlo, da bi kogarkoli v stranki vprašal, kaj naj naredim. Res pa je, da tudi stranke niso prav vedele, kaj početi z oblastjo".³³

Zakon o lastninskem preoblikovanju podjetij pa je Skupščina Republike Slovenije sprejela šele 11. novembra 1992 po več kot dveletnem usklajevanju, po številnih razpravah na strokovnih, političnih, teoretičnih in drugih ravneh.³⁴ Bil je

³⁰ Repe, Slovenci v osemdesetih letih, str. 79.

³¹ Prinčič, Borak, Iz reforme v reformo, str. 594-613.

³² Rasto Ovin: Komentar k privatizacijskim razpravam o privatizaciji. V: Bilten EDP, 1992, št. 4, str. 17-25.

³³ Intervju z dr. Jožetom Mencingerjem. V: Mladina, št. 46, 10. 11. 2006, str. 36-40.

³⁴ Rado Bohinc: Ureditev privatizacije po veljavni slovenski zakonodaji. V: Privatizacija na Slovenskem 1990-1992. Ljubljana 1993, str. 7.

kompromis med različnimi strokovnimi koncepti in političnimi interesi. Zakon je določal, kolikšen delež družbenega premoženja oziroma kapitala morajo podjetja prenesti na kakšen sklad, državljanom pa je po starostnem ključu dodelil tako imenovane lastninske certifikate, ki so bili poimenski in neprenosljivi in so jih lahko zamenjali za delnice lastninjenih podjetij.³⁵ Zelo zanimivo je zgodbo o lastniških certifikatih opisal dr. Franc Zagožen, poslanec že v prvem Državnem zboru Republike Slovenije leta 1992, ki je dejal, da so v tistem času tako ekonomisti kot politiki ljudem dopovedovali, da lastniški certifikati oziroma delnice, ki so jih imeli, niso nič vredni in posledica tega je bila, da so ljudje le-te veselo prodajali. To pa so seveda izkoristili tisti, ki so se zavedali, da so lastniški certifikati oziroma delnice imele svojo vrednost. Po Zagožnu je stvar bila takšna: "... ali nam gre gospodarstvo k vragu ali pa bodo vrednosti tistih delnic naraščale".³⁶ Sprejeti zakon je imel namero karseda uspešno izboljšati tisto, kar je bilo v prvih dveh predlogih najbolj kritizirano. Tako si je prizadeval, da bi preprečeval "divje privatizacije" s strani menedžerjev podjetij in čezmerno državno lastništvo, kar bi državi lahko uspelo prek privatizacijskega ali prek državnih investicijskih skladov. Večjo vlogo v privatizacijskem procesu je dajal zaposlenim in drugim državljanom.³⁷ Glavni cilj ZLPP je bil spremeniti vsa podjetja v družbeni lasti v podjetja z dobro določenimi lastninskimi pravicami v obliki delniških družb in družb z omejeno odgovornostjo in je združeval elemente dveh različnih pristopov - decentraliziran pristop, pri katerem večina pobud in odločitev prihaja iz podjetij, in množično privatizacijo dela delnic podjetij, tako da se jih razdeli državljanom v zameno za certifikate. Zakon je predvidel sedem metod, ki so bile kombinacija brezplačne razdelitve in komercialnih privatizacijskih metod.³⁸ Osnovni model privatizacije po ZLPP je torej predvidel sistem "20% + 20% + 20% + 40%", kar je pomenilo, da se je 20% preneslo na paradržavna Pokojninski in Odškodninski sklad, 20% se je preneslo na zasebno upravljane privatizacijske sklade (PID-e), ki so sami zbrali lastniške certifikate od državljanov, 20 % se je pod ugodnimi pogoji zamenjalo za lastniške certifikate notranjih lastnikov (menedžerjev, zaposlenih in bivših zaposlenih), 40 % pa se je lahko alternativno namenilo za odkup s strani notranjih lastnikov pod ugodnimi pogoji, za zamenjavo z lastniškimi certifikati državljanom prek javnih prodaj delnic, za zamenjavo z lastniškimi certifikati zbranimi v PID-ih ali za odkup s strani strateških partnerjev.³⁹

³⁵ Čepič, *Privatizacija gospodarstva*, str. 1306.

³⁶ Izjava dr. Franca Zagožna. V: Informativna oddaja Omizje (Ko se decembra zgosti čas ...), TVS 1, 26. 12. 2007. Ogled možen na internetni strani: RTV SLO: http://www.rtvlo.si/modload.php?&c_mod=rtvoddaje&op=web&func=read&c_id=175, 8. 1. 2008.

³⁷ Franjo Štiblar: *Privatization in Slovenia*. V: *Slovenia - A small Country in the Global Economy*. Ljubljana 1993, str. 181-191.

³⁸ Agencija, str. 14-27.

³⁹ Marko Simoneti et al.: *Spremembe v strukturi in koncentraciji lastništva ter poslovanje podjetij po razdelitveni privatizaciji v Sloveniji v razdobju 1995-99*. Ljubljana 2001 (dalje Simoneti et al., *Spremembe v strukturi*), str. 6.

Slika 1: Eden izmed časopisnih oglasov, ki je nagovarjal državljane, da vložijo svoje certifikate v pooblaščenke investicijske družbe.

DENAR ZA VAŠ CERTIFIKAT?

KOLIKO:

Vložen lastniški certifikat	zajamčena odkupna cena
100.000 SIT	najmanj 28.200 SIT
200.000 SIT	najmanj 56.700 SIT
250.000 SIT	najmanj 71.100 SIT
300.000 SIT	najmanj 85.200 SIT
350.000 SIT	najmanj 99.600 SIT
400.000 SIT	najmanj 114.800 SIT

KDAJ:
TAKOJ:

ko bodo delnice prvih dveh investicijskih družb AKTIVA AVANT uvrščene v kotacijo na borzi. Zaveza za odkup velja za prvih 30 dni po začetku kotacije.

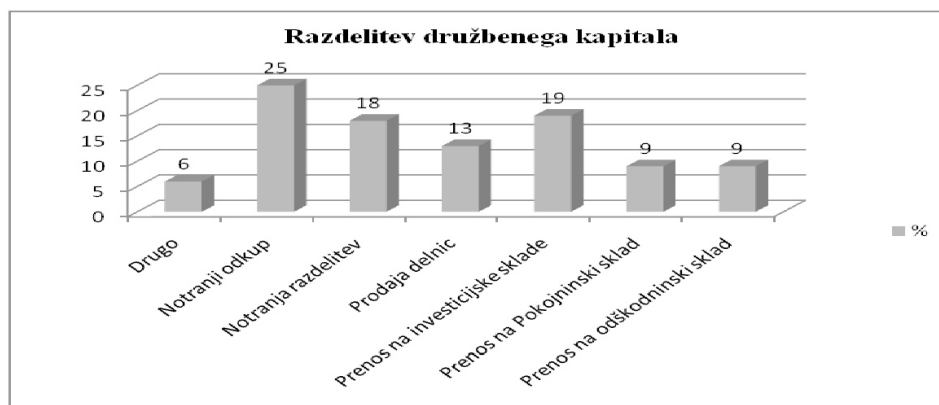
KAKO:

Vložite certifikat še danes. Vpisna mesta so vse pošte v Sloveniji. Ne odlašajte, smo edini, ki Vam še danes zagotavljamo najmanjšo odkupno vrednost za certifikat. Ponudba velja le za investicijska sklada AKTIVA AVANT I in II.

AKTIVA
 POOBlašČENE INVESTICIJSKE DRUŽBE
 AKTIVA POKUP D.O.O. - WORLD TRADE CENTER,
 DUNAJSKA 156, 61000 LJUBLJANA
INFORMACIJE
 TEL.: 061 1687 200

Vir: Delo, št. 213, 14. 9. 1994, str. 17.

Graf 2: Razdelitev družbenega kapitala po metodah lastninskega preoblikovanja (v odstotkih)

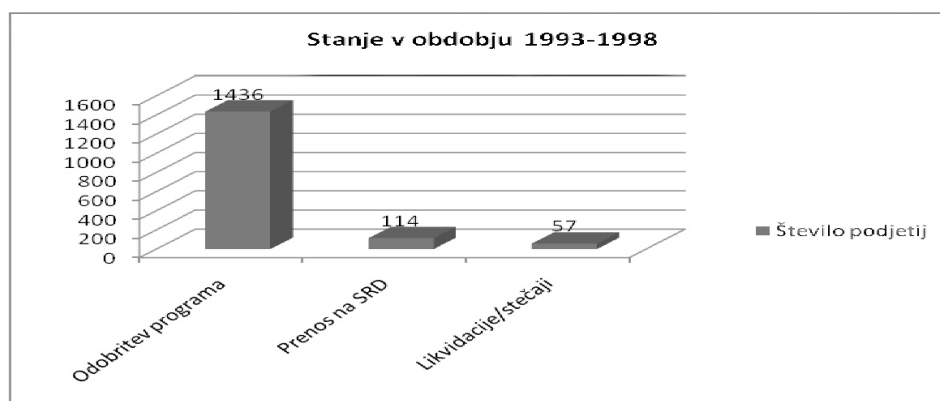

Vir: Alenka Žnidaršič Kranjc: Investicijski skladi v Sloveniji - (ne)uspeh in za koga. Postojna 1999, str. 46.

Iz grafa 2 je razvidno, da je bil notranji odkup najpogostejša metoda lastninskega preoblikovanja, saj je bilo kar 25% družbenega kapitala razdeljenega po tej metodi. Sledi ji prenos na investicijske sklade in notranja razdelitev, s katerima

je bilo razdeljeno 19 oziroma 18% družbenega kapitala. Poudariti je treba, da je bilo praktično uporabljenih pet metod lastninskega preoblikovanja, kajti le eno podjetje se je odločilo za metodo prodaje vseh sredstev, pa še to tega ni izvedlo. Število vseh podjetij je bilo 1371 in le-ta so se najpogosteje odločala za prenos delnic na sklade, interno razdelitev ter notranji odkup. Prenos delnic na sklade je bila obvezna metoda zakona o ZLPP, vendar približno 3% podjetij ni preneslo svojih delnic na sklade, ker so izkoristila kupnino namesto delnic. Nadalje je bilo nekaj podjetij, ki so se lastninila po Zakonu o zadrugah,⁴⁰ pri čemer prav tako niso imela obveznega prenosa delnic na sklade in so jih prenesla le v primeru, ko niso izkoristila lastninjenja 40% kapitala z javno prodajo delnic. Metodi interne razdelitve in notranjega odkupa sta bili uporabljene pri večini podjetij. Metodo interne razdelitve je uporabilo 96,57% podjetij, metodo notranjega odkupa pa 91,39% podjetij. Ti dve metodi sta bili najpogostejše izbrani zato, ker so upravičenci interne razdelitve in notranjega odkupa delnice lahko kupili s petdeset odstotnim popustom in so se s tem sočasno izognili vstopu zunanjih lastnikov.⁴¹ Junija 1993 pa je Državni zbor sprejel Zakon o spremembah in dopolnitvah Zakona o lastninskem preoblikovanju podjetij.⁴² V Sloveniji je torej bila izvedena tako imenovana razdelitvena privatizacija. Ta je obsegala interne razdelitve in odkupe zaposlenih ter obvezne prenose na sklade. Zagovorniki razdelitvene privatizacije so trdili, da sta njeni glavni prednosti za države na prehodu hitrost prenosa velikega dela gospodarstva na zasebni sektor in oživljanje trga kapitala. Razdelitvena privatizacija je v Sloveniji zajela neposredno velik del nefinančnega sektorja, posredno pa je vplivala na skoraj celotno gospodarstvo.⁴³

Graf 3: Prva soglasja Agencije ter prenosi družbenega kapitala podjetij na SRD in likvidacije/stečaji podjetij, ki niso pridobila prvega soglasja v obdobju 1993-1998

Vir: Lastninsko preoblikovanje slovenskih podjetij, Poročilo o delu Agencije RS za prestrukturiranje in privatizacijo, Ljubljana 1999, str. 82.

⁴⁰ UL RS, 13/1992.

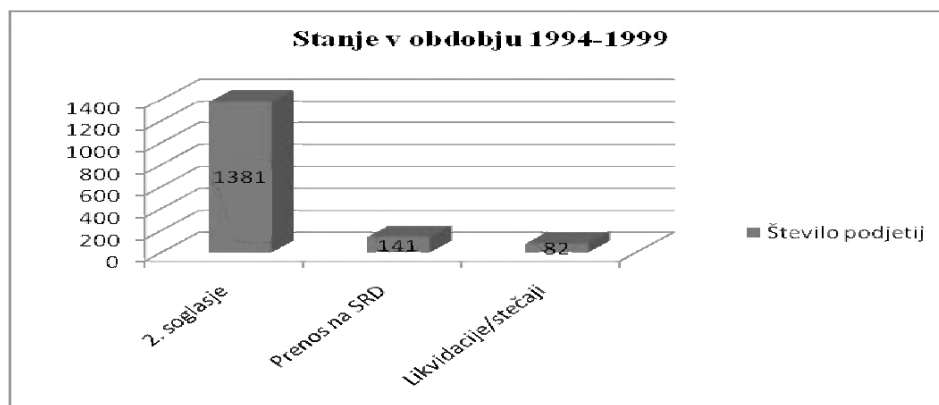
⁴¹ Lastninsko preoblikovanje slovenskih podjetij, str. 88 in 138.

⁴² UL RS, 31/1993.

⁴³ Simoneti et al., Spremembe v strukturi, str. 10-11.

Podjetja so lahko do konca leta 1994 avtonomno pripravila programe lastninjenja in jih poslala v odobritev vladni Agenciji za prestrukturiranje in privatizacijo. Do 31. julija 1998 je prejelo prvo soglasje k programu 1.436 podjetij s celotnim kapitalom otvoritvene bilance 1.148,3 milijarde tolarjev, od tega 7.847 milijarde tolarjev družbenega kapitala. 114 podjetij je bilo prenesenih na Sklad za razvoj oziroma kasnejšo Slovensko razvojno družbo (SRD), 57 pa jih je bilo likvidiranih oziroma so izpolnila pogoje za stečajni postopek. Lastninsko preoblikovanje je s pridobitvijo drugega soglasja (za vpis v register gospodarskih družb) do leta 1999 končalo 1.381 podjetij, 141 podjetij pa je bilo prenesenih na SRD, v 82 podjetjih pa je bil uveden stečajni ali likvidacijski postopek. Na dolgotrajnost postopka je zelo vplivalo reševanje številnih problemov tranzicije.⁴⁴

Graf 4: Izdana druga soglasja k lastninskemu preoblikovanju v letih 1994-1999 ter prenosi družbenega kapitala podjetij na SRD in likvidacije/stečaji podjetij, ki niso pridobila drugega soglasja

Vir: Lastninsko preoblikovanje slovenskih podjetij, Poročilo o delu Agencije RS za prestrukturiranje in privatizacijo, Ljubljana 1999, str. 83.

Po zaključku lastninskega preoblikovanja

Proces lastninskega preoblikovanja je trajal šest let.⁴⁵ V začetku maja 1998 je namreč stopil v veljavo Zakon o zaključku lastninjenja in privatizaciji pravnih oseb v lasti Slovenske razvojne družbe,⁴⁶ ki je določil prehod iz decentralizirane v centralizirano obliko privatizacije. Ta oblika privatizacije je doletela podjetja, ki se sama niso uspela lastninsko preoblikovati. Treba pa je poudariti, da so v šest let trajajočem procesu lastninsko preoblikovanje izvedla skoraj vsa podjetja z družbenim kapitalom. Le manjše število podjetij zaradi lastne neaktivnosti ali drugih objektivnih vzrokov ni opravilo lastninjenja po ZLPP. Z lastninskim preobliko-

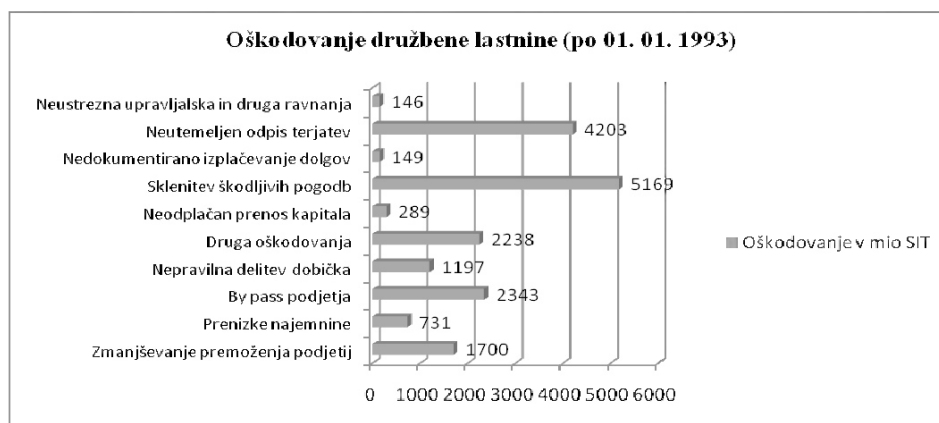
⁴⁴ France Križanič, Žan Oplotnik: Ekonometrična ocena vpliva zaključka procesa lastninskega preoblikovanja podjetij na investiranje in dinamiko prilivov tujega kapitala v Slovenijo. V: GG, 10/1999, št. 309 (dalje Križanič, Oplotnik, Ekonometrična ocena), str. 25-35.

⁴⁵ Lastninsko preoblikovanje slovenskih podjetij, str. 81.

⁴⁶ UL RS, 30/1998.

vanjem slovenskih podjetij z družbenim kapitalom je bil leta 1999 končan del preobrazbe gospodarstva. Proces je bil zelo pomemben in je spremenil vse vidike slovenskega gospodarstva in odnos širše javnosti do kapitala in tržne naravnosti. Lastninska preobrazba podjetij je pripomogla k oblikovanju učinkovito vodenih in tržno naravnanih podjetij.

Graf 5: Oškodovanje družbene lastnine, ugotovljeno v postopkih revizije po 1. januarju 1993, po stanju na dan 31. julij 2004 (klasifikacija je narejena, kot predvideva drugi odstavek 48. člena ZLPP⁴⁷)

Vir: Zadnje poročilo o delu Agencije za revidiranje na dan 31. 7. 2004, str. 12-13.

V obdobju od 1. januarja 1993 do 31. julija 2004 je bilo v postopkih opravljene revizije Agencije za revidiranje ugotovljeno, da je prišlo do oškodovanja družbene lastnine v vrednosti 8820 milijonov takratnih slovenskih tolarjev. S pomočjo izračuna oziroma revalorizacije denarnega zneska znaša vrednost zgoraj omenjenega revaloriziranega zneska na dan 2. oktobra 2008 42.325.988,98 EUR. Pri izračunu se upošteva gibanje indeksov cen v obravnavanem obdobju, ki so bili merilo inflacije. Do največjih zlorab je prišlo zaradi sklepanja škodljivih pogodb, ustanavljanj by pass podjetij, neutemeljenega odpisa terjatev ter zmanjševanja premoženja podjetij. Iz podatkov je razvidno, da je do največjih zlorab prihajalo v obdobju od 1. januarja 1990 do konca leta 1992, kar je popolnoma razumljivo. V tistem obdobju še ni bila sprejeta ustrezna zakonodaja, kar so nekateri s pridom izkoriščali. ZLPP je bil sprejet šele konec leta 1992. Kot je razvidno iz grafa 5, je prihajalo do zlorab še tudi po sprejetju zakona, ampak v veliko manjši meri.⁴⁸ Seveda pa po vsej verjetnosti v revizijskih postopkih vse nepravilnosti niso bile odkrite.

Z zaključkom procesa lastninskega preoblikovanja podjetij je bil končan prvi del tranzicijskega procesa, katerega namen je bilo pridruževanje Slovenije splošnim svetovnim trendom in gospodarskim tokovom ter vključevanje v integracijske

⁴⁷ UL RS, 55/1992, § 48.

⁴⁸ Agencija RS za revidiranje lastninskega preoblikovanja podjetij: Zadnje poročilo o delu agencije za revidiranje na dan na dan 31. 7. 2004, <http://www.arlpp.gov.si/aktualno.htm>, 27. 2. 2008.

procesu Evrope. V procesu, ki je trajal šest let, se je reševala vrsta pravnih, finančnih, institucionalnih in ne nazadnje tudi teoretičnih in moralnih dilem. Razen lastninske preobrazbe je bilo opravljeno tudi finančno in organizacijsko prestrukturiranje. Proces je pripomogel k ureditvi številnih problemov, kot so bili: vračanje odvzetega premoženja upravičencem, kmetijska reforma in pravna ureditev lastništva kmetijskih zemljišč, uskladitev računovodskih standardov in drugo. Slovenski model lastninjenja ni prinesel svežega kapitala s strani tujih investorjev in dolgotrajnost procesa je bila posledica številnih problemov tranzicije. Z dokončanjem procesa se je sprožil nov investicijski cikel, s čimer se je povečala gospodarska rast in zaposlenost. Povečal se je tudi delež tujih vlaganj. Po formalnem zaključku procesa lastninskega preoblikovanja podjetij je bilo potrebno dokončanje drugega dela tranzicijskega procesa, in sicer privatizacija državnega premoženja.⁴⁹ Procesu lastninjenja kot odpravi družbene lastnine je torej sledila privatizacija 2000 milijard tolarjev vrednega dela državnega premoženja. V naslednjih letih so bili sprejeti zakoni o privatizaciji zavarovalnic, državnih bank, nekaterih državnih podjetij (prometne infrastrukture, telekomunikacij, energetskega sistema) in drugih javnih služb.⁵⁰ Po Zakonu o spremembah in dopolnitvah zakona o gospodarskih družbah⁵¹ iz leta 2001, ki je urejal pravice in obveznosti gospodarskih subjektov, so se podjetja delila na mala, srednja in velika. Ta delitev je bila odvisna od povprečnega števila zaposlenih v zadnjem poslovnem letu, čistega prihodka od prodaje v zadnjem poslovnem letu ter vrednosti aktive ob koncu poslovnega leta.⁵²

Nadzor nad procesom lastninskega preoblikovanja in njegova transparentnost

V času do sprejetja ZLLP je bila velika verjetnost zlorab oziroma možnost tako imenovane "divje privatizacije". Po sprejetju ZLPP pa je bilo za nadzor kar dobro poskrbljeno. Nadzor nad postopki preoblikovanja in skrb za njihovo zakonitost je izvajala Agencija Republike Slovenije za prestrukturiranje in privatizacijo. Poleg tega je Agencija v okviru javnih pooblastil izdajala tudi listine (soglasja) in reševala pritožbe. Zraven Agencije je bilo pristojno za nadzor procesa lastninskega preoblikovanja tudi Ministrstvo za ekonomske odnose in razvoj. To je sodelovalo tudi pri pripravi zakonskih in podzakonskih aktov za to področje ter za vodenje centralne evidence računov lastninskih certifikatov. Prav tako se je bilo zoper odločbe Agencije mogoče pritožiti na omenjeno ministrstvo. Glede na določila Zakona o Agenciji Republike Slovenije za prestrukturiranje in privatizacijo⁵³ sta bila za nadzor nad strokovnim delom in poslovanjem Agencije zadolžena tudi Svet Agencije in Nadzorni odbor Agencije. Vlada Republike Slovenije je poleg direktorja Agencije imenovala tudi predsednika in člane Sveta Agencije. V njeni pristojnosti je bil tudi finančni načrt Agencije ter obravnavanje in potrditev zaključnega računa in poročila o delu Agencije. Vlada Republike Slovenije je odločala še o prenosu družbenega kapitala v last in upravljanje Slovenske razvojne družbe. Nad procesom lastninskega preoblikovanja je bdela tudi Državni zbor Republike Slovenije. Ta je

⁴⁹ Lastninsko preoblikovanje slovenskih podjetij, str. 37 in 133.

⁵⁰ Letno poročilo Banke Slovenije za leto 1999.

⁵¹ UL RS, 45/2001.

⁵² Luka Žakelj: Razvoj malih in srednje velikih podjetij v Sloveniji in Evropski uniji. V: UMAR, Delovni zvezek, 2004, št. 6, str. 7-12.

⁵³ UL RS, 7/1993.

imenoval 9-članski Nadzorni odbor Agencije in leta 1992 imenoval Komisijo za nadzor lastninskega preoblikovanja in privatizacije, ki ji je predsedoval Izidor Rejc. Komisija je spremljala in nadzorovala lastninsko preoblikovanje podjetij ter sprejemanje zakonodaje na tem področju.

Kljub vsem naštetim institucijam in organom, ki so bili zadolženi za nadzor poteka lastninskega preoblikovanja, pa je prihajalo do številnih zlorab ter oblik gospodarskega kriminala. V pričujoči razpravi je že bilo precej omenjenega. Lastninjenje je ustvarilo nove lastnike podjetij, ki jih lahko uvrstimo v dve veliki skupini, in sicer na notranje in zunanje lastnike. V prvo skupino so spadali tisti delničarji, ki so bili v podjetju zaposleni (delavci in menedžerji), njihovi sorodniki in nekdanji zaposleni. V drugo skupino so spadali državni privatizacijski skladi, pooblaščenke investicijske družbe, banke, država, podjetja in mali delničarji.⁵⁴ Izpeljava oziroma način privatizacije je bila, in še vedno je, predmet številnih razprav. Torej o tem, ali je bila izpeljana optimalno, katere so bile pomanjkljivosti in podobno. O tem imajo zanimiva mnenja nekateri slovenski politiki. Miran Potrč, ki je bil aktiven v politiki še v prejšnjem sistemu in je poslanec v Državnem zboru Republike Slovenije vse od leta 1992 dalje, je o tem, kako je Slovenija spreminjala družbeno lastnino v privatno, dejal: "Spreminjali smo jo po koščkih, tako da je obstajala možnost na relativno poceni način priti do pomembnega dela kapitala v podjetju in ta denar ni v žepu, v denarnicah, ... je v delnicah."⁵⁵ Predsednik skupščine Republike Slovenije v letih 1990-1992 in ena vodilnih osebnosti slovenskega osamosvojitvenega procesa dr. France Bučar, ki je bil član Državnega zbora Republike Slovenije tudi po letu 1992, je o privatizacijskem procesu dejal: "Politika enostavno ni bila kos tem procesom /.../ Bogataši niso padli z neba /.../ Politika ni naredila ničesar, da bi intervenirala s svojimi ukrepi, da do tega ne bi prihajalo." Dejaj je še, da je najlažje obtoževati in kriviti nekoga in govoriti, kako je kdo kradel družbeno lastnino. Dejstvo po njegovem je, da ne politika in ne stroka nista bili kos nastalemu položaju in so nekateri pač to izkoristili.⁵⁶ Dr. Dimitrij Rupel, predsednik Republiškega komiteja za mednarodno sodelovanje v Demosovi vladi in nato zunanji minister Republike Slovenije v skoraj vseh kasnejši slovenskih vladah, je okrog bogatenja nekaterih dejal, da so do velikega premoženja prišli zaradi velikih kreditov, ki so jih dobivali v bankah. Po njegovem je denar bil edino v bankah in nekaterih nekdanjih komunističnih ustanovah. Kredite pa so jim odobrili zaradi poznanstev. Kredite so nekateri po njegovem dobili tudi "na nič" in so potem to izkoristili in si ustvarili "imperije". Rupel omenja tako imenovano "Old Boys Network". Vseeno pa po Ruplovem mnenju v Sloveniji ni bilo tako kot na Madžarskem, kjer so tujci pokupili velika podjetja.⁵⁷ "V Sloveniji smo bili prepri-

⁵⁴ Janez Prašnikar, Polona Domadenik, Jan Svejnar: Prestrukturiranje slovenskih podjetij v poprivatizacijskem obdobju. V: Poprivatizacijsko obnašanje slovenskih podjetij. Ljubljana 1999, str. 251-273.

⁵⁵ Izjava Mirana Potrča. V: Informativna oddaja Omizje (Ko se decembra zgosti čas ...), TVS 1, 26. 12. 2007. Oglede možen na internetni strani RTV SLO: http://www.rtvlo.si/modload.php?&c_mod=rtvododaje&op=web&func=read&c_id=175, 8. 1. 2008.

⁵⁶ Izjava dr. Franceta Bučarja. V: Informativna oddaja Omizje (Ko se decembra zgosti čas ...), TVS 1, 26. 12. 2007. Oglede možen na internetni strani RTV SLO: http://www.rtvlo.si/modload.php?&c_mod=rtvododaje&op=web&func=read&c_id=175, 8. 1. 2008.

⁵⁷ Izjava dr. Dimitrija Rupla. V: Informativna oddaja Omizje (Ko se decembra zgosti čas ...), TVS 1, 26. 12. 2007. Oglede možen na internetni strani RTV SLO: http://www.rtvlo.si/modload.php?&c_mod=rtvododaje&op=web&func=read&c_id=175, 8. 1. 2008.

čani, da smo nekaj posebnega, naš komunizem s človeškim obrazom naj bi se postopno in mehko prelevil v kapitalizem s človeškim obrazom," je zapisal ekonomist Matej Kovač.⁵⁸ Maske oziroma predstave o idealnem, pravičnem kapitalističnem in demokratičnem sistemu so, če že ne prej, dokončno padle leta 2008. To leto so nekateri označili, kar za vrhunec gospodarske tranzicije v Sloveniji, saj so na dan privreli menedžerski odkupi v nekaj večjih slovenskih podjetjih. Najbolj je odmeval primer Pivovarne Laško. Leta 2008 se je namreč izkazalo, da je predsednik uprave prek nekaj družb kar sam večinski lastnik pivovarne. Podobno se je izkazalo tudi v nekaterih drugih podjetjih. Pomen nacionalnega interesa, ki je svoj prostor v politično-ekonomskem besedišču dobil predvsem v času "pivovarske vojne" za prevzem Pivovarne Union ter privatizacije Nove Ljubljanske banke, je znova postal predmet številnih diskusij in polemik. Izkazalo se je, da je bolj kot za nacionalni interes šlo za uveljavljanje interesov posameznikov. Ekonomist Bernard Brščič meni, da je "nacionalni interes eden izmed bolj zlorabljenih pojmov slovenskega politično-ekonomskega besedišča" in da je "priročna retorična figura, ki so jo posamezne politične skupine uporabile za sleparsko prikazovanje zasebnega interesa kot javnega z namenom, da se je nekdanja državna lastnina znašla v "pravih" rokah, rokah tovarišije".⁵⁹ Slovenska različica kapitalizma je pokazala svoj pravi obraz. Začel se je tako imenovani boj s "tajkuni", ogromno je bilo moraliziranja in spraševanj, ali je Slovenija sploh pravna država in podobno. Nekateri so celo menili, da je v tem primeru ugotovitev, da je odpovedala pravna država, preveč splošna. Matej Kovač je na primer zapisal, da se "pravna država z vsemi atributi pri nas namreč sploh ni vzpostavila in vsaj teoretično je bilo možno postati tajkun po povsem zakoniti poti".⁶¹ Nekateri so menili, da so bodoči lastniki za najem posojila zastavili delnice, anuitete posojil in obresti nato odplačevali iz dobička ali rednega poslovanja družbe, katere lastniki so postali.⁶² Nekdanji direktor Urada za preprečevanje korupcije Boštjan Penko je leta 2003 dejal, da če bi bilo mogoče, "bi se morali lotiti deprivatizacije".⁶³ Vsekakor je tukaj primerno navesti pomenljiv naslov knjige Alenke Žnidaršič Kranjc "Privatizacija ali zakonita kraja. Divja privatizacija, načrtovana kraja, neznanje ali slovenska nevoščljivost?".⁶⁴ Naslov je sicer zelo provokativen, a na mestu. Po mnenju ekonomista Bernarda Brščiča je novodobna slovenska kapitalska elita sestavljena iz treh skupin. V prvi skupini so po njegovem tako imenovani rdeči direktorji, torej direktorji, ki so bili že za časa komunizma na najvišjih vodstvenih položajih in so svoj položaj ohranili tudi v času

⁵⁸ Matej Kovač: Roparski baroni. V: Finance, št. 105/2749, 3. 6. 2008 (dalje Kovač, Roparski baroni), str. 12.

⁵⁹ Izraz "tovarišija" ekonomist Bernard Brščič razume kot klientelistično navezo nekdanjih komunistov in novodobnih povzpeticov, ki poskuša obvladovati vse vidike ekonomskega, političnega in kulturnega življenja v slovenski družbi. Brščič je tudi avtor pojma "tovarišijski kapitalizem", ki predstavlja izrojeno obliko kapitalizma, ki ga je skozi celotno tranzicijo močno zaznamovalo nedelovanje pravne države, omejevanje konkurence in onemogočanje svobodne podjetniške pobude. Tovarišijski kapitalizem je (tako Brščič) bil ovit v ljudem všečno retoriko nacionalnega interesa in socialne države, dejansko pa je bil utemeljen na klientelizmu, kriminalu in korupciji.

⁶⁰ Bernard Brščič: Tovarišijski kapitalizem je utemeljen na klientelizmu, kriminalu in korupciji. V: Finance, 17. 6. 2008, št. 115/2759, (dalje Brščič, Tovarišijski kapitalizem), str. 10-11.

⁶¹ Kovač, Roparski baroni.

⁶² Vid Kocjan: Tranzicijski botri tajkunov. V: Demokracija, št. 22, 29. 5. 2008, str. 24-27.

⁶³ Nataša Koražija: Pravična bi bila deprivatizacija!: intervju z Boštjanom Penkom. V: Gospodarski vestnik, št. 14, 7-13. 4. 2003, str. 30-33.

⁶⁴ Žnidaršič Kranjc, Privatizacija ali zakonita kraja.

tranzicije po letu 1990. Drugo skupino predstavljajo tisti, ki so obogateli prav na račun zgoraj obravnavane tako imenovane pidovske privatizacije. Pidovski milijonarji, lastniki družb za upravljanje in kasneje po preoblikovanju večinski lastniki pooblaščenih investicijskih družb oziroma PID-ov. Tretjo skupino pa predstavlja majhno število kapitalistov, ki so po Brščičevem "pravi podjetniki", ki so "neugodnemu slovenskemu poslovnemu okolju navkljub obogateli na zakonit in legitimen način, z lastnim znanjem, prevzemanjem tveganja in ustvarjanjem poslovnih priložnosti".⁶⁵ Privatizacija je torej pustila posledice na mnogih ravneh gospodarjenja. V Sloveniji se je privatizacija skozi proces tranzicije in nov način regulacije med drugim odrazila v ponovni vzpostavitvi tržnega ekonomskega reda. Sam proces privatizacije pa je še poglobil gospodarski zastoj v "transformacijsko krizo", saj je povečal negotovost. Zaključek lastninjenja je prispeval k sprostitvi dotlej zadržanih investicij. Investiranje se je namreč povečalo za 16%, posledično se je povečal tudi bruto domači produkt, in sicer za 0,9%. Prišlo je tudi do povečanja neposrednih tujih naložb za 1,8%. Sočasno pa je prišlo do zmanjšanja tujega dolžniškega zadolževanja za 0,6%.⁶⁶

Sklep

Prehod iz zaprtega plansko-tržnega v odprto socialno-tržno gospodarstvo je za Slovenijo predstavljal velik izziv in preizkušnjo. Pretvorba prejšnje lastninske ureditve v ureditev, ki je odgovarjala mehanizmu tržnega gospodarstva, in ki bi naj dosegla zastavljene gospodarske, socialne in politične cilje, se je pokazala za največji problem tranzicije. Lastninsko preoblikovanje podjetij je sprožil že leta 1988 sprejeti Zakon o podjetjih. V času od leta 1990 do sprejema Zakona o lastninskem preoblikovanju podjetij konec leta 1992 so se mnoga podjetja statusno preoblikovala, dokapitalizirala ali reorganizirala na podlagi takratne jugoslovanske zakonodaje, in ker še v tem času država ni imela docela vzpostavljenega instituta nadzora nad statusnimi in premoženjsko-kapitalskimi spremembami podjetij, ki so imela družbeni kapital, je seveda bila velika možnost zlorab. V obdobju do sprejetja ustrezne zakonodaje je tako prihajalo do tako imenovane divje privatizacije. Prišlo je do velikega oškodovanja družbene lastnine in posamezniki so prišli do velikega premoženja. Po sprejetju Zakona o lastninskem preoblikovanju podjetij, ki je predvidel 7 metod, kako bi se naj podjetja lastninsko preoblikovala, je po podatkih Agencije za revidiranje lastninskega preoblikovanja podjetij prihajalo do manj zlorab in oškodovanja družbene lastnine. Lastninska preobrazba podjetij, ki je pripomogla k oblikovanju učinkovito vodenih, tržno naravnanih podjetij, se je formalno končala leta 1998, ko je v veljavo stopil Zakon o zaključku lastninjenja in privatizaciji pravnih oseb v lasti Slovenske razvojne družbe, ki je določil prehod iz decentralizirane v centralizirano obliko privatizacije. V šest let trajajočem procesu so lastninsko preoblikovanje izvedla skoraj vsa podjetja z družbenim kapitalom. Procesu lastninjenja kot odpravi družbene lastnine je sledila privatizacija državnega premoženja, ki še vedno ni končana ter je pogosto predmet številnih polemičnih razprav.

⁶⁵ Aleš Žužek: Intervju z Bernardom Brščičem za Slovensko tiskovno agencijo, 28. 7. 2008. Intervju dosegljiv na STA: <http://www.sta.si/vest.php?id=1305683>, 1. 8. 2008.

⁶⁶ Križanič, Oplotnik, Ekonometrična ocena, str. 25-35.

Aleksander Lorenčič

**THE MOST DEMANDING PROCESS OF SLOVENIAN ECONOMIC TRANSITION -
TRANSFORMATION OF PUBLIC PROPERTY INTO PRIVATE PROPERTY**

S u m m a r y

The transition from a closed planned market economy to an open social market economy represented a major challenge and trial for Slovenia. The envisioned economic, social and political goals were to be accomplished by the transformation from the former system of property ownership to a system compatible with the market economy mechanisms. However, this transformation proved to be the main problem of the transition. The transformation of ownership in companies was initiated by the Companies Act, adopted already in 1988. In the period from 1990 to the adoption of the Ownership Transformation of Companies Act, many companies converted in terms of status, increased their capital or reorganised in accordance with the existing Yugoslav legislation. Since the state had not yet fully established the institute of control over the changes in status, ownership and capital of companies with public capital, the possibilities for abuse, naturally, were considerable. The so-called "wild privatisation" thus occurred until the adoption of the relevant legislation. Public property suffered extensive damage and certain individuals acquired immense assets. According to the Agency for the Auditing of Ownership Transformation of Companies, after the adoption of the Ownership Transformation of Companies Act that provided for 7 methods of companies ownership transformation, abuse and damage to public property diminished. The ownership transformation of companies, which contributed to the formation of companies with efficient management and market orientation, reached its formal conclusion in 1998 with the entry into force of the Act Concluding Ownership Transformation and Privatisation of Legal Entities Owned by the Development Corporation of Slovenia. This act determined the transition from the decentralised form of privatisation to a centralised one. During the process which lasted for six years almost all companies with public capital carried out ownership transformations. The process of ownership transformation eliminated public property and was followed by the privatisation of state property which is still to be completed and is often the subject of numerous debates.

Zapisi

1.02
Prejeto 3. 9. 2009

UDK 77.044:929Bavec V.

Dejan Vončina*

Partizanki fotoreporter Vinko Bavec (1899-1969)

IZVLEČEK

Partizanski fotoreporter Vinko Bavec (1899-1969) je bil profesionalni fotograf in trgovec iz Brežic, po prvi svetovni vojni borec za slovensko severno mejo in svobodomiselnih nazorov. Med drugo svetovno vojno se je kot fotograf vključil v partizansko gibanje in je dejavno fotodokumentiral posledice požigov številnih slovenskih vasi na Notranjskem po italijanski ofenzivi leta 1942. V svoj objektiv je ujel tudi številne dogodke, portrete partizanov in partizank na Notranjskem in kasneje v Beli krajini. V letu 1944 je bil v sklopu Fotosekcije Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta zadolžen za nakup in dostavo fotografskih potrebščin in skrbel za organizacijo fotoreporterske službe.

Ključne besede: 2. svetovna vojna, Slovenija, Notranjska, partizanska fotoreporterska služba, odporniška fotografija

ABSTRACT

THE PARTISAN PHOTOJOURNALIST VINKO BAVEC (1899-1969)

The partisan photojournalist Vinko Bavec (1899-1969) was a freethinking professional photographer and merchant from Brežice, after World War I a fighter for the northern Slovenian border. During World War II he joined the partisan movement as a photographer and actively documented the consequences of the burning of numerous Slovenian villages in the Notranjska region after the Italian offensive in 1942. With his camera he captured many events as well as portraits of partisans in the Notranjska and later in the Bela krajina region. In 1944 he was in charge of the purchase and delivery of photography equipment in the context of the Photography Section of the Slovenian National Liberation Council, and he also took care of the organisation of photojournalist service.

Key words: World War II, Slovenia, Notranjska, partisan photojournalist service, resistance photography

Partizanski fotoreporter Vinko Bavec ni poznan širši strokovni javnosti. Niti zgodovinarjem, muzealcem niti fotografom. Si pa njegovo znanje in pestro delovanje na področju fotografije in trgovine vsekakor zaslužita pozornost.

* Univ. dipl. sociolog, muzejski svetovalec, Notranjski muzej Postojna, Ljubljanska ulica 10, SI-6230 Postojna; e-naslov: notranjski-muzej@studioproteus.si

V tem prispevku ga predstavljam v prvi vrsti kot pomembnega organizatorja partizanske fotoreporterske službe na območju Notranjske v času druge svetovne vojne in prizadevnega fotoreporterja v letih 1942-1945, saj je kljub vojnim razmeram ohranilo kar 770 njegovih leica posnetkov, kar ga uvršča med vidnejše fotoreporterje odporniškega gibanja v Sloveniji.

Vinko Bavec je bil svobodomiselen ostrega jezika;¹ ni spoštoval ne oblastne in ne cerkvene avtoritete, zato je imel večkrat težave z oblastjo, pa tudi družbeno okolje mu dostikrat ni bilo naklonjeno. To je tudi vzrok, da je bila njegova fotografska dejavnost in fotografska zapuščina vse do danes neupravičeno prezrta.

Njegova življenjska pot je bila nevsakdanje razgibana. Profesionalni fotograf in trgovec Vinko Bavec se je rodil 1899 v revni in številni družini v vasi Markovec pri Starem trgu pri Ložu na Notranjskem. Kar nekaj njegovih bratov je moralo zaradi revščine zapustiti dom in oditi v ZDA. Revščina in pomanjkanje sta pripomogla, da je bil bolj levo usmerjen.

Po končani prvi svetovni vojni 1918 se je kot domoljub, star 19 let, pridružil koroškimi prostovoljcem. Kot pripadnik legije koroških borcev² je bil v bojih za severno mejo na Koroškem hudo ranjen v levo roko. Granata mu je odtrgala roko v zapestju, tako da so mu jo v bolnišnici blizu Budimpešte amputirali od komolca navzdol. Izguba leve roke ga je zaznamovala za vse življenje. Med zdravljenjem se je zelo dobro naučil pisati in govoriti madžarsko; zelo je bil nadarjen za jezike, saj naj bi tekoče govoril in pisal madžarsko, nemško, italijansko in srbohrvaško. Tako kot številni fotografi je bil dober slikar. Do danes se je žal ohranila le ena njegova slika; olje na platnu (40 x 60 cm) z motivom treh konj.

Med letoma 1923 in 1924 je spoznal Marijo Lovšin iz Sajeveca pri Ribnici na Dolenjskem. Leta 1924 je bil neodvisni trgovski potnik, ki je imel sedež v Zagrebu, kar pričajo pisma, ki jih je leta 1924 pošiljal svoji bodoči ženi Mariji.³ Z njo se je poročil leta 1925 v Plečnikovi cerkvi v Šiški v Ljubljani; njun poročni portret, narisal ga je Lojze Perko starejši in tako poravnal dolg do svojega prijatelja in sovaščana, je ohranjen.⁴ Zakonca sta se preselila v Senovo, kjer je žena, ki je končala dveletno trgovsko šolo v Novem mestu, dve leti vodila trafiko.

Kot izučeni trgovec je bil Bavec zelo podjeten in tudi uspešen. S prodajo tehničnega blaga večje vrednosti je zaslužil toliko, da je med letoma 1920 in 1925 kupil hotel v Karlovcu, vendar ga je kasneje izgubil pri kartanju. Po tem neljubem dogodku ni več kartal. Med drugimi podjetniškimi dejavnostmi se je ukvarjal s preprodajo šivalnih strojev, fotografskih potrebščin in materiala v okolici Sežane in Trsta, kjer je unovčil znanje italijanskega jezika. Imel je dve sestri, ena je bila poročena v Trstu, druga pa v Zagrebu. Tudi v vasi Brje na Primorskem je imel sorodnike. Invalidnost mu je vse bolj onemogočala opravljati težka fizična dela in zaradi donosnosti fotografske obrti se je odločil za profesionalno ukvarjanje s fotografijo. V obdobju 1927 do 1928 se je izučil pri fotografskem mojstru Ivanu Štajnerju iz Krškega⁵ okraj Senovo, ter postal fotografski pomočnik v Senovem. Nato se je z družino preselil v Rajhenburg (danes Brestanica).

¹ Po pripovedovanju sorodnika Jožeta Bavca iz Sevnice, 20. 8. 2009.

² Vinko Bavec je kot pripadnik Legije koroških borcev in partizan naveden na prvi strani seznama, objavljenega v spominskem zborniku *Boj za Maribor 1918-1919*, Maribor 1988, str. 462.

³ Pisma so v lasti vnuka Stojana Dominka iz Brežic. Za posredovanje podatkov se mu zahvaljujem.

⁴ Poročni portret je v lasti vnuka Stojana Dominka.

⁵ Učno spričevalo o opravljeni fotografski obrti, 18. 1. 1928, v lasti vnuka Stojana Dominka.

V Rajhenburgu se je uveljavil kot dober fotograf, saj je za fotografije notranjosti bazilike v Rajhenburgu in senovske šole prejel priznanje jugoslovanskega dvora. Leta 1929 je novico o tem objavil *Ilustrirani Slovenec*.⁶ Od 1929 do 1932 je objavljala fotografije v *Ilustriranem Slovencu*. Prav tako je leta 1930 objavljala fotografije v *Slovenskem gospodarju*. Zanj je značilno, da je pod vsako objavljeno fotografijo napisan kot avtor: V. Bavec, Rajhenburg. V tem obdobju je največ fotografiral Brestanico z okolico in "svojo" Notranjsko; na katero je bil zelo navezan, kar je razvidno tudi iz njegovega medvojnega delovanja, v letih 1942 do 1945.

Leta 1932 se je z družino preselil v Brežice, kjer je sprva odprl trgovino s tehničnim blagom - trgovino s kolesi, radioaparati in drugim specializiranim tehničnim blagom široke porabe. K obstoječi stavbi je postavil prizidek, v katerem je bil urejen fotografski atelje s stekleno streho - Fotoatelje Vinko Bavec, Brežice. Pri delu v fotoateljeju in v trgovini mu je pomagala žena Marija Bavec - Mimi, ki jo je izučil fotografske obrti.

Ob nemški okupaciji Brežic so jih kot zavedne Slovence ponoči 21. aprila 1941 nasilno odpeljali na Hrvaško v bližino Samobora, kjer so jih oropali in jim grozili z orožjem. Nato so jih izpustili in zagrozili, da se ne smejo vrniti domov v Brežice,⁷ zato so se morali z družino umakniti k ženinim sorodnikom v Sajevec pri Ribnici, ki je bil pod italijansko okupacijo. V njihovo hišo v Brežicah sta se naselila kočevska fotografa, oče in sin Josef Dornig starejši in Josef Dornig, ki sta poleg Bavčeve fotografske opreme uporabljala še svojo in prostore opremila s kakovostnim pohištvom iz lesa češnje.⁸

Ruševine hiš ob glavni cesti v vasi Travnik v po italijanski ofenzivi na Notranjskem avgusta 1942. (MNZS)

⁶ *Ilustrirani Slovenec*, 12. 1. 1930, štev. 2, str. 11.

⁷ Življenjepis Marije Bavec, v lasti vnuka Stojana Dominka.

⁸ Veliko podatkov Bavčeve življenjske poti mi je ljubезnivo posredoval njegov vnuk Stojan Dominko iz Brežic, za kar se mu zahvaljujem.

Ruševine ene izmed najlepših hiš v Sodražici po italijanski ofenzivi na Notranjskem avgusta 1942. (MNZS)

Bavec je avgusta 1942 fotografiral številne ruševine hiš požganih vasi na Notranjskem po veliki italijanski ofenzivi na Notranjskem julija 1942: Pudob, Lož, Iga vas, Vrhnika pri Ložu, Studenec na Blokah, Travniki, Sodražica. Fotografije zelo zvesto prikazujejo posledice terorja italijanske okupacijske vojske.⁹

Njegovo dejavnost je po izdaji odkril italijanski okupator, ki ga je konec leta 1942 poslal v taborišče Monigo, kjer je hudo zbolel. Ohranile so se razglednice,¹⁰ ki jih je pisal iz taborišča svoji ženi, ki mu je iz Ribnice pošiljala pakete s hrano. Izčrpan in bolan na pljučih se je po kapitulaciji Italije v začetku septembra 1943 vrnil k družini v Sajevec pri Ribnici. Kmalu si je opomogel in začel znova sodelovati z OF in partizani.

Še isti mesec, septembra 1943, je odšel v partizane v Notranjski odred in posnel serijo fotografij pogreba padlega partizana "Županovega" iz Gorenje vasi pri Ribnici in pogreb partizana Šilca iz Sajovca pri Ribnici ter partizane Notranjskega odreda v Starem trgu pri Ložu ...

Oktobra 1943 je fotografiral spominske portrete partizanov, partizank, nekaj portretov otrok - partizančkov okolici Ribnice; decembra 1943 pa je posnel različne spominske portrete partizanov in partizank Notranjskega odreda iz Markovca ter borcev in bork Ribniškega okrožja. Njegovi posnetki so ostri, kar je bila posledica tega, da je odlično obvladal portretno fotografijo. Po povednosti v tem obdobju najbolj izstopajo v začetku marca 1944 posneti prizori: srečanje dveh borcev Notranjskega odreda pod križem v Starem trgu pri Ložu, kuharji in skupina partizanov Notranjskega odreda v Starem trgu pri Ložu.¹¹

⁹ Fototeka Muzeja novejšje zgodovine Slovenije v Ljubljani (dalje Fototeka MNZS).

¹⁰ Razglednice iz italijanskega taborišča Monigo so last vnuka Stojana Dominga iz Brežic.

¹¹ Fototeka MNZS.

*Kurir Notranjskega odreda na motorju,
Notranjska, avgusta 1942. (MNZS)*

Fotografsko delo je Bavec z ženo nadaljeval v Sajevcu pri Ribnici. Kmalu sta se povezala z aktivisti OF Ribniškega okrožja in s partizani. Leta 1941/42 je žena kot aktivistka OF zbirala razne potrebščine, hrano in obveščevalne podatke za partizane, skrivaj je fotografirala portrete partizanov in partizank ter razvijala filme in izdelovala kopije za osvobodilno gibanje.

Zanimiv je bil Bavčev položaj od ustanovitve Fotosekcije marca 1944, ko je bil v njej odgovoren za organizacijo fotoreporterskih mrež in fotografiranja dogodkov na terenu. Njegovo delo je usmerjal načelnik Odseka za informacijo in propagando pri Predsedstvu SNOS, Jože Zemljak.¹² Neposredno pa je bil odgovoren Franju Veselku, vodji Fotosekcije SNOS.

¹² Jože Zemljak (1908-1987), krščanski socialist, politik in diplomat. V Znanstvenem inštitutu Predsedstva SNOS je bil leta 1944 načelnik informacijsko-propagandnega in kulturno-prosvetnega odseka. Enciklopedija Slovenije, 15. zvezek, Ljubljana 2001, str. 151-152.

*Srečanje partizanov Notranjskega odreda pod križem
v Starem trgu pri Ložu na Notranjskem 1944. (MNZS)*

Iz ohranjenih poročil je razvidno, da je Bavec zelo dejavno organiziral fotoreportersko mrežo (nakup in prevoz fotomateriala in potrebščin) po Notranjskem in Belokranjskem okrožju. Pri tem je izkoristil predvojne trgovske izkušnje in poznanstva. Fotomaterial in potrebščine je dobival (kupoval) iz Zagreba, Karlovca in iz Trsta. Prosil je za kolo, za dovolj leica filmov in orožje. Brez leve roke je s protezo dnevno peš in s kolesom prepotoval tudi do 70 km. Poleg organiziranja fotoreporterske službe po okrajih je bil odgovoren tudi za oskrbo Fotosekcije SNOS; oskrboval jo je s filmi in gradivom za kopiranje. Kljub sposobnostim se je zaradi svojega trmastega značaja večkrat sporekel z nadrejenimi, zaradi česar je bil aretiran in obdolžen oderuštva, goljufije in celo sodelovanja z domobranci, vendar je bil zaradi pomanjkanja dokazov oproščen.¹³

¹³ Franc Fabec, Dejan Vončina: Slovenska odporniška fotografija 1941-1945. Ljubljana 2005 (dalje Fabec, Vončina, Slovenska odporniška fotografija), str. 99.

Komisarka Ivanka Mulc s partizanom, Notranjska, 1944. (MNZS)

Kar nekaj dopisov iz Okrožnega odbora OF za Notranjsko in Veselkovih dopisov načelniku Jožetu Zemljaku¹⁴ kaže na to, da se Bavec ni hotel podrejat navodilom, naj na terenu posname izključno partizanske propagandne posnetke, temveč je precej snemal tudi, kot je razvidno iz medvojnih posnetkov, t. i. "privatne spominske posnetke" - portrete partizanov in partizank ter aktivistov na terenu, ki jim je fotografije tudi zaračunal, kot je odkrito v pismu priznal Veselku.¹⁵ Denar pa je porabil za prehrano na poti, za obleko in fotopapir 6 x 9 cm, iz katerega mu je nejevoljni Veselko izdelal fotografije v fotolaboratoriju. Nepisani dogovor med Veselkom in načelnikom Zemljakom je bil, da bo Bavec dobil svoje fotografije takrat, ko bo priskrbel naročeni papir 18 x 24 cm in kemikalije za razstave. Zanimivi sta tudi Veselkovi pismi načelniku Zemljaku, v katerih med

¹⁴ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Predsedstvo Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta (AS 1643), t.e. 492 II., 17. 9. 1944.

¹⁵ ARS, AS 1643, t.e. 492 II., 16. 8. 1944.

Kuharji Notranjskega odreda v Starem trgu pri Ložu, 1944. (MNZS)

Zbor Notranjskega odreda, Notranjska, 1944. (MNZS)

drugim navaja: "Danes sem Bavcu poslal kemikalije za razvijač in fiksir. Zadnjič mi je pisal, da ima hrano privatno, da nima obleke, pač pa, da bo kljub temu fotografiral tudi za OF.¹⁶ Saj razumeš, kako je z njim. Fotomaterijal, čim pride iz Trsta, bode poslal takoj." Ohranjeno je tudi pismo, v katerem Veselko poroča: "Tovariš Bavec je danes zjutraj odšel. Pri odhodu sem mu povedal, da naj slika samo res propagandne stvari. Če bi bil Bavec več časa res med partizani, bi spoznal svoje osebne napake."¹⁷

Ne glede na očitke pa na Bavca ne moremo gledati črno-belo. Bil je starejši mož, Maistrov borec in invalid. Kljub očitkom, da ni bil najbolj zanesljiv, da je bil trmast in svojeglav, bil je domoljub, sposoben organizator in izkušen profesionalni fotograf, kar je navsezadnje razvidno iz njegovih kakovostnih posnetkov in iz dopisov načelnika Zemljaka, ki ga je razumel in ščitil.

Dopis Okrožnemu odboru OF za Notranjsko 4. junija 1944, v katerem Zemljak piše:¹⁸ "V kratkem se bo pri vas oglasil tov. Bavec Vinko, član našega fotografskega oddelka. Pri Vas naj organizira v okviru Vašega Odseka za informacije in propagando fotografsko službo. Naročili smo mu, da naj bo v vsem odgovoren Vašemu okrožnemu odboru. Mož ima sicer več osebnih napak, ker je starejši ko-roški borec in drugače zelo delaven fotograf, Vas prosimo, da z njim lepo postopate ter skušajte s pametno in prijateljsko besedo nanj vplivati. Ker nam primanjkuje fotografskega materiala smo mu naročili, da ima pravico v zvezi z Vašo gospodarsko komisijo organizirati tudi nakup fotografskega materiala. Tudi v tem pogledu mu pojdite na roko."

Prav tako je imel Bavec podporo pri požrtvovalnem vodji Fotosekcije SNOS, Franju Veselku, kateremu je dostavljal prepotrebni fotografski material.

V pismu z dne 31. maja 1944 Veselko med drugim piše načelniku Zemljaku, da naj nujno priskrbi Bavcu čevlje: "Ko je blato ne more več nikamor." Prav tako ga opozarja: "Za Bavca je pereče vprašanje potnine; on nima več denarja, ki ga rabi za na pot, za hrano, nočnino in kako cigareto, ker kadi. Pri odhodu mi je naročil, da Te naj vprašam glede tega in da bi določil, kako je s prehrano in stanarino na potovanju po terenu. Prosim ukreni glede tega. Prosim odgovori mi!"¹⁹

Na prizadevno delovanje Bavca v Notranjskem okrožju kaže poročilo Franca Sterleta - Ninota z dne 15. julija 1944, ki med drugim navaja: "Serijo slik Novomeškega okrožja smo izročili fotografu Bavcu, katere je lepo opremil z novimi napisi in izložil v Starem trgu pri Ložu, namen ima, da bi iste bile razložene 2 nedelji in potem bi iste slike krožile še nekaj dni in to: Bloke, Grahovo, Babno polje in to vsaj toliko časa, dokler ne dobimo slike za novo izložbo."²⁰

S svojimi izkušnjami je Bavec dejavno dopolnil Pravilnik o fotoreporterski službi, ki ga je izdala Fotosekcija GŠ, in sicer 15. in 16. točko. Petnajsta točka je po novem narekovala zaplembo fotoaparata in materiala "nezanesljivim ljudem", namesto njih naj bi potrebsčine dobili uradni fotoreporterji. Dodana je bila še šestnajsta točka, ki je določala, da bo narodnoosvobodilne odbore občasno obiskoval član SNOS; fotoreporterjem bo posredoval potrebna navodila in nadzoroval njihovo delo. Dopolnili sta bili verjetno posledica vojnega stanja - ker je bilo lahko

¹⁶ ARS, AS 1643, t.e. 492 II., 7. 8. 1944.

¹⁷ ARS, AS 1643, t.e. 492 II., 7. 6. 1944.

¹⁸ ARS, AS 1643, t.e. 493 I., 4. 6. 1944.

¹⁹ ARS, AS 1643, t.e. 492 II., 31. 5. 1944.

²⁰ ARS, AS 1643, t.e. 493 I., 15. 7. 1944.

osvobojeno ozemlje še vedno tarča sovražnikovih napadov, je bilo iz varnostnih razlogov prepovedano prosto fotografiranje partizanskih in strateških objektov.²¹

Pravilnik o fotoreporterski službi je predpisoval ureditev fotoreporterske službe, določal popis vseh aparatov, fotografskega materiala in borcev, ki so znali fotografirati, določal je načela oskrbe s fotografskimi potrebščinami ter obvezoval vse fotografe k doslednemu, korektnemu dokumentiranju gradiva in oddaji posnetkov osrednjima sekcijama. Poglavitni namen teh posegov v področje fotoreporterske službe je bila centralizacija oziroma povezava fotoreporterjev v brigadah in odredih prek novoustanovljenih fotosekcij korpusov v vojski ter fotoreporterjev v rajonih in okrožjih prek prav tako novoustanovljenih okrožnih fotosekcij z obema osrednjima fotosekcijama.²²

Kljub za vojne čase strokovno dodelanemu skupnemu pravilniku je bila med fotoreporterji Fotosekcije GŠ in Fotosekcije SNOS razlika: prvi so bili del vojaških operativnih enot, drugi pa so delovali na osvobojenem ozemlju, kjer je bil neposreden spopad s sovražnikom redek. Fotoreporterji GŠ naj bi dokumentirali predvsem poveljujoče v partizanskih enotah, enote med premiki, v boju in pri počitku ter pri političnem in gospodarskem delu. Fotoreporterji SNOS naj bi fotografirali posledice okupatorjevega nasilja nad civilnim prebivalstvom ter posledice njegovega delovanja v politiki in gospodarstvu, pa tudi dogodke v zaledju NOB v širšem pomenu. V glavnem so to bili starejši partizani in pa tisti, ki se zaradi zdravstvenih ali psihičnih razlogov niso mogli udeleževati neposrednih bojev.

Fotosekcija SNOS je delovala v kletnih prostorih Bordonove hiše v Črnomlju, tam so bile zaradi redne preskrbe z elektriko in vodo dobre razmere za delo. Vodja Fotosekcije Franjo Veselko je začel sistematično in arhivsko urejati posnete negative v fotografske albume, saj se je zavedal njihovega propagandnega učinka. Fotoreporterji Fotosekcije SNOS so imeli med seboj razdeljena delovna področja: Jože Bitenc, Dare Kopinič in Alfred Kos so spremljali kulturne prireditve, Maksimiljan Zupančič in Ivan Pirnat zanimive dogodke na osvobojenem ozemlju, Peter Romanič dogodke iz političnega življenja, Miro Pavlin je fotografiral funkcionarje in gledališke predstave, Rozalija Gorše pa je bila odgovorna za administrativno delo, Vinko Bavec in Edi Šelhaus sta bila potujoča fotoreporterja. V sklopu Fotosekcije SNOS so delovale še fotosekcije pri pokrajinskih odborih OF (Štajerska, Gorenjska, Primorska) in fotosekcije pri okrožnih odborih OF (za notranjsko, novomeško, ribniško, črnomaljsko in druga območja).²³

Vinko Bavec je fotografiral različne prizore iz Črnomlja in okolice; tako je npr. 7. maja 1944 posnel pogreb ameriškega pilota Palmerja F. Leruna 16.155.962 Liberator nr.276, rojenega v Pepinu, Wisconsin. Sestreljen je bil 2. aprila 1944 nad Belo krajino, umrl pa je v vojaški bolnišnici 5. maja 1944; fotografiral je tudi proslavo Spominski večer žrtvam v Ljudskem domu v Črnomlju maja 1944 - na odru invalidski pevski zbor pod vodstvom Karola Pahorja; prvi nastop vojaške godbe GŠS; delo na polju v okolici Črnomlja; znani so še motivi: partizan izdeluje zajčnik; intendant žene kravo v klavnico; partizan s kolesom; vodja kuhinje v Črnomlju ... Maja 1944 so prav tako nastali posnetki beguncev iz Notranjske, ki so zbežali pred nasiljem okupatorja v Suhor v Beli krajini; portreti borcev in bork

²¹ Fabec, Vončina, Slovenska odporniška fotografija str. 98.

²² Prav tam.

²³ Prav tam, str. 99.

Belokranjskega odreda; Rajonski odbor OF za Loško dolino v Črnomlju; ruševine v Dragatušu po nemškem letalskem napadu; kuharice v Črnomlju; partizanska delavnica pri Tajnerju v Črnomlju; fotografije Civilne bolnice v Kanižarici.

Junija 1944 je Bavec v svoj objektiv ujel igralce SNG v Črnomlju, OF Belokranjskega okrožja, portret partizanskega generala Jaka Avšiča; počitek Gubčeve brigade na Notranjskem; posnel je serijo posnetkov pogreba komandanta Notranjskega odreda Draga Furlana in dveh tovarišev, ki so padli v boju pri Radleku 19. junija 1944; zbor Notranjskega odreda; slike borcev Notranjskega odreda; pogorišča na Notranjskem: pogorišče vojašnic v Velikih Blokah; pogorišča v Žirovnici; požgano cerkev v Grahovem; porušeni hotel Žumer v Cerknici; posnetke Rakeka, Slivnice, Cerknice in Cerkniškega jezera; šolsko mladino v Starem trgu pri Ložu.²⁴ Nato prevladujejo predvsem spominski posnetki borcev in bork Gubčeve brigade na Notranjskem in portreti partizanov in partizank poleti 1944 na Notranjskem.

Fotografiral je planiranje zemljišča za letališče na Notranjskem; štab Ljubljanske brigade poleti 1944 na Notranjskem; je avtor fotografij pogreba partizanov, ki so padli v bojih pri Starem trgu pri Ložu na Notranjskem septembra 1944; oktobra 1944 je posnel dijake in učitelje nižje gimnazije v Starem trgu. Leto 1944 je zaključil novembra 1944 s posnetki portretov borcev VOS-a v Kotu pri Ribnici.²⁵

Begunci iz Notranjske v Suhorju v Beli krajini maja 1944. (MNZS)

²⁴ Fototeka MNZS.

²⁵ Fototeka MNZS.

Civilna bolnica v Kanižarici maja 1944. (MNZS)

V začetku 1945 si je vodja Oddelka za fotografijo in kinematografijo pri IO OF France Brenk prizadeval, da bi se osrednji fotografski sekciji, vojaška pri Glavnem štabu in civilna pri SNOS, združili v eno. V tem smislu so kadrovsko okrepili fotosekciji s sposobnimi fotografi in organizatorji fotoreporterske službe na terenu z namenom, da bi čim bolje fotografsko dokumentirali sklepne boje za osvoboditev domovine. Po drugi strani pa je imela centralizacija tudi negativne posledice v posameznih okrožjih OF in partizanskih enotah na terenu. Tako je npr. Bavecov odhod iz Notranjskega okrožja OF v Črnomelj na sedež Fotosekcije SNOS povzročil, da je fotografska dejavnost v okrožju skorajda zamrla. Podobno je bilo z zelo dejavnim fotoreporterjem in organizatorjem fotoreporterske dejavnosti v Novomeškem okrožju OF Maksimiljanom Zupančičem, po partizansko Miljanom, ki je bil prav tako vpoklican v Fotosekcijo SNOS v Črnomlju. Vsekakor Bavec in Zupančič nista bila osamljena primera.

V začetku leta 1945 je bil v zvezi z zaukazano kadrovsko okrepitvijo obeh osrednjih fotosekcij Bavec prestavljen na sedež Fotosekcije SNOS v Črnomelj. Zato leta 1945 do osvoboditve 9. maja prevladujejo posnetki iz Črnomlja: posnetki festivala SNG v Domu ljudske prosvete v Črnomlju od 20. februarja do 2. marca 1945 - Matej Bor: Težka ura; radiotelegrafski tečajniki in inštruktorji v učilnici v Črnomlju, radiotelegrafista sprejemata vesti, Črnomelj, maj 1945.²⁶

²⁶ Prav tam.

Tovariš Nace, partizan Belokranjskega odreda, 1944. (MNZS)

Njegova žena Marija Bavec, po partizansko Milena,²⁷ je v tem času kot aktivistka OF sodelovala s partizani in krajevnimi odbori OF. Iz poročila leta 1944 je razvidno, da je požrtvovalno in uspešno delovala tudi med ženami Okraja Stari trg na Notranjskem. Prav tako je prenašala sporočila in imela dovolilnico za prost dostop do partizanskih postojank.

Konec aprila 1945 je partizanska vojska hitela osvobajati ozemlje do zahodnih in severnih meja slovenskega narodnostnega ozemlja, da bi uresničila program Zedinjena Slovenija. Tudi obe osrednji fotosekciji sta svoje fotoreporterje skupaj s tistimi, ki so delovali zunaj fotografskih sekcij, iz osvobodjene Bele krajine napotili proti Slovenskemu primorju, Trstu in Gorici, da bi čim bolje dokumentirali sklepne boje.²⁸

Med njimi ni bilo Vinka Bavca, ki se je kot starejši fotograf in invalid po osvoboditvi 9. maja 1945 odpravil iz Črnomlja domov v Brežice.

²⁷ Življenjepis Marije Bavec, v lasti vnuka Stojana Dominka.

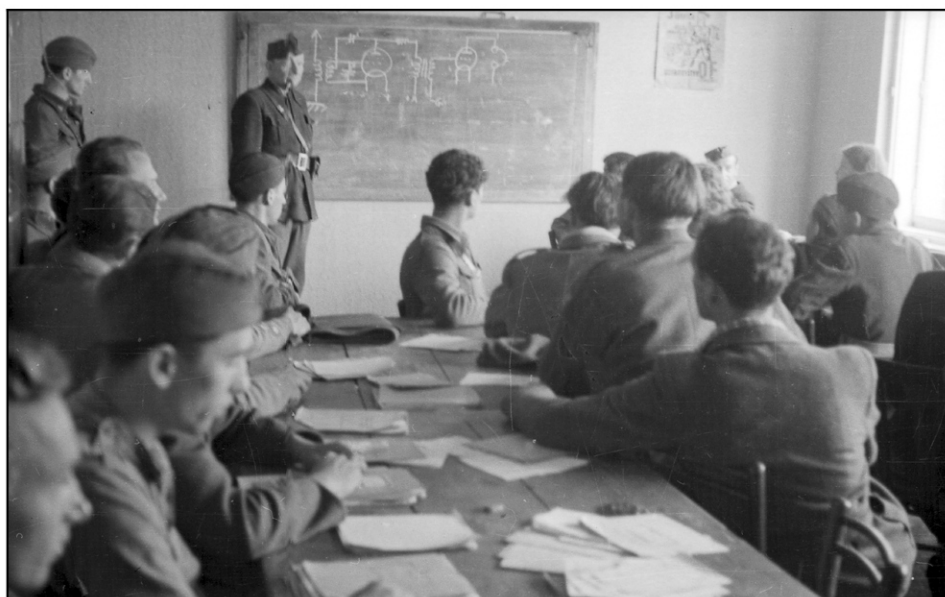
²⁸ Fabec, Vončina, n. d., str. 151.

Partizanska tipkarica na položaju, poleti 1944. (MNZS)

Pogreb padlih partizanov Notranjskega odreda v Viševku - padli so v boju z domobranci 10. septembra 1944. (MNZS)

Radiotelegrafski tečajniki in inštruktorji v učilnici v Črnomlju maja 1945. (MNZS)

N.N.: Člani Fotosekcije SNOS v Črnomlju; marec 1945 - z leve k desni: Jože Bitenc, Vinko Bavec, Daro Kopinič, France Brenk, Edi Šelhaus, Rozalija Gorše, Alfred Kos, Franjo Veselko, Maksimilijan Zupančič in Ivan Pirnat. (MNZS)

Kočevarska fotografska družina Dornig, ki je med vojno delala in živela v njihovi hiši v Brežicah, je proti koncu vojne leta 1945 pobegnila v Avstrijo. Po vojni so se Dornigovi kot begunci naselili v Gradcu, kjer danes tudi še živita žena in hči J. Dorniga mlajšega.²⁹ Pustili so kar nekaj fotografske opreme in lepo stilno pohištvo. Z njimi je Bavec kot stanovski kolega ohranil stike, saj jim je po koncu vojne izplačal pohištvo in fotografsko opremo, ki so jo pustili ob svojem odhodu.

Po končani vojni je Bavec s svojo ženo spet začel delati v fotografskem ateljeju v Brežicah. Kot dober fotograf in iznajdljiv trgovec je imel kljub težkim poveljnim časom dovolj dela. Do svoje smrti 10. decembra leta 1969 je bil krajevni predsednik koroških borcev za severno mejo.³⁰

Bavčev medvojni partizanski opus je kljub deloma upravičenim kritikam Franja Veselka, da je preveč fotografiral spominske portrete bork, borcev in aktivistov OF, tematsko raznovrsten, saj po njegovi zaslugi spoznavamo celo paleto dogodkov in način življenja ter kulturno udejstvovanje v partizanskem zaledju ter posledice okupatorjevega nasilja in požigov vasi na Notranjskem. Njegovi posnetki partizanskih pogrebov so neideološki, saj poleg žalujočih prikazujejo duhovščino, ki opravlja cerkveni pokop s krščanskimi simboli. Njegovi najštevilčnejši motivi so bile spominske fotografije partizanov in partizank, kar kaže na to, da se je tudi v partizanih najraje ukvarjal s portretno fotografijo - tako kot pred drugo svetovno vojno v fotografskem ateljeju v Brežicah. Po drugi strani pa mu je portretna fotografija omogočala preživetje in lažje delovanje v težkih vojnih razmerah. Bavca zaradi številnih in kakovostnih fotografij v letih 1942 do 1945 uvrščamo med vidnejše partizanske fotografe in obenem med vidnejše organizatorje nakupa in dostave fotografskega materiala in potrebščin za Notranjsko okrožje in Fotosekcijo SNOS.

Dejan Vončina

THE PARTISAN PHOTOJOURNALIST VINKO BAVEC (1899-1969)

S u m m a r y

The partisan photojournalist Vinko Bavec (1899-1969), a professional photographer and merchant from Brežice, is not known to the wider professional community in Slovenia. His expertise in photography, diverse work in the field of resistance photography and successful organisation of the photojournalist service in the territory of Notranjska during World War II definitely deserve some attention. Vinko was born in 1899 in the Notranjska region, in the village of Markovec near Stari trg pri Ložu. After World War I he was an active fighter for the Slovenian northern border; in this struggle he was wounded and lost his left arm below the elbow. Despite his disability he and his wife Marija soon began to cooperate with the Liberation Front and the partisans. In the summer of 1942 he took photographs of numerous Slovenian villages in the Notranjska region, burned by the Italian occupation army. He was reported, arrested and interned in the Italian concentration camp of Monigo. After Italy capitulated, Bavec joined the partisans in the Notranjska detachment, where he started taking photographs of events and portraits of partisans.

Thanks to Bavec's partisan photography opus, very diverse in terms of topics, we can get to know a whole range of events and the way of life in the Slovenian partisan army. Because of his numerous expressive and high-quality photographs, made in difficult conditions between 1942 and 1945, Vinko Bavec qualifies among most prominent partisan photojournalists. Around 700 of his partisan photos have been preserved. He was also the organiser of the purchase and delivery of photography materials and equipment, which was an especially responsible task due to the problems involved in such an endeavour.

²⁹ Podatke je posredovala etnologinja dr. Ivanka Počkar, Posavski muzej Brežice.

³⁰ TV-15, 1. 1. 1970, št. 1, str. 17.

Historična dokumentacija

Dušica Bojić*

Slovinci pravoslavne vere v Beogradu med drugo svetovno vojno. Poročilo o njihovi dejavnosti od 1. julija 1942 do 30. junija 1943

Uvodne opombe

Nasilna preselitev z enega ozemeljskega prostora na drugi predstavlja velik politični, nacionalni, verski in bivanjski problem, ki vpliva na nadaljnje življenje prebivalstva, ki se seli. Preselitev Slovencev na območje Srbije na začetku druge svetovne vojne so reševali kot del širšega begunskega problema.

Begunsko vprašanje ima na Balkanu poseben položaj kot del preučevanja svetovnega zgodovinopisja. Izraz begunci (srb. izbeglice, ang. refugees, fran. réfugiés, rus. беженцы) je novejši; pogosteje se je uporabljal konec 19. in v začetku 20. stoletja. Označuje posameznike in skupine ljudi, ki se ne odločajo sami zapustiti svojo domovino, temveč so najbolj pogosto v to primorani pod silo nasilja.¹

Kraljevina Jugoslavija je po dvanajstdnevni vojni razpadla 17. aprila 1941. Njeno ozemlje so okupirale in si razdelile Nemčija, Italija, Madžarska in Bolgarija. Z razpadom države so se začeli premiki beguncev, velikih skupin civilnega prebivalstva, proti ozemlju Srbije.² Pred prihodom srbskih beguncev iz širšega jugoslovanskega prostora so v Srbijo prišli Slovenci, a ne kot begunci, temveč kot izgnanci. Nemški načrt je predvideval, da v Srbijo preselijo 260.000 Slovencev. Za to je bil konec maja 1941 ustanovljen Generalni komite za naselitev izseljenih Slo-

* Dr., višja kustosinja, Istorijski muzej Srbije, Đure Jakšića 9, RS-11000 Beograd; e-naslov: dusica.bojic@yahoo.com

¹ Dušica Bojić: Srpske izbeglice u Prvom svetskom ratu 1914-1921. Beograd 2007, str. XX-XXI. Begunci so pojav vseh zgodovinskih obdobij. Splošno se v zgodovini pojavljajo begunci, ki bežijo pred sovražnikom, udeleženci neuspešnih zarot ali osebe, ki se umikajo kolektivni kazni ali izgonu, posebno iz verskih in rasnih razlogov. Po mednarodnem pravu je bilo urejanje statusa beguncev zaupano Ligi narodov. Povod za ureditev tega vprašanja je bilo po prvi svetovni vojni veliko število beguncev z ozemlja carske Rusije, Armenije, Male Azije. Po drugi svetovni vojni je bilo treba urediti vprašanje nad 12 milijonov beguncev, od katerih se jih tri milijone ni želelo vrniti v svoje matične države. Položaj beguncev določa Ženevska konvencija o statusu beguncev iz leta 1951.

Op. ur.: Za tiste Slovence, ki so bili v času druge svetovne vojne pod pritiskom okupatorskih oblasti prisiljeni zapustiti dom in domovino, je v slovenskem zgodovinopisju uveljavljen izraz *izgnanci*.

² Slobodan D. Milošević: Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije, 1941-1945. Beograd 1981, str. 19-23.

vencev, ki ga je vodil dr. Fedor Aranicki.³ Ta načrt ni uspel tako, kot je bil zamišljen, saj je v Srbijo prišlo od načrtovanega števila skupaj približno 10.000 Slovencev. Kmalu so začeli prihajati v Srbijo Srbi iz Nezavisne države Hrvatske, iz Bačke, Baranje, s Kosova in Metohije, iz Makedonije in delov Srbije pod bolgarsko okupacijo.⁴

Zaradi tako velikega števila beguncev je vlada Milana Aćimovića že konec junija 1941 ustanovila Komisariat za begunce in preseljence (Komesarijat za izbeglice i preseljenike). Prvi komisar je bil podpolkovnik Andra Popović, upokojeni inženir.⁵ Tedaj so tudi nemške okupacijske oblasti, verjetno iz strahu pred še večjim prihodom beguncev v Srbijo, postavile dr. Ernesta Weimanna za komisarja za preseljevanje v Štabu nemškega vojnega komandanta za Srbijo. Že konec leta 1941 je bilo v Srbiji okoli 137.000 registriranih in po ocenah še približno 50.000 neregistriranih beguncev.⁶

Prve Slovence so kot begunce (izgnance) naselili v Srbijo okoli Arandelovca in na Mokri Gori (občina Kremna) v bližini Užic. Največ jih je bilo v Beogradu, zatočišče pa so kot večje ali manjše skupnosti našli tudi v drugih srbskih krajih, kot so Jagodina, Čuprija, Paraćin, Kruševac, Lazarevac, Gornji Milanovac, Požega, Mladenovac, Smederevska Palanka, Varvarin, Aleksandrovac, Brus, Arilje ...⁷ Slovence so razselili tudi v Zaječar, Valjevo, Čačak, Niš, Leskovac, ...⁸

Ko so v Srbiji oblikovali Vlado narodne rešitve, ki jo je vodil general Milan Đ. Nedić, je bil za begunskega komisarja postavljen Toma Maksimović, nekdanji direktor tovarne obutve "Bata" iz Borova. Številnim beguncem je ostal v spominu kot velik humanist in dobrotnik, kar se vidi iz ohranjene dokumentacije komisariata. S številnimi organiziranimi akcijami je podpiral Slovence, ki so tudi dobili status beguncev.⁹ Z oblikovanjem komisariata se je začela organizirana skrb za vse, ki so bili potrebni pomoči.

Številne slovenske družine so se naselile po srbskih vaseh Šumadije in južne Srbije. Tudi na podeželju so ostali Slovenci povezani, a v glavnem so bivali zasebno pri srbskih kmetih, s katerimi so na njihovih posestvih delili skupno precej težko vojno usodo.¹⁰

³ Jugoslovenski državni almanah, Prvi deo: Socijalni almanah Kraljevine Jugoslavije, Beograd 1930, str. 147. Po prvi svetovni vojni je dr. Fedor Aranicki kot izseljeniški komisar vodil Izseljeniški urad (Izseljenički biro) v Zagrebu. Vprašanja izseljevanja iz Kraljevine Jugoslavije v čezoceanske in v evropske države je prek tega urada urejalo Ministrstvo za socialno politiko.

⁴ Miodrag Bjelić: Sabirni ustaški logor u Slavonskoj Požegi 1941. godine. Beograd 2008, str. 13-15.

⁵ Novo Vreme, 10. 8. 1941, str. 3, Popis i registrovanje izbeglica. Za begunce veljajo vse osebe, tako Srbi kot Slovenci, ki niso imeli stalnega prebivališča v Srbiji pred 6. 4. 1941, a so bili prisiljeni zbežati v Srbijo.

⁶ Po popisih beguncev je bilo leta 1944 v Srbiji okoli 300.000 beguncev, toda do konca leta 1945 se jih je velik del vrnil na svoje domove. Slovenci so se, razen tistih, ki so bili s Srbijo družinsko povezani, množično vrnili v Slovenijo.

⁷ Tone Ferenc: Množično izganjanje Slovencev med drugo svetovno vojno. Idejne osnove nemške okupacijske politike v Sloveniji 1941-1945. Izgnanci. Ljubljana 1993, str. 79-80.

⁸ Novo Vreme, 3. 1. 1942, str. 3, Slovenci u Zaječaru proveli su svečano katolički Božić. "U prostorijama Gradskog socijalnog odbora, proslavi je prisustvovao Ika Đorđević, predsednik Opštine. Posle večere je predsednik udruženja g. Albert Sirk poklonio Đorđeviću jednu umetničku sliku, svoj originalni rad ..."

⁹ Toma Maksimović je 20. 10. 1941 prevzel funkcijo komisarja, 23. 10. pa je bila sprejeta Uredba, ki je preoblikovala komisariat v poverjeništvu.

¹⁰ Novo Vreme, 24. 1. 1942: U Čačku se deli siromašnim izbeglicama 400 grama hleba. "Srpski odbor za zbrinjavanje izbeglica osnovan je ovih dana u Čačku ... i Tamnavi. Pored toga rešeno je da se

Več Slovencev - celo več tisoč, samo v Beogradu okoli 2000 oseb - je neposredno po prihodu v Srbijo sprejelo pravoslavno vero. Z blagoslovom Svete arhierejske sinode (Sveti Arhijerejski Sinod) je bila ustanovljena slovenska skupnost, ki se je imenovala Družina pravoslavnih Slovenaca - "Sveti Ćirilo i Metodije" in je opravljala bogoslužje v slovenščini.¹¹

Družina pravoslavnih Slovencev je kljub težkim razmeram delovala ves vojni čas. Še več, njihova aktivnost je bila iz leta v leto večja, tako da je njihov finančni proračun zadnje leto okupacije dosegel okoli milijon dinarjev. Naj poudarimo, da pravoslavni Slovenci niso prejeli nikakršnih denarnih subvencij niti od države, ki je bila okupirana, niti od Cerkve. Pomembno so jih podpirali le srbski in slovenski dobrotniki.

Nemške oblasti so spremljale delo te družine in prepovedale vsako objavljane njenih cerkvenih obvestil v časopisih. V vojnih razmerah so leta 1944 Nemci zaprli najprej šest odbornikov, pozneje pa tudi njihovega duhovnika Gorazda Deklevo.¹² Te pravoslavne Slovence so najprej zaprli v nemško taborišče na Banjici v Beogradu, kjer so dva odbornika ustrelili. Trojico odbornikov so poslali v taborišče Dachau, kjer so bili zaprti do konca vojne.¹³

Kljub tako težkim razmeram je pravoslavna slovenska skupnost (družina) nadaljevala z delom. Po osvoboditvi je ljudska oblast dala pravoslavnim Slovencem v uporabo novo nemško evangeličansko cerkev v Beogradu pri Bajlonijevi tržnici (Bajlonijeva pijaca), skupaj z drugimi prostori. Za ureditev te cerkve je rusko veleposlaništvo odstopilo ves inventar Ruskega doma. Načrtovali so, da bodo to darilo preselili v Slovenijo, ker so že vedeli, da se bo večji del pravoslavnih beograjskih Slovencev vrnil v svojo ožjo domovino. Pozneje, po koncu vojne, je Družstvo pravoslavnih Slovencev razširilo svoje delo na območje celotne Slovenije.¹⁴

kao prva zimska pomoć dodeli svakom detetu siromašnog izbeglice po 200 dinara. Slovenačkoj izbegličkoj koloniji dodeljeno je kao zimska i Božićna pomoć suma od 10.000 dinara."

¹¹ Episkop Atansije: Srpska crkva u Drugom svetskom ratu, Iz Arhiva Sv. Arhijerejskog Sinoda Srpske pravoslavne crkve, Zbornik Zaduzbine Miloša Crnjanskog, Beograd 1990/1991.

¹² Primorski slovenski biografski leksikon, zv. 4, Gorica 1977, str. 263-264. Gorazd Dekleva, profesor in arhimandrit, je bil rojen 25. 5. 1901 v Ilirski Bistrici, očetu Jožefu in materi Mariji, rojeni Fatur. Gimnazijo je končal na Sušaku. Od leta 1921 do 1926 je delal na železnici, nato opravil vojni rok kot gojenec akademije za rezervne oficire. Na priporočilo srbskega patriarha Germana je bil v samostanu Krušedol na Fruški Gori, nato pa študiral umetnostno zgodovino v Beogradu. Potoval je na Atos, bival v samostanu Ravanica in tam javno kritiziral profašistično usmeritev države in bil dva meseca zaprt v Đakovici. Nato je postal profesor bogoslovne šole v Prizrenu, bil premeščen na Cetinje, po kazni v Sarajevo in v Peč, nakar je nadaljeval delo v Beogradu. Leta 1937 je začel prevajati pravoslavna besedila v slovenščino in bil duhovnik za pravoslavne Slovence, dokler ga leta 1944 niso zaprli na Banjici. Metropolit Josif mu je dovolil, da se je vključil v 3. krajiško brigado in tam je napredoval do čina majorja. Po vojni se je vrnil v Maribor in se trudil, da bi tam obnovili pravoslavno cerkev, ki so jo porušili Nemci neposredno po zasedbi. Umrli je leta 1962.

¹³ Ustrojstvo pravoslavne Mitropolije primorsko-cetinjske, manastir Podmaine; v samostanu Podmaine je nekaj časa po drugi svetovni vojni živel jeromonah (duhovnik menih) Gorazd Dekleva iz Slovenije.

¹⁴ V Ljubljani je med okupacijo od 1941 do 1944 deloval kot paroh protojerej Bogdan Matković, Italijani se cerkve niso dotaknili. Cerkevna občina je od Italije celo prejela državne subvencije in jih delila pravoslavnim beguncem Srbom in Slovencem. Kapela v Rogaški Slatini je ostala cela, toda njeno opremo so raznesli. Po prihodu v Maribor in Celje so Nemci tamkajšnji pravoslavni cerkvi podrli do temelja. V Pokrajinskem muzeju v Celju hranijo zvon s pravoslavne cerkve in nekaj ikon Uroša Predića.

V "Istorijskom muzeju Srbije" hranijo poročilo Slovenske pravoslavne občine 'Ciril in Metod' (Slovenačka pravoslavna opština "Ćirila i Metodije"), ki je delovala v Beogradu. Lahko predvidevamo, da so Slovenci po prihodu v Srbijo sprejemali pravoslavje iz praktičnih razlogov, zaradi prilagajanja novemu okolju, v katerem so se znašli. Iz tega dokumenta lahko zremo za mnoge podrobnosti o življenju in delu Slovencev v Srbiji med drugo svetovno vojno.¹⁵

**Družina pravoslavnih Slovenaca
"Sv. Kirila i Metodija" Beograd Kr. Aleksandra 17/I**

**IZVEŠTAJ
o radu
PAROHije PRAVOSLAVNIH SLOVENACA
SV. KIRILA I METODIJA U BEOGRADU
za vreme od 1. VII. 1942. do 30. VI 1943.**

Od našeg prošlogodišnjeg izveštaja, kojim smo prikazali rad pravoslavnih Slovenaca u prvoj fazi njihovog organizovanog istupanja, prošla je evo još jedna teška godina. Godina velikih pustošenja, u kojima su duhovna prevazilazila materijalna, jer nisu pošteđela ni jedan kutak kugle zemaljske.

Dakle, usred ratnih strahota, lišeni slobode akcije i u nemogućnosti punog zalaganja i ciljeve naše Parohije, mi smo ipak smelo i bez oklevanja, svesni veličine ideala kome težimo uložili puno dobre volje i nesebičnog truda u našu akciju, o kojoj evo ovim izveštajem ukratko polažemo računa.

U septembru prošle godine (1942.) došlo je do izmena, odnosno do definitivnog formiranja odbora pravoslavnih Slovenaca, čime je dobio naš rad novog poleta. Uskoro zatim ukazala se potreba za proširenjem odbora, što je i učinjeno izborom agilnih i vrednih lica iz reda novih parohijana.

Od meseca septembra 1942 g. pa do kraja jula o. g. odbor je održao 26 informativnih sastanaka, na kojima su donešene odluke i pripremani planovi za naš budući rad. Mimo toga članovi odbora sastajali su se po dva pa i tri puta nedeljno i raspravljali o aktuelnim problemima, koji su iskršavali sve većim prelazom Slovenaca u Pravoslavlje i koje su izazivali događaji u našoj neposrednoj blizini, događaji u ostalom svetu, a pre svega u našoj užoj otadžbini.

Posao nije mogao da se savlada ni redovnim dežurstvima pa je konačno Parohija primila u službu nameštenika, koji je obavljao tekuće poslove oko primanja podataka i vođenja statistike o licima koja prelaze u Pravoslavlje, čime je bio Upravi osetno olakšan organizovani rad.

Usled ratnih neprilika i ostalih teškoća naš rad nije mogao biti doveden u okvir propisa zakona o društvima, ali je vršen sa odobrenjem i blagoslovom najvišeg predstavništva Srpsko pravoslavne Crkve, što je dobilo i potpuno zvaničnu formu,

¹⁵ Dokument o pravoslavni občini Slovencev v Srbiji je napisan na pisalni stroj z latiničnimi črkami. Dokument je v sedemdesetih letih 20. stoletja podaril muzeju (Istorijski muzej Srbije) eden od sodelavcev, član nekdanjega Odbora družine in ga izročil tedanjemu kustosu Savi Andriću, ki je vodil Zbirko starega gradiva in redkih knjig. Z oblikovanjem zbirke arhivskega gradiva je leta 2002 ta dragoceni dokument, kot posamični zapis o delu Slovenske pravoslavne občine, dobil novo inventarno številko 2283.

kada je u decembru 1942 god. Sveti Arhijerejski Sinod odobrio osnivanje Parohije pravoslavnih Slovenaca Sv. Kirila i Metodija u Beogradu.

Ovim značajnim dekretom osigurano je pokretu Pravoslavnih Slovenaca u Beogradu zaštita srpskih vlasti, a i zaštita pred okupatorskim vlastima.

Rezultati naših nastojanja postepeno su bivali povoljniji i krupniji i naš rad je u drugom poslovnom razdoblju dobio obeležje ozbiljnog pokreta, kome su počeli da prilaze i oni simpatizeri, koji u početku nisu verovali u uspeh. Mnogi su promenili prema nama svoj stav obzirom na činioce, koji su uvećali krug naših pripadnika a i naš uticaj i ugled.

Delokrug družine Pravoslavnih Slovenaca Sv. Kirilo i Metodije proteže se na sve Slovence u Beogradu, Srbiji i van Srbije. Ali zbog vanrednih prilika u kojima živimo u toku ove godine naše je delovanje bilo usredsređeno uglavnom na sam Beograd.

Još u početku našeg rada za sveštenika Slovenačkim Pravoslavnim vernicima bio je aktom Patrijaršije postavljen član našeg odbora i saradnik i do sada jedini Slovenac sveštenik Gorazd Dekleva, profesor Sarajevske bogoslovije. Tim aktom mu je stavljeno na dužnost da katihumene¹⁶ pouči Pravoslavnim verskim istinama. Da ih dostojno spremi i prevodi u Pravoslavlje, neofite da poučava u Pravoslavnim običajima da ih utvrđuje u verskim običajima i obredima, da im vrši bogoslužjenja i besede na Slovenačkom jeziku, da pri Sabornom hramu vodi maticu prisajedinjenih i da uopšte Pravoslavne Slovence duhovno rukovodi u Pravoslavnim stvarima, i da se brine za duhovnu stranu našeg pokreta.

Još prošle godine u početku našega rada želja je bila najviše crkvene vlasti da se iz svih beogradskih crkava Slovenci koji žele da prime Pravoslavlje upućuju preko naše kancelarije na nadležnost. U tom smislu poslata su u toku godine i dva raspisa crkvama, ali i pored toga Slovenci prelaze u pravoslavlje i u drugim beogradskim crkvama, usled čega je statistika nepotpuna, ali znamo da se broj starih i novih Slovenaca u Beogradu, kreće oko 2000.

Još meseca septembra 1942. kad je naš sveštenik sa dozvolom arhijerejskog namješništva vršio popis prelaz Slovenaca po beogradskim parohijama, zapisao je oko 300 Slovenaca, koji su prešli u pravoslavlje mimo naše kancelarije, do čim je preko naše kancelarije prešlo oko 250 Slovenaca, nad kojima je izvršio obred lično naš sveštenik otac Gorazd. Sve je njih on predhodno pripremio i poučio u verskim istinama. Obred je uvek bio izvršen pravilno, dostojanstveno, na slovenačkom jeziku uz prigodnu besedu. Svaki novi vernik bio je tom prilikom obdaren slovenačkim svetim pismom, katihizmom, Bogorodičinom ili slavskom ikonom i krstićem.

Obred vrši se uvek besplatno, eventualno prilozi darežljivih kumova idu u društvenu kasu iz toga se nabavljaju sveta pisma i ikone za nove krštenike. Na ovom mestu smatramo za dužnost da se zahvalimo dobrotvoru g. Miloradu Milovanoviću, knjižaru koji nam je prošle godine preko Sv. Sinoda poklonio 50 slovenačkih Sv pisama.

U našem gradu mnogo nas podržava i podiže ubeđenje da Slovenci obzirom na današnje prilike, ne primaju Sv. Pravoslavlje iz nekog možda straha ili oportunističkih namera, već iz ubeđenja i sa oduševljenjem. To dokazuje veliki interes Slovenaca za novi verski život mnogobrojno posvećivanje bogoslužjenja oduševlje-

¹⁶ "Katihumen" - katehumen: oseba, ki se uči o osnovah vere.

no i dostojno proslavljanje krsnih slava bilo bogatijim bilo siromašnim. Slavu pri likom prelaz izabere svako po volji. Ipak se najviše uzima sveti Kirilo i Metodije, Sv. Sava, Sveti Jovan, Sv. Nikola, Sv. Dimitrije, Sv. Arhandeo i bogorodičini praznici. U sporazumu sa lokalnim sveštenstvom i u koliko mu vreme dopušta vrši slovincima slavske obrede naš sveštenik lično na domovima i besplatno, obilazi sve svećare koji ga željno očekuju i bratski primaju. Tako isto i u obične dane obilazi naš otac Gorazd svoje nove vernike ukoliko mu vreme i posao dopušta.

U toku ove godine našega rada sveštenik je odslužio 18 svetih liturgija, 7 parastosa (4 na grobu). U društvenim prostorijama održao je dve katiheze¹⁷ za Božić i Uskrs za Slovence koji su prvi put kao pravoslavni pristipili svetom pričesću. Odslužen je jedan moleban, za pravoslavne Slovence pred moštima srpskih svetitelja u Sabornoj crkvi. Na odsluženim svetim liturgijama naš sveštenik je održao 16 propovedi na Slovenačkom jeziku sa versko nacionalnim temama, jednu propoved na slovenačkom molebanu i prigodne govore na parastosima i društvenim proslavama, a i praznično božićnu i uskršnju poslanicu Sv. Sinoda preveo je i pročitao svojim vernicima na Slovenačkom jeziku.

Sem toga imali smo u programu lepu versko socijalnu priredbu sa koncertnim programom na dan materica, koja je trebala da se održi u Kolarčevoj zadužbini, ali pošto nam okupaciona vlast to nije dozvolila sem bogoslužjenja i proslave društvene slave u toku ove godine nismo imali drugih priredaba.

Od istorijske je važnosti da istaknemo datum 20 april 1943. Tog dana priredili smo slovenački moleban u Sabornoj crkvi, gde smo se mi Slovenci prvi put u našoj istoriji poklonili Srpskim svetiteljima, Sv. caru Lazaru, Caru Urošu i Sv. despotu Stevanu. Moleban je bio u 5 sati po podne, crkva je bila ispunjena slovenačkim i srpskim vernicima. Veliki broj srpskog mesnog sveštenstva bio je prisutan i administrator srpske Patrijaršije mitropolit Skopljski Josif,¹⁸ sa vikarnim episkopom njegove svetosti Patrijarha gospodinom Valerijanom.¹⁹ Na molebanu je pevao hor pravoslavnih Slovenaca Sv. Kirila i Metodija, srpske, ruske i bugarske kompozicije a odbor pravoslavnih Slovenaca upalio je pred srpskim svetiteljima voštanice i položio je na njihove kivote trnove vence sa Slovenačkom trobojkom i natpisom. Naš sveštenik otac Gorazd održao je sugestivnu Slovenačku besedu na opšte odobravanje prisutnih Slovenaca i braće Srba. Ova naša prva i jedina versko nacionalna priredba ostavila je dubok utisak na sve Slovence a i na braću Srbe. Kao i ova naša priredba svečano i dostojanstveno je proslavljena i naša društvena krsna

¹⁷ "Katiheza" - kateheza: pouk o osnovah vere.

¹⁸ Sava episkop Šumadijski: Srpski jerarsi od IX do XX veka. Beograd 1996, str. 261-262. Josif Cvijović, srpski metropolit. Rojen je bil 28. 8. 1878 v vasi Drežnik pri Užicah, po gimnaziji obiskoval bogoslovje in bil leta 1903 posvečen. Po prvi svetovni vojni je postal rektor bogoslovja v Prizrenu, leta 1920 pa bitolski episkop. Njegovo delo skopskega metropolita so 5. 5. 1941 prekinili Bolgari, ki so ga izgnali v v Beograd. Ob obisku pri patrijarhu Gavrilu, ki je bil zaprt v manastiru Rakovica, ga je ta zaprosil, da pomaga pomožnim episkopom pri preskrbi begunskih duhovnikov. Metropolit Josif je tako med vojno vodil srbsko pravoslavno cerkev in zanjo mnogo naredil. Po koncu vojne se je uprl zaplembi premoženja Srbske pravoslavne cerkve in imel težave s srbskimi komunisti; leta 1950 so ga v Beogradu zaprli in ga imeli v zaporu brez sojenja, kasneje so mu odredili bivanje v manastiru Žiča. Po izpustitvi iz zapora je osemnajst mesecev upravljal žičko eparhijo. Ko je zbolel, se je nastanil v manastiru Vavedenje v Beogradu, kjer je umrl leta 1957.

¹⁹ Sava episkop Šumadijski: Srpski jerarsi. Valerijan (Stefanović), episkop šumadijski, rojen 14. 6. 1908 v Veliki Lešnici v Podrinju. V rojstnem kraju je končal osnovno šolo, gimnazijo v Šabcu, Bogoslovje Sv. Save v Sremskih Karlovcih in Teološko fakulteto v Beogradu. Leta 1938 je postal redovnik v manastiru Ravanica v Sremu, 10. 12. 1940 pa je bil izbran za pomožnega episkopa budimljanskega.

slava Sv. Kirilo i Metodije koja je opisana na drugom mestu ovog godišnjeg izveštaja.

Sve druge priredbe morale su biti izostavljene iz našeg programa obzirom na okupacione i teške prilike u kojima živimo.

Pošto u širi delokrug rada naše Družine spadaju i ostali Slovenci u Srbiji i van Srbije, to je naš sveštenik g. Gorazd i pored nesređenih prilika u toku g. 1942. posetio 14 slovenačkih izbegličkih kolonija u Srbiji, a oktobra meseca 1942. i slovenačke kolonije Mladenovac i Smederevsku Palanku. Na ovim i misionarskim putovanjima bio je vrlo lepo primljen od pravoslavnih i nepravoslavnih Slovenaca. Tešio ih je i sve bez razlike darivao ikonama, krstićima i slovenačkim Sv. Pismom. Daljnja misionarska putovanja po Srbiji nije mogao da preduzima zbog prezaposlenosti u samom Beogradu, zbog nesređenih prilika po unutrašnjosti Srbije i zbog materijalnih nemogućnosti, i ako su ga zvali i željno očekivali Slovenci po brojnim izbegličkim kolonijama.

Odmah posle prve naše društvene slave (24. maja 1942.) Odbor naše Družine zamolio je usmeno i pismeno Administratora Patrijaršije Srpske, Njegovo Visoko Preosveštenstvo Gospodina Josifa, Mitropolita skopljanskog, da se za bogoslužjenja Pravoslavnim Slovencima odredi neka Beogradska crkva. Srpska Patrijaršija je razumela naše potrebe i uputila nas je na najzgodniju bivšu vojničku crkvu Ružicu na Kalemegdanu.

Starešina crkve Ružice Gosp. Svetozar Radovanović rešio nam je molbu ali sa primedbom, preko Arhijerejskog Namesnika, da se slovenačko bogoslužjenje ne može služiti svake nedelje i da nam se stavlja do znanja, "da se mi Slovenci moramo sami postarati za prostore, tamjan i čumur".

Da bi nam bogoslužjenja bila što svečanija Družina je za pomoć našem svešteniku izabrala za đakona g. Stevana Lastavicu, sekretara Crkvenog Suda, uz mesečni honorar od 500 dinara.²⁰ U toku cele godine na svim našim bogoslužjenjima on je rado asistirao i sa svojim prekrasnim baritonom uveličavao crkvene obrede, a sa svojim bratskim druželjubljem i karakterom osvojio je simpatije svih Slovenaca.

Pošto je hor Pravoslavnih Slovenaca naučio sv. liturgiju, 1 avgusta 1942. na dan Sv. Ilije, prvi put je u Beogradu najsvečanije obeležena sv. liturgija za Pravoslavne Slovence, što je bilo i prvo pravoslavno slovenačko bogoslužjenje van naše domovine. Službi Božijoj je prisustvovao izaslanik Srpske Patrijaršije Njeg. Preosveštenstvo Gospodin Valerijan, vikarni episkop Njeg. Patrijarha, a i veliki broj izbegličkog i domaćeg sveštenstva. Crkva nije mogla da primi veliki broj vernih Slovenaca i Srba koji su došli na tu prvu službu Božiju Slovenaca, koju je služio naš sveštenik o. Gorazd Dekleva sa đakonom o. Stevom Lastavicom. Na službi božijoj o. Gorazd je održao dirljivu uvodnu prvu slovenačku besedu. Tako je dan Sv. Ilije 1942. značajan kao početak duhovnog života Pravoslavnih Slovenaca u Beogradu i Srbiji.

Slovenačka bogoslužjenja su se nastavila, istina ne svake nedelje kako je bila naša želja, već sa većim ili manjim razmacima, prosečno svakog meseca jedan do

²⁰ Srpski jerarsi, str. 476-477, Episkop Stefan (Lastavica) je bil rojen 14. 9. 1908 v vasi Divoš v Sremu v duhovniški družini. Bogoslovje Svetega Save je končal v Sremskih Karlovcih, Bogoslovno fakulteto pa v Beogradu. Po končanem študiju je postal uslužbenec crkvenega sodišča Arhiepiskopije beogradske-karlovačke, po diakonskem posvečenju pa tudi tajnik tega sodišča. Episkop Stefan je pomemben za glasbeno zgodovino, ker je zapustil napisan Osmoglasnik. Umril je 10. 5. 1966 v Clevelandu (ZDA).

dva puta. U zimsko vreme kad je prilaz crkvi Ružici zbog udaljenosti i snežnih zameta bio otežan, zamolili smo starešinu crkve Voznesenjske da nam po nekad preko zime dozvoli bogoslužjenje u voznesenjskoj crkvi, ali nam molba nije bila uvažena.

Pored svih poteškoća i nedovoljnog razumevanja naše misije, ipak je bilo u toku ove godine našeg rada odsluženo 17 sv. liturgija (od tih jedna u crkvi Sv. Marka), 7 parastosa (4 na grobu), i jedan moleban u Sabornoj crkvi. Svete liturgije služene su na staroslovenskom jeziku, a pojedini delovi Blažena, Apostol, Evanđelje, Veruju, Očenaš, veliki vhod, vozglasi i zaamvona²¹ molitva na slovenačkom jeziku. Takođe i beseda je uvek na slovenačkom jeziku.

Vernici su bili obaveštavani o danima bogoslužjenja preko oglasa u "Vremenu", a kada cenzura nije dopustila, oglasima na crkvenim vratima.

Smatramo za dužnost da se na ovom mestu zahvalimo onima Slovencima i braći Srbima koji su materijalno pomogli naš crkveni rad, pogotovo blagodarimo onim pobožnim ženama koji su nam u ova teška vremena u toku cele ove godine besplatno darivale prosfore za sva naša bogoslužjenja, isto tako blagodarimo i onim mnogim dobročiniocima koji su nam darivali vino, tamjan i ulje za naše bogoslužbene potrebe, u toku celog ovogodišnjeg rada.

Sem odsluženih sv. liturgija, kako je napred opširnije rečeno, 20. aprila 1943. godine otslužen je prvi slovenački moleban srpskim svetiteljima u Sabornoj crkvi. A 24. maja o. g. na dan naše društvene slave starešinstvo crkve sv. Marka sa punim razumevanjem i iskrenom blagonaklonošću izašlo nam je u susret i za taj dan ustupilo svoju crkvu, tako da smo na dan naše slave Sv. Kirila i Metodija služili svečanu službu božiju u velelepnom hramu sv. Marka. Služio je naš sveštenik o. Gorazd sa našim đakonom o. Stevom Lastavicom. Toj svečanoj službi Božijoj prisustvovali su: Administrator Srpske Patrijaršije Njeg. Visoko Preosveštenstvo Gospodin Josif, Mitropolit Skopljanski, zatim Njegovo Preosveštenstvo Gospodin Nektarije, episkop Tuzlanski, predstavnici svih crkvenih, državnih i civilnih nadležnosti, veliki broj beogradskog sveštenstva i tako veliki broj naroda da ga crkva nije mogla da primi. Toga dana na sv. liturgiji naš sveštenik održao je divnu besedu na slovenačkom jeziku o pravovernosti pravoslavnih slovenskih svetitelja Sv. Kirila i Metodija.

Posle odslužene sv. liturgije naš sveštenik sa našim đakonom obavio je obred rezanja slavskog kolača u sali izbegličkog restorana "Madera" na Aleksandrovoj ulici, a toj našoj slavskoj svečanosti takođe su prisustvovali svi odlični predstavnici koji su bili u crkvi, razna udruženja i velika masa naroda.

27. septembra 1942. na Krstovdan izvoleo je na slovenačkoj službi činodejstvovati Njeg. Visoko Preosveštenstvo Gospodin Jovan, Mitropolit Skopski i administrator patrijaršije srpske; tako isto na dan 18. aprila 1943. godine izvoleo je činodejstvovati na slovenačkoj sv. liturgiji njegovo Preosveštenstvo Gospodin Arsenije, vikarni episkop Njegove Svetosti Patrijarha. Za veliku pažnju koja je time nama bila ukazana Pravoslavni Slovenci sinovski blagorodno, pogotovo i za lepe utešne reči koje su nama Slovencima tom prilikom bile upućene.

Materijalni izdaci za naša bogoslužjenja su prilično veliki. Pre svega Pravoslavni Slovenci od svojih bogoslužjenja nemaju nikakvih prihoda ni troškovnih pokrića, a kada se uzme da smo u toku ove godine služili prosečno 1 do 2 liturgije mesečno i

²¹ "Zaamvona molitva" - molitev, ki se opravlja za ambonom pred oltarjem.

kada se uzme u obzir honorar horovođe, đakona, pomoć pevačima i drugo, to nas svako bogoslužjenje izade približno oko 3000 dinara.

Pošto su mnogi vernici izrazili želju da se za pravoslavne Slovence služi služba Božija i po drugim beogradskim crkvama i pošto su nas neke beogradske crkve pozvale da služimo u njihovim hramovima, napravljen je raspored za ova letnja slovenačka bogoslužjenja po ostalim beogradskim crkvama i pored crkve Ružice.

Da bi parohija Pravoslavnih Slovenaca mogla uspešno raditi na versko crkvenom polju, odmah posle prve naše krsne slave (24. maja 1942.) formirali smo hor Pravoslavnih Slovenaca sa 20 pevača sa zadatkom da se gaji pravoslavna crkvena i slovenačka narodna pesma. Pošto u to vreme u Beogradu nismo imali na raspolaganju slovenačkog horovođu koji bi učio naš novi hor, to je upravo hora preuzeo g. Sava Vujkov, diplomirani teolog, uz mesečni honorar od 2500 dinara.²² Vođa našeg odbora je bio da se čim pre počne sa bogoslužjenjem za Pravoslavne Slovence. Zato je naš hor prvo počeo da uči pravoslavnu liturgiju. Zahvaljujemo na razumevanju i dobroti bivšem Sveštenučkom Izbegličkom i Desetom Beogradskom Pevačkom Društvu, koji su nam poklonili prvi notni materijal, pogotovo Mokranjca; ostale note spremao je naš horovođa. U program su uzeti najbolji srpski i ruski crkveni kompozitori: Mokranjac, Sokolov, Nosov, Arhagelski, Turenkov, Smolenski, Bertnjanski.

Beogradska Pravoslavna Crkvena Opština koja nam je već u samom početku našeg rada pokazala dobrotu i razumevanje za našu misiju, pošto nam je dala kancelarijske prostorije, i ovog puta nam je očinski pošla u susret i dozvolila da ima u njihovoj hali vežbe naš hor, pa joj i na ovom mestu za tu dobrotu i gostoprimstvo iskreno zahvaljujemo.

U početku su se prve vežbe hora održavale skoro svakog dana, te su sa neverovatnom lakoćom i oduševljenjem, zahvaljujući vrednom horovođi, naši pevači za kratko vreme shvatili i naučili staroslovenski jezik i pravoslavnu crkvenu melodiju, tako da su na dan sv. Ilije 2. avgusta 1942. godine, pevali na prvoj našoj liturgiji za Pravoslavne Slovence na opšte zadovoljstvo i priznanje svih vernih i kritične publike. Kasnije su se probe održavale po rasporedu dva puta nedeljno i sem crkvenih pesama hor je naučio i lepe slovenačke narodne pesme. Naročito priznanje zaslužuju svi pevači ali posebno stariji, koji nisu žalili ni truda ni vremena, te su i u najgore zimsko doba savesno i redovno dolazili na pevanje i tako sa voljom produžili kroz celu godinu. Zahvaljujući idealizmu i sposobnosti horovođe i vrednoći pevača, hor je savladao za kratko vreme potrebni program i skladno pevao kroz celu ovu godinu na našim slovenačkim liturgijama, bogoslužjenjima i parastosima. Na ovogodišnjoj našoj društvenoj slavi hor je pored slavskog obreda otpevao i birani program slovenačkih narodnih pesama i bio je nagrađen naročitim priznanjem mnogobrojne publike.

Na Božićnom bogoslužjenju hor je pevao i krasne staroslovenske božićne pesme kojih tekst je preveo na slovenački naš sveštenik g. Gorazd, tako isto je on spremio na slovenačkom jeziku i uskršnji tropar, koji se za belo uskršnje vreme na našim bogoslužjenjima pevao naizmenice sa starosedelačkim tekstom.

²² Sava Vujkov, rojen v vasi Brestac pri kraju Pećinaci v Sremu, po 2. svetovni vojni je bil duhovnik v mestu Milwaukee (Wisconsin, ZDA).

Još moramo ovde istaknuti važnu činjenicu, koji je za naš pokret od istoriskog značaja, a to je da su pravoslavni Slovenci pevali prvi put u istoriji u starodrevnoj Beogradskoj Sabornoj Crkvi 17. decembra 1942 na molebanu srpskim svetiteljima, a tako isto sa biranim programom duhovnih pesama na prvom slovenačkom molebanu u istoj crkvi 20. aprila 1943. o čemu je već ranije bilo reči.

Broj pevača u zadnje se vreme smanjio pošto su neki pevači premešteni, a neki opet na obaveznom radu, ipak ostali pevači i pored svojih svakodnevnih briga ne zaboravljaju svoju dužnost. Pevači se dobrovoljno i besplatno žrtvuju za lepu pesmu, a jedina im je nagrada priznanje i oduševljenje slovenačke i srpske publika kao i poklona horovođa i pevačima od strane muzičkih kritičara.

Teške su prilike da ih se odbor po njihovoj zaslugi oduži, ipak je u toku godine nekim siromašnijim izdata povećana pomoć, a kao nagrada u počast pevačima bilo su u toku godine priređena drugarske zajednička zakuska, koje su uz lepu slovenačku i srpsku pesmu u bratskom raspoloženju ostavile uredan utisak, pogotovu zahvaljujući dobroti naših pravoslavnih slovenačkih gospođa. U prijateljskom raspoloženju iako ograničeni policijskim časom, ipak smo zajednički sa pevačima proslavili oproštaj sa starom pravoslavnom godinom.

Za ovogodišnju našu krsnu slavu dali smo izraditi našem horu luksuznom notne korice sa slovenačkim natpisom, našom značkom i trobojkom.

Ovaj trošak od din. 2000 opravdan je, da bi se note bolje očuvale i kako bi prilikom pevanja u crkvi ili van crkve jednoobrazne korice dale lepu skladnu sliku.

Od važnosti je da na ovom mestu još istaknemo i zablagodarimo pravoslavnom Slovincu g. Rupniku, kompozitoru i profesoru muzičke škole "Stanković" što nam je u najnovije vreme komponovao i poklonio prvu slovenačku, pravoslavnu crkvenu kompoziciju "Oče naš" sa tekstom slovenačkim i sa motivima slovenačko pravoslavnim, pošto se do sada na našim bogoslužjenjima čitao slovenački "Oče Naš" sa tekstom slovenačkim i sa motivima slovenačko pravoslavnim. Pošto se do sada na našim bogoslužjenjima čitao slovenački "Oče naš" to će se čim hor nauči pevati na našim bogoslužjenjima i "slovenačko-pravoslavni Oče naš".

Obzirom na okupacione prilike u kojima živimo Horu Pravoslavnih Slovenaca omogućeno je, da razvije onu delatnost i da pokaže sposobnost koju Slovenci na tom polju rada mogu dati. U ovim prilikama nama Slovincima omogućeni su javni ili duhovni koncerti i ekskurzije. Ceo naš rad ograničen je samo na crkvu i bogoslužjenja. Verujemo da će hor pravoslavnih Slovenaca moći da pokaže što su Slovenci sposobni da daju u pogledu narodne, kako i u pogledu pravoslavne crkvene muzike, čim budu prilike to dopuštale.

Pošto je naš horovođa g. Sava Vujkov istovremeno i horovođa bivšeg "Zemunskog okteta" blagodarimo njemu kao i njegovim odličnim pevačima što od početka naše misije pokazuju simpatije i razumevanje za rad. Kroz celu ovu godinu našeg rada vezala nas je bratska sloga i prijateljska saradnja sa "Zemunskim oktetom" i njegovim horovođom. Zar i te naše dobročinitelje, pored mnogo drugih, koji su nas pravilno razumeli i bratski pomagali u najtežim danima mi Pravoslavni Slovenci nećemo nikada zaboraviti. Smatramo, da treba u radu naše Parohije posebno izneti detalje o svečanoj proslavi naše Krsne slave Sv. Kirilo i Metodije na dan 24. V 1943. g. Namera je bila da ćemo slavu održati u najužem i najskromnijem krugu, ali blagodareći²³ domaćinu slave ministru g. Tomi Maksimoviću i raznim

²³ "Blagodareći" - zahvaljujući.

drugim dobrotvorima svečanost je obavljena u prostorijama restorana "Madera" uz neočekivno učešće od oko 800 lica.

Slavi su prisustvovali pretsavnici skoro svih beogradskih parohija, raznih drugih organizacija i ustanova. Kao delegat, episkopa Mitropolita skopskog g. Josifa prisustvao je Njegovo Preosveštenstvo g. Nektarije, episkop zvrničko-tuzlanski. Slavi su prisustvovali i delegati pravoslavnih Dalmatinaca, kao i pretstavnici opštine Beogradske, Uprave grada Beograda i specijalne policije. Najlepše želje izrazio je našem pokretu u ime Srpske Pravoslavne Crkve sam episkop G. Nektarije, a zapažen je bio i govor domaćina slave g. Ministra Tome Maksimovića. Posle njega govorio je u ime pravoslavnih Dalmatinaca g. profesor Roca,²⁴ a zvanični deo završen je govorom sekretara parohije g. Mirka Gobeca, koji je bio nagrađen spontanom oduševljenjem, a mnogi od prisutnih njegovim rečima ganuti su do suza. Ovde treba naglasiti da se ovaj čisto verski obred nehotice pretvorio u veliku i značajnu narodnu manifestaciju, koja je mnogima možda pokolebane nade učvrstila u veri, da je naša lepša i bolja nacionalna budućnost sigurna, a sada zagarantovana još i Pravoslavljem.

Izveštaj ne bi bio potpun ako bi propustili opis materijalne strane rada naše Parohije. Na dan 30. VI 1943. g. Parohija je imala din. 11.150 u gotovu, u novčanim zavodima Din. 50.900 dužnika, dinara 12.365 i inventara u vrednosti din. 7.660. U pasivi bilo je poveriocima za din. 9.160. - na prelaznim stavkama din. 14.00, a troškovi i pomoći iznosile su din. 158.596. Dakle, Parohija je imala svih primanja od raznih darodavaca u ukupnom iznosu od din. 240.511. Za godinu dana Parohija je izdala din. 42.100 - na ime pomoći, a ostalo otpada na ime troškova administracija, na troškove hora i na troškove Krsne slave.

Ovom prilikom izjavljujemo i to da do danas nikakvu novčanu pomoć nismo ni tražili ni primali od Srpske Pravoslavne Crkve, i ako bi ovaka pomoć bila sasvim pravedna. Ujedno izjavljujemo da nije tačno ni to, da su članovi parohijskog odbora bogato nagrađeni i materijalno pomagani od strane zainteresovanih. Funkcije članova parohijanskog odbora su počasne, a i sav naš pokret bazira na čistom idealizmu.

Ovde treba naglasiti i činjenicu da padaju u razdoblje koje obuhvata ovaj naš izveštaj i pripreme za osnivanje kulturno prosvetne sekcije, koja je održana već nekoliko sastanaka i koje organizuje crkveno-parohijsku biblioteku. Sem toga izvršene su i predradnje za organizovanje privredne sekcije, sa zadatkom zaštite privrednih interesa pravoslavnih Slovenaca. I privredna sekcija je u međuvremenu pripremila obiman materijal za rad, koji ima da prethodi zadacima po povratku u užu domovinu. Naša nastojanja su u ovim teškim danima postigla još jedan rezultat, koji nije baš isključiva slučajnost. U te dane pada i odluka uglednog rimokatoličkog sveštenika g. Tomaša Ulage da se prisajedini slavenskom pravoslavlju, koju je odluku docnije i priveo u delo. Ovaj korak možemo pouzdano smatrati za vrlo povoljan znak i za povoljan uspeh, jer sa g. Ulagom dobija naša Parohija sposobnog radnika, dobrog govornika, pevača i čoveka, čiji rad će biti slovenačkom pravoslavlju od koristi a naš g. Gorazd imaše u njemu željenje saradnika.

²⁴ Arhiv Srpske Akademije Nauka i Umetnosti, Beograd, 11211-11256, Stjepan (Stevan) Roca, rođen 1881 u Vodich pri Šibeniku, umrl 1974 u Beogradu. Bil je prosvetni in narodni delavec, služboval u Šibeniku, Drnišu, Vrljici in Splitu, zbiral in objavljval je gradivo o Srbih u Dalmaciji. Še pred vojno se je leta 1940 preselil u Beograd in 1941 je vsa njegova družina prešla u pravoslavje.

Ali rad naše Parohije nije dolazio do izražaja samo time što smo održavali često sastanke, što se dogovarali i pravili planove za budućnost. Uvereni sme da je daleko jače delovala činjenica što postoji Parohija pravoslavnih Slovenaca kao ustanova koja živi i koja odiše čistim nacionalnim duhom, ta tako budi nadu, želje i veru kod svih pravih Slovenaca bilo ovde ili u užoj otadžbini: nadu, da ćemo konačno otkloniti razlog, koji je značio kroz vekove za nas najveće zlo; želja da se težnja vraćanja Slovencima veri praotaca što pre ostvari na sreću i dobro slovenačkog a i ostalih slovenačkih naroda i budila veru, da smo konačno našli put, kojima će naš narod poći u lepšu, zadovoljniju, slobodnu budućnost.

Sama činjenica što postoji Parohija Pravoslavnih Slovenaca izaziva kod protivnika uznemirenost i strah, jer vide u tome faktor, koji će onemogućiti da se i dalje špekuliše sa osećanjima jednog naroda na način štetan po njegove životne interese.

Činjenica, što postojimo, deluje bez larme, jer naša misao prodire u svest i srca poštenih Slovenaca a nagriza pokvarena i zlobna. Ovaj mirni proces ide svojim tokom, za mnoge skoro nezapaženo, ali mi ga osećamo i pratimo, jer je to odjek zdrave narodne duše, koje čistoću branimo i želimo da sačuvamo neokaljanu.

JER, IDEJA KOJOJ SLUŽIMO, JAČA JE OD ORGANIZACIJE, U KOJOJ RADIMO.

U ovo teške, a po Pravoslavlje ipak radosne dane, jer se unj ponovo uključuje vaskoliko²⁵ Slavenstvo, završavamo naš izveštaj osvrćući se sa zadovoljstvom na proteklu godinu našega rada, čiji nam rezultati daju potstreka za buduće još življe zalaganje, i za još intenzivniji rad, čiji uspeh molimo da bude što veći, a na slavu i čast slavenskog Pravoslavlja.

U Beogradu, juli 1943. god. SVETA CIRIL IN METOD ČUVAJTE NAŠ ROD.

²⁵ "Vaskoliko" - celotno.

Ocene in poročila

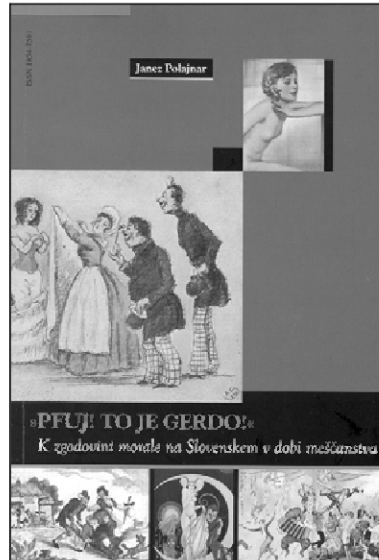
Janez Polajnar, "Pfuj! To je gerdo!". K zgodovini morale na Slovenskem v dobi meščanstva. Zgodovinsko društvo Celje, Celje 2008, 180 strani, ilustr.

V zgodovinopisju pride do novih spoznanj ob postavljanju novih vprašanj, pregledovanju novega gradiva, lahko tudi ob bolj kritični obdelavi že poznane gradiva. Zaradi tega obstajajo določeni trendi, celo moda, čeprav izraz komaj pritiče resnemu znanstvenoraziskovalnemu delu. Za zadnjo tretjino 20. stoletja je značilna diferenciacija raziskovalnih pristopov in povečana uporaba interdisciplinarnosti, s katero se preučuje družbene pojave. Uveljavitev polifonije historičnih interpretacij je pomemben dosežek zgodovinopisne stroke, saj kaže na spoznanje, da zgodovine ni mogoče zaobjeti v vsej njeni popolnosti, ampak samo njene delčke, ki tvorijo barvit mozaik preteklega bivanja.

V zgodovinopisju je znatne uspehe dosegla usmeritev, ki poudarja odmik od politične zgodovine k preučevanju zgodovine "običajnih" državljanov. V slovenskem prostoru takšno usmeritev pooseblja Zgodovinsko društvo Celje. Svoje aktivno udejstvovanje predstavlja na znanstvenih sestankih in prireditvah, z izdajanjem revije Zgodovina za vse ter od leta 2003 tudi književne zbirke "Zgodovini.ce". Do sedaj je v zbirki izšlo 8 znanstvenih monografij, ki so v javnosti naletele na ugoden sprejem. Zadnja v zbirki je monografija magistra Janeza Polajnara s slikovitim naslovom "Pfuj! To je gerdo! K zgodovini morale na Slovenskem v dobi meščanstva". Avtor raziskuje teme s področja zgodovine morale, zlorabe alkohola in evgenike.

S pričujočo znanstveno monografijo je bila zapolnjena siva lisa o zgodovini morale pred prvo svetovno vojno. Kot je poudaril avtor, v slovenskem zgodovinopisju manjka (sedaj bi lahko uporabili preteklik) poglobljen celovit pregled npravstvene zgodovine za obdobje vzpona meščanstva. Kljub temu so bili v okviru te teme že obdelani nekateri problemi, kot so prostitucija, vloga ženske v družbi, seksualni delikti itd.

Avtor v uvodnih poglavjih predstavi razumevanje (meščanske) morale v dobi moderne in njeno umeščenost v prostor ter ustvarjalce moralnih standardov v Evropi, pri čemer posebno pozornost nameni vplivu vere oziroma Cerkve. Moralo predstavi kot splošen vedenjski vzorec dostojnega obnašanja, vezan v prvi vrsti na splošno kulturno stanje, ki so mu nato dodane regionalne metamorfoze. Splošni predstavitvi oblikovanja moralnih standardov sledi osredotočenje na slovenske

razmere, s čimer je nakazano avtorjevo razumevanje morale kot "evropske matrice" z regionalnimi poudarki. Na oblikovanje morale vplivajo splošne, čezmejne antropomorfolške predstave o primerni obliki bivanja.

Monografija predstavi moralo kot ključno devizo meščanskega sloja v obdobju, ko je ta pridobil znaten (v nekaterih državah prevladujoč vpliv v povezavi z razvojem kapitalizma) vpliv v družbi. Opozori na premike v normiranju življenja pri meščanih, ki so visoko uvrščali moralo, saj so sebe dojemali kot npravstveno vzvišeni sloj. Spolnost in užitek sta bila povezana z gnusom in moralnim padcem (zahteva po konformnem vedenju je v bistvu pomenila nadzor nad življenjem), s čimer je bil spolni užitek demoniziran, predvsem pri ženskah, ki so jim kot poslanstvo določili (predvsem okrepili obstoječe stanje) materinstvo in gospodinjstvo. Na oblikovanje nove meščanske morale je odločilno vplivalo oblikovanje znanosti o spolnosti, ki se je uspela ohraniti do konca 19. stoletja. Znanstvene argumente je sprejela tudi Cerkev, ki jih je uporabljala pri izdajanju ženskih molitvenikov in drugih pedagoško-teoloških vsebin. Avtor razume Cerkev bolj kot skrbnika obstoječih standardov, ki se oklepa ustaljenih vedenjskih vzorcev. Kot dokaz za to navede cerkveno postavljanje v nojevski položaj ter vcepljanje iracionalnega strahu. Ob tem ponudi zanimivo primerjavo med Slomškovimi in Jegličevimi pogledi na moralo. Ugotovi, da je med njima kljub časovnemu razkoraku dobrih dveh generacij majhna vsebinska razlika. V tem sklopu tudi predstavi proces oblikovanja morale v katoliškem in protestantskem svetu. Avtor glede tega izpostavi večjo togost Rimskokatoliške cerkve in opozori, da med Evangeličansko in Katoliško cerkvijo, kljub podajanju podobnih moralnih podmen (deviškost, vzdržnost in zatiranje nagonov), obstaja različen temeljni pristop. Medtem ko so protestanti zagovarjali načelo, da poznavanje greha pripomore k učinkovitejši obrambi pred njim, je Katoliška cerkev ubrala nojevski pristop izogibanja javni razpravi.

Avtor opozori na zanimiv paradoks moderne. Na eni strani je pod vplivom razsvetljenskih načel prišlo do dekriminalizacije masturbacije in prostitucije ter spolnih odnosov med ateisti in kristjani. Na drugi strani pa je prišlo do zaostritve moralnih standardov, s čimer se je vzpodbujal občutek krivde, dramatiziral problem nečistosti in povzdigovala nedolžnost. Zaradi slednjega je nastala obsedenost s preprečevanjem skrivnih grehov mladine, ki so v monografiji predstavljeni v poglavju o masturbaciji.

V predstavitvi razmer na Slovenskem je avtor poudaril, da je bil "molk sredstvo za ohranitev čistosti in sramežljivosti". Na Slovenskem namreč do konca 19. stoletja ni posebnih konkretnih sestavkov o spolnosti ali konkretnem grehu. Namesto tega so izhajale knjižice z vzgojno-npravstveno vsebino, predvsem v drugi polovici 19. stoletja, ki so se osredotočale predvsem na dekleta. Obravnava seksualnosti je bila torej vpeta v moralno-pedagoške vsebine. Pri tem avtor primerja prispevke škofov Antona Martina Slomška in Antona Bonaventure Jegliča. Za oba ugotavlja, da sta poznala sodobna medicinska spoznanja, ki pa jih nato nista uporabila (telesna in duševna oslabitev). Slomšek je poznal Simona Tissota in Wilhelma von Hufenlanda, Jeglič pa Kraffta-Ebinga. Prav tako so se pisanju o spolnosti izogibali pedagogi, zdravniki in moralisti. V slovenščini je prvi obsežnejši prispevek objavil Janko Pajk leta 1897. V tem času so se pojavila razmišljanja o potrebi po spolnem izobraževanju mladine. To lahko razumemo kot utrditev počasnega osvobajanja spolnosti, ki se je zaradi družbene modernizacije in s tem vzpostavitve civilnih

institucij osvobajala etikete greha. Zaradi počasnejše družbene modernizacije na Slovenskem in večje odvisnosti je bil ta proces počasnejši na podeželju.

Zanimiv obrat o posedovanju moralnih kvalitete glede na stan predstavlja razmišljanje Henrika Tume v sklopu sestavkov z naslovom Seksuelni problemi, ki jih je objavil v Naših zapiskih. Tuma je zaznal obrat pri razdelitvi moralnih kvalitete. Če so še na začetku 19. stoletja za bolj moralne veljali meščani, je Tuma zdaj za bolj moralno ocenil kmečko prebivalstvo. Krivdo za napačen odnos do spolnosti je pripisal Cerkvi zaradi njenih prizadevanj za zatiranje užitka, ki naj bil vplival na porast prostitucije. Po njegovem se namreč šele v ljubezenskem orgazmu prvič človek loči od živali oziroma dvigne nad njo. Kljub obravnavi širokega nabora tem o spolnosti (dojemanje ljubezni, biološki in nevrološki opis vzbujanje poželenja, fetiši, homoseksualnost, raba kondomov, problem razveze in celibata ter psihološki pomen seksualnosti v življenju) je presenetljiv skromen odziv slovenske inteligence. Polajnar opozarja na močan strah proti pohujšanju. Tako je Boris Zarnik "sporne pasuse" zapisal v latinščini, da ne bi vplival na moralo odraščajoče mladine.

Morala je bila pomembno vprašanje in kot tako je bila del kulturnega boja. Časnik Slovenski narod je Cerkvi očital licemerstvo. Kljub temu je treba poudariti, da so bile na Slovenskem majhne razlike v dojemanju družbeno sprejete morale. V Slovenskem narodu je posebej izpostavljen Jeglič, ki je dal leta 1899 sežgati Cankarjevo Erotiko, čez desetletje pa je izdal knjižico Ženinom in nevestam. Časnik je problematiziral predvsem pristop, saj je sprva Jegličevemu nakupu Erotike sledil zadržan odziv Slovenskega naroda. Šele kasneje, ko je zadeva umeščena v kontekst idejnonazorskega razčiščevanja, je sledil ostrejši napad na Jegliča, ki pa se je ob napovedi ponatisa razvodenel. Poudariti je treba, da je ponatis Cankarjeve lep-slovne zbirke v Slovenskem narodu doživel uničujočo kritiko. Katoliška stran je sprva poskušala stvar minimalizirati, nato pa je napadla predvsem zagovornike. Ob tem avtor opozori, da je v tem obdobju knezoškof Jeglič prepovedal maševanje Antonu Aškercu zaradi sodelovanja pri Ljubljanskem zvonu in opravljanja kratkih svetih maš. Knjižico Ženinom in nevestam, ki je Katoliško tiskovno društvo¹ ni želelo izdati, je Slovenski narod označil kot "s tercijskim vzdihovanjem prepleten pornografičen sestavek". Polajnar je osvetlil sam proces nastajanja knjižice, saj je uporabil Jegličev dnevnik, s čimer je prikazal namen priprave knjige, pričakovan vpliv, poparjenost ob nerazumevanju ter razmišljanja o odstopu. Opozoril je na zanimiv paradoks, da so liberalci pomagali pri promociji knjižice, ki jo je napisal katoliški knezoškof, in to v obdobju že vzpostavljena idejnonazorske diferenciacije. Knjižica je bila prevedena tudi v hrvaščino, nemščino in italijanščino.

Posebno poglavje je namenjeno "samooskrumbi", ki je po Tomažu Akvinskem hujši greh kot incest. Na primeru masturbiranja avtor predstavi proces medika-lizacije morale. Švicarski zdravnik Tissot, na katerega se je skliceval tudi Slomšek, je s svojim ugledom dosegel, da je samozadovoljevanje sredi 18. stoletja postalo osrednja tema moralne vzgoje. Za preprečevanje onaniranja so uporabljali z današ-njega vidika grozljive postopke in pripomočke (obrezovanje, nošenje prisilnih jopi-čev). Kot je avtor izpostavil, je vzpon tesnobe povezan z dvigom skrbi za blago-stanje otrok in prepričanjem, da masturbiranje povzroča živčne bolezni in krnitev duhovnih sposobnosti. Zaradi tega so se temi masturbiranja izogibali v širokem

¹ Ob tem velja opozoriti, da je slovenski prevod knjižice "Nar lepši čednosti in nar gerši pregreha", ki jo napisal sekovski škof Johannes Zwerger, izšla v samozaložbi.

loku. Še največ je o tej temi pisalo v reklami za zdravila in pripomočke. Pred koncem 19. stoletja se slovenski avtorji niso neposredno dotikali onanije. Tako tudi ne Slomšek, ki je v traktatu "Petnajst naglavnih grehov" zanjo zapisal: "Pfuj! To je gerdo." Zanimiv je bil ostrejši nastop do žensk. Kot recept za ohranitev nedolžnosti je predlagal močno vero in zaposlenost (ora et labora). S Sigmundom Freudom in Havelockom Ellisom je masturbacija postala del psihološkega razvoja človeka. Prelom predstavlja znova Jeglič, ki je kot spovednik poznal problem masturbacije. Tako je tudi prišlo do obravnave na pastoralni konferenci 1906. Pri tem je zavzel zanimivo stališče, da duhovniki morajo poznati nevarnosti, če želijo pomagati grešnikom, zaradi česar morajo povprašati o okoliščinah greha. S tem je bil vpeljan inkvizicijski postopek, predvsem do žensk. Do Jegličevega pristopa je obstajala zadržanost in celo nasprotovanje v vrstah katoliških veljakov.

Besedila o spolnosti so v začetku 20. stoletja postajala vedno bolj neposredna in so obravnavala konkretne odnose. Sočasno je v katoliških vrstah prišlo do taktičnega pristopa ostrejšega zavračanja moderne, s čimer so želeli pridobiti večji družbeni vpliv. Zaradi tega so konec 19. stoletja moralisti nasprotovali romanom z romantično vsebino. Pri tem velja posebej izpostaviti Antona Mahniča in izdelavo moralno-estetskih standardov za ocenjevanje leposlovja. Ta je ocenil, da neprimer-na literatura dobiva prednost pred krščansko vero. Polajnar je videl v porastu branosti kolportžanih romanov obliko pobega iz realnosti, ki je šla bodisi v smeri branja krščanskovzgojne literature bodisi v branje lahkotne literature. Predvsem je to opazno pri služkinjah, ki so bile žrtve dvojne meščanske morale. Ob tem avtor izpostavlja na področju javne morale podoben ocenjevalni aparat kot pri lahkotni literaturi. Pri tem navaja primer Jegličevega nakupa prvega natisa Erotike, protest Slovenskega naroda ob delu Hiše Marije pomočnice ter ostre ocene Ganglove drame Sad greha v Laibacher Zeitungu. Pri tem opozori na različne kriterije cenzorjev zaradi različnega dojemanja morale, saj je bila cenzura v pristojnosti dežel. Država je namreč nadzirala publikacije bolj zaradi različnih političnih pre-krškov kot zaradi javne morale.

V posebnem poglavju avtor predstavi problem plesa kot socialne aktivnosti. Avtor pojav vidi kot trk med modernizacijo družbe v socialno-ekonomskem kontekstu (več prostega časa) in vztrajanjem pri pohujšljivem dojoemanju plesa. Pri tem tok razmišljanja ponazori s primerjavo med Slomškovo (Slomšek je uvrstil ples med devet sovražnikov in sovražnic nedolžnosti) in Jegličevo percepcijo plesa. Pri tem opozori, da med njunima razmišljanjema ni bistvene razlike, kljub temu da je Jeglič bolj neposreden, ker je opustil tradicionalno politiko zanikanja. Kampanja proti plesu se je izvajala z grožnjo odpovedi in prepovedi plesov ob cerkvenih prireditvah. Kljub določilom škofovske sinode o prepovedi plesov župniki določila niso dosledno izvajali. Kot poseben problem, ki nakazuje na moralne standarde in kompetenčne spore, se nakazuje prikaz izdajanja licenc za priredbo plesa. Ples je bil tudi priložnost za politični spopad.

V devetem poglavju je predstavljena "kloaka nemoralnosti" - kino, kot je bil označen v naslovu članka v Slovencu leta 1919. Kot problematično je izpostavljeno predvajanje erotičnih vsebin na t. i. moških večerih. Pri tem velja opozoriti, da niso na teh večerih predvajali le erotičnih vsebin. Kljub znani ponudbi med ljubljanskimi časopisi ni zaslediti nikakršnega odklonilnega odnosa do moških večerov. Ob tem Polajnar opozori na stališče ponudnikov tovrstnih filmov, da je pro-

gram projekcij odraz tržnega mehanizma povpraševanja in ponudbe. Opozori na kino Metropol, ki je veljal za kino stranke SLS. Kinematograf se je obnašal tržno in je predvajal filme vseh žanrov. Zaradi tega je Jeglič na projekcijo poslal ogle-duha. Zaradi ocene slednjega, da predstave žalijo moralni čut, je Jeglič leta 1915 Slovencu in Rodoljubu pod grožnjo izobčenja prepovedal oglaševanje kinopredstav.

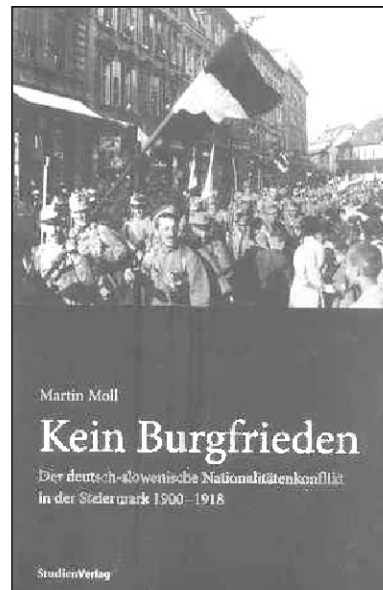
V zadnjem poglavju zastavi avtor ključne probleme morale, s katerimi se je soočala družba na Slovenskem. S tem Polajnar vzpostavi primerjalno dimenzijo med dvema različnima časovnima okviroma, katerih ločnica je vojna, ki je v dobršni meri pomenila konec moralne togosti in absolutne tabuizacije spolnosti. Prva svetovna vojna je bila namreč prelomnica za moralo. Če je bila pred njo osrednja naloga preventiva, je po njej to mesto prevzela kurativa. Občutek dekadence, predvsem med mladimi, in občutek propadanja družbe sta sodobnike vodila do ocene, da je družba bolnik, ki potrebuje zdravljenje.

Željko Oset

Martin Moll, Kein Burgfrieden. Der deutsch-slowenische Nationalitätenkonflikt in der Steiermark 1900-1918. Studienverlag, Innsbruck 2007, 595 strani.

Za doc. dr. Martina Molla z graške univerze Karla in Franca bi lahko dejali, da je imel dokaj nenavadno pot do visokošolskega učitelja. Rojen leta 1961 je po študiju zgodovine in germanistike na isti univerzi leta 1987 doktoriral iz zgodovine in nato 15 let delal v gospodarstvu, ob delu pa je, v sodelovanju z Inštitutom za zgodovino graške Filozofske fakultete, tudi raziskoval in se strokovno izpopolnjeval. Svoje izsledke je že zgodaj objavljaj v raznih strokovnih revijah. V začetku leta 2003 je bil na graški univerzi habilitiran iz novejši in sodobne zgodovine s habilitacijskim delom *Studien zum deutsch-slowenischen Nationalitätenkonflikt in der Steiermark vor dem und im Ersten Weltkrieg*, s čimer se je dejansko začela njegova "poklicna" zgodovinarska pot.

Njegovo habilitacijsko delo je leta 2007 izšlo pri založbi Studienverlag v Innsbrucku kot znanstvena monografija z naslovom *Kein Burgfrieden. Der deutsch-slowenische Nationalitätenkonflikt in der Steiermark 1900-1918*. Predelana študija se tako loteva osvetlitve slovensko-nemških nacionalnih odnosov ob koncu dvojne monarhije na Štajerskem, ko je nacionalni konflikt dobil že neslutene dimenzije.

Mollova obsežna knjiga zajema 595 strani s kar 2373 opombami. Knjigo je strukturno razdelil na 15 poglavij. V prvem poglavju je namenil pozornost sami temi knjige, stanju raziskav in virov. Dosedanje raziskave in obstoječe vire je nanizal na 30 straneh, kar daje slutiti, da njegovo delo temelji na obsežni pregledani literaturi in kopici novih virov. V drugem poglavju je podal zgodovinski oris Štajerske v drugi polovici 19. stoletja. V tretjem poglavju se je posvetil nastanku nemškega nacionalizma na Štajerskem, v četrtem pa na drugi strani primerjal slovenski boj (oziroma slovenski nacionalizem) za enakopravnost. V petem poglavju je iskal vzporednice Štajerske in balkanske krize pred prvo svetovno vojno, v šestem pa obravnaval sarajevski atentat in njegove posledice, kar je podal v nadaljevanju (sedmo do trinajsto poglavje) v obliki političnega preganjanja Slovencev na Štajerskem. V štirinajstem poglavju je vzel v pretres odzive na zaostreno politično klimo na Štajerskem, v petnajstem pa stališče Slovencev med prvo svetovno vojno. Na koncu je dodal še obširen povzetek (15 strani), obsežen seznam virov in literature (45 strani), seznam okrajšav (2 strani) in osebno kazalo (5 strani).

Štajerska je bila jezikovno mešana, na severu nemško in na jugu pretežno slovensko govoreča. Slovenci so predstavljali tretjino celotnega prebivalstva. Po obnovi ustavnega življenja v Avstriji se je nacionalizem močno razmahnil, prizanesel pa ni niti (Spodnji) Štajerski. Nemci so se naslanjali na idejo obstoječega posestnega stanja, medtem ko so Slovenci zahtevali enakopravnost na vseh področjih javnega življenja. Glavno mesto Gradec je predstavljalo gospodarski, kulturni in administrativni center, pripadalo pa je "nemškemu" delu dežele. Tudi spodnještajerska mesta so imela nemški značaj, v drugi polovici 19. stoletja pa je slovenska stran načrtno zastavila "napad" na nemške trdnjave (Maribor, Celje, Ptuj, Brežice). Seveda bi bilo pretirano zapisati, da je le takšno posestno stanje pripeljalo do konfliktov. Pred "zasukom" v nacionalizem so štajerski Nemci in Slovenci živeli brez sporov, značilnih za drugo polovico 19. stoletja. Deželna zavest in pripadnost kroni sta prevladali nad nacionalno pripadnostjo, ki se je oblikovala počasi, a vztrajno. Z marčno revolucijo leta 1848 se je deželna zavest začela počasi "topiti" v prid nacionalni zavesti, z združitvijo Nemčije dobrih 20 let kasneje pa je nacionalizem pravzaprav že zajemal širše množice prebivalstva. Štajerski Nemci in Slovenci so postajali vse bolj sovražniki v eni deželi, prepad med obojimi pa se je z leti samo še stopnjeval in se kazal ob aktualni politiki vlade (okupacija in aneksija BiH, balkanski konflikt pred prvo svetovno vojno), pa tudi na lokalnem političnem prizorišču (od konca sedemdesetih let 19. stoletja se je nemško-slovenski konflikt kazal ob volitvah in drugih političnih manifestacijah).

Z atentatom na prestolonaslednika Franca Ferdinanda v Sarajevu pa se je, tako avtor, latentno sovraštvo do nenemških narodov monarhije močno zaostriло. Proti štajerskim Slovencem se je že poleti leta 1914 vsula toča denunciacij. Obtoženi so bili kolaboracije s srbskimi "klikami", sledile pa so množične aretacije in zapori. Potem ko je akcija stekla v polnem razmahu, ni bilo več možnosti vrnitve. Tudi spoznanje štajerskih oblasti, češ da gre za zmotno postopanje proti štajerski duhovščini, ni več moglo zaustaviti sovražnega nastopa proti njim. Slovenski poslanci so po vnovičnem odprtju državnega zbora naslovili na vlado vrsto interpelacij, ki so navajale politično preganjanje Slovencev, za katere naj bi bili odgovorni spodnještajerski Nemci. Vlada je jeseni 1917 oblikovala dve preiskovalni komisiji, ki sta

v začetku leta 1918 v glavnem potrdili navajanje slovenskih interpelacij. Glavni akter političnega preganjanja pa je bil štajerski deželni namestnik grof Clary, ki je že avgusta leta 1914 ukazal izdelavo seznamov srbofilov. Posebej zanimivo avtorjevo spoznanje pa je zagotovo dejstvo, da med aretiranci sploh niso bili slovenski politični akterji mednacionalnega spopada, pač pa so se med njimi znašli "nepomembneži", ki so v stanju "spozabe" kritizirali vojna leta. Avtor je glavno pozornost v knjigi namenil prav temu pojavu na začetku prve svetovne vojne in skrbno analiziral dogajanje. Po njegovem mnenju je prav ta nacionalni moment povzročil notranji razpad monarhije jeseni leta 1918 in posledično delitev Štajerske. Morda je slednja teza nekoliko pretirana, saj je nacionalni konflikt eskaliral že mnogo prej, politično preganjanje pa nikakor ni bilo glavni vzrok za slovenski "odhod" iz monarhije. Nacionalne razmere so že več desetletij načenjale vsakdanje življenje in se na začetku 20. stoletja še bolj zaostriale. Propadu je tako botrovalo predvsem nerešeno nacionalno vprašanje, ki se je "krpalo" vse od obnove ustavnega življenja naprej, prva svetovna vojna pa je nacionalne spore v monarhiji dokončno "razrešila".

Političnemu preganjanju Slovencev je botrovala vrsta naključnih dejavnikov, glavni krivec za to pa so bila vsekakor slovensko-nemška nasprotja (kot ugotavlja tudi avtor). Prav zaradi tega je rekonstruiral nacionalni konflikt v posebej virulentnem obdobju zadnjih dveh desetletij pred prvo svetovno vojno. Prav tako kot slednje pa je avtor uspel pokazati, da se je prepričanje o slovenski lojalnosti začelo krhati po septembrskih dogodkih leta 1908 v Ljubljani.

Težišče raziskave, ki temelji pretežno na gradivu graškega deželnega arhiva, se osredotoča na prve tedne po atentatu na prestolonaslednika in na prva leta vojne. Mollu je uspelo prikazati usodne nacionalne razmere na Štajerskem, ko je uradna oblast zaradi domnevnih sumov srbofilstva sprožila pravo gonjo proti slovenski duhovščini, kakor tudi to, da je na Štajerskem zevala med obema narodoma ogromna razpoka. Na eni strani je tako stal, tudi uradno podprt, nemški nacionalizem, ki se je vedno bolj nagibal k vsenemškim idejam. Nemško govoreče prebivalstvo, ki se je čutilo ogroženo od "južnega" slovenskega prebivalstva, je svoj izrazni moment našlo v proslavljanju nemško-pruskih monarhov, v čaščenju Bismarckovega kulta, ki je bil seveda za Avstrijo povsem nesprejemljiv, v čaščenju germanstva kot tudi v gibanju proč od Rima (Los von Rom), ki je bilo v bistvu gibanje proč od Dunaja (Los von Wien). V nasprotju z italijanskim liberalnim nacionalizmom je bil avstrijski nemški nacionalizem opredeljen antikatoliško in anti-judovsko.

Po Mollovi oceni je bil do sedaj preveč zapostavljen študij odnosov med nemškimi nacionalci in vsenemci (oziroma vsenemškimi konservativci) v monarhiji. Kar zadeva Slovence v monarhiji, so bili, statistično gledano, manjšina s približno tretjino prebivalstva v deželi. Toda na Spodnjem Štajerskem je bila slovenska stran od osemdesetih let 19. stoletja naprej v popolni ofenzivi. Napad na nemške "trdnjave" je jasno kazal na slovensko odločenost glede njihovih zahtev. Konflikt se je prenesel predvsem na podlagi slovenskega "boja" in nemške obrambe v javnost in vsakdanje življenje (šolska in obrambna društva, policija in žandarmerija, učitelji in kleriki). Dunaj se je občasno (predvsem v času Taaffejeve vlade, ki so jo podpirali tudi slovenski poslanci) pokazal tudi kot nekakšen varuh slovenskih (slovanskih) teženj, na drugi strani pa je bil vseskozi "naravni" zaveznik nemške strani.

Konflikt med Nemci in Slovenci je seveda obvladovala tudi propaganda, ki je skušala dosežati (oziroma zagotavljati) ključne in strateške položaje. Ostrina, ki je narekovala ritem, je izhajala tudi iz zunajavstrijskih nagnjenj obeh polov. Nemci so iskali pot k vsenemštvu, med Slovenci se je rojeval občutek jugoslovanstva. Moll je tako rekonstruiral več možnih scenarijev ogroženosti: od nemškega "prodora" proti Jadranu do slavizacije glavnega mesta Gradec. Vse to je bilo zastopano v raznih člankih, brošurah, letakih, govorih ipd. in je konec koncev vodilo k preganjanju "manjšinskih" Slovencev, ki so sicer po atentatu izražali svoje ideje le prek sokolskih srečanj in podobnih "civilnih" združenj.

Moll je svoji knjigi moral posvetiti precej dragocenega časa. Za razliko od kakšnih "splošnih" evropskih pregledov nacionalizmov se je dela lotil z drugačno metodo. Priznati moramo, da se v knjigi postavlja na stran Slovencev, medtem ko so v vlogi "napadalcev" nemški nacionalci. Strankarsko politično življenje je prav tako skušal zaobjeti v karseda objektivni luči. Ni dvoma, da so bili Slovenci ves čas zvesti podporniki habsburške hiše. Kljub temu je prikazal pozitivne odzive štajerskih Slovencev ob srbsko-bolgarski zmagi nad Turki. Toda v majhni meri. Glavna pozornost knjige je namenjena preganjanju slovenskih duhovnikov (18) na Štajerskem. Na drugem mestu stojijo vpleteni uradi in oblasti, od notranjega ministrstva do namestništva, vojske in žandarmerije. Nacionalni konflikt pa je na drugi strani prikazal tudi z lokalnimi vaškimi trači, ko so se pojavile govorice o srbofilstvu med nemško govorečim prebivalstvom na Spodnjem Štajerskem, in denunciacijami proti slovenskim klerikom. Morda bi bilo treba (predvsem za nemško govorečega bralca) ob izdaji izdelati še krajevni register in dodati kak zemljevid ali dva.

Če povzamemo, je Moll v svoji knjigi zaobjel več pomembnih kriterijev, s katerimi slika nacionalizem na Spodnjem Štajerskem. Zaobjel je dvojezični prostor in prikazal konflikt med različnimi narodi. V zadnjem stadiju monarhije je nacionalni moment izvzel iz glavnih centrov monarhije in ga osvetlil skozi periferno Štajersko politično dogajanje. Nacionalizem je prav tako zasnoval na mejnem področju Srednje in Jugovzhodne Evrope. Kot zadnje pa velja izpostaviti slovensko nacionalno rast, ki je, tako avtor, v času, zajetem v knjigi, dokončno izoblikovala popolnoma enakovreden slovenski narod.

Mollova knjiga je za raziskovalce, ki bodo osvetljevali Štajersko na prelomu 19. stoletja in čez, skoraj obvezen pripomoček pri njihovem delu, saj pojasnjuje nacionalni vidik iz drugega zornega kota in predstavlja obogatitev v slovenskem (in avstrijskem) zgodovinopisju. Prav tako pa si zasluži mesto v marsikateri slovenski javni knjižnici.

Filip Čuček

Franjo Malgaj, Vojni spomini: 1914-1919. Pro-Andy, Maribor, 2009, 272 str., ilustr.

Moderno zgodovinopisje je - tako kot druge znanstvene discipline - fenomen moderne. Za utemeljitelja, "očeta modernega zgodovinopisja" velja Leopold von Ranke. Temelj njegove paradigme je objektivnost, ki je osnovana na kritični analizi virov. S tem je povezana tudi Rankejeva akademska kariera, saj mu je pruska vlada omogočila za tedanje čase nenavadno dolg študij arhivskega gradiva na Dunaju, v Benetkah, Rimu in Firencah. Ker je bil Ranke eden izmed utemeljitev nacionalnega zgodovinopisja, sta bila njegov pristop in on osebno deležna natančnega kritičnega ovrednotenja.¹ Kljub temu se je njegovo poudarjanje uporabe virov obdržalo kot integralni del znanstvenega aparata preučevanja zgodovine. Zaradi pomembnosti virov se je sprožila akcija objavljanja pomembnih arhivalij, ki so imele tako akademske kakor tudi družbenopolitične spodbude. Ena izmed takšnih je delitev na zgodovinske in nezgodovinske narode. Kot je poudaril Franc Kos v predgovoru *Gradiva* za zgodovino Slovencev v srednjem veku, je z izdajo virov želel opozoriti, da "Slovenci nismo narod brez zgodovine".²

Samo izročilo, ki ga je porodila nemška šola, je prešlo doseg zgodovinske šole. Z objavami virov se je zaradi lažjega dostopa na eni stani povečala kritična masa raziskovalcev in preučevalcev, na drugi strani pa se z objavo omogoči boljšo ohranitev gradiva. Tehnološka revolucija komunikacij je objave virov postavila na novo, široko dostopno platformo. Objave virov na medmrežju pridobivajo na pomenu zaradi svoje dostopnosti brez obveznega poprejšnjega naročila za uporabo arhivskega gradiva in varovanja kulturne dediščine. Na medmrežju so predstavljene objave, ki zanimajo širši krog potencialnih uporabnikov. Te vsebine so po svojem značaju interdisciplinarne (statistike, uradni listi, govori itd.). Ob tem se porajajo številna vprašanja (kot v vseh družbenih segmentih), ki se nanašajo na medmrežje kot pojavu zadnjih dvajsetih let. Predvsem o ovrednotenju gradiva iz vsebinskega in tehničnega vidika. Kljub možnostim, ki jih ponuja sodobna tehnologija, pa verjetno ne bo prišlo do množične digitalizacije, saj je to povezano z ogromnimi stroški, zaradi česar je še toliko bolj pomemben izbor gradiva. V Sloveniji se z objavo virov na medmrežju ukvarja portal slovenskega zgodovinopisja SIstory. Ta se razvija v okviru programa Raziskovalna infrastruktura na In-

¹ Oto Luthar: Rojstvo nacionalne zgodovine. V: *Zgodovina historične misli: od Homerja do začetka 21. stoletja*. Ljubljana 2006, str. 500-503.

² Franc Kos: *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*, knj. 1. Ljubljana 1902, str. III. Prim. Štih Peter: Pomen avstrijskih univerz za začetke slovenskega znanstvenega zgodovinopisja. V: *Kronika*, 2009, str. 213-220.

štitutu za novejšo zgodovino. Portal je Agencija za raziskovalno dejavnost potrdila leta 2006. Njegovo poslanstvo je posredovanje čim širšega nabora vsebin v novem medijsko-tehnološkem formatu.

V Sloveniji kljub temu še zmeraj prevladujejo objave tiskanih virov. Takšna je komentirana objava virov Malgajevih vojnih spominov.³ V obravnavani objavi Malgajevih spominov je Marijan F. Kranjc v uvodni študiji na kratko predstavil Malgajevo življenje, prostor in čas. Pri pripravi spominov je kot tehnični urednik sodeloval Malgajev pranečak Janko Štampfl.

Objava vira je sestavljena iz štirih sklopov: uvodne študije (M. F. Kranjc), prepisa dnevnika, objave "Malgajevih drobnarij" in sklopa, v katerem so priloge s slikami in navedbo uporabljene literature in virov. Z objavo Malgajevih spominov sta Kranjc in Štampfl želela spodbuditi raziskave o prvi svetovni vojni in predvsem po njej pri "boju" za meje tako za zeleno mizo kot na terenu v obliki izvršenih dejstev. Pri slednjem ni mogoče prezreti pomena in vloge, ki jo je imel Franjo Malgaj. Problematika meje na Koroškem je imela neverjeten pomen, saj bežno listanje po avstrijskih časopisih leta 1919 kaže, da je bilo dogajanje na Koroškem stalna rubrika z obsežnimi poročili, mnenji in pričakovanji. V uvodni študiji je bežno predstavljen metodološki pristop za objavo gradiva ter očitran pristop sledenja avtentičnosti zapisa, ki odražajo Malgajevo intelektualno prtljago. V uvodni študiji je nekaj napak⁴ in nedoslednosti.⁵ Zelo pohvalno je arhivsko delo tako v Vojaškem arhivu na Dunaju, kot v Vojnem arhivu v Beogradu. Avtor ugotavlja, da vedenje o Malgaju temelji na pričevanju sodobnikov in znancev, ne pa na sorodnikih, ki so hranili zapise in dnevnike. Ob tem avtor predstavi zanimivo tezo, da je Malgaj storil samomor, kar sooči s pripovedjo Malgajevega osebnega kurirja, ki je trdil, da se je Malgaju pripetila nesreča. Poleg omenjenega si je avtor problemsko zastavil vprašanje o Malgajevem nazivu v avstro-ogrski vojski ter o morebitnem nazivu v slovenski vojski (morebiten naziv stotnik?), s čimer je podal predloge za nadaljnje raziskave.

Objava kljub vsem pomanjkljivostim predstavlja premik pri poznavanju Franja Malgaja, borca za severno mejo. Predstavlja temelj za nadaljnje raziskave, predvsem za Malgajevo vlogo v spopadu na Koroškem in mentaliteto vojskujočih v Veliki vojni (občutenj posameznika z gledišča psihične in fizične izčrpanosti, razčlovečenja vojakov oziroma mehanizacije ubijanja). Travme vojakov, v tem primeru Franja Malgaja, se odražajo v prostodušnih zapisih o smrti in o brezimnih žrtvah topništva. V predstavljeni publikaciji je smiselno rekonstruirano Malgajevo življenje v obdobju 1917-1918. Kljub temu velja opozoriti, da bi Malgajev vpis na

³ Dnevniške zapise Franja Malgaja sta uredila general-major v pokoju Marijan F. Kranjc in Janko Štampfl.

⁴ Na strani 15 je zapisano, da se je sestra Amalija poročila leta 1927, na naslednji strani pa leta 1917. Napake so tudi v nadaljnjem tekstu: na strani 18 je zapisano, da se je Malgaj v Pazinu naučil italijansko, na strani 20 pa je ta trditev zanikana; v opombi 166 je napačno predstavljena zrinjsko-frankopanska zarota; prevod kratice K.u.K., ustaljen prevod kratice v zgodovinoisju je c.kr.; v opombi 185 o današnjem imenu trga Svetega Jurija - od leta 1990 je naselje mesto Šentjur in ne Šentjurij.

⁵ Nedosledna zasnova rodbinskega debela. Ob tem velja opozoriti, da so sorodniki vsi in ne samo tisti, ki obdržijo priimek. "Država SHS ni podpisala krivične mirovne pogodbe z Italijo" - v zgodovinoisju je ustaljen izraz Kraljevina SHS; treba je ločiti med Državo Slovencev, Hrvatov in Srbov in Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev (!); mirovna pogodba je bila podpisana 28. 6. 1919 - takrat je bila podpisana mirovna pogodba z Nemčijo, z ostalimi državami Centralnih sil kasneje, kar je za Slovence in Kraljevino SHS zelo pomembno dejstvo. V opombi 90 na strani 85 manjka navedba strani.

Pravno fakulteto Univerze Karla Franza v Gradcu bilo možno preveriti v knjigi imatrikulirancev, saj je moral vsak, ki je študiral, ob prvem vpisu na visokošolski študij vpisati v matriko,¹ kar je možno preveriti v arhivu omenjene univerze.

Tako kot na vseh raziskovalnih področjih je zgodovinar odvisen od virov v najširšem pomenu, ki predstavljajo Arhimedovo točko za postavljanje zgodbe - interpretacijo preteklosti. V tem primeru, kot je poudaril avtor, bi bilo za nove, prelomne vesti o Malgaju treba izvesti obsežno raziskavo na Koroškem ali pa upati na naključno najdbo gradiva zavednega raziskovalca ali intelektualca. Interpretacije so namreč začasno stanje, intelektualna prtljaga breme, ne sme pa biti ovira. Zato so vedno in povsod potrebni stroga kritičnost, zahtevno vrednotenje in navajanje spoznanj drugih; omenjeni nastavki predstavljajo gibalno napredka in razvoja stroke, s čimer si je težko pridobiti priljubljenost, zagotovo pa (samo)spoštovanje. Sokrat je rekel, da ne piše, ker se knjige same ne morejo braniti. Danes so, zaradi diferenciranosti in specializiranosti znanja ter delitve sredstev glede na merjene rezultate, objave življenjskega pomena. Zaradi tega bi veljalo reči, knjigo je treba izdelati jasno in korektno, pred tiskom pa celostno in celovito pregledati.

N. B. O "vikend zgodovinarjih", kot so označeni v predgovoru Marijana F. Kranjca (str. 8). Zgodovinarji se med sabo ne ločijo po času ukvarjanja z zgodovino (v najširšem pomenu), ampak po kakovosti opravljenih raziskav, uporabi aparata, strasti in intelektualni prtljagi, kar ustvarja polifonijo zgodovinskih interpretacij.

Željko Oset

Saša Mišić, Albanija: prijatelj i protivnik (Jugoslovenska politika prema Albaniji 1924-1927). Službeni glasnik, Beograd, 2009, 261 str., ilustr.

Odnosi Kraljevine SHS s sosednjo Albanijo v času po prvi svetovni vojni na Slovenskem niso predstavljali ene izmed pomembnejših tem. Večino pozornosti v zunanjepolitičnih odnosih s sosednjimi državami so prežemale druge, za slovenske razmere pomembnejše teme, ki so se v glavnini dotikale dejstva, da meje novonastale države niso bile določene. Kljub temu pa delovanje Kraljevine SHS v Albaniji ni bilo brez posledic na zunanjepolitičnem parketu, kjer so se odvijali dogodki, ki so pomembno vplivali na določitev mej. To lahko trdimo predvsem v primeru meje z Italijo, saj se je vse do podpisa Drugega tiranskega pakta leta 1927 rivalstvo med državama za patronat nad Albanijo odražalo v medsebojnih odnosih. Ivo Banac vlogo jugoslovanske države v Albaniji nekoliko pretenciozno predstavi celo za enega izmed vzrokov za poraz na koroškem plebiscitu oktobra leta 1920. Tega leta so Albanci iz države izgnali italijanske sile, na severni meji pa niso bili enako uspešni. Jugoslovanska vojska je zasedala del albanskega ozemlja ob demarkacijski črti, ki ga je uspešno ubranila. Vojaške operacije so po Bančevem mnenju od glasovanja za Kraljevino SHS odvrnile veliko koroških volivcev, ki so se bali

¹ Prim. Alojz Cindrič: Socialno-gmotne razmere študentov s Kranjske na dunajski univerzi 1848-1918. V: Knafljeva ustanova na Dunaju 1676-2006, Ljubljana-Dunaj 2006, str. 78-79.

rekrutacije v jugoslovanske enote na albanski meji.²

Meddržavni odnosi, vzpostavitev meje, vprašanje vdorov kačakov,³ zelena ekonomska penetracija in s tem želja po obvladovanju notranjepolitičnega položaja v Albaniji so v zgodnjih dvajsetih letih 20. stoletja predstavljali zunanjepolitično stvarnost, saj je bilo pragmatično ugotovljeno, da je obstoj albanske države v interesu Kraljevine SHS. Sam Nikola Pašić je kot vodja delegacije na pariški mirovni konferenci zagovarjal samostojno Albanijo, ki je predstavljala oviro italijanskemu prodoru na Balkan. Že od samega nastanka albanske države 1913 je srbska in kasneje jugoslovanska država podpirala politične voditelje iz severne Albanije, predvsem Esada Pašo Toptanija, po atentatu nanj pa vodjo katoliškega plemena Mirditov Marka Gjonija. Z ohranjanjem politične nestabilnosti v državi je želela vplivati na razmejitev in status Albanije sebi v prid. Vrhunec destabilizacije v tem obdobju predstavlja v Beogradu zrežirana in podprta vstaja na severu leta 1921, katere rezultat je bila kratkotrajna Mirditska republika. Albanija je do tedaj že postala članica Društva narodov in je obtožila jugoslovansko državo vmešavanja v notranje zadeve. Posledica tega je bilo mednarodno priznanje Albanije v mejah iz leta 1913, ki naj bi mu sledila rahla korekcija severne meje. Na konferenci ambasadorjev velikih sil je bila sprejeta tudi za jugoslovansko politiko obremenilna odločitev o tem, da interese Albanije ščiti Kraljevina Italija. V vmesnem času se je politika jugoslovanske vlade oziroma Nikole Pašića, spremenila, ubrala manj agresiven pristop in sledilo ji je jugoslovansko priznanje albanske države marca 1922.

Albansko-jugoslovanski odnosi med obema vojnama so bili v nekdanjem jugoslovanskem prostoru relativno dobro obdelana tema, vendar se je večina del, razen nekaj krajših pregledov, usmerjalo predvsem na zgodnejše obdobje obstoja albanske države do njenega priznanja. Med avtorji velja izpostaviti Vuka Vinaverja, Bogumila Hrabaka, Dušana Batakovića, Andreja Mitrovića, v novjšem času pa tudi Đorđa Borozana. Praznino, ki je vladala na tem področju, je želel zapolniti srbski zgodovinar mlajše generacije Saša Mišić (rojen 1972), asistent pri predmetu sodobna politična zgodovina na Fakulteti za politične vede v Beogradu. Pričujoče delo predstavlja njegovo magistrsko nalogo, ki jo je ubranil na beograjski Filozofski fakulteti leta 2005. V delu se je omejil na obdobje, ki predstavlja vrhunec jugoslovanskih prizadevanj za nadzor notranjepolitičnega položaja v Albaniji. Ju-

² Ivo Banac: Was the Albanian opposition to the Serb Kingdom's annexation in 1912 without justification? V: Anna Di Lelio: The case for Kosova, Anthem Press, London-New York, 2006, str. 56.

³ Oborožene skupine predvsem kosovskih Albancev, ki so zatočišče iskali v Albaniji in so skozi zgodnja dvajseta leta nenehno vdirali na jugoslovansko ozemlje, predvsem na roparske pohode, s tem pa so se tudi upirali srbski zasedbi z Albanci poseljenih teritorijev. Njihovo poimenovanje in delovanje nekako sledi t.i. hajduški tradiciji.

nija 1924 je v Albaniji prišlo do državnega prevrata, ki ga je vodil pravoslavni škof Stilijan Fan Nolli, in s to potezo je padla legitimna vlada Iljaza Bega Vrionija. V njej je imel največ vpliva mladi, a ugledni prvak iz osrednje pokrajine Mati Ahmed Zogu. Po političnem propadu dotedanjih prvakov pod jugoslovansko zaščito je ta prevzel vlogo nosilca jugoslovanskih interesov. Vloga jugoslovanskega zunanjega ministrstva v Zogujevem oboroženem prevzemu oblasti decembra 1924 je predstavljala zadnji uspeh v prizadevanjih za nadzor nad političnim položajem v Albaniji, ki so dokončen neuspeh doživela s podpisom Drugega tiranskega pakta konec leta 1927.

Delo temelji predvsem na arhivskem gradivu, vendar posebno težavo predstavlja dejstvo, da gradivo jugoslovanskih predstavništev v Albaniji (Tirana, Skadar, Drač in Korča) ni ohranjeno. Avtor je zaradi tega posegal predvsem po gradivu drugih fondov jugoslovanskega zunanjega ministrstva, deloma pa tudi po britanskih in italijanskih dokumentih. Velik del uporabljenih virov je tudi iz osebnih arhivskih zbirk uglednih srbskih politikov tega časa. Delo je razdeljeno na šest poglavij, od katerih so štiri posvečena opisu političnega položaja v omenjenih letih. V prvem poglavju je opisan izbor Ahmeda Zoguja kot edinega primerne kandidata za vpliv na notranjepolitično dogajanje v Albaniji. V času pred junijskim prevratom je jugoslovanska stran s pomočjo različnih emisarjev poskušala povečati svoj vpliv in si pridobiti različne ekonomske koncesije, posebej pa so želeli skleniti carinsko unijo med državama. Velika želja jugoslovanske vlade, ki bi omogočila obvladovanje ekonomskega položaja, je bila tudi ustanovitev banke, saj bi s hitrim posegom to postala prva banka na albanskih tleh, prek katere bi lahko jugoslovanska država nadzorovala vse posle, ki so se odvijali v Albaniji. Eden izmed osnovnih problemov, ki se je pojavljal ves čas do Zogujevega prevzema oblasti konec leta 1924, je predstavljala varnost obmejnih pokrajin. V Albaniji je imel velik vpliv Kosovski komite, ki je bil sestavljen iz vodij upora na Kosovu, komitsko oziroma kačaško gibanje je bilo v vzponu, prek Albanije pa so delovali tudi organizacija VMRO in bolgarski komiti. Razmejitve med državama je ostajala odprt problem, ki je bil rešen šele s Firenškim protokolom 1926. Ves čas je bil navzoč strah pred italijansko prevlado v državi, čeprav sta Kraljevina SHS in Italija 1924 sklenili Rimski pakt, zato je bilo načelo jugoslovanske zunanje politike na Balkanu: Balkan balkanskim narodom.

Drugo poglavje je posvečeno medsebojnim odnosom po junijskem prevratu. Fan Nolli ni bil po volji jugoslovanskega zunanjega ministrstva, saj je bil proitalijansko usmerjen, še večjo oviro za medsebojno razumevanje pa je predstavljala vključitev kosovskih politikov v vlado. S Kosovskim komitejem je predvsem s pomočjo političnih atentatov opravil kasneje Zogu, ne toliko zaradi jugoslovanskega pritiska, temveč zaradi utrditve svojega položaja. V tem času je Ahmed Zogu bival v Beogradu in si pridobil podporo beograjske vlade, ki je financirala in z vojaško pomočjo podprla njegovo vrnitev v Albanijo. Pri tem je pomagal njegov jugoslovansko usmerjeni svak Cena Beg Kryeziu.

Po začetnih uspehih, s katerimi je jugoslovanska vlada kronala svojo podporo Ahmedu Zoguju, pa je težavo spet začela predstavljati italijanska želja po večji vlogi v Albaniji, ki je predstavljena v tretjem poglavju. Kljub temu da je jugoslovanski strani uspelo s prevratom presenetiti italijansko državo, je ta kmalu prevzela pobudo, saj je imela na razpolago veliko večja finančna sredstva kot jugo-

slovensko zunanje ministrstvo, katerega fondi so bili zaradi posega v Albaniji osiromašeni. Od jugoslovanskih zahtev je Zogu hitro uredil samo vprašanje varnosti meja, medtem ko je v primeru razmejitve ubral drugo pot in poskušal zavlačevati. Razmejitev je bila na pritisk mednarodne skupnosti urejena avgusta 1925. Posel z banko je hitro propadel, saj je albanska stran zavlačevala z dodelitvijo dovoljenja za delo, pristala pa je v koncesijo za izkoriščanje bakrove rude. Ta nikoli ni bila izkoriščena, ker jugoslovanska stran ni bila sposobna zagotoviti dovolj kapitala, da bi začela z izkoriščanjem. Po drugi strani je Italija v tem času uspela prek družbe SVEA, banke in vojnega sporazuma pridobiti velik vpliv. Po težkih prizadevanjih je bil edini uspeh Jugoslavije le meddržavni trgovinski sporazum. Vse iniciative zunanjega ministrstva so bile navadno izvedene prepozno, težavo pa je predstavljalo tudi različno mnenje o vodenju politike do Albanije, ki sta ga imela ministra Momčilo Ninčić in Ninko Perić, o tej temi pa si niso bili edini niti jugoslovanski predstavniki v Albaniji.

V četrtem poglavju je predstavljen dokončen zlom jugoslovanske politike. Medsebojne odnose je zastrupil Prvi tiranski pakt, podpisan novembra 1926. Zaradi italijanskih manipulacij v času sklenitve sporazuma je odstopil minister Ninčić. Novi minister Perić je bil v težavnem položaju. Italijanska vlada je obtožila Kraljevino SHS, da je poskušala znova izvesti državni prevrat v Albaniji,⁴ čeprav avtor o tem ni našel trdnih dokazov, temveč le nekaj indicev. Ostrejši toni so sledili, ko je krmilo ministrstva prevzel demokrat Vojislav Marinković. Po incidentu konec maja 1927, ko je albanska stran aretirala prevajalca na jugoslovanskem predstavništvu, je jugoslovanska vlada prekinila diplomatske odnose. Položaj je bil kočljiv, saj je bil aretirani Vuko Đurašković albanski državljani, doma pa je prevajal zaupno korespondenco med albanskim veleposlanikom v Beogradu Cenom Begom Kryeziumom in njegovimi projugoslovanskimi pristaši v Albaniji, ki je mimo vednosti Zoguja potekala po diplomatskih kanalih. Razvnel se je spor, ki se je nekoliko pomiril do avgusta 1927, ko so bili odnosi spet normalizirani. Oktobra je nov udarec predstavljal atentat na Cena Bega Kryeziuja v Pragi, dokončen zlom in izgubo vseh pozicij v Albaniji pa predstavlja Drugi tiranski pakt novembra, podpisan 1927, s katerim je italijanski vpliv nad albansko državo postal vseobsegajoč. V tistem trenutku je edini možni način vplivanja na albansko politiko predstavljala povezava z albansko emigracijo, ki ni več imela italijanske podpore in je tako po sili razmer Jugoslavija postala njen sponzor.

Pomemben prispevek k razumevanju odnosa, ki je v jugoslovanski javnosti in politiki vladal pri vprašanju albanske državnosti, predstavlja peto poglavje, v katerem je s pomočjo obširnega pregleda tiska predstavljen pogled na Albanijo v tem času. Odlično je dokumentiran Zogujev prevzem oblasti, saj je njegove čete spremljalo več beograjskih novinarjev. Začetno navdušenje nad "Novo Albanijo" po Zogujevem prevzemu oblasti je v časopisnih člankih naglo kopnelo, še najdlje so pri njem vztrajala glasila, ki so bila blizu radikalni stranki. Edino izjemo je predstavljal Stjepan Radić, ki je zagovarjal vlado Fana Nollija. Dobro sliko ponuja predvsem izbor člankov in karikatur iz različnih satiričnih listov. V večini člankov prevladujejo stari stereotipi o albanskem ljudstvu, ki je v času turške nadvlade ostalo pri plemenski ureditvi in se upira vsaki obliki države. Težave pri vkapljanju

⁴ V tem času je izbruhnil upor na severu Albanije, t.i. Djukadjinska vstaja.

novih ozemelj na jugu države in nemirni časi na meji so pustili svoj pečat, zato so bili Albanci znova okvalificirani kot kačaki, Albanija pa njihovo zatočišče. Veliko je bilo tudi aluzij na izdajalski značaj podkupljive albanske politike, ki se ne drži "bese"⁵ in je lakaj Italije. Podobne ugotovitve lahko najdemo tudi v opisu treh največjih poznavalcev razmer v Albaniji v tem času, ki sestavljajo zadnji del knjige. Na podlagi osebnih fondov in člankov v sodobnem časopisju so opisani pogledi Jovana Jovanovića Pižona, Grigorija Božovića in Milosava Jelića. Vsi trije so potovali po Albaniji in izdali več del na to temo; Pižon in Jelić pa sta bila tudi povezana s samim oblikovanjem politike do Albanije. Pižon je kot dolgoletni delavec zunanjega ministrstva imel velik vpliv na jugoslovansko javnost. Milosav Jelić je bil od vseh treh najbolj vpleten v samo dogajanje, saj je večkrat po nalogu ministrstva potoval v Albanijo, kjer je imel širok krog znancev, bil pa je tudi osebni prijatelj Ahmeda Zoguja. Prek Jelića je še leta 1929 potekal stik med Zogujem, Vojislavom Marinkovićem in tudi kraljem Aleksandrom.

Mišićevo delo predstavlja celovit pogled na jugoslovansko politično aktivnost v času konsolidacije albanske države, ki uporablja množico diplomatskih virov, dopolnjeno z izsledki jugoslovanskega zgodovinopisja in tujimi deli. Poleg podrobne analize jugoslovanske zunanje politike in delovanja njenih predstavnikov v Albaniji prikazuje tudi osebni odnos nekaterih vodilnih tvorcev njene zunanje politike do same Albanije. Posebej pomemben je prikaz javnega mnjenja o tej državi in njenih prebivalcih, ki se prenese v kasnejša obdobja. Marsikateri element, predvsem pri poskusu jugoslovanske politične in ekonomske nadvlade, pa lahko opazujemo spet po drugi svetovni vojni, ko se je albanska država po nekaj letih izmuznila iz zanj pretesnega jugoslovanskega objema.

Jurij Hadalin

Vera Kržišnik - Bukić, Slovenci v Bosni in Hercegovini skozi pričevanja, spomine in literarne podobe : 1831-2007. Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana 2007, 648 str., ilustr.

Preučevanje tematike slovenstva v mejah nekdanje Jugoslavije, a zunaj Slovenije je zlasti po razpadu jugoslovanske države dobilo nove vzpodbude. Načrtno raziskovanje je med drugim potekalo v okviru izvajanja projekta *Slovenci v prostoru nekdanje Jugoslavije zunaj Slovenije*, katerega nosilka je bila dr. Vera Kržišnik - Bukić. Kot rezultat tozadevnih raziskav je Inštitut za narodnostna vprašanja že izdal zbornik *Slovenci v Hrvaški* (Ljubljana 1995), knjiga o Slovencih v Bosni in Hercegovini pa je druga publikacija iz omenjenega projekta.

Pričujoče delo ne sodi med običajna zgodovinopisna dela, temveč ga označuje svojevrsten raziskovalni metodološki pristop avtorice. Avtorica, ki je sama več kot dve desetletji živela v Bosni in Hercegovini, tematiko slovenstva v tej deželi namreč predstavlja, kot je razvidno že v naslovu knjige, skozi neposredno govorico pričevanj, spominov in v manjšem obsegu tudi literarnih stvaritev, ne pa na

⁵ Besa je neprelomljiva obljuba, ki so ji bili v plemenski ureditvi vsi, ki so jo izrekli, brezpogojno podvrženi. Prelom bese je navadno pomenil krvno maščevanje.

podlagi arhivskega gradiva. Tako lahko govorimo o nekakšni spominsko-pričevanjski zvrsti monografskega zbornika. Le-ta je zasnovan na podlagi izbranih temeljnih kriterijev, ki so omogočili precej celovit vpogled v zadevno tematiko kljub omejitvi, ki je pogojena z zavestno rabo ciljno določene kategorije virov. Protagonisti, ki izpričujejo slovenstvo v njegovi zgodovinski ali aktualni dimenziji, pripadajo namreč najrazličnejšim statusom glede izobrazbe in socialnega položaja, zato se njihove pripovedi dotikajo najrazličnejših ravni. Na drugi strani si je avtorica prizadevala pridobiti in izbrati izjave, pričevanja in drugo gradivo po kriteriju razpršenosti glede na območja opaznejše slovenske prisotnosti, pri čemer seveda izstopajo urbana središča z večjim številom

Slovencev, kot so Banjaluka, Tuzla in predvsem Sarajevo. Poudariti je treba, da je avtorica v glavnem sama vzpodbujala, zbirala in za objavo priredila več kot sto spominov in pričevanj Slovencev in Slovenk, ki so živeli ali še živijo v BiH, ki so tam živeli, a so ob zadnji vojni zapustili BiH ali pa je bil njihov stik s to deželo sicer kratkotrajnejši, je pa zapustil neke trajnejše sledi. Le manjši del v pričujočem zborniku objavljenega gradiva je bil v preteklosti že objavljen, ker pa je nepogrešljivo pri čim bolj celostni predstavitvi tematike slovenstva v BiH, je bilo ponovno objavljeno.

Časovni okvir, v katerega je zaobjeto obravnavanje slovenstva v BiH, obsega predvsem obdobje zadnjih 130 let, ko je mogoče govoriti o množičnejši prisotnosti in z njo povezani stalnosti bivanja Slovencev v tem prostoru. Zarezo v tem pogledu vsekakor predstavlja avstro-ogrska okupacija BiH leta 1878, ki je tudi dejanski začetni mejnik v pripovedi pričujoče knjige. Seveda pa so naši predniki do tega časa že imeli različne izkušnje, vedenja in predstave o tem prostoru; opozorimo naj samo na potovanje Benedikta Kuripečiča skozi Bosno in njegov opis Bosne iz 16. stoletja, da ne govorimo o turških vpadih v slovenski prostor in z njimi povezanimi ugrabitvami številnih otrok s slovenskega območja, ki so potem neprostoovoljno živeli na različnih območjih Balkana. Zato ne preseneča, ko avtorica bralca vpelje v knjigo prav s Prešernovo Turjaško Rozamundo, v kateri je upesnjen kolektivni spomin Slovencev na njihovo zgodovinsko vez z Bosno še iz prejšnjih stoletij.

Prvi obsežnejši tematski sklop zadeva avstro-ogrsko okupacijo BiH, s katero je povezan prvi množičen stik Slovencev s to deželo, saj naj bi v tem vojaškem posegu sodelovalo tudi med devet in deset tisoč slovenskih vojakov in častnikov. To obdobje avtorica med drugim ilustrira z zapisi iz knjige *Slovenski fantje v Bosni in Hercegovini 1878*, katere avtor je slovenski častnik Jernej pl. Andrejka, ki je osebno sodeloval v tem vojnem dogajanju. Ni odveč na tem mestu ponoviti avtoričine ocene o daljnosežnih posledicah avstro-ogrske okupacije, ko ugotavlja, da je postala okupacija "tista dokončna družbena prelomnica, ki je vse do 21. stoletja

zacementirala razvoj dežele in njenega prebivalstva po na zunaj skoraj nevidnih, a notranje razdiralno ločevalnih šivih".

Po okupaciji se je začelo tudi intenzivnejše priseljevanje Slovencev, kar je bilo že zaradi njihove višje izobrazbene strukture pogosto povezano tudi z njihovim širšim družbenim uveljavljanjem. Tu je posebej izpostavljena vloga profesorja s sarajevske gimnazije Jakoba Žnidaršiča, sicer tudi pobudnika kulturnega samooprganiziranja Slovencev v Sarajevu konec 19. stoletja. Kržišnikova ga umešča glede na njegov prispevek k družbenemu razvoju in uveljavitvi slovenstva v BiH na najzaslužnejše mesto med Slovenci v BiH v 19. stoletju. Žnidaršičevo umevanje bosanskih razmer pa ponazori z njegovo pesnitvijo *Bosancu*, v kateri Žnidaršič govori težavnem položaju podložnega in izkoriščenega ljudstva ter o zaostalosti in razdeljenosti tamkajšnjega prebivalstva na verskih in iz njih izhajajočih še drugih podlagah.

Medtem ko so se nekateri Slovenci v tej za marsikoga eksotični deželi ustavili za daljše obdobje ali za stalno, so jo drugi spoznavali na krajših potovanjih, pri čemer sta njihovo pozornost privlačila predvsem islamska vera in islamski življenjski slog. Med tistimi, ki so se v Sarajevu zadrževali daljše obdobje in mu vtisnili svoj pečat, naj omenimo Žnidaršičevo sodobnico in uveljavljeno slikarko Ivano Kobilico, ki je na prelomu iz 19. v 20. stoletje kar osem let živela in ustvarjala v Sarajevu in tam med drugimi portretirala tudi sarajevskega župana Mehmeda-bega Kapetanovića Ljubušaka. Precej pa je bilo znanih Slovencev, ki so se v BiH zadrževali krajši čas in tega po navadi sploh nimamo v zavesti. Tako je Anton Aškerc spoznanja in vtise s popotovanj po Bosni in nasploh Balkanu strnil v nekaterih pesmih, v katerih je med drugim odpiral občutljivo temo položaja žensk v muslimanskem svetu, Zofka Kveder pa je kot potopiska svoje vtise s popotovanj po Bosni objavljala v slovenskih časopisih.

Z nastankom jugoslovanske države leta 1918 se je stalno ali začasno priseljevanje Slovencev na to območje nadaljevalo. Med njimi je bilo mnogo železničarskih in poštних uslužbencev, upravnih uradnikov, rudarskih strokovnjakov, prosvetnih delavcev in drugih strokovnjakov. Tu se je npr. začel širše strokovno uveljavljati zgodovinar in slavist Gregor Čremošnik, ki se je zaposlil v sarajevskem Zemaljskem muzeju leta 1917, torej še pred razpadom monarhije. Posebno kategorijo slovenskih "začasnih prebivalcev" pa so ob izteku ere prve Jugoslavije predstavljali komunisti, ki so bili poslani v koncentracijsko taborišče v hercegovsko Bilečo, rojstni kraj znane Apihove revolucionarne pesmi *Bilečanka*. V kontekstu komunističnega delovanja pred drugo svetovno vojno in med njo Kržišnikova posebej izpostavi dve družini, Boletovo in Babičevo, ki sta se pred drugo svetovno vojno preselili s Štajerske v Banjaluko, med drugo svetovno vojno pa sta imeli vidno vlogo v protifašističnem odporu.

Pri obdobju druge svetovne vojne, ko je BiH postala integralni del Neodvisne države Hrvaške, se Kržišnikova posebej ustavi ob življenjski poti, vlogi in usodi Amalije Lebeničnik, ki jo šteje za "največjo revolucionarko slovenskega naroda". Revolucionarna in nasploh življenjska pot Lebeničnikove, rojene v Škofji Loki, je bila resnično izjemna, žal pa je vse do danes ostala ne dovolj raziskana. Lebeničnikova je bila članica revolucionarne skupine Spartak, sodobnica in znanka Rose Luxemburg ter Klare Zetkin. Po zatrtju vstaje v Berlinu se je z družino vrnila v domače kraje, nato pa se je ustalila v BiH. Med drugo svetovno vojno se je

celotna družina, ki je bila komunistično orientirana, vključila v odpor in tudi plačala visok krvni davek; Amalijo so ubili ustaši v tuzlanskem zaporu, še prej pa so ji pred očmi ustrelili sina. Po drugi svetovni vojni je ena izmed ulic v Tuzli dobila njeno ime, to poimenovanje pa je vzdržalo vse do današnjih dni.

Predstavljene so številne osebne vpetosti v odporniško in revolucionarno dejavnost v času druge svetovne vojne in avtorica ugotavlja, da so se Slovenci v BiH množično vključili v odpor. Sredi leta 1941 so se tamkajšnji že obstoječi slovenski skupnosti začele pridruževati številne skupine Slovencev, ki jih je nemški okupator izgnal s Štajerske in Gorenjske. Samo v Banjaluki in njeni bližnji okolici, kjer je pred vojno živelo okoli tisoč Slovencev, se je tedaj število povečalo na 2000 in sredi leta 1943 so ustanovili celo krajevni odbor Osvobodilne fronte Banjaluka. V Banjaluko so se zatekli k sobratom trapistom tudi menihi iz Rajhenburga. Avtorica je zbrala številna pričevanja predvsem štajerskih pregnancev, ki jih je pot pregnanstva po navadi vodila prek prehodnega taborišča v Slavonski Požegi v različne kraje BiH; tam so si nato morali nanovo ustvarjati eksistencialne pogoje in praviloma deliti splošno pomanjkanje s tamkajšnjim prebivalstvom, mnogi od njih pa so se potem pridružili partizanom. Vsi Slovenci - tako tisti, ki so v BiH živeli že pred začetkom vojne, kakor tudi pregnanci, pa so se znašli v specifičnih bosanskih razmerah, ki jih je opredeljeval muslimansko/bošnjaško-srbsko-hrvaški trikotnik nasprotij oziroma srdito bratomorno medsebojno uničevanje, in mnogim so se vtisnili v spomin predvsem ustaški množični pokoli srbskega prebivalstva. Svojevrsten stik Slovencev z Bosno v času druge svetovne vojne je predstavlja udeležba slovenske delegacije na drugem zasedanju Avnoja v Jajcu novembra 1943.

V petem poglavju je časovni presek slovenske prisotnosti v BiH od časov Avstro-ogrske do 21. stoletja podan na primeru petih slovenskih družin, ki v naznačenem obdobju neprekinjeno živijo v treh največjih urbanih središčih BiH, tj. v Sarajevu, Tuzli in Banjaluki. Gre za pripovedi sedanjih generacij teh družin, ki še hranijo družinsko izročilo in seveda tudi dokumentacijo o starejših obdobjih ter se še danes prizadevno udeležujejo v kulturnih društvih in s tem ublažijo posledice neizbežne asimilacije Slovencev v multikulturnem prostoru.

V posebnem tematskem sklopu so predstavljene življenjske zgodbe družin s krajšim stažem bivanja v BiH, ko naselitev sega v obdobje prve Jugoslavije. Izstopa dejstvo, da so se priseljevali predvsem Štajerci in Primorci. Posebej je predstavljeno naselje Slatina pri Banjaluki, kamor so Slovenci tako rekoč pribežali oziroma se umaknili pred italijanskim fašizmom, se potem tu za desetletja ustalili, bili dobro sprejeti in se vključili v družabno in gospodarsko tamkajšnje življenje; kljub temu pa so gojili svoj jezik, versko in družabno življenje ter tako ohranjali svojo identiteto. Na začetku devetdesetih let pa so v pretežno srbskih območjih BiH tamkajšnji Slovenci postali nezaželeni; nestrpnost do Slovencev je dobila takšne razsežnosti, da so morali mnogi Slatino zapustiti in se po desetletjih vrniti v Slovenijo, premoženje tam pa pustiti oziroma prodati pod ceno.

Po drugi svetovni vojni se je val začasnega priseljevanja in stalnega naseljevanja Slovencev v BiH še okrepil, saj so, kot ugotavlja Kržišnikova, politične razmere takšen trend dodatno vzpodbujale; pri tem izpostavlja prvo povojno obdobje, ki je bilo povezano z uvajanjem načrtnega razvoja države na vseh področjih družbenega življenja in s tem povezanimi potrebami po kadrih. Slovenci so nedvomno mnogo prispevali k vsestranskemu razvoju tega prostora, saj je bilo med njimi mnogo stro-

kovnjakov najrazličnejših profilov, tj. s področja gospodarstva, zdravstva, kulture, športa itd. Avtorica pa tudi poudarja, da je treba vzpodbude za priseljevanje obravnavati tudi z vidika splošne politične usmeritve skozi maksimo bratstva in enotnosti. Omenjeni družbeni kontekst je bil zaradi specifičnega zgodovinskega in etničnega ustroja prav v BiH še dodatno opazen oziroma prisoten.

Izjemno krvava vojna, ki je izbruhnila v Republiki BiH spomladi 1992 ter potem trajala tri leta in pol, je usodno zaznamovala v BiH živeče Slovence in vplivala na položaj Slovencev v "daytonski" BiH. Vojna je seveda vsem prebivalcem in s tem tudi Slovincem prinašala neizmerno trpljenje, obenem pa odprla pereče vprašanje nadaljnje usode slovenstva BiH. V najtežjih časih vojne, ko je bila zlasti v urbanih okoljih tako rekoč vsaka družina na robu preživetja, so skupine uglednih Slovencev v Sarajevu, Tuzli in druge organizirale društva Slovencev in njihovih potomcev. Temeljni cilj teh društev je bil zagotoviti Slovincem golo preživetje oziroma priskrbeti humanitarno pomoč, druga naloga pa je bilo druženje zaradi ohranjanja jezika in običajev ter širšega spoznavanja kulturnih, gospodarskih, zgodovinskih tradicij slovenskega naroda. Del Slovencev je kljub nečloveškim razmeram (še zlasti v obleganem Sarajevu) vztrajal v BiH, drugi so reševali svoja življenja z begom iz BiH in jo večinoma tudi za stalno zapustili.

V knjigi prikazane osebne zgodbe se dotikajo najrazličnejših ravni: od reševanja osnovnih eksistencialnih vprašanj Slovencev ob prihodu v BiH, snovanja družin in s tem povezane problematike nastajanja mešanih zakonov, čuta za vzdrževanje in vzpodbujanje zavesti o pripadnosti k slovenski skupnosti ali odsotnosti le-tega, poklicnega in družbenega uveljavljanja v novem okolju itd. Pred vsemi Slovenci pa je bilo ob prihodu obdobje prilagajanja, ki so ga nekateri očitno preživljali nekam neopazno, ne posebej travmatično, drugi pa se do konca življenja niso uspeli zakoreniniti v novem okolju in so hrepeneli po prvotni domovini. Še zlasti za starejša obdobja velja, da so se Slovenci ob prihodu znašli ne samo v popolnoma tujem, ampak tudi neznanem svetu.

Kot je razvidno iz povedanega, je knjiga napisana na temelju samorefleksivnega metodološkega pristopa, ko torej pripovedujejo Slovenci sami o sebi. Ta pristop pa je v zaključnem delu nadgrajen s pripovedmi pripadnikov t. i. konstitutivnih narodov, živčih v BiH. Upoštevani so pričevalci iz vseh treh temeljnih narodnostnih entitet - Bošnjakov, bosanskih Srbov in bosanskih Hrvatov. V vrsti teh pričevanj gre morda izpostaviti zapis dolgoletnega sarajevskega novinarja Gojka Beriça, bosanskega Srba, ne samo zaradi velike naklonjenosti do Slovencev (pomenljiv je že naslov njegovega članka *Skinimo kapu našim Slovincima*), temveč tudi zaradi sposobnosti samokritične refleksije v razmerah vojaškega obleganja Sarajeva v zadnji vojni, ki so ga več let izvajali njegovi sonarodnjaki.

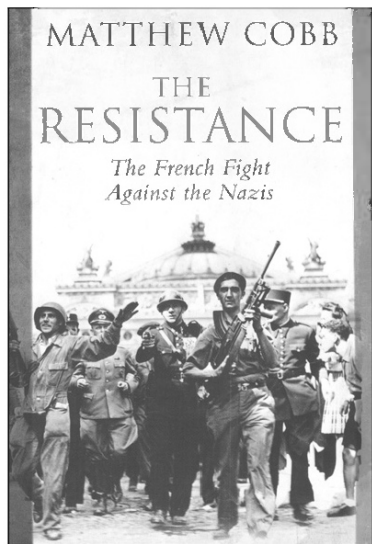
Na koncu naj poudarimo, da je delo o Slovencih v BiH izjemno berljivo, k čemur je nedvomno mnogo prispevalo dejstvo, da prinaša zgodbe, ki jih je pisalo življenje samo, ne nazadnje tudi življenje avtorice in njene družine. Izrecno pa je treba poudariti, da je avtorica ne glede na naravo virov, katerih skupni imenovalec so predvsem osebne in družinske zgodbe, uspela z domišljenim razvrščanjem spominov in pričevanj ter lastnih krajših veznih besedil oblikovati notranje koherentno in precej celovito zgodovinsko podobo slovenske prisotnosti v BiH. Izpovednost in dokumentarnost knjige sta dodatno pridobili na izrazni moči z objavo okoli tristo fotografij, torej najbolj neposrednih dokazov zgodovinske navzočnosti

Slovencev v BiH. Delo je vsekakor zanimivo za Slovence in njihove potomce v bosansko-hercegovskem prostoru kot tudi za Slovence v Sloveniji, ki to tematiko poznajo razmeroma slabo.

Vida Deželak Barič

Matthew Cobb: The Resistance: the French Fight Against the Nazis. Založba Simon & Schuster, London 2009, 403 strani, ilustr.

V šestdesetih letih 20. stoletja, ko je bil avtor knjige *The Resistance: The French fight against the Nazis*, Matthew Cobb, zdaj profesor na Univerzi v Manchesteru, še deček, se je navdušil nad junaškimi dejanji francoskih upornikov in tistih Britancev, ki so jim pomagali pri osvobajanju okupirane Francije. Takrat je bil svet namreč še vedno pod vtisom vojnih dogodkov, v vojni zmagovalne države pa so na vse načine poudarjale svoje zmagoslavje in slavile vojne heroje. Zdaj so se časi spremenili in junaštvo upornikov je nekoliko zbledelo. Ne samo da se zaradi časovne distance ne govori več toliko o pogumu in požrtvovalnosti upornikov, temveč je zaradi novih podatkov pomen francoskega odpora tudi nekoliko izgubil na pomenu. Čeprav Cobb priznava pogum ljudi, ki so se borili za svojo svobodo, pa zagovarja mnenje, da so bili dosežki upornikov povsem obrobni in Zahodna Evropa ne bi bila osvobojena niti dan prej, če upora ne bi bilo. Nemškemu okupatorju se je bila namreč pripravljena upreti le manjšina francoskega prebivalstva - v upor sta bila vpletena manj kot 2 odstotka prebivalcev oziroma manj kot 500.000 ljudi. Vzrok za to je bila nekakšna brezbriznost in politična delitev Francozov, okrutna povračila nemškega okupatorja, ki so sledila večini akcij upornikov, pa so dosegla svoj namen in odvrnila ljudi od upora. Komunistična partija Francije v prvih letih vojne na primer v upor ni igrala nobene vloge, saj je Moskva s Hitlerjem podpisala pogodbo o nenapadanju. Šele po Hitlerjevem napadu na Rusijo je Stalin ukazal napad. V drugi polovici leta 1941 so tako člani komunistične partije začeli izvajati atentate na nemške okupatorje, vendar je bil rezultat njihovih slabo pripravljenih akcij strašen - vsega skupaj je bilo do jeseni 1941 ubitih le 15 Nemcev, v povračilo pa je bilo v naslednjem letu usmrčenih 814 talcev.

Matthew Cobb, ki je dvajset let preživel v Parizu, na podlagi obširne literature, številnih arhivskih virov in pričevanj še živečih upornikov v enajstih poglavjih, ki si sledijo po kronološkem dogajanju, v zelo živem pripovednem slogu predstavi čas nemške okupacije od kapitulacije Francije junija 1940 pa vse do posledic druge svetovne vojne.

Čeprav je Francija Nemčiji napovedala vojno že septembra 1939 po nemškem napadu na Poljsko, v prvih mesecih v Franciji ni bilo zaznati vojnega vzdušja. Šele po nemškem vdoru v Francijo je prestolnico junija 1940 zajela panika. Po šestih tednih je francoska vojska, ki je nekoč veljala za mogočno silo, namreč presenetljivo hitro kapitulirala. Nova, t. i. vichyjska vlada je imela na začetku široko podporo, saj so mnogi verjeli, da njen voditelj, maršal Henri-Philippe Petain, le čaka pravi trenutek, da se upre okupatorju. Vendar pa je bilo to daleč od resnice. Petain je sam skoval izraz, ki je simboliziral vichyjsko politiko: kolaboracija. Čeprav naj bi vlada vodila vso državo, so Nemci okupirali sever, od novembra 1942 pa se je njihova okupacijska oblast razpotegnila čez vso Francijo in vlada iz Vichyja je postala v polnem smislu marionetna. Petain je sprejel vsako pomembnejšo odločitev Nemcev in Francija se je vse bolj spreminjala v antisemitsko vojaško državo. Vichyjski režim tako ni nasprotoval sistematičnemu izkoriščanju in plenjenju države, samovoljnemu vpoklicu sto tisoč mladeničev na delo v Nemčijo ali deportaciji francoskih Judov v taborišča. A čeprav so ljudje spoznali, da so za mir, ki jim ga je zagotovil Petain v smislu, da v Franciji ni bilo spopadov, plačali visoko ceno, večina kljub temu ni naredila ničesar. Uprli so se le nekateri posamezniki, ki so nasprotovali vichyjskemu režimu in nemški okupaciji. Tako so začela nastajati odporniška gibanja, a Cobb ob tem razbije mit o združenem uporu pod poveljstvom generala Charlesa de Gaulla, saj je bila njegova vloga pri tem po njegovem mnenju zelo majhna. De Gaulle, ki je ob kapitulaciji Francije zbežal v London in tam ustanovil gibanje Svobodna Francija, se je iz neznanega generala prelevil v najpomembnejšega predstavnika tistih, ki so nasprotovali okupaciji. 17. junija 1940 je po britanskem radiu BBC nagovoril francoske vojake, naj se ne prenehajo boriti. Njegov cilj je bil ustanoviti vojsko, ki bi pomagala zavezniškim silam izgnati naciste, in vlado, ki bi prevzela oblast od vichyjskega režima. Kljub temu pa je odporniško gibanje nastalo v Franciji in ne v Londonu. De Gaulle namreč ni nikoli razumel gibanja, in čeprav ga je potreboval pri pogajanju z zavezniškimi silami, ga je opazoval z zaničevanjem in strahom, saj je bila to nedisciplinirana in nevojaška sila.

Večina knjige podrobno obravnava številne lokalne uporne skupine, ki so v prvih letih okupacije povezovalе enako misleče ljudi, in sledi njihovem razvoju. Odpor namreč, razen leta 1942/43, ko ga je vodil Jean Moulin, ni imel enotne organizacije. Razcepljene skupine so delovale na lastno pobudo, ločene od drugih zaradi političnih nesoglasij in ambicij posameznikov, zaradi česar je bil odpor neučinkovit.

Cobb v knjigi osvetli zgodbe upornikov, njihove ideje, strahove in dejanja in podrobno opisuje tako njihove dosežke kot napake. Čeprav pri tem ne zanika njihovega junaštva in požrtvovalnosti, kot že rečeno, ovrže prepričanje, da je bilo njihovo gibanje pomemben prispevek pri porazu nacizma in osvoboditvi okupirane Francije. Demonstracije, ki so jih prirejali, eksplozije in atentati na nemške okupatorje so bili le kaplja v morje. Šele ko je postalo jasno, da bodo Nemci izgubili vojno, je postalo odporniško gibanje pomembna sila, iz tajnega gibanja se je spremenilo v odkrito, a tudi tedaj so bili njihovi dosežki dokaj skromni: presekanje nemških komunikacij na dan D je bilo sicer koristno, a majhen prispevek k zmagi. Po 6. juniju 1944 so tako na ulicah mest začeli postavljati barikade, na oknih pa so se pojavili ostrostrelci, a uporniki so večino vojne le trosili letake, pisali gesla po

zidovih, izdajali ilegalne časopise itd. Vendar pa s tem ni bilo njihovo delo nič manj nevarno, saj je bila že za takšne aktivnosti kazen smrt.

Ko je na sceno stopil Jean Moulin, se je uporniško gibanje dvignilo na višji nivo. Spomladi 1943 je Moulinu uspelo oblikovati Državni svet upora (Conseil National de La Resistance - CNR) kot začasno vlado pod poveljstvom de Gaulla, v katerem mu je uspelo združiti ne samo uporniška gibanja in delavske sindikate, temveč, kljub nasprotovanju mnogih, tudi vse večje stare politične stranke. A ustanovitev CNR-ja je bilo njegovo zadnje veliko dejanje; junija istega leta so ga izdali, Nemci so ga ujeli in po dolgotrajnem mučenju ubili. Uporniško gibanje se je kljub temu nadaljevalo in medtem ko je de Gaulle s Svobodno Francijo oblikoval parlament v Alžiru, si je odporniško gibanje v Franciji zamislilo obliko države, ki bi bila zgrajena na ruševinah vichyjskega režima. Program, ki so ga pisali štiri mesece in je bil predmet mnogih ostrih debat, je CNR objavil aprila 1944 in se je močno razlikoval od idej de Gaullove Svobodne Francije, ki je hotela močno državo pod vodstvom ene stranke in enega voditelja.

Če bi Moulin ustanovil CNR leto prej, na zavezniške sile verjetno ne bi naredil ravno vtisa, saj je bilo do tedaj odporniško gibanje še premajhno in neučinkovito in parlament bi pri Churchill in Rooseveltu prej vzbudil posmeh kot odobravanje, a do sredine leta se je gibanje spremenilo in postalo pomemben dejavnik pri načrtovanju zavezniških sil. Ta obrat pa so povzročili prav nemški okupatorji in vichyjski režim. Vlada iz Vichyja je namreč sprejela odločitev Nemcev in februarja 1943 je oznanila, da bodo moški od osemnajstega do dvajsetega leta starosti "v korist države" poslani za dve leti na delo v nacistično Nemčijo. V roku enega meseca naj bi tako v Nemčijo odpotovalo 250.000 mladeničev, vendar je večina zbežala v hribe, kjer so nastale partizanske enote. S pojavom makijevecev, kakor so se poimenovali mladeniči, se je odporniško gibanje močno okrepilo, čeprav je usklajevanje in nadzor številnih skupinic nekaj časa predstavljalo resno težavo. Poleg tega pa je tudi vprašanje vodstva močno zaostriло odnose med de Gaulle in zavezniškimi silami in odporniškim gibanjem.

Nezaupanje med omenjenimi tremi silami je namreč vladalo že od začetka vojne. Poleg francoskih upornikov je v Franciji delovala tudi britanska obveščevalna služba (Special Operations Executive - SOE), Winston Churchill in predsednik Združenih držav Amerike Franklin D. Roosevelt pa sta v Francijo sicer dovala tako denarno kot vojaško pomoč, vendar sta bila kljub temu nezaupljiva do odporniškega gibanja in še bolj do de Gaullove Svobodne Francije. Roosevelt je preziral de Gaulla, saj se je zavedal, da je njegov cilj ohraniti francoske kolonije, kar pa je bilo v nasprotju z njegovimi ambicijami - po vojni je nameraval razkosati francoski imperij, dekolonizirati svet in si ga podrediti. Posledica teh napetosti, katerih osnovno vprašanje je bilo, kakšna naj bi bila Francija po vojni, so bili konflikti in medsebojno nezaupanje. Trenja so se še okrepila po dnevu D. Churchill in Roosevelt sta menila, da je osvoboditev naloga zavezniških enot, ki bi nato okupirale Francijo, zavezniška vojaška vlada pa bi vodila državo. Nekatere skupine odporniškega gibanja so hotele revolucijo - z vstajo so hotele izgnati Nemce in spremeniti francosko družbo, de Gaulle pa je nameraval izkoristiti tako zavezniške sile kot odporniško gibanje, da bi utrdil svoj vpliv in uresničil vizijo prenovljene Francije pod njegovim poveljstvom. De Gaulle je bil tisti, ki je iz tega trikotnika po vojni izstopil kot zmagovalec.

Po vrnitvi v Franciji je de Gaulle 9. septembra 1944 ustanovil prvo vlado osvobodjene Francije. Čeprav je njegov očiten prezir do uporniškega gibanja osupnil in razočaral mnoge upornike, pa je imel med ljudstvom široko podporo. To je bil neposreden dokaz, da se odporniško gibanje ni nikoli zares uveljavilo. Kakor hitro se je dalo, je de Gaulle razorožil upornike, konec njihovega gibanja pa je oznanil novo imenovani parlament, ki je vključeval sedeže za člane odporniškega gibanja, še posebej za člane CNR-ja. S tem, ko je bilo njegovo vodstvo vključeno v državno politiko, je njegova lokalna moč pojenjala, skupine pa so sprejele de Gaullovo avtoriteto.

Po vojni je tudi v Franciji prišlo do obračunavanja s kolaboracionisti (*épuration sauvage*), a Cobb trdi, da so številke, ki so bile sprva postavljene, mnogo previsoke. Raziskava, ki so jo izvedli francoski in ameriški zgodovinarji, je namreč znižala število s prvotnih ocen med 40.000 in 100.000 žrtev na 9000. Po drugi strani je bilo med okupacijo ubitih 100.000 upornikov, ki so bili po Cobbovem mnenju pravi mučeniki.

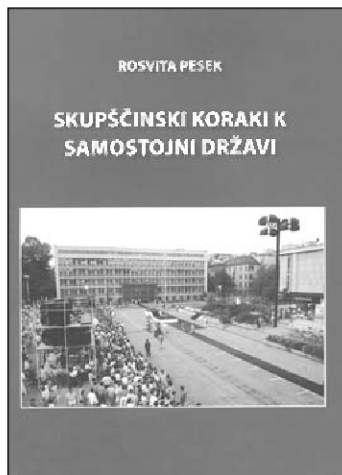
S časom je junaštvo odporniškega gibanja počasi zbledelo, v petdesetih letih prejšnjega stoletja, ko so bili kolaboracionisti pomiloščeni, pa je bil pomen odporniškega gibanja povsem pozabljen. A Cobb kljub temu poudari, da je bil položaj Francije med vojno edinstven; ne le da je bila edina zahodna država, ki je imela odporniško gibanje, ampak v nasprotju z ostalimi evropskimi odporniškimi gibanji velikih razsežnosti, kot sta bila na primer v Jugoslaviji in Grčiji, ni bilo državljanske vojne, ki bi obarvala pogled na preteklost. Po njegovem mnenju je francosko odporniško gibanje še vedno vredno navdiha.

Cobbovo delo je pomemben prispevek ne samo k razumevanju francoskega odporniškega gibanja, temveč tudi dogajanj med drugo svetovno vojno na splošno. Razkriva povsem nove zanimive podatke, zaradi svojega izjemno berljivega sloga pisanja pa je zanimivo branje tako za zgodovinarje kot tudi za širšo javnost. Knjiga, v kateri najdemo tudi nekaj fotografskega gradiva, je na koncu opremljena še s slovarčkom kratic, pojasnilom, kaj se je zgodilo s tistimi, ki so preživelii vojno, obširnimi opombami in bibliografijo.

Eva Mally

Rosvita Pesek, Skupščinski koraki k samostojni državi : izbor iz dobesednih zapisov sej Skupščine Republike Slovenije, odločilnih za nastanek neodvisne države Slovenije v obdobju 1990-1991, s komentarjem. Zveza zgodovinskih društev, Ljubljana 2008, 484 strani, ilustr.

Rosvita Pesek je v slovenskem prostoru širše poznana predvsem kot novinarka. Že skoraj dve desetletji je namreč zaposlena na Televiziji Slovenija, kjer ima za seboj bogato kariero novinarke, voditeljice in urednice. V zadnjih letih pa se vedno bolj uveljavlja tudi na področju zgodovinopisja. Leta 2006 je na Oddelku za zgodovino Filozofske Fakultete Univerze v Ljubljani zagovarjala doktorsko disertacijo "Politični subjekti in osamosvojitve Slovenije (1989-1992)", ki je leta 2007 izšla v zajetni knjigi z naslovom "Osamosvojitve Slovenije". Konec lanskega leta pa

je predstavila že svojo drugo knjigo "Skupščinski koraki k samostojni državi" in hkrati napovedala temo naslednjega dela. Napovedala je, da se bo v letu 2009 lotila političnih strank. V začetku leta 2010 bo namreč minilo dvajset let, odkar se je na podlagi Zakona o političnem združevanju in Zakona o volitvah v skupščine s preoblikovanjem opozicijskih zvez in družbeno-političnih organizacij v klasične stranke dokončno oblikoval slovenski politični prostor. Kljub zavidljivemu številu objav s področja zgodovinarstva Rosvita Pesek večino energije vloga v svoje delo na Televiziji Slovenija, kjer trenutno vodi osrednjo informativno oddajo Odmevi. V zgodovinarstvu pa vidi svojo drugo ljubezen, ki se ji bo bolj posvetila, ko je kamera ne bo več

"marala" oziroma kot sama pravi: "Vedno bolj se vidim tam."

Drugo knjigo Rosvite Pesek "Skupščinski koraki k samostojni državi" je izdala Zveza zgodovinskih društev Slovenije s finančno podporo Javne agencije za raziskovalno dejavnost RS, Državnega zbora in Ministrstva za kulturo. Izšla je v nakladi 500 izvodov. Veliko o samem delu pove že podnaslov knjige "Izbor iz Dobesednih zapisov sej Skupščine Republike Slovenije, odločilnih za nastanek neodvisne države Slovenije v obdobju 1990-1991, s komentarjem". Avtorica je knjigo uradno predstavila ob osemnajsti obletnici plebiscita o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije v prostorih Državnega zbora. Na predstavitvi je povedala, da je bila Skupščina Republike Slovenije v procesu nastajanja nove države ključnega pomena in da je za objavo izbrala seje, ki kažejo na to, da pot do samostojne Slovenije "ni bila niti lahka niti posuta s cvetjem". V nadaljevanju predstavitve je nato izpostavila še številne skeptične izjave nekaterih delegatov v zvezi s plebiscitno odločitvijo, ki so objavljene v knjigi. Delegate je skrbel predvsem standard prihodnje samostojne države. Bali so se, da se bomo v samostojni državi vozili z "bolhami" in oznakami SL, kar naj bi pomenilo Sierra Leone. Poleg tega so določeni delegati negodovali tudi nad naglico pri odločanju o plebiscitu. Spraševali so se, kako je mogoče, da je potrebno za postavitev javnega stranišča v Zgornjem Kašlju zbrati kilogram gradiva, za plebiscit pa nič. Ob tem je še spomnila, da je šlo za izjemno dinamično obdobje, tudi polno konfliktov in trenj, in opozorila, da je bila Skupščina Republike Slovenije tista ustanova, v kateri se je odvijal proces pridobivanja slovenske samostojnosti.

Knjiga je ob predgovoru in dveh prilogah razdeljena na osemnajst poglavij in obsega 484 strani. V predgovoru avtorica najprej spregovori o virih, ki pričajo o osamosvojitvenem obdobju Slovencev. Omeni, da je virov iz tega obdobja veliko in da je na njihovi podlagi mogoče predstaviti temeljne obrise osamosvojitvenega procesa. Sama med omenjenimi viri najbolj ceni "skupščinsko" beleženje nastajanja nove države. Gre za Dobesedne zapise sej vseh treh zborov Skupščine Republike Slovenije in njenih delovnih teles, ki jih hranijo v Dokumentacijsko-knjižničnem oddelku Državnega zbora Republike Slovenije. Meni namreč, da je bila zakonodajna veja oblasti v celotnem postopku nastajanja nove države ključnega pomena,

saj brez zakonskih okvirov, ki jih je sprejemala, do razdružitve z zvezno državo in rojstva nove preprosto ne bi moglo priti.

Uvodu sledi jedro knjige, že omenjenih osemnajst poglavij. Vsako izmed njih je ena od sej Skupščine Republike Slovenije v mandatnem obdobju 1990-1992; v tem pogledu sicer odstopajo le prvo poglavje, ki obravnava več sej, ter četrto in peto poglavje, ki sta posvečeni isti seji. V knjigi so predstavljene seje, ki so po mnenju Rosvite Pesek najpomembnejše za nastanek slovenske države. Izbrala je naslednje:

1. Uvodne oziroma konstitutivne seje (7., 8. in 9. maj 1990), na katerih so delegati izvolili mandatno-imunitetne komisije, verificirali mandate, obravnavali začasni poslovnik Skupščine Republike Slovenije in izvolili predsednike in podpredsednike zborov;

2. drugo skupno sejo vseh zborov Skupščine Republike Slovenije (16. maj 1990), na kateri so izvolili predsednika in podpredsednike ter člane Izvršnega sveta (IS) Skupščine Republike Slovenije;

3. prvo skupno zasedanje vseh treh zborov Skupščine Republike Slovenije (14. julij 1990), na katerem so delegati razpravljali o razorožitvi Teritorialne obrambe (TO). 16. maja 1990 je namreč predsednik predsedstva SFRJ Borisav Jović podpisal odlok o prenosu orožja TO pod nadzor Jugoslovanske ljudske armade (JLA);

4. četrto skupno sejo vseh zborov Skupščine Republike Slovenije (2. julij 1990), ki jo je zaznamovalo sprejetje "Deklaracije o polni suverenosti države Republike Slovenije";

5. sedmo skupno sejo vseh zborov Skupščine Republike Slovenije (28. september 1990), ko so delegati demokratično izvoljene skupščine izglasovali prve posege v Ustavo Republike Slovenije. Sprejeli so ustavne amandmaje XCVI, XCVII in XCVIII. Z njimi so, upoštevaje "Deklaracijo o polni suverenosti države Republike Slovenije", razveljavili številne zvezne predpise v Sloveniji, hkrati pa v svoje roke prevzeli odločanje o služenju vojaškega roka, teritorialni obrambi in njenem poveljniku. V nadaljevanju seje so nato delegati obravnavali še "Poročilo o ustavnem preoblikovanju Jugoslavije". IS je pripravil gradivo z mogočimi elementi konfederalne pogodbe, delegati pa so dobili na klop tudi program aktivnosti za rešitev ustavne krize, ki ga je Skupščini SFRJ poslalo Predsedstvo SFRJ;

6. deseto skupno sejo vseh zborov Skupščine Republike Slovenije (21. november 1990), na kateri so obravnavali osnutek zakona o plebiscitu, ki je bil na koncu le s težavo sprejet. Delegati so pred tem razpravljali tudi o umiku osnutka zakona z dnevnega reda;

7. enajsto skupno sejo vseh zborov Skupščine Republike Slovenije (6. december 1990), ki jo je zaznamovalo sprejetje "Zakona o plebiscitu o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije". Omenjeni zakon je med drugim določil vsebino: "Ali naj Republika Slovenija postane samostojna in neodvisna država?", datum (23. december 1990) in način ugotavljanja izida. Delegati so se na koncu odločili, da bo odločitev za samostojno in neodvisno državo sprejeta, če se bo zanjo izrekla večina vseh glasovalnih upravičencev. Čas izvedbe plebiscita in način ugotavljanja izida sta bila tudi najspornejši točki v pogajanjih med strankami, ki jih je vodil predsednik Predsedstva Republike Slovenije Milan Kučan;

8. trinajsto skupno sejo vseh zborov Skupščine Republike Slovenije (11. januar 1991), ki je sledila srbskemu vdoru v monetarni sistem SFRJ, ko je Srbija Narodno banko Jugoslavije olajšala za 18 milijard in 243 milijonov dinarjev. Na seji so dele-

gati razpravljali o ukrepih Republike Slovenije za ureditev gospodarskih odnosov v Jugoslaviji. Končala pa se je z obsežnimi sklepi, katerih pripravo oziroma uresničitev so naložili IS Skupščine Republike Slovenije;

9. petnajsto skupno sejo vseh zborov Skupščine Republike Slovenije (20. februar 1991), na kateri so delegati sprejeli "Resolucijo Skupščine Republike Slovenije o predlogu za sporazumno razdružitev SFRJ". V njej so pozvali skupščine drugih republik, naj se SFRJ s sporazumom v razumnem roku razdruži na dve ali več držav, ki bodo druga drugi priznale polno subjektiviteto;

10. šestnajsto skupno sejo vseh treh zborov Skupščine Republike Slovenije (6., 7. marec 1991); delegati so 6. marca 1991 razpravljali, 7. marca 1991 pa odločali o spremembah in dopolnitvah Ustavnega zakona za izvedbo ustavnih amandmajev XCVI in XCVII k Ustavi Republike Slovenije na področju ljudske obrambe, po katerih služenje vojaškega roka v JLA za državljane Slovenije ni bilo več obvezno;

11. sedemnajsto skupno sejo vseh treh zborov Skupščine Republike Slovenije (24. april 1991), na kateri so v skupščini poglobljeno razpravljali dotedanjem napredku pri osamosvajanju Republike Slovenije. Na omenjeni seji je med drugim odstopil podpredsednik IS Jože Mencinger. V nadaljevanju pa so bili delegati seznanjeni predvsem s programom t. i. 13 projektih skupin, ki naj bi operativno pripravile vse za osamosvojitve. Vodila sta jih Igor Bavčar in Janez Janša;

12. devetnajsto sejo Družbenopolitičnega zbora Skupščine Republike Slovenije (9., 15., 21., 22. in 30. maj ter 3. in 5. junij 1991), na kateri so delegati po burnih razpravah in številnih proceduralnih zapletih sprejeli t. i. osamosvojitvene zakone. Med te zakone so spadali predvsem tisti, ki so vzpostavljali nacionalne monetarne ustanove in urejali monetarna razmerja (Zakon o Narodni banki Slovenije, Zakon o Agenciji Republike Slovenije za zavarovanje depozitov bank in hranilnic, Zakon o bankah in hranilnicah, Zakon o deviznem poslovanju, Zakon o kreditih in poroštvenih razmerjih s tujino, Zakon o cenah), pa tudi Zakon o državljanstvu, Zakon o tujcih, Zakon o potnih listinah in Zakon o prehajanju čez državno mejo in varovanje meje. Delegati so na klopi dobili najprej osnutke zakonov, zakone v zadnji postopkovni fazi pa so začeli sprejemati 3. junija 1991, torej tri tedne pred sprejetjem osamosvojitvenih aktov. Do 5. junija 1991 so bili sprejeti vsi. Med številnimi razpravami delegatov velja izpostaviti predvsem nastop Franca Jurija, ki je med obravnavo osnutka Zakona o državljanstvu Republike Slovenije terjal pravico samodejne pridobitve državljanstva za vse, ki so imeli takrat stalno prebivališče v Republiki Sloveniji in so bili volilni upravičenci, in hkrati kot sporno označil predlagano in kasneje sprejeto možnost, po kateri bi državljane drugih republik po preteku določenega prehodnega roka izenačili s tujci;

13. petnajsto skupno zasedanje vseh treh zborov Skupščine Republike Slovenije (12. junij 1991), ko je slovensko skupščino obiskal predsednik Zveznega izvršnega sveta Ante Marković s sodelavci. Njegov prihod v skupščino je zelo razburil predvsem predstavnike Liberalne stranke, ki so bili prepričani, da nihče nima pravice Markovića kar tako pripeljati v skupščino brez njenega soglasja. Marković je nato v svojem nastopu pred delegati najostreje do tedaj izpostavil zahteve, od katerih ni nameraval odstopati. Poleg tega je v primeru enostranskih odločitev Sloveniji obljubil sanitarni kordon in osamitev;

14. osmo delovno skupno sejo vseh zborov Skupščine Republike Slovenije (19. in 24. junij 1991), na kateri so delegati s sprejetjem amandmaja C k ustavi določili

slovensko državno zastavo in grb. Sprva je sicer kazalo, da novi simboli Republike Slovenije ne bodo pravočasno sprejeti, saj amandma C na prvem glasovanju 19. junija ni dobil dovolj glasov. Zagato zaradi pravila, da se o istem amandmaju k ustavi ne sme glasovati vsaj eno leto po neuspešnem poskusu, je rešil predsednik Zbora občin Ivo Bizjak, ki se je domislil formulacije o nejasnem izidu glasovanja oziroma tehnični napaki. To je delegatom omogočilo, da so glasovanje o novih simbolih lahko ponovili 24. junija 1991;

15. enaindvajseto skupno sejo vseh zborov Skupščine Republike Slovenije (24. in 25. junij 1991), ki spada med usodnejše dogodke v slovenski zgodovini. Na njej so delegati s sprejetjem temeljne zakonodaje razglasili samostojno državo, Republiko Slovenijo. To jim prvi dan sicer ni uspelo, ker so delegati vlagali veliko število dopolnil. Temeljno ustavno listino o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije in Ustavni zakon za izvedbo Temeljne ustavne listine o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije so nato delegati sprejeli naslednjega dne, 25. junija 1991;

16. dvaindvajseto izredno sejo vseh zborov Skupščine Republike Slovenije (29. in 30. junij 1991); četrti dan vojne so se na izredni seji sešli tudi skupščinski delegati. Na seji so nastopili ministri Janez Janša, Dimitrij Rupel in Igor Bavčar, predsednik IS Lojze Peterle in tudi predsednik Predsedstva RS Milan Kučan, ki je delegate seznanil s potekom sestanka s trojico evropskih predstavnikov v Zagrebu. V nadaljevanju seje so nato delegati drug za drugim izrekli priznanje vsem, ki so se uprli agresiji JLA. Pri tem so bili delegati opozicije, za razliko od sej pred osamosvojitvijo, celo bolj glasni od Demosovih;

17. triindvajseto skupno sejo vseh zborov Skupščine Republike Slovenije (10. julij 1991) na kateri so delegati sprejeli Brionsko deklaracijo, ki je vsebovala dokaj ostre zahteve. Slovenija se je morala za tri mesece odpovedati vsem političnim in gospodarskim odločitvam, ki bi jo vodile k nadaljnjemu osamosvajanju, v zameno pa ji je Evropska skupnost obljubila, da bodo vojaško premirje nadzirali njeni opazovalci. Omenjene zahteve so bile po mnenju nekaterih delegatov take, kot da bi Slovenija vojno izgubila, ne pa dobila. Menili so, da gre za kapitulacijo, kljub temu pa je bila deklaracija sprejeta z veliko večino;

18. šestindvajseto skupno sejo vseh treh zborov Skupščine Republike Slovenije (2. oktober 1991), ki je potekala le nekaj dni pred iztekom moratorija, predpisanega v Brionski deklaraciji. Na omenjeni seji so imeli delegati pred seboj nov predlog razdružitvenih izhodišč, v okviru katerih so govorili tudi o odnosu Republike Slovenije do političnega položaja v Jugoslaviji, posebej do vojne na Hrvaškem in o sklicu mednarodne konference o Jugoslaviji. Na koncu so sprejeli sklep, da Skupščina Republike Slovenije podpira deklaracijo Evropske skupnosti o Jugoslaviji, le da jo razume izključno kot prispevek k urejanju odnosov med samostojnimi in neodvisnimi državami, nastalimi na ozemlju bivše SFRJ. Republika Slovenija pa naj nikakor ne bi privolila v kakršne koli posledice te deklaracije, ki bi zanižale plebiscitarno odločitev Slovencev.

Rosvita Pesek je torej izbrala osemnajst sej Skupščine Republike Slovenije iz mandatnega obdobja 1990-1992, ki so bile po njenem mnenju najpomembnejše za nastanek slovenske države. Dejstvo, da se je osredotočila le na nekaj sej, je razumljivo, saj je bilo v omenjenem mandatnem obdobju v skupščini kar 234 sej. Poleg tega dobesedni zapisi zgoraj omenjenih sej Skupščine Republike Slovenije v

knjigi niso objavljeni v celoti, temveč so zaradi racionalnosti objave v največji možni meri skrženi in tu pa tam tudi povzeti. Avtorica se je potrudila in strokovno izluščila in opremila vse tiste točke dnevnega reda sej, ki so tudi v sklepih ali aktih pomenile pomemben napredek pri uresničevanju osamosvojitvenih ciljev in na koncu pripeljale do sprejetja Temeljne ustavne listine o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije, s katero smo dobili svojo državo. Ob tako omejenem izboru se seveda občasno izgubi kak pomemben predlog ali razprava, predvsem veliko stranskih poti, na katere nas nato na prvih demokratičnih volitvah izvoljeni delegati niso odpeljali, so pa bile v skupščini predlagane. V tem pogledu veliko odtehtajo sprotne komentarji dobesednih zapisov, v katerih avtorica razloži ozadje nekaterih na sejah sprejetih odločitev in omenja tudi sočasno dogajanje zunaj skupščine, ki je vplivalo na delo delegatov. Kljub temu pa je knjiga v prvi vrsti zbirka virov, ki jo je avtorica namenila predvsem strokovni javnosti, ki se po njenem mnenju prepogosto zateka k medijskemu, predvsem časopisnemu beleženju dogodkov, na temeljne, t. i. primarne vire pa pozablja. Ob tem ne morem mimo dejstva, da so dobesedni zapisi sej Skupščine Republike Slovenije iz mandatnega obdobja 1990-1992 pri nas dostopni le v prostorih Dokumentacijsko-knjižničnega oddelka Državnega zbora Republike Slovenije, in to le na trakovih oziroma papirju. Na Češkem so npr. dobesedni zapisi sej parlamenta za celotno obdobje po padcu socialističnega režima in začetku tranzicije dostopni na spletni strani njihovega parlamenta.

Nedvomno pa se poseben prispevek obravnavane knjige k slovenskem zgodovinopisju in tudi širše skriva v prilogi čisto na koncu, "Fotografije delegatov Skupščine Republike Slovenije (1990-1992) po zborih". Zbirka fotografij je nastala na podlagi združitve vseh dostopnih fotodokumentacij (Delo, TV Slovenija, fotodokumentacija skupščine ...). Na ta način je avtorica uspela zbrati le polovico fotografij. Ostale pa je pridobila od nekdanjih delegatov osebno oziroma od sorodnikov in prijateljev že pokojnih. Dejstvo, da zbirka fotografij na prvih demokratičnih volitvah v Skupščino Republike Slovenije izvoljenih delegatov ni bila urejena že prej, na nivoju države, ponovno kaže na nerazumno pomanjkanje zanimanja vsakokratne oblasti za tako prelomno skupščinsko mandatno obdobje, kot je bilo tisto v letih 1990-1992. Še posebej to velja, če vemo, da je že takrat v skupščini sedela večina politične elite, ki še danes kroji usodo slovenske države.

Blaž Babič

Ana Skerlovnik Štrancar: Stezice, k' so včasih bile : zgodovinski krožek OŠ Milojke Štrukelj Nova Gorica 1982/83-2007/08. Ljubljana: Zveza prijateljev mladine Slovenije, 2009, 96/ 31 strani, ilustr.

Jubileji kot je ta ob štiridesetletnici dela zgodovinskih krožkov, so priložnost, da se za hip ustavimo, postanemo, pregledamo in analiziramo opravljeno delo, tako lahko tudi pri izzivih, ki jih prinaša prihodnost, uporabimo dobre rešitve iz prakse in pozitivno energijo. Vse to je še posebej pomembno pri delu z mladimi, saj so ti zahtevnejši del družbe, ki potrebuje podporo, oporo in vodenje skozi

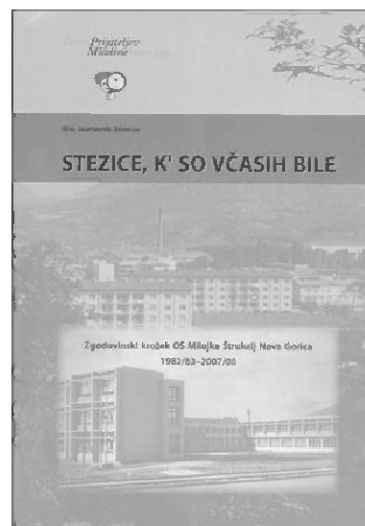
sekundarno in terciarno socializacijo. Še kako velja slovenski rek "Na mladih svet stoji", česar se zaveda tudi Komisija za delo zgodovinskih krožkov v okviru Zveze prijateljev mladine Slovenije, ki letos beleži 40. obletnico obstoja oziroma sodelovanja s slovenskimi osnovnošolci - mladimi raziskovalci zgodovine in njihovimi mentorji. V želji, da bi v učencih prebudili vedoželjnost, in da bi se ti naučili sistematično in čim bolj samostojno raziskovati dogodke iz polpretekle zgodovine ter si tako širili zgodovinski spomin, njihovi mentorji pa imeli oporo za kakovostno metodološko, pedagoško in strokovno vodenje, je v drugi polovici šestdesetih let 20. stoletja komisija začela spodbujati aktivnost šolskih zgodovinskih krožkov. Njihovo delovanje od leta 1969 usmerja z različnimi temami, ki jih razpiše vsako leto.

Razpisane teme, ki so sprva obeleževale pretežno politične dogodke, so se v teku desetletij tudi vsebinsko spreminjale. Teme, ki od druge polovice osemdesetih let 20. stoletja obravnavajo različna področja preteklosti, so ekvivalentne sodobnim zgodovinopisnim konceptom, hkrati pa so s poudarjanjem vsakodnevnega življenja s področja polpretekle zgodovine dobile interdisciplinaren značaj. Svoje delo učenci članom komisije in sovrstnikom predstavijo na vsakoletnih srečanjih, kar je priznanje tudi za mentorje, ki svojih varovancev niso naučili samo zbirati gradiva, temveč so jih vodili po poti znanstvenega preučevanja le-tega ter jih pripravili na ustno predstavitev samostojno oblikovanih ugotovitev raziskave.

Člani Komisije za delo zgodovinskih krožkov se zavedamo, da imajo v obnavljanem raziskovalnem procesu zelo pomembno vlogo tudi mentorice in mentorji, zato nas veseli, da je na pobudo ZPMS štiri desetletja uspešnega medsebojnega sodelovanja obeležil izid dela mentorice Ane Skerlovnik Štrancar z naslovom "Stežice, k' so včasih bile : zgodovinski krožek OŠ Milojke Štrukelj Nova Gorica 1982/1983-2007/2008".

V omenjeni publikaciji avtorica, dolgoletna mentorica nadebudnih in vedoželjnih učencev in sooblikovalka komunikacijskega prostora pedagoško-didaktičnega dela v slovenskem prostoru, predstavlja in analizira delo zgodovinskega krožka na osnovni šoli Milojke Štrukelj Nova Gorica v obdobju, ko je sama intenzivno delala z mladimi raziskovalci preteklosti domačega kraja, to je od šolskega leta 1982/1983. Delo zrcali osebne izkušnje mentorice in sodelujočih mladih raziskovalcev na eni strani ter na drugi strani kompleksnost identitete v krajevnem in časovnem preseku.

Monografijo lahko vsebinsko razdelimo v dva dela - v prvem je predstavljena zgodovina aktivnosti krožka kot celota, v drugem delu pa so predstavljene izkušnje dela z mladimi v obšolskih dejavnostih. Drugi del je posebej dobrodošel, saj predstavlja koristno pomagalo za mentorje ali bodoče mentorje, saj pedagoške študente zgodovine, bodoče učitelje, (pre)malo pripravljajo na mentorsko delo z mladimi.

V knjigi so na plastičen način predstavljene potreba dvosmernega komuniciranja za uspešno spodbujanje raziskovanja, krepitev splošne razgledanosti in oblikovanje raziskovalnih nastavkov. Omenjene funkcije pozitivno vplivajo na osebnostno rast šolajoče se mladine in pripravljajo posameznika za "pot v neznano". Uspešnost dela z mladimi predstavlja njihova samozavest, ki se odraža pri predstavitvah nalog na zaključni prireditvi ZPMS. Omenjeno je koristno za širšo družbo, saj zagotavlja, da se bomo približali idealu sodobnih družb in postali družba, temelječa na znanju. To namreč močno vpliva na kakovost življenja in usidranje demokracije kot družbenega sistema v mladi državi. Dejstvo je, da enakost obstaja v revščini in znanju. Bolje je izbrati slednje, zaradi česar je treba uporabiti dosedanje izkušnje, ki lahko predstavljajo Arhimedovo točko za bodoče delo z mladimi humanistično izobraženimi državljani Nove Gorice in Slovenije.

Predstavitev dela zgodovinskega krožka se dotika tudi obravnave meje, medosedskega čezmejnega sodelovanja, povezovanja in s tem podiranja mej v glavi ter ne nazadnje podiranja fizičnih mej. Ti procesi odražajo večdimenzionalnost prostora, ki je zagotovo vplival na intelektualno prtljago prebivalcev na Goriškem. Zato je raziskovanje lokalne zgodovine, s čimer so se mladi raziskovalci v prvi vrsti ukvarjali, v bistvu komunikacija z živim organizmom okolja.

Ana Skerlovnik Štrancar opozori, da knjiga predstavlja zapis njene mentorske poti od težavnih začetkov pa do radosti ob prejemu nagrad, organizaciji zaključnega srečanja 1996 v Novi Gorici, vsakoletni pripravi raziskovalne naloge od šolskega leta 1982/83 in predstavitvi naloge ob vstopu Slovenije v Evropsko unijo 1. maja 2004. Zadnji dogodek je vreden posebne omembe, saj so mladi raziskovalci z nalogo (ki je sestavni del monografije) sodelovali v prelomnem dogodku za Slovenijo, še bolj pa za lokalno okolje, ki je mejo čutilo kot pregrado, kljub temu da je bila ena izmed najbolj prehodnih med kapitalistično in socialistično državo v Evropi.

Monografija predstavlja delo z mladimi in željo po čim širšem prenosu znanja, pristopov in izkušenj na manj izkušene ter sočasno dobrodošlo primerjavo za druge mentorje. Delo popestrijo komentarji in spomini bivših članov zgodovinskega krožka. Iz analize je razvidna njihova želja, da bi sodelovali, kar bi veljalo izkoristiti.

Željko Oset in Mojca Šorn